







267511

267507

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
PÉCSI ÉS VESZPRÉMI AKADÉMIAI BIZOTTSÁGÁNAK  
ÉRTESITŐJE

A DUNÁNTUL TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

II/1.

1767-1848 .

A PÉCSI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI KONFERENCIA ANYAGA  
/1976. augusztus 24-25./

PÉCS  
1977.

MTAK



0 00002 38724 6

640707

MAGYAR  
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
KÖNYVTÁRA

Lektorok : Heckenast Gusztáv  
Rúzeás Lajos  
Vörös Károly  
E számot szerkesztette : T. Mérey Klára  
Technikai szerkesztő : Kovács István

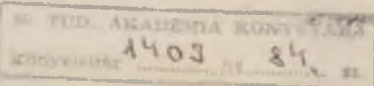
MAGYAR  
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
KÖNYVTÁRA



Felelős kiadó  
Készült

Eng. ez.

: dr. Bihari Ottó  
: 600 példányban a Nehézvegy-  
ipari Kutató Intézet házi  
sokszorosító üzemében  
: 41648



## TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
BEVEZETÉS .....	5
Plenáris ülés .....	7
Sztotáczy Mihály : Megnyitó .....	7
Székely György : Az európai településhálózat átalakulása a XVI-XIX. században és a Dunántúlon.....	9
I/A. TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI SZEKCIÓ .....	24
Wellmann Imre : Mezőgazdaságunk fejlődésének főbb kérdései az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig terjedő időben .....	25
KORREFERÁTUMOK .....	31
Benda Gyula : Tabellae procreationis frugum - a mezőgazdaságtörténet forrásai / 1769-1790 /.....	31
Veress Éva : Területi statisztikai vizsgálati kérdések a Dunántúlon.....	43
Szentmihályi Imre : Települési sajátosságok tükröződése tájneveinkben.....	59
Tóth Kálmánné : Parasztgazdaságok a Hegyháton a XIX. század első harmadában.....	67
Draskóczy István : Esztergom megye jobbágyságának gazdálkodása a XIX. század húszas éveiben.....	75
Andrásfalvy Bertalan : A település-szerkezet és a táji munkamegosztás / a baranyai Hegyhát példája/..	85
T. Mérey Klára : Egy somogyi nagybirtok településtípusai .....	91
Tóth Tibor : Adatok az állattenyésztés kezdetéhez Somogyban a XVIII-XIX. század fordulóján.....	105
Bencze Géza : Vízépítmények Somogyban a XVIII-XIX. század fordulóján.....	111
Hozzászólások .....	119
Benda Gyula .....	119
Bencze Géza .....	121
Faragó Tamás .....	122
I/B. TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI SZEKCIÓ .....	124
Fügedi Erik : A dunántúli városok fejlődése 1767-1848 között.....	125
KORREFERÁTUMOK .....	135
Lakatos Ernő : Pest megye Duna jobbparti települései / 1728-1828 / .....	135
Ortutay András : Komárom és Esztergom városok gazdasági viszonyai a XVIII-XIX. század fordulóján.....	153
Kováts Valéria : Szigetvár településtörténetének változásai .....	161

Kopasz Gábor : Adatok az 1848 előtti pécsi ipar történetéhez .....	173
Simonné Tigelmann Ilona : Zalaegerszegi kézművesek a XVIII-XIX. században.....	179
Lendvai Anna : A nagykanizsai iparosok a XVIII-XIX. század fordulóján .....	185
Kiss Mária : Szombathely kereskedelmi élete a XVIII-XIX. század fordulóján.....	195
Somkuti Éva : Székesfehérvár kereskedelme a XVIII-XIX. század fordulóján.....	201
Blázy Árpád : A gyógyszerárak szerepe a mezővárosi települési struktúrában.....	213
II. NEMZETISÉGTÖRTÉNETI SZEKCIÓ .....	220
Szita László : A Dunántúl nemzetiségi struktúrájának alakulása a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig.....	221
KORREFERÁTUMOK .....	239
Dankó Imre : A dunántúli népi árucseré nemzetiségi vonatkozásai a XVIII-XIX. század fordulóján.....	239
Kállay István : Székesfehérvár város német és szerb lakosságának asszimilációs folyamata 1773-1848....	251
Farkas Gábor : Fejér megye német lakossága 1768-1848 között.....	259
Heiczinger János : A cigány lakosság életviszonyai Fejér megyében a XVIII. században.....	273
Heckenast Gusztáv : A kislódi vashámor.....	291
Kisasszonyi Éva : Tolna megye nemzetiségi viszonyai a XVIII. században és a XIX. század első felében..	297
Kiss Géza : A magyar nyelv államnyelvvé nyilvánításáért folyó harc kutatásának problémái a sok nemzetiségű Baranyában.....	305
Vargha Károly : Adatok a zselici németiség betelepítéséhez .....	315
Mándoki László : Baranya délszláv onomasztikája...	327
Sárosác György : Délszlávok Baranyában.....	333
Regőlyi Zsolt : Adalékok a nemzetiségek helyzetéhez Baranyában a II. József-kori abszolutizmus idején.....	337



## B E V E Z E T É S

Az olvasó annak a Dunántúli településtörténete konferenciának anyagát tartja a kezében, amely szerves folytatása volt az 1975 májusában Székesfehérváron tartott tanácskozásnak. Akkor a megbeszélések időhatára az urbárium megjelenésének időpontja volt. Mária Terézia ezen rendelkezésének a településtörténeti vizsgálgatásoknál korszakhatár jelentősége van. Az urbárium rendelkezéseivel kapcsolatosan elrendelt felmérések anyagában sok új probléma és olyan újabb anyag társul a korszak kutatói elé, amelyek újabb vizsgálgatásra ösztönöznek.

A pécsi konferencia anyaga a feudalizmus utolsó évszázadát ölelve fel, 1767-től 1849-ig vonva meg az időhatárt. A megszáporodó előadások, a családtörténeti kutatással kibővült tanácskozás, amely utóbbi, éppen azért mert első, nem ragaszkodott az időhatárokhoz, - arra mutat, hogy ez a korszak és ez a terület bőven rejtett és rejt is még magában olyan történelmi problémákat, amelyeket kielemezni és napvilágra hozni elsősorban a települések mélységéig lehetőleg helytörténeti és regionális történeti kutatás hivatott.

Az ülés megrendezésénél - amint erre a megnyitóban Szotáczy Mihály professzor utalt - a kutatások rendszerezését és támogatását végző szervek sora vállalt részt. Az ülés anyagát magában foglaló ezen kötet pedig már külső megjelenésében is mutatja a Pécsi és a Veszprémi Akadémiai Bizottságok együttműködését, a közös ügy érdekében kifejtett erőfeszítéseit.

Itt kell megemlítenem, hogy a szerkesztésben követett fő elv a tanácskozások - lehetőség szerinti - teljes anyagának közlésétéle volt. Ezt célozza a szekció ülések során kialakult vitanyagból a jelentékenyebb hozzászólások szó szerinti, mások tartalmi vagy jelzészerű közlése, amely - remélhetőleg - további ösztönzést ad majd arra, hogy a felvetődött problémák újabb és újabb gondolatot ébresztzenek, továbbvigyék a korszak és a nép életét sok oldaluan bemutató tárgykörök tanulmányozását, a mult tanulságainak maradéktalan feltárását.

Az előző kötettől eltérően a szekciók munkáját külön-külön mutatjuk be, a kötet végén közölve a szekcióvezetők plenáris záró ülésen elhangzó értékelését. Ez egyben a konferencia mérlegét is bemutatja, ahogyan ezt akkor, az előadások atmoszférájában, olykor heves viták jegyében a szakemberek megvonták. A továbbiakban már az olvasónak kell megítélnie, hogy a szakemberek aggodalmas ügyszeretéből és a nem történészek érdeklődéséből és kutatói felelősségéből született kötet milyen tanulságokat rejt magában a multból a mának, és milyen további feladatokat és megoldásra váró problémákat állít a dunántúli településtörténeti konferenciák további ülései elé.

E helyen is kötelességemnek tartom azt, hogy megköszönjem Baranya megye Tanácsának segítségét, amellyel a konferencia lebonyolítása és a kiadvány megjelentetése költségeinek jelentős részét vállalta. Köszönöm továbbá Tolna megye Tanácsa Művelődésügyi Osztályának anyagi támogatását, amellyel - megértve a regionális kiadvány szélesebb körű kutatást elősegíteni kívánó céljait - hozzájárult e kötet színvonalasabbá tételéhez. Köszönöm továbbá a Baranya megyei Levéltár gazdasági vezetőjének, Milter Annának munkáját, aki a kötettel kapcsolatos anyagi ügyek gyakorlati részét intézte.

A szerkesztő

## E I N L E I T U N G

Der Leser hält den Stoff der Konferenz " Zur Siedlungsgeschichte Transdanubiens " in den Händen, die eine organische Fortsetzung der Beratung im Mai 1975 in Székesfehérvár bedeutet. Damals bildete die Erscheinungszeit des Urbanismus die Zeitgrenze der behandelten Themen. Diese Verordnung von Maria Theresia ist für die Siedlungsgeschichte von grundlegender Bedeutung. Das Material der Aufnahmen, die auf die Verordnungen des Urbariums sich beziehen, bietet den Forschern dieser Epoche neue Probleme und Stoffe, die zu weiteren Untersuchungen anzuregen vermögen.

Das Material der Konferenz in Pécs umfasste das letzte Jahrhundert des Feudalismus, als Zeitgrenzen wurden 1767 bis 1848 angegeben. Die wachsende Zahl der Vorträge, die durch genealogische Forschungen erweiterte Konferenz - letztere hielt sich als in ihrer Art erste Beratung nicht an die Zeitgrenze-, weisen alle darauf hin, dass diese Epoche und dieses Gebiet noch solche historischen Probleme bergen, die zum Vorschein zu bringen und zu analysieren nur die tiefgehende ortsgeschichtliche und die regionale historische Forschung berufen sind.

Als Grundprinzip der Redigierung betrachteten wir die - nach Möglichkeit - vollständige Veröffentlichung des Stoffes der Beratungen. In diesem Sinne bringen wir aus dem Diskussionsmaterial der einzelnen Sektionen die wortwörtliche, die inhaltsgemässe oder die skizzenhafte Wiedergabe der wichtigsten Beiträge. Wir hegen die Hoffnung, dass die aufgetauchten Probleme neue und weitere Gedanken hervorrufen, die Studien über die Epoche und das Volksleben fördern und der Erschliessung der lehrreichen Vergangenheit beitragen werden.

Vom vorangehenden Band abweichend stellen wir diesmal die Arbeit der einzelnen Sektionen getrennt dar, am Ende des Bandes veröffentlichen wir auch die Zusammenfassung der Sektionsvorsitzenden, vorgetragen auf der Plenarsitzung. Dadurch wird zugleich die Bilanz aufgestellt, wie sie sich damals, in der Atmosphäre der Vorträge, oft inmitten von heftigen Diskussionen, ergeben hat. Im weiteren hat schon der Leser darüber zu urteilen, was für Probleme die Vergangenheit für unsere Gegenwart in diesem Band liefert, den wir nicht dem Interesse und der Forscherverantwortung der Historiker, sondern dem besorgten Sachverstand der Fachleute zu verdanken haben; auch darüber, was für weitere Aufgaben und zu lösende Probleme an die ortsgeschichtlichen Konferenzen Transdanubiens in der Zukunft gestellt werden sollen.

Redakteur

## Plenáris ülés

Szotáczky Mihály, a Pécsi Akadémiai Bizottság Intézőbizottsága tag-  
jának megnyitója

Kedves Elvtársak, Elvtársnők,  
igen tisztelt külföldi Vendégeink !

Nékem jutott osztályrészül az a megtiszteltetés, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Bizottsága, a Magyar Történelmi Társulat Dunántúli szervezetei, valamint a Baranya megyei Levéltár nevében a másodikban megrendezésre került Dunántúli Településtörténeti Konferencia vendégeit, résztvevőit szívből köszönthessem. Külön meleg szeretettel köszöntöm konferenciánk doyenjét, szakmai vezetőjét Székely György elvtárs akadémikust, köszöntöm meleg szeretettel Takáts Gyula elvtársat, a Baranya megyei Tanács elnökhelyettesét, s egyben megragadom az alkalmat, hogy a rendező szervek nevében a tanács erkölcsi és anyagi támogatásáért ezúton is köszönetet mondjak. Köszöntöm sorainkban Németh Jánosné elvtársnőt, a Magyar Szocialista Munkáspárt Baranya megyei Bizottságának képviselőjét, Ságvári Agnes elvtársnőt, a Kulturális Minisztérium Levéltári Központjának megbízottját, Kanyar József elvtársat, a Magyar Történelmi Társulat alelnökét, Péczely László elvtársat, a Pécsi Akadémiai Bizottság VIII. számú Szakbizottságának elnökét, Éri István elvtársat, a Veszprémi Akadémiai Bizottság Településtörténeti Szakbizottságának elnökét. Külön köszöntöm kedves külföldi vendégeinket : Löbl Árpád egyetemi tanár elvtársat a Novi Sad-i egyetemről, s ugyancsak Jugoszláviából dr. Vanek Siftár egyetemi tanár elvtársat.

Kedves Elvtársak ! A mai konferenciára a Veszprémi és a Pécsi Akadémiai Bizottság együttműködése keretében kerül sor. Hogy éppen a településtörténet, és pedig egy régió, a Dunántúl településtörténetének a kérdéseit tárgyaljuk, az tudományszervező munkánknak nem véletlen következménye. Az e régióban működő tudományos intézmények, tudományos kutatást szervező fórumok egyik jelentős feladata, hogy az itt felmerült, tudományos megoldásra váró problémák kutatását szervezzék, ösztönözzék, támogassák. Ezek sorában helyezkedik el Dunántúl településtörténete. A múlt, a jelen gyakorlata, és a jövő alakítása szempontjából nagy jelentőségű tudunk, hogyan és milyen hatások alatt alakult, formálódott, fejlődött a dunántúli település-struktúra, ennek hálózata, milyen típusok állapíthatók meg ebben a régióban, melyek a továbbfejlesztés lehetséges irányai, milyen lehetőségekkel számolhatunk. A jelenlévők zömmel történészek.

Ezt a munkát, amelyet a településtörténet kutatói Magyarországon megkezdtek, majd a két akadémiai bizottság szervezésében is tovább folytattak, ez betorkollik majd a szociológusok, közgazdászok és más kutatók munkásságába, hiszen a jelen intézkedéseit és megoldásait nemcsak a jelen társadalmi, gazdasági és kulturális faktorai, hanem a múlt tényezői is jelentősen formálják. E tekintetben várnak Önökre jelentős feladatok ; megmutatni milyen tényezők alakítják a település-struktúrát.

Kedves Elvtársak ! Elvtársnők, kedves Résztvevők !  
A Településtörténeti Konferencia programja rendkívül gazdag, s tükrözi a téma rendkívül bonyolultságát. S hogy a témának milyen nagy a



társadalmi és tudományos súlya, mutatja az az érdeklődés is, amely itt ebben a teremben megnyilvánul, egyrészt a jelenlévők nagy számában, másrészt a referátumok és korreferátumok nagy gazdagságában. A rendező szervek nevében kívánok a konferenciának eredményes tanácskozást, probléma-tisztázó és megoldó vitákat, sok sikert. Ennek a gondolatnak a jegyében a II. Településtörténeti Konferenciát megnyitom.

Felkérem plenáris Ülésünk előadóját, dr. Székely György akadémikus elvtársat előadásának megtartására.

## Székely György :

Az európai településhálózat átalakulása a XVI-XIX. században és a

### Dunántúl

A bevezető előadás feladatának azt tekintettem, hogy összekötő kapcsot képezzen az első és a második Dunántúli Településtörténeti Konferencia között, valamint a mostani, későbbi téma egyetemes történeti kereteit fölvezöljam. Jelel napok is indokolják, hogy visszanézzünk 1767 elé. Kölcsey Ferenc az 1826. augusztus 29-1 János-napi pesti vásáron rádöbbsent, hogy a 300 év előtti tragikus napra senki sem emlékszik. Erre írja meg Mohács c. beszédét, amit nem mondhatott el. Ebből idézem : " Minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti életét gyilkolja meg. " Ez a beszéd vagy beszédtervezet a nemzet történeti emlékezetének kiterjesztését, a népnek a nemzeti történelem birtokosává tételét óhajtotta. Mint ilyen, jelentős lépés volt Kölcsey és az egész reformkor gondolatrendezérének a kialakulásában.

Azóta 150 esztendő telt el, és ma is idéznünk kell még ezen a Településtörténeti Konferencián is a mohácsi eseményt és következményeit. Eppen a következő napokban országos és egyúttal helyi megemlékezésnek tárgya lesz a mohácsi ütközet és annak következményei. Emlékezzünk egy vesztes csatára. A csatáról tudjuk, hogy ez egy, az országot vészbe vevő politikának a következménye volt, és itt most feladatunk az, hogy a jelen konferencia tárgyának az előzményét röviden felidézzük, azokat az átalakulásokat, nem utolsósorban településtörténeti átalakulásokat, amelyek végső soron a mohácsi vész következményei. De ugyancsak ebben az esztendőben egy másik jubileumra is emlékezett az ország, a szaktudomány és mindenfelé az országban a helyi kutatás, a ez Rákóczi Ferenc szabadságharca. Az a feldolgozás, ami a Rákóczi-jubileumot kísérte, nem utolsósorban szintén azt vizsgálta, hogy az ország különböző részei helyi adottságaik szerint hogyan, milyen erővel, a népnek milyen áldozatvállalásával viselték a szabadságharcnak a terheit, azokat a speciális körülményeket is vizsgálva, amelyek a tiszaháti vidékeket, Tiszántúlt, Duna-Tisza-közt, és a Dunántúlt ebből a szempontból megkülönböztetik. A mi feladatunk itt a XVI-XVII-XVIII. századi változásoknak rövid felvillantása. Utalni kell itt arra, hogy tulajdonképpen a Dunántúlnak is csak a legnyugatibb szegélye maradt épen, nem mindig zavartalanul, a török időben. Tulajdonképpen Sopron az egyetlen olyan jelentősebb város, amely a XVI. század végén, 5000 lakosával, a középkori városoknak még a fénykorát idézi föl, és egyúttal a magyarországi protestantizmus egyik központja - művelődési értelemben is - , ahol mindössze 20 család maradt katolikus. Ennek ellenére ez a város, ennek vezető művelt körei még a következő időszakban sem szakítják meg itáliai egyetemjárásaikat. Erről a városról elmondhatjuk, hogy hogyan fejlődött volna az ország számos többi része is, ha a Mohácsot követő török hódítás és a még annál is nagyobb, területileg kiterjesztett pusztítások nem sújtják.

Még Kőszegét említhetjük, mint a középkori városi élet egy ilyen jelentős, nagyjából épen maradt pontját, amely azonban - mint ismeretes - vezeredelemben forgott. A Dunántúl jelentős részein azonban a városi élet hanyatlásra volt ítélve, sok helyen a magyarság csak a vizek rejtekében maradhatott meg, és a XVI-XVII. század hadjárásai egészen Győr megyéig pusztá falvakat is eredményeztek. Ugyanennek a küz-

delemnek a következménye, hogy szerbek és horvátok a törökök elől menekülve egyre északabbra húzódtak, és jelentős övezetekben településeket alakítottak ki. Ennek későbbi következménye a XVIII. században, hogy a németiség bizonyos csoportjai levonultak, többek között a Dunántúl egyes övezeteibe. Ugyanakkor mégis nagyon jelentősnek kell mondanom, hogy a Dunántúlon keresztül átlós irányban mindvégig egy határ húzódott a török időkben is : a Habsburg-török határ, amelynek két oldalán állandó volt a küzdelem és a pusztulás, de mégis ez mentette meg az országot, a Dunántúlnak is jó részét, a teljes pusztulástól, attól, ami a Balkánnak jutott osztályrészül.

Ezek után azonban mégis legyen szabad rámutatni, hogy nem minden, a pusztulásnak, a településhálózat átalakulásának nem minden mozzanatát írhatjuk a török hódítás rovására. Nem tulajdoníthatjuk annak, hogy Magyarország nagyrésze, a Dunántúlnak is jó fele az oszmán birodalomnak a részévé vált. Ezek a településtörténeti változások részben egy általánosabb európai folyamatnak is a megnyilvánulásai, amelyeknek csak a konkrét kiváltója volt, vagy a meggyorsítója a török veszedelem. Európa számos részében a késői középkorban azzal találkozunk, hogy a földművelést az állattenyésztés, a belterjesebb gazdálkodást a külterjesebb váltja fel. Jól ismeretesebb az angliai, spanyolországi, dél-italiai változások, amely országokban amint ezt közismert kifejezéssel mindannyian tudjuk - a juhok ették meg az embereket, ahol a juhnyájak és a kiterjedt legelők igen sok szántóföldet fölemésztettek. A parasztság földönfutóvá válása Nyugat-Európa különböző országaiban, különösen Angliában, Németalföldön, ebben az időben tör előre lényegében társadalmi okok következtében, külső katalizmák nélkül is. A német-római birodalomból is ismeretes számos falunak az elpusztulása. Ez a folyamat ekkor még mindig tart, a szőlőhatár a hegyeken visszasüllyed az alacsonyabb völgyekbe, és ismeretes a Wüstungok, a pusztává lett területek eléggé kiterjedt volta.

Magyarországon is tulajdonképpen a pusztásodás már a török hódítás előtt megkezdődött, a török támadások legfőbb motiválják a menekülést, de itt is történettudományunk társadalmi okokkal magyarázza meg ennek a pusztásodási folyamatnak, - általában a telekrendszerek gyengülésének, bomlásának az előrehaladását. A török kori pusztulás azonban kétségkívül ezt is elmélyíti, meggyorsítja. Végül pedig a visszafoglaló harcok nyomában járó pusztulást és a kuruc kornak a küzdelmeit és eseményeit szintén úgy foghatjuk föl, mint amelyek betetőzik még ezeket a településtörténeti változásokat, mind a mezőgazdaság állapota, a városfejlődés feltételei, mind a lakosság nemzetiségi összetétele tekintetében.

Ezek azok az események, amelyek miatt a magyar történetirodalomban olykor a történeti pesszimizmus üti fel a fejét, különösen ezekkel az évszázadokkal kapcsolatban, és ezt a pesszimizmust csak színezhetik azok a hősi harcok, átmeneti győzelmek vagy egyes csatáknak a megnyerése, amelyek lelassították és végül elrekesztették a török előrehaladásnak a folyamatát.

Azonban nem pesszimizmusra van tulajdonképpen ok, ezek a fogalmak : pesszimizmus és derűlátás nem olyan történeti kategóriák, amelyekkel az eseményeket megítélhetjük. Ezek a vázolt, egyébként magukban rendkívül szomorú események ugyanis még mindig azt mutatják, hogy az ország alapjaiban nem omlott össze, településhálózata nem bomlott fel, legfeljebb igen nagy pusztulásokat szenvedett. Ha ehhez mérjük a balkáni területeket, ahol már igen hosszú időre nyúlt a török hódítás, akkor is, amikor nálunk még a mohácsi ütközet csak megérlelődik,



akkor tulajdonképpen megállapíthatjuk, hogy döntő jelentőségű volt a Hunyadiak által megnyert évszázad, mert így volt elkerülhető, hogy Magyarország is Macedónia vagy más balkáni tartományok sorsára jusson.

Macedónia városaiban 1520 és 1530 között többségében már a muzulmán elemé a vezető szerep és az eredeti keresztény lakosság mindenütt kisebbségbe szorul. Skopjében 630 muzulmán család és 200 keresztény család létét számítja a történettudomány, Salonikiben 1229 muzulmán és 989 keresztény család él egymás mellett, és mellettük jelennek meg a spanyol zsidók tömegesen, 2645 család, akik a Balkán gazdasági életében igen nagy szerephez jutnak.

Kevésbé ismert bizánci városban : Serresben 671 muzulmán és 357 keresztény család él egymás mellett. A nagy múltú antik és bizánci Cassandria a XVI. század végén még 2000 házat mutathat ki, 60 keresztény papja és püspöksége van, a XVII. század végén már csak említik, s utána teljesen eltűnik. A görög szigeteken maradtak meg tulajdonképpen épségben a görög városok, a forgalom, s ezeknek a hajóssai jutnak majd nagy szerephez a felszabadító harcban.

Ezekhez kell tulajdonképpen mérni azokat a nagyon jelentős változásokat, amelyek Magyarországon is ebben a korzakban végbemennek. Megállapítható, hogy az ország fővárosa, ennek is a dunántúli felét nézve, maga is jelentős hanyatláson megy keresztül. Az 1540-es években még 7000, a XVII. század közepén már csak 5000-5500 a lakosság száma, és ezen belül igen nagyok a változások : az eredeti lakosság nagyrésze eltűnt, és balkáni rétegek, elemek nagy mértékben jelennek meg. Székesfehérváron 1565-ben a város magyar bírása szerint még 1000 magyar és mellettük 300 török él.

Ezek a számok tehát mutatják, hogy Magyarországon mégiscsak jelentősen érvényesült az a nagy földrajzi távolság, az Anatóliától való távolság, amelynek következtében lényegében hadi településeket hozhattak létre Magyarországon, és ezekhez kapcsolódó rokonság, kereskedelem, stb. elemek jelentek meg, de nem volt olyan állandó muzulmán betelepedés, mint Boszniában vagy a Balkánnak más részein. A hadi pusztítások, a kettős adóztatás terhe mellett is tehát Magyarországon még mindig jobb helyzet volt, mint azokban az országokban, tartományokban, amelyek tartósan, évszázadokra kerültek megszállás alá, és Anatóliához közelebb, tehát a török település magvához közelebb kerültek el.

Ezek a körülmények magyarázzák meg, hogy az ország különböző részei : a nem hódolt és a hódolt országrészek másképpen reagáltak a török hatalomra. A dunántúli, felvidéki városok nagyrészt megőrizték középkori kereteiket és ezzel együtt stagnáltak a fejlődésük egy birodalomnak a peremén, közel a hadszíntérhez, a városok agrarizálódása, mely már a XV. században elindult, tovább folyt, és így az általános európai városfejlődéshez képest kétségkívül elmaradtak. Nem véletlen, hogy a XVI. századi reformáció jelentős társadalmi tényezői az "áros népek" nem ezekben a városokban, hanem elsősorban az Alföldön, és legfőképpen néhány kisalföldi helységben mutathatók ki, ezek azok a tágjak, a török hódoltság alá esve vagy annak a határvidékén élve, ahol élénk ipar, élénkülő marhaexport jelzik a gazdasági életet. A reformáció kulturális fellendülése, késő reneszánsz iparművészeti virágzása, konstantinápolyi, bécsi, prágai kereskedelmi kapcsolatok mutathatók ki. Ez tehát mind arra figyelmeztet, hogy nem mechanikusan kell a török kori pusztulást felfognunk, annak a következményei nem automati-

küsen függnek össze azzal, hogy mi került török megszállás alá, és mi maradt attól ment.

A középkori városok általános hanyatlásáról is szó van ezekben a jelenségekben. Mindazon területek városi életének a hanyatlásáról, ahol az európai változások és egyre nagyobb súllyal a világváltozások, tehát új kereskedelmi utak kialakulása, a világforgalom más kontinensekre való átvitelével következében Európának még olyan klasszikus városi területeit is érintették, mint Itália és Németország.

A XVI. századtól kezdve Itáliáról is elmondhatjuk részben belső bajai miatt, részben a Földközi-tenger kereskedelmének az összezuhanása miatt, hogy hagyományos városai túléltek már a csúcsponthoz, és ez mind népességi szempontból, mind pedig belső társadalmi életük szempontjából kimutatható. Ezek a városok természetesen igen nagyok a magyarországi, a dunántúli városokhoz képest. Közöttük szép számmal vannak 100 ezren felüli városok, különösen Velence, amely a XVI. században még élénken küzd keleti kereskedelmi érdekeiért, és amelynek a lakossága 100 ezer és a 180 ezer között mozog a XVI. század során. Milánó - az Itália és Németország, Itália és Franciaország közötti kereskedelem egyik központja - 1500 körül 180 ezer főnyi lakossággal dicsekedhet. A legklasszikusabb múltú olasz város, Firenze azonban már akkor is a hanyatlás fázisában van; 1500 körül 75 ezerre emelkedik a lakossága, attól kezdve azonban mindegyik észak-olasz városra elmondhatjuk, hogy éltető gazdasági tényezője, a textilipar, a korai kapitalizmus eszközei hanyatlásra jutnak. Ugyanakkor új városok is emelkednek ki Itália földjén és szűkebb környezetében a dalmáciai területeken, amelyek már az új forgalmi utakhoz alkalmazkodnak. Így Pisa és Genova rovására Livorno, Velence rovására különösen Triest emelkednek föl. Ezek már más forgalmat bonyolítanak le, más jellegű forgalmat, részben átrakodó forgalmat, mint a hagyományos olasz kereskedővárosok. És ugyancsak emlékeztetnünk kell Dubrovnikra, amely egyik legjelentősebb XVI-XVII. századi kikötővárosa a Földközi-tengernek.

Ezekkel a virágzó városokkal szemben - hiába nagy a népességük, - Dél-Itáliának a városai már egy elmaradt társadalmat mutatnak. Ez vonatkozik Nápolyra, Európának egyik legnagyobb városára, amely 1600 táján 200 és 275 ezer közötti becsült népességszámmal rendelkezik, vagy Palermora, amely szintén 100 ezernél népesebb város volt, és ezek lényegében a fő forgalomból már kiestek. A spanyol birodalomhoz tartoztak, amelynek pedig városi élete társadalmi okok miatt - az ellenreformáció szellem, az inkvizíció miatt - hanyatlásra volt ítélve, ahol zsidók, eretnekek, megkeresztelt zsidók egyaránt üldöztetésnek voltak kitéve, és sokan közülük menekültek az ottomán birodalom felé vagy Németalföldre.

A mediterrán hanyatlás hatott ki erősen annak a forgalmi útnak a városaira, amely a középkor végén Itáliát az északi és a keleti tenger környékével összekapcsolta. Ez a rajnai, majnai és a dunai városoknak, tehát általában a nyugati és a dél-német városoknak a magas fejlettségű középkori társadalma, amelyek azonban a XVI. századra tetőfokukat érik el ebben a keretben és gazdasági jelentőségük éppen a kereskedelmi tőkéknek az iparba való átvitele, vagy a bányászatba való átvitele szempontjából stagnálásnak indult. Majna-Frankfurt, Worms, Nürnberg, Ulm, Augsburg tartoznak ezekbe a városokba, amelyek igen erős kapcsolatokban állnak a Duna völgyével, a dunavölgyi gazdasági változásokkal, és - többek között - a Dunántúli gazdasági életével is. Ezeknek a megrendése és középkori kereteik hosszú ideig át nem törőse annak is a kö-

vetkezménye, hogy szintén hanyatlásba jut az észak-német városoknak a társadalma, Lengyelország észak-nyugati városainak a társadalma, amelyek addig a Keleti-tenger, az Északi-tenger belső forgalmát, valamint egyre inkább onnan a Német-Alföld-re és még délebbre irányuló kivitel bonyolították le. Ezek a városok Lübeck, Bréma, Hamburg és mások, amelyek társadalma nem tudja középkori kereteit áttörni, s ahol legtovább maradtak meg a patricius tanácsok, népesedés szempontjából is lényegében 1600 táján hosszú időre eléri tetőfokukat, és majd csak a XVIII. században tudják áttörni a középkori kereteiket. Így Hamburg 1759-ben, amikor már nem vezető városa Észak-Európának, lépi át a 81000 főt. De nemcsak a megrekedésük, hanem éppen gazdasági életüknek az ingadozása mutatja, hogy amint a mediterráneumban a török közelsége miatt, úgy az Északi- és a Keleti-tenger partjain, részben Skandinávia főlemelkedése, részben az atlanti kereskedelem kibontakozása miatt szintén a hagyományos városi és forgalmi keretek megrekedtek.

És azok a területek emelkedtek föl, amelyeknek a város-fejlődése esetleg a korábbi időben elmaradt volt Németországhoz vagy Itáliához képest, de amelyek a tartalékaikat ekkor tudják kibontakoztatni. Dániában pl. a késői középkorban mintegy 90 város volt, a legtöbb ezek között is egészen kicsiny. Még kevesebb volt a svéd és norvég városok száma, a legritkább pedig Finnország városhálózata, ahol csupán 6 várost ismertek a hatalmas területen. Dániában a városi népesség a XVII. század közepén az egész népességnek alig 15 %-át éri el. A nagyhatalmi állásra törő Svédország az előbbihez képest hatalmas területet vált, természeti kincsével gyorsabban növelhette városait. Főleg a főváros, Stockholm fejlődése volt látványos. 1550 körül népessége még csak 8 ezer lelket tett ki, 1620-ra is csak 10 ezer főt. Igaz, hogy ez aránylag nagy, mert Gusztáv Adolf korára, amikor Svédország nagyhatalmi állását megalapozzák, Svédország és Finnország együttes népességét legföljebb 700 ezer főre teszik. A főváros forgalma is nő a hatalmi emelkedéssel, vámbevétele 1635-ben 50 ezer birodalmi tallér, 1645-ben már 300 ezer tallér. S meggyorsul Stockholm népességnövekedése is. 1660-ban 37-40 ezer között mozog, 1674-ben pedig 52-55 ezerre becsülik, tehát már a nagy Hansa városok némelyikét is túlhaladta. S azt mondhatjuk, hogy forgalma lassan beárnyékolja a nagy Hansa városokat.

A jobban ismert holland példákról, főleg Amsterdambal balti és világforgalmáról nem is szólhatunk itt időhiány miatt, bár ezek a kikötők az újkori városfejlődés jellegzetes típusai, társadalmi-gazdasági szerkezetük, tudományos és művészeti fejlődésük miatt is. Rájuk, de svájci és német városokra is gondolnunk kell még egy szempontból. Társadalmi ideál, egyházszervezeti felépítés, népoktatás, művelődési összeköttetések, egyetemjárások szempontjából egészen a XVIII. századig a kelet-közép-európai népesség jelentős hányadát a reformáció, annak evangélikus és református típusa határozta meg. Ezek a kelet-közép-európai városok, a dunántúli városok is jórészt, tehát Svájc különböző irányú reformációihoz vagy Wittenberghez kötődtek igen hosszan. A reformációknak ezek a központjai pedig nem tartoznak a kor nagy városai közé, ellenben fejlődésük talán kiegyensúlyozottabb, egészségesebb, bár nem olyan ütemű. Ezek között kell megemlítenünk különösen Zürichet, Baselt és Genfét, ahová a reformáció különböző típusai, ezeknek a könyvkiadása, egyetemi oktatása elsősorban kapcsolódik. Ezek a városok a fejlődésüknek a csúcsán is csak 10 ezer körül mozogtak népességük szempontjából. Az egyik legjelentősebb: Basel csak 1739-ben éri el pl. a 13 ezret. Pedig Basel elkerülte azokat a veszedelmeket és viaszeséseket, amelyek a magyarországi török korban Európának is jó részét érintették, részben hasonló népesedési következményekkel.



Ti. a 30 éves háborút, amelynek a peremén Basel semleges város maradt, és dél-német menekülteket is befogadott. Ennek a méreteire jellemző, hogy 1638-ban 20 ezer svájci és 7600 dél-német él, a menekültekkel együtt, Baselben.

Számos más városáról is meg lehetne emlékeznünk, de talán arra kell itt inkább utalnunk, hogy Svájc is Európának egyik olyan országa, amelyben jelentős szerep maradt a mezővárosoknak, azoknak a félig polgári, félig paraszti településeknek, amelyek nem emelkedtek az igazi céhes iparos városok sorába. Ezek között is ki kell emelnünk éppen a reformáció szempontjából Glarus városát, amelynek volt erkölcsi ereje és katonai tartása, hogy a reformált és a katolikus kantonoknak a véres küzdelmében a semlegességet válassza, és ahol először alakult ki - tulajdonképpen Svájcban is - a vallási türelemnek egy meghatározott formája; ahol ugyanazok a személyek egyszerre szolgálták a régi és az új vallás híveinek a lelki életét, és ahol minden község maga választhatta meg, hogy katolikus vagy reformált valláshoz tartozik. Ilyen értelemben ez a kis, a mezővárosi és városi lét határára mozgó település jelentősebb szerepet játszhat az európai eszme-történetben, mint Genf vagy Wittenberg, ahol a vallási türelemnek ilyen értelme sohasem érvényesült.

Wittenberg már nemcsak mint a reformáció kiinduló pontja, mint a reformációs műveltségnek és papképzésnek egész Európára kiterjedő központja hívja fel a figyelmünket magára, hanem mint művészeti központ és ezen keresztül közelítve meg, mint ún. rezidencia város, mely a XVI-XVII. században virágzik fel. Ez a város a Cranachok művészetének a legjelentősebb központja, de ehhez a művészethez kapcsolódik egy fiatalabb fejlődésű, ám annál nagyobb jövőjű német város, amelyet szintén mint ún. rezidenciavárost kell szemügyre vennünk. A német kisfejedelmi abszolutizmus kiépülése, a reformáció kulturális központjainak a kialakulása, s különböző települések agglomerációja szerencsés összetalálkozás esetén gyorsan lendítenek fel helységeket, bár belső fejlődésüket az alapjaikat kitevő önálló kisvárosok széttagoaltsághoz ragaszkodása lelassította. Berlin mégis olyan város, amelynek az észszetevői már a XVI. században jelentősek. Így a Spree melletti Kölln az egyik olyan helység, ahol az ifjabb Lucas Cranach oltárképet készített. Ez a Kölln még sokáig megőrizte a tulajdonképpeni Berlin mellett különállását. Merian 1652-i Berlin-látképe a nagyobb épületekben gazdag Berlin mellett külön mutatja be Kölln városát, és mindkét településnek a városházát. Egy állandó fahíd mégis az összekapcsolódásuk tényezője. Az abszolutizmus itt és más város csoportok esetében a maga politikai és főleg katonai kíváncsai szerint meggyorsította a városok összeolvadását. Így 1658 és 1683 között Berlin körül szilárd erődítérendszer alakul ki, amelybe Berlint és Köllnt egyaránt beleszorítják. Az erődrendszeren belül keletkezik 1680 táján, mint harmadik város Friedrichswerder, ez a tulajdonképpeni rezidenciaváros. A város gazdasági-társadalmi tényezőkből alakuló továbbfejlődése azonban nem veheti tudomásul sem itt, sem másutt az erőd falakat. Már az erődön kívül barokk várostervezéssel létesül a Dorotheenstadt 1674 körül és a Friedrichstadt 1688 körül. Lényegében tehát öt különálló város élt egymás mellett, falon belül és kívül, különálló tanácsokkal, külön pecsétekkel, külön intézményekkel. 1710-ben egyesítik ezeket Berlin városává, de még jóval ezután is a berlini királyi rezidenciáról beszélnek a porosz rendszabályok, a városok jelentőségét tehát ebben látták. Csak 1730 körül válnak feleslegessé a város egyesítésében szerepet játszó erődök, ezek övezetét kezdik lebontani, és ez a város egyesítési szempontból talán jelentősebb, mint katonai szerepe szempontjából jelentős erődítmény, mégis meghozta azt az eredményt, hogy Németországban egy új, nagyváros bontakozott ki.



Azonban nem minden esetben beszélhetünk ilyen nagy eredményekről a rezidenciavárosok sorában. Vannak olyanok közöttük, amelyek lényegében kievárosok maradtak, és az ún. német nyomorúságnak a tipikus városokai, amelyekre tehát rendkívül nagy súllyal nehezedett az ugyanezen udvartartás, művelődés, katonatartás igényével fellépő kislefejelemesség. Ilyenek a Reuss fejedelmi családok államcskái és városai, Schleiz és Lobenstein. Lobenstein központtal a Reuss hercegek egyik ágának az állama tulajdonképpen egy kisebb uradalomnak tekinthető, amelyhez egy város, 18 egész falu és 4 fél falu tartozott. Ezeknek kellett tehát eltartani egy fejedelmi udvart. S mégis ezekben a kievárosokban is kiépült a városi élet. Mindenütt létrejöttek a művelődés központjai : a gimnáziumok.

A 30 éves háború nagy megrázkódtatással járt a német városok hálozatra. A visszaesés lélekezzámuk apadásában mutatkozik meg egyfelől. A 30 éves háború hatásait mindamellelt a mai történeti kutatás már nem annyira a pillanatnyi tragikus demográfiai zuhanásnak tekinti, mint korábban, hanem inkább következményeiben, a németországi városok stagnálásában látja súlyosnak. Ezt általános okok is magyarázzák, ugyanis nemcsak a város, hanem az egész, tehát a falusi népesség is jelentősen stagnált. 1600-ban 15-17 millió népességről beszélnek a német-római birodalomban, 1650-ben pedig 16-18 millió népességről. Tehát azért a pillanatnyi embervesztéseket kiheverte a német-római birodalom. Számos városról viszont tényleg, tényszerűen mutatta ki a korábbi irodalom, hogy a lakosságszám tartósan esett, a XVI. század végi népességezintet csak 2-300 év után érték el ezek a városok. Ezért föltételezik ezek regenerálódó képességének csökkenését is. Ez azonban csak úgy képzelhető el, ha ugyanakkor figyelemmel vagyunk más településekre, amelyek viszont ekkor is jelentősen gyarapodtak, és így ezek egyenlítik ki tulajdonképpen a stagnálás öszetevőit. A hanyatlás olyan településeket érint elsősorban, ahol a társadalmi-gazdasági okok magyarázzák a népesség újra fel nem növését. A Hansa városok közül Rostock esetében beszélhetünk erről, amely a 30 éves háborúban részben leégett, lélekezzáma még 1677-ben is csak 5 ezer, a réginek mintegy 1/3-a. Itt már a Hansa általános hanyatlásáról, annak egyik következményéről kell beszélnünk, ebben a tekintetben. De ugyanakkor más városokról is azt mondhatjuk el, hogy rendkívül lassan fejlődnek fel akkor, ha annyira kipusztultak, hogy belülről a népesség nem tudta, vagy csak nagyon lassan tudta magát regenerálni. Ilyen az Odera melletti Frankfurt közelében fekvő Eberwalds, amelynek azonban a túlélését mégis jelentős ipara és ipari környezete magyarázza meg. Ez a korábban sem nagy város, 1564-ben, illetve 1600-ban 1080 és 1045 között mozgó lakossággal, 1635-re 110 főre zuhant vissza. 1650-ben 300, 1662-ben 350, 1700-ban 670 a népessége és 1722-ben haladja már túl az eredetit, 1205 főnyi népességgel.

Azt kell azonban mondanunk, hogy a középkori városfejlődés rendkívül sokféle társadalmi tényező is volt abban a tekintetben, hogy a városfejlődés megreked, vagy csak nagyon lassan lépi túl a középkori kereteket, olyan helyeken, amelyeken sem törökjárás, sem olyan gyakori hadjárás a 30 éves háborúban nem mondható. Ezekben is hat azonban az állami önállóság, a fejedelmi rezidenciák megléte vagy elveszte. Ezt mondhatjuk el Prágáról, amely az egyik különállását leginkább, legmáskacsabbul védelmező kievárosoknak a konglomerátuma, amely a XVI-XVII. században is megőrzi önálló városokból való állását : Óváros, Kisoldal, Újváros, Várnegyed és a gettó, amelyek mindegyike saját városkázával, saját tanáccsal, legtöbbje különálló címerrel is rendelkezett. Mégis, ez a város volt alkalmas a XVII. századelőn, Európa egyik legnagyobb kulturális, tudományos központjának : a caillagészet fejlődése jellem-

zi Rudolf császár Prágáját. A kisebb, iparúzó városok közül fontos különösen Jihlava / Iglau /, amelynek a török számadéskönyvekben gyakran megjelenő terméke az "iglen" a jelentős terméke, ez magyarázza meg többek között, hogy ez a város is felfejlődik, és a XVI. század során a 8 ezres városok közé emelkedik. Ugyancsak ezzel a fokkal rendelkezik Olomouc / Olmütz /, a régi magyar néven Alamóc városa, amelyet azonban mint püspöki rezidenciavárost kell elsősorban ilyen szempontból szemügyre venni.

Egy olyan terület, amelynek a városi élete lényeges változáson megy keresztül, de nagyrészt belső okokból: Lengyelország, amelynek hatalmas területén tulajdonképpen különböző fejlődésű övezetek éltek egymás mellett. Ez az ország, amelynek a városi fejlettségét eredetileg a hozzátartozó Szilézia magyarázta meg, - teljesen eltolódott a XVI-XVIII. században, súlypontja északra felé tolódott el az eredeti városi övezetétől. Szilézia már régen elveszett, ekkor a Habsburg birodalom kereteibe jutott. Így perifériussá vált tulajdonképpen a hatalmas birodalomban a régi főváros Krakkó, amely a maga céhes fejlődésével, igen élénk kereskedelmével többek között a magyarországi forgalomnak is egyik végpontja volt, és ez maradt is. Azonban a városfejlődés mégsem ezen a területen a legszembetűnőbb, hanem az újabb feltárású, újabb városfejlődésű tartományokban, ahol azután kialakul Lengyelországnak az új fővárosa, Varsó is. A városfejlődés azonban itt is kíséri problémáiban, ütemében az ország általános demográfiai fejlődését, különösen 1550 és 1700 között beszélünk a gazdasági élet szempontjából hanyatlásról. Az agrártörténészek számára ez nagyon kézenfekvő, hiszen ez a robotgazdaság alapuló nagybirtokok, az egyoldalú gabonatermelés és kereskedelemnek az időszakában Lengyelország életében. Azonban kevésbé ismert, hogy ezzel együtt a városiak aránya is csökken Lengyelországon belül. Éspedig a XV. század eleji szintre, tehát tulajdonképpen egy korszakot veszít Lengyelország az ipari és a városfejlődésben.

Ebben az időszakban is a királyi városok mellett még mindig igen jelentősek a püspöki vagy apáti városok, a katolikusnak megmaradt Lengyelországban, és tulajdonképpen csak a keleti tengerparti városok azok, amelyek gyorsan fejlődnek és legtovább élvezik az előnyeiket ennek az egyoldalú gazdasági életnek, különösen Gdansk, a magyar néven Danczkaként irodalmunkban, politikai történetünkben ismert nagyváros, amely 1600 körül a gabonakereskedelmi út virágzó végpontja, és a holland kereskedelmi kapcsolatok kezdőpontja. A lengyel viszonylatban nagyvárosok külső képe valóban városias volt: téglalapú épületek, előkelő lakóházak, kövezett utcák, kifejlett tűzrendszet, régen megőrzött városházak és posztócsarnokok, boltok és fürdők, ispotályok és menházak, kolostorok és malmok, és egyesekben előretörő reneszánsz építészet a jellemző. Ugyanakkor azonban nagyobb számúak azok a kisvárosok, amelyek lakossága csak néhány 100 főnyi, építészetük faépítkezés és forgalmuk csak vásárnapokon figyelhető meg.

A XVII. században mindamellett élénk marad Lengyelország külkereskedelme, a haszon azonban javarészt már külföldre jut. Részen a hollandoknak, részen a leipzigiek kereskedőknek. Az utóbbiaknak a vásáraiban a lengyel királyságból származó áruk teszik ki a városkönyvbe jegyzett ügyletek 45 %-át. A XVII. századra át is rendeződik Lengyelországnak a városi hálózata, a középkori városok már nem minden esetben a legnagyobbak és a legjelentősebbek. Nyolc olyan városról tudunk ebben az időben, 700 körül, amelynek a népessége a 10 ezernél nagyobb. Ezek Krakkó, Poznań, Lublin, Varsó, Gdansk, Toruń, Elbląg, Bydgoszcz, tehát jó részük a Hansa-város vagy pedig a gabonakereskedelem útvoja-

lán fekszik. És a XVII. század közepén lépi át ezt Vilnius / Vilno/, a lengyel birodalomhoz tartozó Litvánia székhelye. Mintegy 100 város volt olyan, amelynek 2000 és 10 ezer között mozgott a népessége, mintegy 400 város, amelyeké 1000 és 2000 közé tehető, és még városnak számított 100 olyan település, amelyeknek a népessége 1000 főt sem ért el, és ezek között, érdekes lengyel kutatások tárgyai azok, amelyek 100, 200 és 300 lakosságu városoknak az egyébként kifejlett intézményeire, de főleg agrárgazdaságára vonatkoznak.

Ezek között a városok között azonban még egyről kell megemlékeznünk, amely eltér az eddig megadott forgalmi iránytól, jelesen a Kelet-tenger forgalmától, ez a lengyel-litván birodalom egyik nagy városa, Lemberg, a régi magyar Ilyvo, tehát Lvov, amely a Fekete-tenger irányában rendelkezett hagyományos kereskedelemmel, Krim-félsziget genovai kolóniájának a pusztulása után pedig egyre inkább örmények bonyolítják le az oszmán vagy oszmán befolyású területek és Lengyelország-Litvánia között a forgalmat, Lvovon át. Az itteni számadásokon kívül Moldvával való élénk forgalomra is sok adatot tartalmaznak.

Ezek tehát azok a városfejlődési tényezők, amelyek részben a nemzetközi politikai életnek a nagy fordulataival, a török birodalom előretörésével, a 30 éves háborúval, a Lengyelországot sújtó un. vízözönnel függnek össze, amelyek azonban csak meggyorsították és kiváltották az alaptendenciáknak az érvényesülését, amelyek az egyes országok és egész Európa belső társadalmi tényezőiből adódtak. És az utóbbiak az európai kontinens szerencsésebb részein gyors előrehaladást eredményeztek. Az atlanti kereskedelembe kapcsolódó országok, elsősorban Anglia, Németalföld, bizonyos részeiben Franciaország ezek a területek. Ezekről mondhatjuk el különösen, hogy a településrend tényezői, a különböző helységek, nagyságrendi szempontból rendkívül széjjel húzódtak, és ez az egyik szembetűnő változás a középkorhoz képest.

Egyes országokban, főleg Angliában hihetetlen szélsőségekben mozgott a nagyváros és a közép- és kisváros típusa. Ez sem magyarázható azonban egyszerűen valamilyen általános fejlődésből, ezen belül is figyelembe kell venni Angliát és ugyanígy Németalföldet / de hát ezt itt nem vesszük tekintetbe /. Anglia egyes grófságainak, illetőleg tartományainak a külön belső fejlődése és városfejlődése területileg sem volt arányos. Az ország némely részén, különösen nyugaton, északon és a Kent grófságban a népesség hanyatlott a keresztelési és temetési jegyzékek tanúsága szerint. Míg Közép-Angliában és a London körüli grófságokban állandó növekedés volt, ezek szívében pedig maga London igen gyorsan nőtt. A Tudorok Angliájában még nem bomlott föl a helyi ipar és kereskedelem, a város és vidék kiegészítő szerepe, hagyományos kapcsolata. De fölájuk kezdett kibontakozni egy új nemzeti piac, amelyben a helyi piacot ellátó, grófságbeli városokat kiszorította Anglia metropolis, amely lassan az egész országot gazdasági befolyása alá vette. Nevén nevezve : London befolyásának szakadatlan előretöréséről van szó, amelynek a gazdasági és társadalmi életben, nem kevésbé a politikában és a vallásügyben nagy szerep jutott. A főváros ellátását mind tágabb országrész biztosította. A város társadalmi és a polgárság funkciói is megújultak, a középkorban ismeretlen intézmények élén központjává fejlődött London. A Gildhall középkori kereskedő céhház, a londoni City városházává lett. Kialakult a tőzsze az 1560-as évek második felében, a Brit Kelet-indiai társulat 1600-ban, Anglia Bankja 1694-ben. Ez alatt rohamos volt a népesség gyarapodása Anglia fővárosában. A méretbeli változások egyetlen európai városéhoz nem hasonlíthatók. A XV. század végén 60 ezer, 1500-ban 75 ezer, 1600-ban több mint 200 ezer, 1600-ban 225 ezer, 1650-ben 350 ezer, a XVII. századnak vége felé 500 ezer fe-



lett volt a létszám, pl. 1696-ban 535 ezer. A nagyváros tehát a legnépesebb volt Európában, élelmezése a piac és az angol mezőgazdaság fejlődését, belterjessé válását mozdította elő. Az angliai termelés mindennel el is látta a fővárost, csak halat kellett kivülről hozni. Az egyes társadalmi rétegek között elmélyült a vagyoni különbség, s ebben már angol polgári vagy ún. újnemesi rétegek játszanak vezető szerepet. De az Erzsébet-kori Londonban a helyi nagypolgárság mellett szerep jutott még egy genovai bankárnak Benedetto Spinolának, aki véleményét adott Sir William Cecil államtitkár pénzügyreformmal és a fontsterling újra értékelésével kapcsolatos kérdéseire. Ez egyik szimptomája annak, hogy a lehangyatló olasz városokban főlhalmozódott pénz- vagyონ és szakértelem már csak ilyen, az egész fejlődés szempontjából szinte parazita szerepet játszhatott Európának a valóban fejlődő országaiban. Londonban megélnéknült a színházi élet, új meg új színházak alakultak, játszottak a szórakozás és művelődésvágy kielégítésére, a politikai szimbolika abszolutizmus kori kifejezési lehetőségeivel élve. Ezek egyik, mindenesetre legjelentékenyebb képviselője : Shakespeare. London azonban Angliában csupán egy volt. A XVI. század második és harmadik negyedében utána Norwich következett népszám és vagyón tekintetében. Egyelőre azonban középkorias volt iparszerkezete, 1525-ben 705 szabad ember 79-féle szakmát művelt, 1569-ben 1250 polgár 102-félében foglalatoskodott. Tehát egy fejlett, XV. századi középeurópai város mellé állítható.

A korai Stuart-uralom Angliájában a főváros tovább emelkedett. Benne az ország lakosságának 7 %-a élt, s gazdasági téren Anglia és most már az Atlantikum vezető központja lett, szerkezete is modernizálódott. A vidéki városok mind lassabban követhették. 1700-ban Bristol volt a második legnagyobb város, 20000 lakossal, szintúgy a második kikötő. A XVII. századi angliai ötmillióes népességnek ugyanakkor a zöme még mindig falusi körzetekben lakott, a Norwichnak ekkor is még csak 15000 lakosa volt. A nagyobb városok manufaktúráival szemben a nagyobb falvak és a városokká fejlődők gazdasági szerepe az élelem- és nyersanyagtermelés, a felvásárlás, az árúk befejezése és szétosztása. A XVIII. századra nőttek meg annyira az angol városok, hogy 12-nek a lélekszáma túlhaladta a 30 ezret, több jelentősebb város átlagos lélekszáma 15 ezer volt. A század végén pedig a népesség 25-30 %-a már városokban élt Angliában. 1800 körül London mintegy 900 ezer lakosú, 1811-ben pedig már több, mint millió népességű. Mellette még négy angol és egy skót város népessége mozgott ekkor már 50 és 100 ezer között, 1850 körül Anglia népességének mindenesetre már több mint 50 %-a él városokban. Közülük 2 milliónál több Londonban. A XVIII. század és a XIX. századelő, tehát Anglia iparosodásának, népesedés-szerkezeti átalakulásának klasszikus korszaka. Ez az az időszak, amelyet Marx és Engels politikai-gazdaságtani művei, a *Leis-ses faire* elvének Angliája, amelyet Madách az *Ember tragédiája* londoni színe érzékeltet, az ipari forradalom, a factory-system kialakulásának a kora, amelyet Paul Mantoux : *La révolution industrielle au XVIII<sup>e</sup> siècle* című munkájában e század elején dolgozott föl. Mindezek együttesen szemléltetik, hogy Angliában, Londonban nemcsak a társadalom szerkezete alakult át, a társadalmi viszonyok, hanem az egyén és a társadalom viszonya, és lassan az ipar fogta át az egész termelést, gazdasági életet és társadalmat.

Gyore pályán indult el, mint rezidenciaváros a porosz főváros: Berlin, viszonylag sokkal alacsonyabb helyzetből, mint London. 1742-ben a berlini helyőrség hozzátartozói nélkül kb. 7500 lélek élt benne. 1750-ben a helyőrség és lakosságánélkül már 89500, és 1848-ban

haladta tul Berlin a 420 ezres szintet. A várost jó ideig a porosz abszolútizmus rezidencia város jellege lendítette föl, a porosz kincstárnak szerepe volt a magas épületek létrehozásában. És még csak mint peremfalvak tűnnek fel a későbbi berlini kerületek, mint Pankow 1800-ban még csak 286 lakossal. A város mégis kezdte felépíteni a polgárvárosok arculatát, amely egészen más, mint Londoné volt. A lakosság elenyésző része rendelkezett politikai jogokkal Berlinben, és befolyásolhatta a város életét. 1809-ben zajlottak le Berlinben az első községi választások, amelyeken 156000 akkori lakosból csak 11000 vehetett részt. A 102 tagú városi képviselőtestületbe leginkább kereskedőket és iparosokat választottak. A város peremén pedig nőtt a jogok nélküli szegényeknek a lakóhelye, a barakvárosok típusa. Az 1875 körüli Berlinben ilyen barakvárosokban még szabad téren főztek, feltűnően szegényes öltözetet hordtak a tulajdonképpeni Berlinhez képest. És megjelent a népkonyha, ahol egytál ételt ettek.

Az ellentmondás kettős. Az ujkori városfejlődésben ezek szerint a gazdasági fejlődés állandó hatótényezői mellett nagy szerepet kell tulajdonítanunk a politikai szempont szerepének. A középkorhoz képest azonban már nem a város önkormányzata, nem a feudális testületek szerepe a lényeges, hanem a fejedelmi abszolútizmus különféle szintjei. Ugyanakkor nehéz nyomon követni a német-római birodalom városainak sorrendjét, mert a fejedelmi központok kiépülése a birodalmon belüli tartományok, külön fejlődést erőltető, széthúzó erőt jellemzi. 1800 körül a német-római birodalom területén csak 3 nagyváros volt 100000 feletti népességgel, ezek közül kettő rezidencia város, Berlin és Bécs. És csak egy volt a hagyományos középkori nagyvárosok közül, amely mellőlük feltörhetett, kikötőjével együtt Hamburg teszi már ki ekkor a 100000 fölötti népességet. Ez azt is mutatja, hogy a német-római birodalom településhálózata erősen szétágazott, kifejezve a birodalom politikai, társadalmi-gazdasági széttagozottságát. Az ujkorban tehát nem élhettek tovább főváros nélküli birodalmak. De az is világos, hogy a széthulló német-római birodalomnak még sem alakult ki valószínű központja, mindhárom igazi nagyvárosa a peremén feküdt, földrajzi és politikai értelemben egyaránt.

Bécs sem egyszerűen egy a német-római birodalmon belül kiemelkedő nagyváros, hanem egy olyan tartományegyesítésnek a feje, amely a birodalom régi határait már átíveli és egy új birodalomnak a szívévé válik, különösen a Rákóczi-szabadságharc bukása után megszilárduló új birodalomé, amelynek, valóban földrajzilag is a centruma többé-kevésbé. Az oszmán fenyegetés elmúltával a gazdasági szerep egyre inkább előtérbe kerülhetett a katonai mellett, és a rezidencia városé megmaradt. A népességszám tehát viszonylag gyorsan fejlődik, 1700 körül már Bécs népessége túllépi a 100 ezret és 1851-ben már 431 ezerre nőtt. Ilyen birodalmi központoknak csak árnyékában élhettek a tartományokká süllyedt, vagy süllyesztetni akart országok és országrészek, mint Csehország, Morvaország vagy a Dunántúl főbb városai. Közigazgatási egységeinek főhelyein ugyanakkor a birodalom német részében is a széthúzó erők diadalmaskodtak, és valemennyien megteremtették a maguk fényes, vagy kisszerű nyomorúságukban csillogó és ahhoz ragaszkodó rezidencia városait.

A német-római birodalom így hullott tehát ezért az osztrák birodalomra, Poroszországra, és haladt tovább a szétaprózódás útján. Birodalmi intézmények már nem voltak elegendők a város jelentőségének a növeléséhez. Wetzlar, amely 1689 óta a német-római birodalom kamarai bíróságának központja volt, jelentéktelen maradt. A fejlődéshez már fejedelmi központ, nagy építkezések, művészeti-tudományos környe-

zet kiépítése kellett. Az egyik legszebb pozitív példa erre Drezda, ahol a XVII. sz. végétől a XVIII. sz. végéig tervszerűen építették ki a rezidencia várost a szász választó fejedelmnek. A drezdai óváros, újváros és a Friedrichstadt az összetevői. Királyi központtá emelkedett ez a város, amely a XIX. sz. során, amikor már neki-lendült, lakosságát megtízszerezte. 50 ezerről félmillióra emelkedett Drezda népessége, és beépített területe megháromszorozódott. És még más kis államok rezidencia városai következtek, amelyek kicsinységük és gazdasági adottságuk mellett is erőltették a nagyobbak fényének utolérését is. Baden Őrgrófság, majd nagyhercegség székvárosát alkotó Karlsruhe 1715 körül tervszerűen épült ki. Következő években fölépült kastélya, mint közigazgatási központ, középületekkel, nemesi és hivatalnoki lakásokkal rendelkezett, ezek lehet-tek káptalanok; polgárházakkal és a szolgáló emberek épületeivel rendelkezett, ezek már csak egyemeletesek lehettek. S mellette mint falu maradt meg az eredeti, mint Kleinkarlsruhe. Berg hercegség, egy még kisebb államalakulat, kis fővárosa volt Düsseldorf, ahol 1797-ben 16000 volt a lakosság száma, ebből 150 zsidó. Az utóbbiak szabadon és meg nem terhelve éltek a hercegségben, amelynek kormányzatára a francia közelség már régebbi idő óta enyhítően hatott.

Az abszolutizmus városfejlesztő szerepe méreteiben a leggrandiozusabb Oroszországban, ahol a cárizmus tengeri politikája új főváros megteremtésére vezetett, az addigi politikai központtól, Oroszország egyesítőjétől távol. 1725 táján kezdett kibontakozni az új alapított főváros Szentpétervár. 1801-ben mégis már 400000 lakosa volt, míg a korábbi főváros, Moszkva, lakossága 250 és 300000 között mozgott. Ez is jelzi tehát a rezidencia jelentőségét a város fejlődésében. Mellettük még néhány jelentősebb város fejlődött, a Fekete-tenger északi partvidékén, valamint Oroszországnak az északi pontjain.

Az újkori Európa legékezebb városává azonban egy sokkal összetettebb fejlődésű város vált, Párizs, amely, - közelebből Versailles - a XVII-XVIII. századi francia abszolutizmus központja, azonban nemcsak azé, hanem a felvilágosodás, majd a forradalom központja is lesz. Ezt a szerepet megmagyarázza, hogy Párizs nem állt olyan magányosan a francia városhálózatban, mint London az angolban. 1700 táján még 55 francia város volt, amelynek a népessége 10000 fölött volt. Közülük Lyon, Rouen, Toulouse, Montpellier még a 70000 főt is túlhaladta, tehát nincs akkora különbség a fő- és a kisebb városok között, mint Angliában. Mégis, igen jellemző itt az agrárkörnyezet, aminek következtében a francia népesség mintegy 16 %-a élt csak városokban. És a forradalom, a császárság, a restauráció korában is elmondhatjuk, hogy az egyre növekvő Párizst kísérik a fejlődésben a többi francia nagyvárosok. A forradalom korának Párizsa már 5-600000 közötti lakossággal rendelkezik, de Lyon és Marseille is már 100000 fölé nőtt. Még 5 város 50000 fölött, és még 27 város 20000 fölött. Párizs 1846 körül átlépi a milliónyi lélekszámot, és az a vezetős szerep magyarázza, hogy már 1848-ban új osztály is a történeti fejlődés színpadára lép, és 1871-ben a már 2 millió francia fővárosban mintegy félmillió munkás játézik nagy szerepet abban, hogy itt tör ki az új típusú forradalom, hozzák létre a Párizsi Kommünt.

Ugyanakkor a Közép-Európa és Kelet-Európának általunk áttekin- tett részei, a városfejlődésben még mindig elmaradtak ezekhez képest, többé-kevésbé őrizték a közép- és kisvárosok jellegzetességeit, és ezeknek a túlnyomó számát. A cseh főváros a Habsburg birodalomnak már nem önálló, hanem csupán tartományi központja. Ezzel is járnak bizonyos adminisztratív előnyök. Középkorban vezető szerepet játszó egye-



rems már korántsem játszik olyan szerepet Európa számos új egyeteme mellett. És így csak egy kisebb városnak a szerepét töltheti be európai értelemben. 1740-ben Prága népessége 40000, 1790 körül 75000. Ugyanakkor Brno mintegy 30000 főt mutathat fel.

Az ország népességében sem túl nagy a városi lakosság száma, a XVIII. sz. végén csak 5 és fél %-e az egész népességnek. Igen fontos cseh központok, mint Ceské Budejovice / Budweis / A XIX. század elején a 8000 főt sem érik el. Ezek a kérdések bonyolódhatnak még ekkor is Csehországban a cseh és a német kultúra, nyelv egymás mellett élésével, de a német kisvárosokról is pl. Reichenbergeről is elmondhatjuk, hogy a kor viszonyaihoz képest kisvárosok, 1860 táján éri el Reichenberg a 19 ezret. Ugyanakkor elmondhatjuk, hogy egyre jobban élre tör Prága 1869-ben már 240 ezer lakossal és beárnyékolja a többi elmaradt kisebb városokat, amelyek némelyikében mégis élénkebb a textilipar.

A modern korban is jellemző a lengyel tájra a városi lakó népesség viszonylag csekély aránya / jóval 10 % alatt /, ennek megfelelően a gazdasági életben, a társadalmi jelenségekben, a településhálózatban a mezőgazdasági élet szerepe maradt meghatározó. A valódi városok száma még mindig, a XVIII. században, a XIX. századba lépve is aránylag kevés, és kiterjedt a mi mezővárosainknak megfelelőbb lengyel várostípus. A városhálózat tehát ritka és laza szövésű Lengyelországban. A növekedés mégis fokozatos, és új központok fejlődtek fel, új nyelvi, vallási alapjukban társadalmi problémákat is hoznak. Város a XVIII. század első felében mintegy 30000 lélekszámú, 1790-re éri el a 120000 főt, amikor azonban rendkívül viharos politikai események következnek, és Lengyelország önállósága, ezzel együtt a városfejlődés optimális feltételei, jó időre elenyésznek. De ezek alatt az évtizedek alatt sem maradhat rejtve szemünk előtt a textilipar rohamos növekedése, különösen Łódźban. Az 1820-as esztendőktől következhet az nyomon, a kapitalista viszonyok és a munkaszétvály keletkezésének folyamata indul meg vele Lengyelországban is. A társadalmi viszonyok átalakulása során kerül előtérbe az ún. Lengyel királyság zsidó lakosságának a helyzete is, amely mindaddig vallási közösség és a rendi társadalomból visszamaradt külön jogi réteg volt. Ezzel függött össze a törekvés a törvény előtti egyenlőségre, a feudális megszorítások kiküszöbölésére, és ez vezetett 1862-ben az Aleksander Wielopolski-féle kezdeményezésre a zsidók jogairól. Mindez azonban nem mozdította meg, nem gyorsította fel a lengyel városfejlődést, a nagymúltú lengyel városok nem tudták áttörni kicsiny kereteiket, így 10000 körüli kisebb város maradt Gniezno, a katolikus egyház hagyományos központja.

A cseh és a lengyel fejlődés közé helyezhető a Dunántúl városfejlődése. Ez, a török idők megszűnte után, azt mondhatjuk, hogy igen mélyről indult. A városok népessége lényegében a középkori szinten mozgott. 1700-ban Budán 11000, Óbudán 750 ember élt. A XVIII. század elején Komáromot, Pozsonyt, Győrt számítják a 7-10000 közötti lakosságú városokhoz, Sopron 8000, Pécs és Szombathely 3000 főnyi népességű volt. Sokáig hatott az ország városainak fejlődésére, hogy Magyarországon nincs igazi rezidenciaváros, az uralkodók csak átmenetileg tartózkodnak Magyarországon, viszont kiépülnek kisebb rezidenciák, az arisztokráciának gazdasági és kulturális központjaiként. Kismarton, Eszterháza, Keszthely ilyen szerepét nem szabad figyelmen kívül hagyunk. A XVIII. század a manufaktúrák hazai kezdeteinek a korszaka, és II. József oly ellentmondásos uradalmának az időszaka, amelyben a politikai vagy talán éppen gazdaságpolitikai elnyomás közepette olyan társadalmi reformok is születnek, amelyek viszont előrelendítik a gazdasági mozgást. A városok lakossága mindenestre folyamatosan előreha-



lad. Az 1780-as években Buda már 23-24 ezer, Óbuda már 6000 körül mozog, de még mindig ez utóbbinál nagyobb Sopron és Győr, és Komárom 12000 körüli lakossággal, és mellettük jelennek meg a városfejlődés színpadán olyan kisebb, még a mezőváros és a város határán mozgó települések, mint Magyaróvár, amely 2 ezren inkább innen, mint túl rendelkezett népességgel.

Az 1928-as összeírásban az ország kereskedői összjövedelmének mégis mintegy 20%-a már a Dunántúlra esik, Budát is leszámítva. Ez tehát azt jelenti, hogy ez az országrész, amely viszonylag legkevesebbet szenvedett a török időkben, és katonailag a Rákóczi-szabadságharc alatt is, gyorsabban tért magához, mint az ország más részei. Itt vannak tehát a későbbi városfejlődésünk aránytalanságainak az igazi gyökerei, ezek azok a kérdések, amelyekkel már a mai konferenciának a különböző szekciói kell, hogy foglalkozzanak. Az urbérrendezés, az újratelepülés, ennek az agrár és nemzetiségi következményei, a barokk kultúra, a zenetörténet, az irodalom, az oktatásügy mind igen nagy eredményeket mutatnak fel az újkor kezdetén a Dunántúlon. Igen alkalmas tehát ez a vidék a kérdések feldolgozására, újabb mozaikok feltárására. Igen jelentékenyek a dunántúli helytörténeti kutatás távolabbi és közelmúltjának az eredményei / hogy csak Győr és Kaposvár példájára utaljunk / ezek magyarázzák meg, hogy itt újabb várokozással tekinthetünk az ebből a tanácskozásból születő kiadvány elé.

György SZÉKELY :

Die Umwandlung des europäischen Siedlungsnetzes im 16.-19-ten Jahrhundert in Bezug auf Transdanubien

Im Gedenkjahr der Schlacht bei Mohács am 29. August 1526 ergibt sich die Aufgabe, sich mit deren Folgen in der Siedlungsgeschichte und der Städteentwicklung zu befassen. Sopron blieb die einzige Stadt, die noch am Ende des 16-ten Jahrhunderts an die Glanzzeit der mittelalterlichen ungarischen Städte erinnert. Die Entstehung der Gehöfte und die Umgruppierung der Nationalitäten sind Ergebnis der osmanischen Expansion auf dem überwiegenden Teil Transdanubiens, aber die Gehöfte sind nicht nur deren Folge, denn auch in West-Europa sind ihre Parallelen aufzufinden. Die ungarische Umwandlung ist in ihrer Tiefe mit dem Schicksal der Städte auf dem Balkan nicht zu vergleichen. In Ungarn kam die Entfernung von Anatolien und die partielle Nachbarschaft zum Habsburgerreich günstig zur Geltung.

In den Veränderungen in Transdanubien widerspiegelt sich auch der allgemeine Verfall der mittelalterlichen Städte, das hängt mit der weltweiten Verlegung des Handels zusammen und wirkte auch auf Italien aus. Der Rückgang im Mittelmeergebiet beeinflusste auch den Verkehr in den Städten am Rhein, am Main und an der Donau, der Zuwachs des Verkehrs auf dem Atlantischen Ozean zog das Stagnieren des Hansa-Städte nach sich. Die Städte des Nordens, vor allem Schwedens kamen auf. Die Niederlande und die Schweiz lenken nicht nur durch ihren Handel, sondern auch durch ihre Rolle in der Reformation die Aufmerksamkeit auf sich. Wittenberg, die Wiege der Reformation und Berlin verdienen als Residenzstädte besondere Achtung. Letztere hob sich als Agglomeration aus mehreren Siedlungen hervor. Die Residenzstädte blieben oft Kleinstädte. Der Dreissigjährige Krieg hatte für die ganze Bevölkerung des Deutschen Reiches, darunter auch für einen Teil der Städte schwere Folgen. Die tschechische Entwicklung zeigt Beispiele dafür, dass der Hang an den mittelalterlichen Rahmen die Entfaltung hindern, trotzdem kann mit der Bildungs- und Industrieentwicklung der wichtigsten Städte gerechnet werden. Im behandelten Zeitraum verschob sich die polnische Städteentwicklung in Richtung Nordosten, anstatt von Krakau wird Warschau zur Hauptstadt; zwischen 1550 und 1700 zeigt das Wirtschaftsleben und der Anteil der städtischen Bevölkerung einen Rückgang. Bis auf das 17. Jahrhundert veränderte sich in grossem Masse die mittelalterliche Liste der grössten polnischen Städte. Von den in der wirtschaftlichen Entwicklung vorangehenden Ländern der Neuzeit befasst sich diese Studie ausführlich mit der von London, die in Bezug auf Bevölkerung und Wirtschaft des englischen Siedlungsnetzes von hervorragender Bedeutung ist. Berlins Aufstieg begann erst später und als Residenzstadt. Die Grossstädte des verfallenden Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation befanden sich um 1800 am Rande dessen / Berlin, Wien, Hamburg/.

Die böhmischen, mährischen und transdanubischen Städte bewährten sich im Schatten der schnelleren Entwicklung von Wien. Das sich zersplitternde Reich rief weitere Residenzstädte wach / Dresden, Karlsruhe, Düsseldorf /. Die prächtigeren Beispiele der Städteentwicklungstätigkeit des Absolutismus bilden Sanktpetersburg und Versailles. Das im grösseren Städtenetz emporragende Paris war zugleich Zentrum der Aufklärung und der Revolution. Im Vergleich zu ihnen blieben die Städte im grenzenden Gebiet von Mittel- und Osteuropa zurück. Die böhmische Entwicklung aber, und auch die polnische, wenn auch in geringerem Masse, rufen die kapitalistische Industrie und durch sie die Arbeiterklasse hervor. Die Städte Transdanubiens standen ihrem Entwicklungsstand nach zwischen den oben genannten.

## I/A. TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

### Mezőgazdaságtörténet

Vezető: Wellmann Imre

Mezőgazdaságunk fejlődésének főbb kérdései az úrbérrendezéstől a  
jobbágyfelszabadításig terjedő időben

A kor, melynek megvitatása konferenciánk középpontjában áll: a feudalizmus fokozódó bomlásának, a tőkés viszonyok bontakozásának ideje Magyarországon. Önként adódik a kérdés: hogyan formálódtak ezalatt a tőkés termelés feltételei gazdasági életünk uralkodó ágában: a mezőgazdaságban?

Mielőtt a feltételek - a tőkés fejlődést segítő és gátló tényezők - előszámlálására keritenénk sort, érdemes arra is vetni egy pillantást: mutatkozott-e egyáltalán igény gazdaságszervezetünkben arra, hogy ilyen kedvező feltételek adva legyenek? Akart-e élni a tőkés fejlődés lehetőségét biztosító adottságokkal?

A kérdés fölvetése annál inkább jogosult, mert a XVIII. század második feléből nincs hiány olyan tudósításokban, melyek a szerényebb birtokú nemesség körében még a feudális ártermeléssel is idegen gondolkodásról tanuszkodnak. A Tisztántul széles térségein nem is gondolt arra a földesúr, hogy földeslegben maradt természet értékesítse; inkább a szülőködknek adta inség idején. Igaz, nem is igen számoltatta el ispánját, pásztorát; elég volt neki a tudat, hogy szérűje telve asztagokkal, kazlakkal, pincéje borral, vermai gabonával. Nem alakult másképpen a helyzet Erdély jelentős területein sem. A birtokosok nagy része egyáltalán nem avatkozott bele a gazdálkodásba, rábízta azt egyik értelmes jobbágyra. Így az az esztendőknél is a régi eszközökkel, hagyományos módon folytatódott. Évről évre ugyanazt vetették a ugyanannyt; s teljes volt az úr megelégedése, ha kazal, boglya a szokott mennyiségben termelt. Abba is beletörődött, ha kedvezőtlen időjárás, elemi csapások miatt kevesebbet takarítottak be az átlagosnál, de ha több lett, azt már túlságos terjeszkedésnek, eszükégtelen erőmegfeszítésnek ítélte. A pénzt megvetette mint családi eszközt, kiadásait a legszükségesebbre szabta; ezért kevés bevételrel is beérte, jövedelemszerzésen nem iparkodott. /1/

Ez a patriarchális gazdálkodás nyilvánvalóan azokon az agrártájakon talált otthonra, hol nem nyílt kellő fölvevőpiac a mezőgazdasági földeslegyek számára. Ott vált uralkodó típusá az olyan földesuri gazdaság, mely - a jobbágyok szolgáltatásai segítségével - iparkodott amennyire lehetett, a maga erejéből ellátni magát minden szükségesséssel. S amint kívülről alig talált valami utat ebbe a többé-kevésbé zárt gazdasági egységbe, úgy kifelé is alig áramlott bármi is belőle. S ha így az ilyen vidékeken lényegében önmagára hagyatkozott a földesuri gazdaságok nagy többsége, annál inkább jellemezte hasonló magatartás a jobbágyok tömegeit, akiknek ártermelése elé egyébként is általában véve korlátokat állított a földesurasság. Már pedig a belső forgalom útjereitől nemcsak túl a Tiszán a Erdélyben: az ország más vidékein is félreesetek tekintélyes területek.



Amikor azonban Kazinczy élete pályájáról emlékeznek, már " alig hihető"-nek tartja nagyapjának hagyományos gazdálkodását. Nyilvánvalóan nem csupán azért, mert más vidékeken is megfordulván, ott a kedvezőbb piaci adottságoknak megfelelő, eltérő mentalitást is tapasztalt. Megjegyzése arra utal, hogy akkor már Biharban is másfajta gazdasági gondolkodást tartott korszerűnek. Azaz időközben a mezőgazdasági fölölések értékesítése szempontjából kedvezőtlenebb helyzetű vidékeken is változás indult meg a gazdálkodó emberek gondolkodásában.

Kisérreljük meg egykorú mezőgazdasági irodalmunk tükrében nyomon követni ezt az átalakulást. Nyilvánvaló ugyanis, hogy legkiemelkedőbb agrár szakíróink egyrészt a könyvük megjelenését segítő főúri mecénás, másrészt olvasóik fejlődés irányába mutató várakozásának iparkodtak eleget tenni. Nemcsak az új ismeretek közvetítésével : általában a gazdálkodás céljának meghatározásával is a formálódó újfajta igényeknek próbáltak elébe menni.

A " jobbított " mezőgazdaság első hazai nagy képviselője : Mitterpacher Lajos az 1770-es években még tudományként tárgyalta a mezőgazdaság különféle ágaira vonatkozó ismereteket. Mellesleg nem feledkezett meg természetesen a gyakorlati tennivalókról sem, ám leginkább akkor fordult a praktikum felé, midőn lezárásul, munkája harmadik kötetében a háztartást szolgáló belső földolgozás műveleteire kerített sort, a piac helyett jellemző módon az önellátás felé fordulva. /2/

Sokban a mester hatását tanúsítja tanítványa : Nagyváthy János. A mezőgazdaság célját abban határozta meg, hogy az ország, a gazda és családja számára s egyben a gazda gyönyörűségére eleget termeljen. /3/

Még Pethe Ferenc is az emberi életre szükséges természeti javak előteremtésében látta a gazdálkodás rendeltetését. Azt vallotta, hogy jó gazda lehet valaki akkor is, ha nem ad túl fölölégein ; de hozzátette már : sokkal több hasznot lát, ha egyszerűsödik kereskedik is. /4/

Időközben a " jámbor kereskedést " már Pankl Máté a gazdálkodás földadatai közé sorolja, bár egyébként sokban Mitterpacher nyomdokain halad. Új hozzáállásának megfelelően nem rest külön fejezeteket szentelni a gazdálkodás különféle ágaiból várható jövedelem kiszámításának. /5/

A napóleoni háborúkkal meginduló mezőgazdasági konjunktúra, a gazdálkodás megpezedülése láttán az 1810-es években már Nagyváthy is mást tekint a mezőgazdaság fő céljának. " Mi haszna a termésnek - írja -, ha pénzzé nem tudom tésínlni ? ". /6/

Jó tíz esztendő múlva Széchenyi tanácsa hangzik : " kiki, ha practicus jó gazda nevét méltán akarja viselni, jövedelménél kevesebbet költsön...; mert valódi nyereség a gazdaság philosophiája ; .... gazdálkodásban kereskedésben csak haszon vagy nyereség reménye mozdit ". /7/

Erdélyi Jánosnak, ki A. Smith, J. B. Say és F. List műveit is forgatta, hasonló a véleménye : " okezeres mezei gazdaság... egyedüli célja : valóságos tiszta jövedelem ". Ennek mindjárt tüzetes körülírását adja : az adott körülményekkel arányos legnagyobb nyereséget megkapjuk, ha a bevételből levonjuk a szükséges költségeket és a befektetett tőke kamatát. /8/

Időközben már Berzeenyi is hasonló véleménynek adott hangot :  
" valamint mindennek, úgy a mezei gazdaságnak is pénz a lelke ". /9/

Leginkább azonban Balásházy János műveiben tükröződik a nézetek átalakulása. 1829-ben még mintegy Nagyváthy korai álláspontját visszahangozza, midőn " a pallérozottabb, több hasznot adó, több embert tápláló, több gyönyörűséget nyújtó gazdálkodás módja " meghonosításáért száll sikkra. Egy évtized múlva viszont már csupán eszköznek tekint a földművelésre, növénytermesztésre és állattenyésztésre vonatkozó ismereteket a végcél eléréséhez, ami nem más mint a nyereség, vagyis a költségeket meghaladó minél nagyobb jövedelem. Már nincs szó az ország szükségletének fedezéséről : " azért üzzük a földművelést, tenyésztünk házi állatokat s a t. - úgymond -, hogy ezeknek jövedelméből bent házuknál a szükséges eszeségeken kívül megkívántató készpénzt is eszközöljük ", " azért fáradozik, természet, tenyészt a gazda, hogy egykor pénzt lásson érettök ". /10/

Balásházy nemcsak a célt tűzi ki egyértelműen : az eszközöket - módokat is megjelöli annak elérésére. Mindenáron való birtokszerzés, a pénznek földbe és épületbe való fektetése helyett arra ösztökéli, hogy a gazda üzemtől káról gondoskodjék. Ez ugyanis nemcsak ahhoz segíti hozzá, hogy idejében s energikusan végezhesse tennivalóit, hanem előre nem látható nehézségekből is kiségti ; más különben " olyan a gazda pénz nélkül mint a madár szárny híjával ". Arra is inti a mindennél hasznot venni minél kisebb költséggel " gazdasági elv jegyében, hogy mindegyre azt vigyázza : nem kímélheti-e meg kiadásait, viszont minél több olyat termessen, amiért pénzt kaphat ; a jó alkalomra mintegy " lesben állva " szüntelen kémlelje : hol tud nagyobb nyereséggel eladni. Készítsen esztendői jövedelem-előirányzatot s ehhez szabja költségeit. Bánják igen gondosan jövedelmével, hisz az nem más, mint fáradozásának s tőkebefektetésének együttes haszna ; gyümölcsöt, mint fáradtságának, fektesse hasznos vállalatba. Ha erre nem lát módot, adja ki a gazdálkodás révén gyűjtött pénzfőlöselegét kamatra biztos helyre, " mert nem kamatozva hevertetni nagyobb somma pénzt magában is veszteség ". /11/

A hagyományos feudális felfogás szerint a természet számított a mezőgazdaság fő tényezőjének. Azok a gazdasági írók, kik a reneszánsz idejétől fogva a természetre s felsőbb hatalmakra való passzív hagyatkozás helyett az emberi munka szerepének igyekeztek nagyobb hangsúlyt adni a gazdálkodásban, szemben a hagyományos megvetéssel, mely a lenézett paraszt földturását kisértte, olyan fölfogásnak törtek utat, hogy a mezőgazdaság a legősibb, legnemesebb, szabad emberhez legméltóbb foglalkozás. Balásházynál viszont a termelés tényezői között természet foglalkozás. Balásházynál viszont a tőke lép előtérbe s vele kapcsolatban megjelenik a vállalkozás is a befelé fordulás helyett. S a tőke kiemelt jelentőségéből következik, hogy nincs szó többé a mezőgazdaság elsőségéről, magasrendűségéről sem. Amint mondja, csak egy az a " milliom kereseti módok között ", " sok fáradtsággal járó, időváltozási viharoknak kiemelt, ... mérsékelt ugyan, de legbizonyosabb jutalmat adó. " Hasonló megbecsüléshez jut nála az is, ki " legörömetesebb ül pénzes szekerénye előtt, s intézvéni tőke pénzeit, egyedül kamatokból él.... Nemcsak tisztességes életmód ez, de jóltevőleg hat ki a tettleges szorgalmi vállalatokat űző közönségre is ". /12/ A kapitalista felfogás terjedésére jellemző, ám a korszak kimagasló mezőgazdasági szakemberének szájából mindenesetre szokatlanul hangzó álláspont.

Amint a XVIII. század végét megelőző idő mezőgazdaságát korántsem jellemezte országosan és egyértelműen az önellátásba való begubó-

/13/ Wellmann, I.: Von der herkömmlichen Produktion zur landwirtschaftlichen Revolution der Neuzeit. Agrártörténeti Szemle 1970. supplementum 40-42.- I. Wellmann : Die neuzeitliche " landwirtschaftliche Revolution " und ihre Anfänge in Ungarn, In : A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleménye 1971-1972. 299-304.

Imre WELLMANN:

Die Hauptprobleme der landwirtschaftlichen Entwicklung im Zeitraum vom Urbarium bis zur Aufhebung der Leibeigenschaft

Während des allmählichen Verfalls des Feudalismus bildete das Hauptproblem der Landwirtschaft die Schaffung der Voraussetzungen der kapitalistischen Produktion. Es bedurfte einer grundlegenden Umwandlung sowohl in den Zielsetzungen der Wirtschaft, als auch in der Sicherung der nötigen Mittel bei der Verwirklichung dieser neuen Zielsetzungen. Die Werke unserer bedeutendsten landwirtschaftlichen Autoren zeugen davon, dass das auf Selbstversorgung konzentrierte, nach innen gerichtete Verhalten der Grundbesitzer an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert allmählich von den Bestrebungen abgelöst werden, die sich auf den Gewinn aus der Warenproduktion, statt der Naturalwirtschaft auf die Hochschätzung der Geldwirtschaft und auf den Marktgewinn gerichtet waren. Der grösste Beweggrund dieser Umwandlung war die Landwirtschaftskontunktur während der napoleonischen Kriege, obwohl sie sich nicht gleichmässig entfaltet hat. Die Anfrage bezog sich hauptsächlich auf solche Artikel - wie Getreide und Wein-, die auch weiterhin mit den traditionellen feudalen Methoden anzubauen waren, obwohl die durch die Entfaltung des Kapitalismus hervorgerufene Revolution in der Landwirtschaft an neue, den kapitalistischen Verhältnissen entsprechende Voraussetzungen geknüpft war. Die von der vorangehenden Epoche geerbte Einrichtungen hemmten in vieler Hinsicht die Erneuerung der Landwirtschaft. Die von der intensiveren Bewirtschaftung erforderlichen neuen Kenntnisse verbreiteten sich nicht im erwünschten Masse, der uneingeschränkten Einzelbewirtschaftung stand der infolge der Zerstreutheit der Güter entstandene Anbauzwang im Wege, zur Einstellung von gebildeten Arbeitskräften und Besorgung von besseren Mitteln fehlte es an dem nötigen Kapital, die unbezahlte Fronarbeit förderte die besseren Lösungen mit grösserem Kostenaufwand nicht, die ausgedehnten Weiden regten zum Anbau von kostspieligen, aber für die neue Landwirtschaft unentbehrlichen Futterpflanzen nicht an, an andere Ackerbauprodukte bestand kaum eine Anfrage. Der kapitalistische Entfaltung der Bauernwirtschaften verschloss, trotz der Reformbestrebungen, die feudale Leibeigenschaft verschloss, trotz der Reformbestrebungen, die feudale Leibeigenschaft den Weg.



## KORREFERÁTUMOK

Benda Gyula :

### Tabellae procreationis frugum - a mezőgazdaságtörténet forrásai 1769-1790

Az európai gazdaság nagy újkori átalakulása előtt az emberek és államok életét alapvetően befolyásolta a mezőgazdasági termelés ciklikussága, a jó és rossz termésű évek váltakozása. Nemcsak a népességi folyamatokat, a falusi és városi népesség halandóságának, termékenységének és házasságkötéseinek időbeli hullámzását határozta meg, hanem szabályozta az ipari tevékenységet is, nem kis hatással volt a politikára, az alsóbb néposztályok mozgalmaira, sőt az emberek világlátását is formálta. A periódikusan visszatérő gyenge termésű évek hatása természetesen különbözött a mezőgazdaság jellege szerint, erősebb volt a monokulturális gabonatermelés övezetében, gyengébb a vegyes gazdálkodást folytató vidékeken. Időközönként nagyobb járvánnyal, háborúval is egybeesett, s éhínség, valamint az egész gazdasági életre kiható válság - a francia történetírás elnevezése szerint régi típusú válság - keletkezett. Az évszázados történeti folyamatok, a feudális rend fejlődése, felbomlása, a népesség és gazdaság növekedése is a ciklikusság keretében ment végbe - éppugy, mint ahogy a túltermelési válságok egymásutánisága adja a kapitalizmus történetének keretét.

A régi típusú válságoknak, a gyenge termésű éveket követő éhínségeknek alapvető oka a mezőgazdasági termelékenység elégtelensége volt. Ehhez járult a közlekedés, szállítás és kereskedelem fejletlensége. A XVIII. században a gazdasági fejlődés már Európa számos pontján lehetővé tette a rossztermésű évek gazdasági és demográfiai hatásának enyhítését, a nagy abszolút monarchiák igyekeztek megszervezni a városok és inségsújtotta vidékek valamint az egyre növekvő hadseregek ellátását, s a célból hozták létre a terméseredmények megfigyelésének különböző statisztikai rendszereit.

Franciaországban már 1730 után rendszerre vált az évente kétszer beküldendő jelentés - tavasszal a várható terméstről, majd pedig aratás után a valóságos terméstről. A piaci ármegfigyelés pedig kiegészítette a gabona és bortermés alakulásáról beérkező információkat. /1/ Poroszországban II. Frigyes uralkodása idején a központi kormányzat rendszeresen bekérte a piaci ártáblákat, majd az 1760-as, 70-es években a kincstári birtokokon kialakult - a termés pontos mennyiségét feltüntető - jelentések rendszere az egész országra általánossá vált. /2/ Angliában a XVIII. század a mezőgazdasági forradalom kora, az ország nagymennyiségű gabonát exportál - a terméstről való statisztikai tájékozódás igénye csak a század végén, a francia háborúk idejének rossz termésű éveiben merül fel, s néhány sikertelen kísérlet után közel fél évszázadig megint lekerül a napirendről. /3/ A Habsburgok államaiban 1767-ben vezették be az évenkénti jelentést a gabonaterméstről, de természetesen a központi kormányhivatalok már korábban is tájékoztak az aratás eredményeiről, elsősorban az árak mozgását figyelemmel kísérve. /4/

A XVIII. századi termésjelentések értékes forrásai a gazdaságtörténetnek. /5/ Magyarországon mindezekig jóformán teljesen kiaknázatlanul maradt ez a forráscsoport, jóllehet, már 1802-ben nyomtatásban megjelent egy országos összesítő kimutatás, majd egy évszázaddal később Melhard Gyula közzé tette Somogy megye 1790. évi jelentését. Az utolsó 20 évben Székesfehérvár és Pest valamint Pozsony és Sopron megye terméskimutatásai kerültek közlésre. /6/

Történetírásunk a megjelent adatokat sem igen hasznosította, a megyei levéltáraink idevágó összeírásanyagát alig ismerjük : szóróványosan ugyan kiemelték a terméskimutatásokat is az összeírások közé, de legnagyobb részük az iratanyag között rejtőzik. /7/ A történeti statisztika fejlődése és a kvantitatív szemlélet lassu előretérése szükségessé teszi, hogy megismerjük a gabonatermésről készült kimutatások rendszerét, közelebbből megvizsgáljuk forrásértékét.

#### A terméskimutatások rendszere 1767 - 1790 között.

A XVIII. század 50-es éveiben a háborúk elmúltával, Mária Terézia sorozatos reformokkal kísérelte meg hatékonyabb központi igazgatás létrehozását - ennek során alakult ki a statisztikai megfigyelés új rendszere és megnövekedett szerepe. 1765-66-ban, majd az 1770-es évek legelején Bécs, a hadsereg és az örökös tartományok ellátási nehézségei tették szükségessé a gabonatermés és készletek felmérését az egész monarchiában.

Eckhart Ferenc írja az 1766-os bécsi drágaság ismertetése kapcsán az államtanács munkájáról : " A tanácskozások alkalmával nagyon érezték megbízható terméskimutatások hiányát, minők más államokban már voltak és külső körülmények alapján alkottak maguknak a termésről véleményt. " /8/

A hiány pótlására 1766 szeptemberében a királynő kimutatást kért a gabonakészletről, a termsérről és az árakról a helytartótanáctól. /9/ Ezt a helytartótanács a következő év elején, 1767 március 20-án küldte fel. Az uralkodó ennek kézhezvétele után áprilisban elrendeli, hogy a megyék minden évben november végéig küldjenek jelentést a fellelhető gabona mennyiségéről / külön-külön az egyes gabonafajtákra/, a termés nagysága mellett tüntessék fel azt is, hogy a szóbanforgó év jó, rossz, vagy közepes évnek tekinthető-e, valamint adják meg a lakosság számát is és írják meg, hogy elegendő-e a termés élelemre. /10/ A helytartótanács először ellenvetéseket tesz, szerinte november végéig semmiképpen sem valószínűsíthető meg a termés nagyságának felmérése, de ha egyáltalán sikerül is ilyen adatokat beszerezni, azok tévesek lesznek és a célnak nem fognak megfelelni. /11/ Az uralkodó azonban kitart álláspontja mellett. /12/

1767-ben a helytartótanács elkészíti az összefoglaló jelentést, 1768-ban nem / csak három város küldte be a kimutatást /, majd 1769-ben újra szorgalmazza a megyéknél a jelentések beküldését és 1770 márciusában /1/ el is küldi az uralkodónak az összefoglalót. /13/ 1770-71 rossz termés hozott és az örökös tartományokban fellépő éhínség szoritása alatt megsokszorozódtak a királyi parancsok, amelyek az eladható készletekről, a terméskilátásokról, az őszi és tavaszi vetések elvégzéséről, a termés mennyiségéről kértek gyors és megbízható jelentést. /14/ Gyakorlati problémák, az ellátás megoldása tette szükségessé az ország gabonatermésének és feleslegeinek felmérését szolgáló statisztikai információs rendszer kialakítását. A helytartótanács 1771 tavaszán bízta meg Ratkovics Ferenc tanácsost, hogy készítson tervezet-

tet a termés összeírásának mikéntjére vonatkozóan. Ratkovics igen alapos és korszerű elképzelést dolgoz ki : a falvak és mezővárosok bírái írják össze, személyenként mennyit vetettek búzából, rozsából, árpából és zabból, aratás után vegyék számba, hogy kinek hány kereszt gabonája termett, majd három, a határ különböző részében birtokos gazdával végezzenek próbacéplést, s határozzák meg, hogy mennyi szemet ad egy kereszt gabona, ebből pedig kiszámítható a termés. A szolgabírák ennek alapján állítsák össze járásuk kimutatását. A nemesi földekről, az allodiális gabonáról a földesur vagy gazdatisztje készíten hasonló táblázatot, ha ezt megtagadja, akkor a szolgabírák arányosan becsülik fel a termésnek ezt a részét.

A helytartótanács gazdasági bizottsága ellenezte a sok munkával és szerinte kevés haszonnal járó vetésösszeírást, javasolta, hogy a nemeseknek ne kelljen számot adni gabonájukról, hiszen szükség esetén ugys mindent megtesznek az örökös tartományok ellátására. Az uralkodó elfogadta a gazdasági bizottság véleményét /15/, csupán a termés mennyiségéről, a lakosságnak szükséges és az eladható gabona mennyiségéről kért megbízható jelentést a szolgabíráktól. 1771 júliusában, majd szeptemberében a helytartótanács már ennek megfelelően szólítja fel a megyéket, hogy novemberben küldjék a kimutatásokat, szeptemberben mellékeli a küldendő tábla mintáját is. Ennek rovatai: termett buza, rozs, árpa, zab; házi szükségletre kívántatik buza, rozs, árpa, zab; marad eladásra buza, rozs, árpa, zab. Hasonló utasítást küld 1772-ben és 1773-ban. /16/

1771 decemberében, majd a rákövetkező év februárjában az őszi és tavaszi vetések elvégzéséről is kell a megyéknek jelentést készíteniük. A helytartótanács által szétküldött táblaminta szerint ebben községenként meg kell adni, hogy mekkora az őszi illetve a tavaszi nyomás terjedelme / holdban /, ebből mennyit vetettek be, mennyi maradt vetetlen és miért. /17/ Az őszi és tavaszi vetésről, a gabonatermésről évente beküldendő jelentések most ismertetett rendszere 1790-ig maradt meg. Egyes években, amikor rosznak ígérkezett a termés, a tavasz végével a várható termés minőségéről is tájékoztatást kért az uralkodó. /18/

1783-ban újra szükségessé vált a táblaminták szétküldése a megyéknek, úgy látszik, a jelentések elmaradoztak, a gyengének mutató gabonatermés azonban megkövetelte a bécsi hatóságoktól, hogy megint erőteljesebben számonkérjék őket. Az 1786. évi éhínség idején megint megszorodtak az utasítások : a kukorica, köles, hajdina, valamint a széna is bekerült a megfigyelés körébe. /19/ 1790-ben, II. József halála után, annyi más statisztikával együtt, ez a rendszer is eltűnik, de a gabonatermés ismeretét ezután sem nélkülözheti a központi igazgatás.

A központi rendelkezésekben megragadható szándékot és elképzelést korszerűnek ítéltetjük, sok párhuzamosságot mutat a francia és porosz kimutatások rendszerével. A gabonatermés és szükséglet táblája szinte teljesen azonos a Poroszországban 1777-ben rendszeresített jelentésformával. /20/ De minden statisztikai rendszer használhatóságát a végrehajtás határozza meg. S Magyarországon már a helytartótanácsn belől is - ahogy erre utaltunk - ellenállás jelentkezik : 1767-ben a beindításkor a tanácsosok ellenvéleményüket nyilvánítják. Egyik érvük az, hogy túl korai a novemberi terminus, mivel addig az ország nagy részén ~~nem~~ csépelik el a gabonát. A másik pedig az, hogy a földesurak gabonájának mennyisége nem ismerhető meg, pedig a gabona többsége az ő magtáraikba kerül. /21/



A helytartótanács 1771-ben is az összeírás ellen érvel - egyrészt a földesurak előjogait sérti, ha termésük nagyságát be kell vallaniuk, másrészt a szolgabírák ősszel egyébként is tulterheltek. /22/ 1771-től kezdve aztán a helytartótanács mindent elkövet, hogy a megyék az előírásoknak megfelelően hajtsák végre az uralkodó akaratát. Nem készül azonban semmilyen alaposabb utasítás a jelentés elkészítésének módjára, csak utalás történik a próbacséplésre, földesurak és tisztjeik kikérdezésére.

A megyék ellenállása sem kisebb. 1767-ben szinte valamennyi beérkezett jelentés azt taglalja, hogy miért nem tudja küldeni a kért kimutatást. 1769-ben is alig néhány megye küldte be időre és hiánytalanul. /23/ 1771-től kezdve a megyék többsége jelenti a gabonatermés mennyiségét, de a helytartótanács jegyzőkönyvének tanúsága szerint nem mindig az előírt módon. /24/

A megyék véleményét és álláspontját jól jellemezhetjük Zemplén megyének valamivel később, 1790-ben írt levelével, melyben a terméssel kért kimutatást utasítja el: " azon kívül, hogy az illyentén felírásoknak csak az utóbbi siralmas uralkodásnak ideje alatt is elegendő keserves következtetéseit tapasztaltuk, s ezekkel csak az árnyékul is félni tanultunk, nem ereszkedhetünk ezen felírásban azért is, hogy ebben világos, és sarkallatos Törvényeink oly gátot vetnek, melyet által hágnunk lehetetlen..." /25/

#### Tolna megye vetés- és termésösszeírásai

Az Országos Levéltárban 1787-ig nem maradtak fenn termésösszeírások, mivel az első évet kivéve valamennyi jelentés egyenesen a számvévfőre került, ott készült el az összefoglaló tábla, amit felküldtek a kancelláriára. Mind a helytartótanácsi, mind a kancelláriai számvévfő iratanyaga elpusztult. 1787-ben a helytartótanácsban belől létrehozták a kenyérinségügyi osztályt, amelynek iratanyaga megőrzött néhány termésjelentést. /26/ Országos összesítő tábla eddig egyetlen egy bukkant fel, ez viszont kéziratos másolatban és korabeli közlésben is ránkmaradt. A statisztikai összeállítás, amelynek részeként fennmaradt, 1780-ra datálja, én megpróbáltam valószínűsíteni, hogy adatai nem egy évből származnak. /27/ Azóta Tolna, Győr, és Pozsony megyének levéltárból előkerült kimutatásai alapján nagy valószínűséggel 1773-ra keltezhetjük. A megyei és városi levéltárak nagy számban őrizték meg a különböző összeírásokat. Elemzés céljára Tolna megyét választottam ki.

Tolnában ezek az összeírások nagy számban, szinte zárt sorban fennmaradtak: 1769 és 1785 között 13 évből van meg a gabonatermelés falkénti összeírása: a vetésről készített kimutatások három évből mind az őszi, mind a tavaszi gabonáról fellelhetők, további évekből pedig hol az őszi, hol a tavaszi vetésről tett jelentés maradt ránk. /28/

Tolna megye nem tartozott a lelkiismeretes megyék közé: 1769-ben nem készítette el a jelentést, hanem ezt csak a következő évben, az 1770. évi termésel együtt küldte fel. Egy év távolságból nehéz lehetett pontos, vagy akár csak megközelítő adatokat gyűjteni a terméssel, több felületeség azt is bizonyítja, hogy nem is mindig törekedtek arra. /29/ A helytartótanács még 1771-ben is visszaküldi a megye jelentését, mert az " alapvetően téves és hiányos", s figyelmezteti a megyét és tisztségviselőit, hogy nagyobb pontossággal végezze munkáját. /30/



A későbbi években is sok nyilvánvaló hiba bukkan elő, a felületeség természetesen nemcsak ezt a típusú összeírást jellemzi, hanem a XVIII. századi megye statisztikai tevékenységét. Ennek ismeretében kell megvizsgálnunk a vetés- és termésösszeírások sajátos forrásproblémáit.

Hajdu Lajos Tolna megye II. József-kori közigazgatását elemezve foglalkozik a termésösszeírással is. Meglehetősen keményen ítéli azt meg az 1785. évi tabellák alapján. " Az adatok beható vizsgálata után azonban kiderül, hogy ez a jelentés hamis, nem a valóságos helyzetet tükrözi és összeállításánál a tisztségviselők még a minimális kontrollt sem végezték el... " - írja, majd a végén így összegzi véleményét: " így születtek egyre-másra a semmire sem használható / viszont munkaigényes / kimutatások, így fordult viaszjára a jozefinista státuszvezetés által helyesen kimódolt elképzelés... " Hajdu Lajos a házi szükséglet rovatban található adatok segítségével bizonyítja nézetét. /31/ Mindaz, amit elmond, igaz. A gabonatermelés megfigyelését azonban nem II. József indította el, az már egy évtizednél is hosszabb múltra tekintett akkor vissza - egy év alapján valóban nehéz forrásértéket megítélni. És különben sem a házi szükséglet rovata alapján, amelynek értelmezése különösen sok nehézségbe ütközik.

A továbbiakban megkísérlem annak bizonyítását, hogy a vetés és termésösszeírások a mezőgazdaság történetének igen használható forrásai.

Az 1867 után létrejött magyarországi aratási statisztika a bevetett terület ismeretére épült : a vetésterület mellett már elég volt a termés minőségét tudakolni és kiszámítható volt a termés nagysága. /32/ Ratkovics Ferenc tanácsos 1771-ben kidolgozott tervezete is erre az elképzelésre épült. Ha az eredeti formájában nem is valósult meg, az alapeszme részben megőrződött az őszi és tavaszi vetések nagyságát kimutató jelentésekben. Mi is ezeket választjuk elemzésünk kiindulópontjává.

Magyarország falvainak, városainak teljes felmérése nemhogy a XVIII. században, hanem 1914-ig nem valósult meg maradéktalanul. Pontos adatokat tehát nem várhatunk az egyes falvakból a bevetett földek kiterjedéséről. Viszont éppen az 1770-es évek elején folyik ország-szerte az úrbéres földek számbavétele, tehát a közigazgatásnak, a szolgabíráknak, de a falvak elöljáróinak is vannak adataik a paraszti földek nagyságáról.\* Logikusnak tűnik, hogy a vetésösszeírás készítésénél is ezeket az adatokat használták, és ezért mi is az úrbéres és adóösszeírás adataival vetjük össze azt. 1771-72-ben kukoricavetés nélkül 55000 hold, 1776-77-ben 68000, 1778-79-ben 71000 hold / ez utóbbi két évben valószínűleg a kukoricát is beleszámítva / a bevetett szántó. 1770-1780 táján az adó alá eső szántó kiterjedése 108000 hold, az úrbéres szántóé pedig 100000 hold. /33/ A vetés 50-70 %-a a szántónak, tehát háromnegyedes gazdálkodással számolva mondhatjuk, hogy az összeírások, az úrbéres, illetve adóköteles földre vonatkoztatva megbízhatóak.

Ezt a számítást 1771-72-re elvégeztük az egyes falvakra is, az úrbéres szántók vonatkozásában az eredmény hasonló : pl. a simontornyai járás 26 helységéből 4-ben a kimutatott vetésterület pontosan kétharmada az úrbéres szántónak, 60-90 %-a között van 13 faluban, 5 helyen a vetésterület nagyobb, mint az úrbéres szántó, 3 helyen 90-100 % közötti, egyetlen községben pedig 40 %.

\* Hasonlóan kéznél van az évenkénti dikális összeírás is.

Az 1771-72. évi vetésterület tehát illeszkedik az úrbéres összeíráshoz, ami azért is fontos, mert ebben az évben valamennyi növény vetésének nagysága ki van mutatva.

	Az elvetett mag mennyisége							
	foldvári		simontornyai		völgyeségi		Tolna	
	j á r á s b a n							
							megyében	
	p.m.	%	p.m.	%	p.m.	%	p.m.	%
Buza	2.794	9.9	1.072	2.8	4.852	11.1	8.718	7.9
kétszeres	15.017	53.3	24.642	53.6	18.620	42.6	58.279	52.7
rozs	612	2.2	-	-	6.988	15.0	7.600	6.9
árpa	3.432	12.2	400	1.0	759	1.7	4.591	4.1
zab	6.244	22.2	12.420	32.1	12.449	28.6	31.113	28.2
köles	45	0.2	179	0.5			224	0.2
Összesen	28.144	100.0	38.713	100.0	43.668	100.0	110.525	100.0
kukorica	1.065		6.391		2.097			

A kenyérgabonán belül tehát általánosan uralkodó a kétszeres. Árpát keveset vetnek és nem mindenütt. A zab foglalja el a tavaszi nyomás nagy részét. A kukorica is általánosan elterjedt. A simontornyai járásban a kimutatás valamennyi faluban a bevetett terület 25 %-án kukoricavetést tüntet fel, de a másik két járásban is kiterjedt kukoricatermelést jeleznek a vetés és a termés táblái. /34/

A vetésszeleírások eredeti célja az volt, hogy információt szolgáltatassanak a bevetetlen maradt földekről. Ezek nagysága általában nem haladta meg az 5 %-ot, de egyes falvaknál sokkal nagyobb is lehetett. A felsorolt okok : vetőmaghiány, áradás vagy vízállás, tartós szárazság, igásmarha hiánya, esőzés, a cséplés késése, stb. E jelentések mögött kirajzolódik a korabeli parasztgazdaságok kiszolgáltatottsága a természetnek, az időjárásnak.

A Tolna megyében kimutatott vetésterületet az úrbéres, ill. adókötteles földekkel azonosítottuk. Második lépésben feltételezzük, hogy az itt termett buza, rozs, árpa, stb. szerepel a terméskimutatásokban. Ebben az esetben a hozamok igen alacsonyak : 1 hold özei vetésre pl. 5 és fél pozsonyi mérő termés jut, egy elvetett mag 2,5-2,75 szemet hoz. Számtalan oka lehetett annak, hogy mind a parasztok, mind pedig a megyei tisztségviselők csökkenteni igyekeztek a kimutatott termés nagyságát. /35/

1772-ben az uralkodó is alacsonynak tartotta a megyék által felterjesztett kimutatásokban szereplő gabonatermést. A helytartótanács válaszában a rossz termésre és a parasztoknak az adóemeléstől való féltelmére hivatkozik. /36/ Az alulbecslést így általánosnak tekinthetjük. Figyelembe kell azonban venni azt is, hogy a termést a tized és kilenced leszámításával adták meg, ami mindjárt 25 %-kal növeli. Bizonytalan, hogy a vetőmagot beleszámították-e.

A terméskimutatás a bírák jelentései alapján készült: ahogy az alispán írja 1772-ben a próbacseplések eredményeit felkűldve, a bírák ennek hitelességét a falu pecsétjével erősítették meg. /37/ Egyes évek

termése között igen nagy az ingadozás néhány községnél. Ennek oka sokszor a jogállás, az urbéres viszonyok bizonytalansága. Például Mado-csa az 1770-es évek közepétől sem vetést, sem termést nem mutat ki. Helyette az a megjegyzés található, hogy járandóságát rétekben kapta meg. Majd az 1784. évi terméskimutatás a szükségletnél megadja, hogy Fejér megyei bérelt pusztákon elég gabonája terem. Hasonlóan bizonytalan Várdomb és Dunaszentgyörgy a földvári járásban / az egyik zselérfalú, a másik kisnemesi /.

Az alacsony termés mennyiség azonban jól tükrözi az egymást követő évek termésének ingadozását, sőt az egyes falvak relatív ellátottságát is. Ha a három, illetve 1772 után, négy járás eredményeit grafikonon egymás mellé tesszük, kisebb eltéréseket leszámítva együtt mozog a négy görbe. A kenyérgabonát tekintve 1771 gyenge év, 1773 már jó. A négy járás közül háromban 1776-ban jelentik a legmagasabb termést, 1780 alacsony, 1783 megint bő termést, 1784 pedig az 1771. évihez hasonló rossz termést hoz. A földvári járásban az egyes községek mozgása - bár nagyobbak az eltérések is - alapvetően hasonló képet mutat. Jól látszik az 1771-1772. évek igen gyenge termése, 1776 és 1783 bővebb aratása és 1784 gyengesége. A terméskimutatások tehát megközelítőleg pontosan mutatják a jó és rossz évek váltakozását. Pozsony megye adatait elemezve hasonló eredményre jutott Stefan Kazimir is - ő az ármozgást vetette össze a termésnel. /38/ Ez egyben azt is jelenti, hogy az alapvető célnak megfelelt a jelentés. A kimutatások az ingadozás nagyságáról is képet adnak. A megye egészét tekintve 7 évben átlagon felüli a termés. Az őszi gabona legmagasabb termése 1776-ban és 1783-ban egyharmaddal haladja meg az átlagot, a leggyengébb évben, 1771-ben 25 %-kal kisebb termést takarítottak be, mint az átlag. A buza, kétszeres, roza együtt a legjobb években eléri a 330000 mérőt, a mélyponton csak 175000 mérő.

Elég-e ez a termés a megye lakosságának? A kérdést egyszerűen megválaszolhatnánk úgy, hogy a termést elosztjuk a lakosság számával és a kapott fejadag megadná a feleletet. Valójában azonban a kimutatott termés nem tartalmazza a földesurak, a nemesek földjein termett gabonát, sőt a nem urbéres földeknek a jobbágyok által termelt élelmet sem. Így a kérdésre közvetlenül nem felelhetünk, hanem a kimutatások "házi szükséglet" és "eladható felesleg" rovatához kell segítségért folyamodnunk.

Igen nehéz a szükséglet értelmezése. Semmilyen utasítás nem szabályozta, hogy milyen módon kell kiszámítani. Poroszországban pontosan megjelölték, hogy "vetésre és élelemre" szükséges gabonát kell megadni, s hogy különböző koru és nemű emberekre fejenként mennyit kell számolni. /39/ A helytartótanács rendelete csak annyit mondott, hogy a népszámmal összevetve vegyük számba, de ekkoriban a népszámlálást megelőzően a lakosság száma nem volt pontosan ismert. A lélekösszeírások ugyan egyidőben készültek a termésösszeírásokkal, de adataikat sokan éppen olyan megbízhatatlannak tartják, mint a termésösszeírásét. A József-kori népszámmal való összevetés pedig azt mutatja, hogy falvanként igen különböző az egy főre jutó szükséglet. Ha feltételezzük is, hogy a falvak bírái és a szolgabírák ismerték a falvak lakosainak számát, akkor sem olyan egyértelmű, hogy kiknek a szükségletét adják meg. A helytartótanács is utal erre egyik rendeletében, amikor azt kéri, hogy a megyék jelöljék meg, hogy a szükségletet a nemesek beszámításával vagy anélkül adják meg. /40/

Ha a termésnek is csak egy része szerepel a kimutatásban, akkor a szükséglet sem vonatkozhat az egész népességre. Minden bizonnyal le-



számították a néposeégnek azt a részt, amelyik a földesuri gazdaságból élt / családok, uradalmi alkalmazottak /, kiesett a számításból bizonyára a pusztai népesség is. Azt sem tudjuk, hogy az előző évről maradt készleteket hogyan vették figyelembe.

Hogy ilyen készletek aránylag nagyobb mennyiségben lehettek, azt az 1770-ben készült külön összeírások igazolják. Megannyi nyitott kérdés, ami nem teszi lehetővé, hogy teljes mértékben elfogadjuk Hajdu Lajos sommás ítéletét. A fogyasztás felbecsülésének kérdése egyébként ezt követően még közel egy évszázadig igen vitatott kérdése maradt a statisztikának, s ez inspirálta Keleti Károlyt az 1880-as évek elején nagy élelmezési statisztikájának elkészítésére. /41/

Mit mondhatunk mégis el a fogyasztás rovatáról ?

1./ Az esetek jelentős részében a házi szükséglet nagysága egyszerűen egyenlő a termelt mennyiséggel. Ez feltételezésünk szerint egyszerűen azt jelenti, hogy a termés a falu lakosai számára elegendő.

2./ Ebből következik, hogy máshol csak a termés és fogyasztás közötti különbséget kell figyelembe venni, vagyis a felesleg és hiány meglétét vizsgálhatjuk. A földvári járásban 12 év adatait vizsgálva azt látjuk, hogy Földvár 8 évben felesleget jelez, 4 évben pedig elég a gabonája. Nagydorog pedig 7 évben mutat ki felesleget, Paks 5 évben, 4 évben pedig elég a termés, Györkönyben pedig 3 és 4 év. A többi falu csak néhány évben mutat ki felesleget, Földvár és Paks kiemelkedő helye nem szorul magyarázatra, mindkét mezőváros jó piaccal rendelkezett, lehetett tehát eladható feleslege. Máshol néha értelme sem volt a felesleg fogalmának, hiszen minden piactól el voltak vágva. Nagydorog búzatermelését jóval később Fényes is kiemeli. /42/ Ilyen relatív értelemben felfogva a szükségletet, tábláink beszédessé válnak.

Teljesen kimaradt a földesuri, nemesi birtokon termelt gabona mennyisége az összeírásokból. Egyetlen adatunk a földvári járásból van 1770-ből: néhány uradalom termését és készletét is jelenti a szolgabíró.

Végeredményben a termésösszeírásokat és a hozzákapcsolódó vetés és más kimutatásokat igen használható, sőt nélkülözhetetlen forrásnak tekintjük a gazdaságtörténet és azon belül a mezőgazdaságtörténet számára. Igaz, hogy felhasználásuk sok munkát és nagy körültekintést igényel. Feltétlenül szükségesnek tartjuk, hogy feltárjuk s megszólaltassuk a levéltárainkban porosodó összeírásanyag e részét. Ez első lépésben helyi feladat, megyei szinten oldható meg. A feltárt részadatokból azonban remélhető a regionális, sőt országos kép megrajzolása is.

### Jegyzetek

- /1/ Gille, Bertrand : Les sources statistiques de l'histoire de la France des enquêtes du XVII<sup>e</sup> siècle à 1870, Genf-Párizs 1964. 81-86. l.
- /2/ Behre, Otto : Geschichte der Statistik in Brandenburg-Preussen bis zur Gründung des Königlichen Statistischen Bureaus, Berlin, 1905, 221-235. l. és 262-280. l.



- 3/ Mitchell, B.R. - Deane, P. : Abstract of British Historical Statistics, Cambridge, 1962. 75-76. 1.
- 4/ Müller, Konrad : Siebenbürgische Wirtschaftspolitik unter Maria Theresia, München, 1961. 28-29. 1.; a helytartótanács korábbi működésére e területen : Ember Győző : A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában, Bp., 1933. 29.1.
- 5/ Pl. francia vonatkozásban Labrousse, G.E. : La crise de l'économie française. Angliában Minchinton, W.E.: Agricultural returns and the government during the Napoleonic wars, Essays in Agrarian History II. London, 1968. 105-120. 1.
- 6/ Grellmann, H.M.G. : Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der Oesterreichischen Monarchie, III. Göttingen, 1802, Melhard Gyula : Somogy vármegyei gazdaságtörténeti adatok, Kaposvár 1896.; Kállay István : Adatok Székesfehérvár népességi és gazdasági viszonyaihoz 1688-1785; Történeti Statisztikai Közlemények, 1958 /II./ 1-2. sz. 62.1.; Nagy Lajos : Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században, Tanulmányok Budapest múltjából XII. Bp., 1957. 160-161.1.; Pozsony megye: Kazimír, Stefan : A XVI.-XVIII századi árvízviszonyok forrásanyaga és felhasználásuk az agrártörténeti kutatásban, Agrártörténeti Szemle, 1971. 30.1.; Bars megye / 1711/ : Spiess, Anton - Watzka Josef : Poddani v Tekova v 18. storočí, Bratislava, 1966. 114.1.; Sopron megye / 1778/ : Horváth Zoltán : A jobbágyvilág alkonya Sopron megyében Bp. 1976. 99-114.1.
- 7/ Az elemzések közül kiemelendő Kazimír, Stefan : i.m. és Orosz István : A hajdúvárosok gazdálkodásának és társadalmi szervezetének 18.-19. századi történetéhez in : Mezővárosok / Paraszti társadalom és műveltség a 18-20. században II./ Szolnok, 1974. 37-39.1.
- 8/ Eckhart Ferenc : A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában, Bp. 1922. 194-195.1.
- 9/ Országos Levéltár, Helytartótanácsai Levéltár / a későbbiekben OL Htt-i Lt. / C. 35. Acta Oeconomica Lad.D.Fasc.6. N<sup>o</sup> 1, idézi Eckhart Ferenc. i.m. és Bogdán István - Papp Zeigmond - Szabó Miklós : Kétszázéves gabonaszemek az Országos Levéltárban. Agrártörténeti Szemle, 1963. 50-51.1.
- 10/ Az 1767 árp. 22-i kegyes parancs - OL Htt-i Lt. C. 35. Acta Oeconomica Lad. D. fasc.6. n<sup>o</sup> 1.
- 11/ Az 1767 május 14-i felirat - uo.
- 12/ Az 1767 jun. 22-i kegyes parancs - uo. ; a megyékhez küldött körlevél 1767 jun. 30-án kelt.
- 13/ Az 1767. és 1769. évre vonatkozó jelentések megvannak : OL Htt-i Lt. C.35. Acta Oeconomica, Lad D. Fasc. 6.n.<sup>o</sup> 1.
- 14/ Az 1770-71-es éhínségre : Abel, Wilhelm : Massenarmut und Hungerskrisen im vorindustriellen Europa, Hamburg-Berlin, 1974. 200-215. 1.
- 15/ A tervezet és a gazdasági bizottság véleménye, valamint az uralkodói parancs OL Magyar Királyi Kancellária Levéltára / Kanc. Lt./ A. 39. Acta Generalia 3108/1771.
- 16/ 1771 szept. 2-i levél - Tolna megye lt. Közigazgatási iratok, 1771 33/248; 1772. jun. 30-i Pest megyei lt. Mandata, intimata politica / 1628-1786/ 1772 jul. 28. 4.sz.; 1773. jul. 29-i - u.o.; 1773 szept 15.11.sz.

- /17/ Győr megyei lt. Közgyűlési iratok 126/1772 és 276/1772
- /18/ Ennek formáját is 1771-ben szabályozta a helytartótanács 1771 május 31-i intimátuma - Fejér megyei lt. Közgyűlési iratok 1771 38/160, majd II. József uralkodása alatt változott a jelentés formája; a helytartótanács 1769 jun.16-i körlevele - Vas megyei lt. 1789. Fasc. 2. 1609.
- /19/ Minden évben augusztus táján megy valamilyen felozólitás a megyékhez, hogy a jelentést időben készítsék el. Ezeket nem soroljuk fel.
- /20/ A porosz jelentés tábláját ld. Behre, Otto : l.m. 229.l. A jelentés a buza, roze, árpa, zab mennyiségét kívánja a következő módon : Es werden gewonnen, Zur Saat und Consumption sind erforderlich, Bleibt zum Verkauf, Es fehlen
- /21/ Ol. Htt-i Lt. C. 35. Acta Oeconomica Lad. D. fasc.6. n<sup>o</sup> 1.
- /22/ Ol Kanc. Lt. A. 39. Acta generalia 3108/1771
- /23/ A jelentések helyét ld. 13. jegyzet, Az 1769. évi számadatokat közreadta Benda Gyula : Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867. Bp. 1973. 84.l.
- /24/ Ol. Htt-i Lt. C. 8. Protocolla Sessionalia 1771. 1772.
- /25/ Zemplén megye 1790 aug. 4-i levele Ol. Htt-i Lt. C. 51. Departamentum Politiae in genere et Civitatum 1790. fons 92.p.60.
- /26/ Felhő-Ibolya-Vöröse Antal : A helytartótanácsi levéltár Bp. 1961. 106-109. 172-173.l.
- /27/ Benda Gyula : i.m. 84-85.l.
- /28/ Tolna megyei lt. Összeírások 377-423.
- /29/ Az 1769. évi jelentés pl. egyes falvaknál az 1770-i termés nagyságát tünteti fel.
- /30/ Ol Htt-i Lt. C. 8. Protocolla sessionalia 1771. 1488.l.
- /31/ Hajdu Lajos : II. József igazgatási reformtörvényei és ezek végrehajtása Tolna vármegyében in : Tanulmányok Tolna megye történetéből V. Szekszárd 1974. 239-240.l.
- /32/ Keleti Károly : A mezőgazdasági termelés Pest, 1869.
- /33/ A bevetett terület a már idézett összeírásokból. A továbbiakban az onnan származó adatok forrását külön nem jelöljük meg. A másik két számadat : Benda Gyula i.m. 153. 157.l.
- /34/ A földvári járásban a vetéstábla csak néhány községben jelez kukoríccvetést, de a termésnél 1769-ben és 1770-ben is valamennyi községben szerepel a kukorica.
- /35/ A katonai és adóterhek szétosztásánál is figyelembe vették a terméskimutatást. / Ilyen összeállításban maradt fenn az orezágos ösezfoglaló tábla is. / A parasztoknak az adóemléstől való féltelme is állandóan visszatér a megyék jelentéseiben.
- /36/ Az uralkodó leirata 1771. dec. 16. Ol Htt-i Lt. C. 35. Acta Oeconomica, Idealis n<sup>o</sup> 49. és a helytartótanács válasza 1772 jan. 20-án Kanc. Lt. A. 39. Acta generalia 401/1772.
- /37/ Tolna megyei lt. Összeírások 388. sz. 1772 okt. 28-i jelentés, Győr megyében fennmaradtak egy-két évből a községi bírák jelentései is.
- /38/ Kazimír, Štefan : i.m. 30.l.

- /39/ Behre, Otto : i.m. 226-227.l.
- /40/ A helytartótanács 1772 jun. 30-i intimátuma, Pest megyei lt. Mandata, intimata politica / 1638-1786/ 1772. jul. 28. 4.sz.
- /41/ Keleti Károly : Magyarország népességének élelmezési statisztikája physiologiai alapon Bp. 1887.
- /42/ Fényes Elek : Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben I. Pest, 1835. 313. l.

Gyula BENDA:

Tabellae procreationis frugum - die Quellen der Geschichte der  
Landwirtschaft / 1769-1790 /

Vor der Umwandlung der europäischen Wirtschaft in der Neuzeit traten infolge der ungenügenden Produktivität der Landwirtschaft periodisch immer wieder Hungerjahre auf. Im 18. Jahrhundert haben die zentralisierten Monarchien / darunter auch die Länder der Habsburger / die Beobachtung und die Statistik der landwirtschaftlichen Produktion ausgebaut, damit man in Kenntnis der Erntequalität der häufigen Hungersnot und Teuerung vorzubeugen oder sie zu lindern vermöge.

Nach der Teuerung in Wien im Wirtschaftsjahr 1765-66, sowie nach dem schlechten Erntejahr 1770-71 verordnete der Herrscher, dass die Komitate jedes Jahr nach der Ernte über die Getreideerträge / Weizen, Roggen, Gerste, Hafer / zu berichten, im Herbst und im Frühjahr die bebauten und die brachliegenden Feldern zu registrieren haben. Die Berichte gewannen im Jahre 1771 ihre endgültige Form, und ab dieses Jahr wurden sie auch von der Statthalterei konsequent eingefordert. Das 1771 ausgearbeitete System der Anbau- und Ernteregistrierung blieb nebst kleineren Veränderungen bis 1790 gültig.

Die ungarischen Behörden - anfangs die Statthalterei, die Komitate fast ständig - leisteten der Ernteabfrage gegenüber Widerstand, obwohl sie erreicht hatten, nur über die Erträge und den Anbau den Fronbauer berichten zu müssen. Nach dem Tode Joseph II., ab 1790 ist auch diese moderne Berichtsform aufgehoben worden.

Den Informationsreichtum und den Quellenwert dieser Registrierungen zwischen 1767 und 1790 in Komitat Tolna zu analysieren, hat sich dieser Vortrag als Ziel gesetzt. Als erste werden die Ernteregister untersucht. Die Anbaufläche der Herbst- und Frühjahrssaat - wie es aus den Komitatsangaben und dem Vergleich der einzelnen Dörfer zu sehen ist - stimmt mit der Fläche der Urbarialfelder vom Ende der sechziger Jahre des 18. Jh-s überein. Aus dem Jahre 1772 kennen wir die folgenden Angaben über den Getreideanbau: die Hälfte der Anbaufläche nimmt die Gemengesaat ein, Hafer 28, Weizen 8, Roggen 7 %. Auch Mais wird in den meisten Dörfern angebaut, mancherorts schon in grösseren Mengen. Die Erträge sind - im Vergleich zur Anbaufläche niedrig. Ihre Veränderungen zeichnen den Wechsel der guten und der schlechten Jahre und die Schwankung treu nach.

Die Berichte gaben auch die Grösse der " Hauslichen Bedürfnisse " an, ihre genaue Zusammenstellung kennen wir aber nicht, und auch die Analyse der Angaben gibt keinen Aufschluss darüber, wie diese Mengen bestimmt worden sind. Wenn man aber das Verhältnis von Ertrag und Bedürfnis untersucht, sind die Register zum Sprechen zu bringen. Einige warenproduzierende / d.h. regelmässig ihren Überfluss verkaufende / Marktflecken und Dörfer gab es schon neben den Dörfern, die noch Naturalwirtschaft betrieben.

Die obigen analysierten Register können als wichtige Quellen der Wirtschaftsgeschichte dienen.



Veress Éva :

Területi statisztikai vizsgálati kérdések a Dunántúlon.

Konferenciánk a magyarországi feudalizmus nagy záró szakaszát tárgyalja : a XVIII. századi kiteljesedéstől a polgári forradalomhoz vezető ut végéig. Mit jelentenek ezek a korszakhatárok a településtörténettel oly szorosan összefüggő agrárstatisztikai vizsgálódás szempontjából ?

A korszakváltásoknak, a korszakokat elválasztó és összekapcsoló tényezőknek számos aspektusa ismeretes. Történetírásunkban ezidő szerint a korszakcentrikus megközelítésmód jut leginkább szóhoz, melyben megától értetődően nagyobb súlyt kap az, ami a korszakhatárok között történik, ami a korszakra jellemző, azt a szomszédos periódusoktól elválasztja. Csak kitekintésben látjuk ezt a hosszú folyamatot, melyben a korszak elhelyezkedik. Bármilyen indokolt szűkségek tartják fenn ezt a szemléletet, a gazdaságtörténetet hosszú távon nehézkessé, ha nem cselekvésképtelenné teszi..

Tudvalévő, hogy a gazdaságtörténet természetes belső periodizációja nem mindenben egyezhet az általános történeti periodizációval; a bajt azonban nem a kétfajta korszakolás közötti eltolódás okozza, amely a gazdaság egyes ágazatainak a politikai-köztörténeti folyamatokkal való összefüggéseiből, kötődésük mikéntjeiből ered. A kutatásban nem az a probléma, hogy hol van megvonva a korszakhatár, hanem hogy hol ér véget a homogén forrásanyag.

A magyarországi késő feudalizmus három évezredének megvannak a jellegzetes forráscsoportjai; a történeti statisztika ezek közül főleg a különféle conscriptiókból merít. Ezek ugyan nem maradtak változatlanul a XVI. század közepétől a XIX. század közepéig, de együttesen mégis viszonylag homogén tömbként használhatók a teljes korra nézve, mert keletkezésük módja, rendeltetésük lényegében azonos : a feudális állami, egyházi és birtokigazgatás termékei. Tartalmuk ugyan általában az igazgatás szempontjainak változásaival és az adminisztráció technikájának fejlődésével, és így más kérdésekre kapunk választ a XVI. században mint a XVIII.-ban, de ebből az is következik, hogy a korábbi és későbbi források kiegészítik és magyarázzák egymást. A polgári forradalommal egy csapásra vége szakad ennek a feudális forrástömbnek, gyorsabban, mint ahogyan a feudális rend maradványait sikerült felezésmolni. Kiegészítik és magyarázzák-e egymást a feudalizmus végének és a polgári kor kezdetének forrásai ?

Magyarországon, ahol a polgári forradalom bukott szabadságharcral volt egybekötve, közel két évtizedes késéssel, az állami önállósággal együtt született meg az a polgári államapparátus, mely létrehozhatta a polgári államigazgatás jellegzetes információs bázisát, a hivatalos statisztikát. Ez a dualizmusban születő magyar statisztika nem az államigazgatás prestatistikusi tevékenységéből, és nem a monarchia korai, hivatalos titokként kezelt birodalmi statisztikájából nőtt ki, mint ahogyan később is - a kötelező kooperáción túl - kevés szál fűzte az osztrák birodalom statisztikai szervezetéhez. 1867-ben a negyvennyolcas örökséget bontja éki, ezt pedig az első magyar statisztikai hivatal vezetője, Fényes Elek reprezentálja. A hangadó szerepet átvéve Keleti Károlyt a topográfiai-leíró statisztika korszerű folytatójaként ismerjük, a tudományos statisztikát a beható országismerettel egybekapcsoló közgazdászaként, aki a számsze-

rű felvételeket és vizsgálatokat csak valamennyi tényező - így a természeti adottságok - minél részletesebb rögzítésével tudta elképzelni. Irreális tervei is - mint az 1867-ben előadott első terv az ország mezőgazdasági statisztikájának alapjairól - hozzájárulnak a kor statisztikai tevékenységének megértéséhez. Ma úgy látjuk, hogy az ebben megnyilvánuló nemzeti-önismereti törekvés szerencsés módon találkozik az új magyar államigazgatás gyakorlati igényeivel : az államigazgatás számára, a fokozatosan kiépülő szakigazgatás számára ugyyszólván mindent fel kellett térképezni, ami az országban létezett és történt. Ennek elsőrendű eszköze volt az új statisztikai szervezet.

Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az első hiteles statisztikai források igen távol esnek a feudalizmus végének évtizedeitől : a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának és az agrárstruktúra átalakulásának döntő évei után keletkeztek. A hivatalos magyar statisztika 1849 és 1867 közötti hiányát sem a birodalmi adminisztráció, sem a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Tanácsának tevékenysége, sem a reformkori hagyományt folytató magán-adatgyűjtés nem tudta pótolni. Az abszolutizmus kitörölhetetlen forráshézaggal választja el egymástól a pre-statisztika és a statisztika korszakát.

Jogos-e ilyen körülmények között a statisztikai módszerről beszélni a korszakok közötti átmenetet vizsgáló kutatásban? Másfelől, jogos-e elvetni azt ?

A regionális történeti statisztika különleges helyzete és hivatása miatt látom indokoltnak, hogy a problémát ezen a konferencián fölvessem. A kérdés elvi kifejtése helyett legyen szabad azt a konkrét példát ismertetnem, mely munkámban ehhez a gondolatkörhöz vezetett, s amely - bár csak egyik oldalát tudtam megvizsgálni - úgy hiszem, valamelyes válasszal is szolgál.

A múlt századi Magyarország ökonómiai csodagyerekéről, a buzáról van szó.

Ismeretes, hogy az ország dualizmus kori gabonatermelésére vonatkozó alapforrások, az aratási statisztikák sora az 1868. év kenyérgabona aratásáról szóló közleménnyel indul, 1869 és 1872 között már a teljes vetésterületre kiterjesztett és járási részletességgel közreadott felvételekkel folytatódik, majd az adatgyűjtés gyakorlati nehézségei miatt akadozó statisztikai munka évei után, 1879-től kezdve alkot viszonylag egységes tömböt. /1/ Statisztikai forrásérték és fel dolgozottság tekintetében ebből az 1885 utáni rész emelkedik ki. A korai aratási statisztikák létrejöttének módjáról és a megbízhatóságukkal szemben támasztott kétségekről részletesen ad számot az 1895. évi mezőgazdasági összeírás statisztikátörténeti bevezetője. /2/ Az agrártörténet nem ok nélkül tartózkodik e források kritikátlan hasznosításától, a statisztikák felhasználásának forráskritikai gyakorlata pedig még nem alakult ki.

Mindamellett, ha a feudális conscriptio forrásgyakorlata felől tekintjük ezeket az első országos felvételeket, melyek elvileg minden földterületet felölelnek - vagyis a vetésterület és a termés egészét minden jogi megkülönböztetés nélkül veszik jól vagy rosszul számba -, akkor a kritikai aggályok egészen másként és más sullyal vetődnek föl, mint 1895-ben, egy nemzetközi rangra jutott, a statisztikai munkában lehetséges teljesség szintjére érkezett, aktív statisztikai szervezet szémszögből nézve. Ugy hiszem, nem követünk el kritikai vétséget, ha problémánk szempontjából hipotetikusán áttekintjük az első aratási statisztikák dunántúli vonatkozásait.

A buza a kenyérgabonák között vizsgálódásunkban is azt a kiemelkedő és meghatározó szerepet kapja, amelyet az egykorú földhasznosítás szerkezetének alakulásában is betöltött.

Mindenek előtt az 1868. év adataira kell támaszkodnunk. /3/ Nem azért, mert ez a legkorábbi időpont, hanem mert ebben az évben páratlan teljesítményt vittek véghez, hihetetlenül rövid előkészületi idő után, a statisztikai felvételek első kísérleteként. Ez a felvétel a helyhatóságok és az OMGE hazafias támogatására építve, az újdonság erejével készülhetett el, létrehozása az érdekeltek széles köre számára nemzeti ügy volt. Egyszeri teljesítményről van szó, melynek lendülete később évről évre apadt.

Szerencsés adottság, hogy ez az egyszeri forrás éppen egy kitűnő termésű évről készült. Közreadásakor tette Keleti Károly az első kísérletet az ország gabonaellátottságának, szükségletének és exportálható fölöslegének megállapítására. Második, lényegesen differenciáltabb, az 1875-1885 közötti tízéves termésátlagokra és a fogyasztási szükséglet országos fölmérésére alapult becslésének /4/ ismeretében ezt a munkálatot csak előtanulmányként foghatjuk föl. Munkájából nem is annyira a számszerű eredmény ragadja meg figyelmünket, mint a hagyományozott normáknak, aktuális tapasztalatok ismereteknek és a hivatalos adatbázisnak az a köre, mely érzékletesen mutatja születő statisztikánk kezdeti támpontjait.

A statisztika a azükebb Magyarországról / a határörvidék nélkül/ és Erdélyről készült, a fölméretlen országterületen, egy évvel az első hiteles népességstatisztikai összeírás előtt, a településhálózatra vonatkozó adatok bizonytalansága mellett. A számításba vett terület kiterjedése hagyományosan osztrák mérföldben van megadva, népességének száma becsléssel meghatározva. / Ez helyenként közel járt az 1869 végén megállapított lélekszámhoz, másutt durván hibázott. / A községek száma - amely a következő évek járási statisztikáiban sem jelenik meg problémátlanul - itt nincs is feltüntetve; tudjuk, hogy a községek jogállásának rendezetlensége mellett a települések egyértelmű megnevezése milyen akadályokba ütközött.

A termő terület és ezen belül a szántóterület nagysága, melyhez a vetésterületet mérni kellett, már az 1867-1 / kiigazított / kataszterrel egyezően és katasztrális holdakban van megadva. Az egyes gabonafélék vetésterületére nyert adatok ellenőrzésénél azonban Keleti csak a " régi " kataszterre / 1853 / tudott támaszkodni. Az ezzel való összehasonlítás a buza vetésterületének 70 %-os növekedését mutatja ki. A meglehetősen eredményt Keleti végül is abban látta igazoltnak, hogy " ki ne tudná, mily roppant arányban gyarapodott buzatermelésünk az utolsó másfél évtized alatt " ; figyelembe véve, hogy ugyanakkor a rozs vetésterületében alig mutatkozott növekedés, reálisnak fogadta el a felmérést. Közlebbi támpontjai, melyekre indokolásában hivatkozhatott volna, nem voltak.

A földhasznosításra vonatkozó központi bizonytalanságnak a következő évek aratási statisztikáiban egyéb jelei is feltűnnek, a felvételek körének bővülésével. Egyes megyék például már 1869-ben nagyobb vetésterületet jelentettek, mint amennyi az 1867-1 kataszteri szántó kiterjedése volt, s amikor 1870-ben a felvétel kiterjedt az ugar megállapítására is, ezen kívül még ugart is kimutattak. A jelenség hihetőnek tűnt : tisztántul, a vízmentesítéstől érintett és a kenyérgabonák mellett sok kukoricát termesztő megyékről volt szó. A statisztika elsősorban a földnyilvántartás fogyatékoságában látta a magyará-



zatot : " vagy az 1867. évi felvétel / adókiigazítás / nem egészen pontos, vagy azóta is törettek fel legelők és kaszálók a változtat-tak szántóföldekké, vagy pedig az azóta mentesített földek fogattak eke alá ". /5/ Ezeknek a változásoknak a regisztrálása központilag lehetetlen volt, a vetésszázeírásban mutatkoznak csak. Ugyanakkor elavultnak tűnik a vetésterület számítása is, mert egy merev három-nyomásos rendszerből indul ki : az őszi és tavaszi vetések összegé-hez adva az ugart kell a szántóterület nagyságát megkapni, illetve praktikusán éppen fordítva számoltak, a kataszteri szántóterületből kivonták a bevetett terület össz mennyiségét, s a maradványt tekin-tették ugarnak. Ez a számított ugar Erdély területén nem nagy mér-tékben tér el a jelentett ugartól, Magyarországon viszont többnyire irreális. A felvételi hibáktól és a felvétel körén kívül eső ve-temények kérdéséről eltekintve, egy alapténnyel még nem számolt a statisztika ez időben : azzal, hogy egyes földeket egy évben kétszer is bevetettek, és így a megyék valójában nem a tényleges, hanem a " halmozott " vetésterületet jelentették.

A termés becslése a vetésterület ismeretére épült. Az ország mi-nál több pontjáról beszerzett próbacseplési eredmények alapján, regio-nális szorzószámokkal állapították meg a valószínű termés mennyiségét. A gabona mértékegysége a magyar statisztikában a metrikus mértékrend-szer bevezetése előtt az aleksandrisi mérő, mellyel ekkor már a bé-csi és pozeonyi mérő azonos, így a szóhasználat nem mindig következe-tes, de mindenesetre a 0,6159 hl térfogatu őrmértékről van szó. A fel-vételi utasítások hangsúlyozzák ennek a mértéknek kötelező használa-tát; hogy az adatszolgáltatás során okozott-e tévedést a mértékkel való számolás, nem lehet tudni.

1868-ban Keletinek a termésmennyiség becsléséhez az OMGE révén be-gyűjtött, hírlaptudósításokkal összevetett és kiegészített helyi ada-tok álltak rendelkezésére. A legrosszabb, holdanként 3-4 mérős termés-től a rendkívüli, 20-24 mérős termésig fölvetett 6 kategóriában / tehát 2,5 és 14,75 hl között / számította a búzát, a rozenál ugyanezeket a kategóriákat 2-3 mérővel többre becsülte. Számításmódját a " régi " kataszternek az országos középtermésre vonatkozó adataival támasztotta alá, idézve annak normáit.

A vetőmagszükséglet meghatározásánál Keleti a regionális - a talaj és agrotechnika minőségétől függő - eltérések tudatában is országos kö-zéértékhez folyamodott : a gabonanemek megkülönböztetése nélkül, ka-tasztrális holdanként 2,5 mérővel számolt. Igen csak közel járt ezzel ahhoz a XVIII. századi hagyományhoz, mely két pozeonyi mérő vetőmagra való területet tekintett egy kis / magyar / holdnak. /6/ 1887-ben már megyék szerint differenciált kulccsal tudott számolni terménymeneként, mégpedig - az 1900-ban végzett vetőmagszükséglet-felméréssel való össze-hasonlítás eredménye szerint - meglehetőes realitással, már az egyes me-gyék gépesítési szintjét is figyelembe véve. /7/

Az első aratási statisztikákban arra is kísérlet történt, hogy az őszi vetésterületen belül megkülönböztessék a községi / volt úrbéres / és az uradalmi / nagyobb volt nemesi birtokhoz tartozó / földeket. Az 1868-ban a kenyérgabonák területéről kapott eredményt Keleti nem kommen-tálta, de közzétette, és számszerűen értékelte. Az 1869-i adatok, hatfő-le őszi vetemény területéről, irreálisak, és éppen hiányosságukra való hivatkozással szüntették meg 1870-ben az ilyen irányú felvételt. Keleti-nek az a törekvése, hogy üzemszervezeti szempontokat vigyen a statisztikai munkába, már itt elakadt.



A dunántúli buzatermelés volumenére, a kenyérgabonatermelésben elfoglalt helyére, a Dunántúlnak az országos termelésben való részarányára és a terület agrotechnikai differenciáltságára vonatkozó adatokat a függelék táblái foglalják össze. Forrásuk az 1868-1 aratási statisztika és az 1867-1870 körül rendelkezésre álló egyéb statisztikák, kiegészítve a századforduló egyes összehasonlító adataival.

Az adatsorok áttekintése előtt hangsúlyoznom kell a munka hipotetikus voltát. Ezidőzerint, kritikai eszközeink jelenlegi szintjén, csak nyers áttekintésről lehet szó, ahol nem szabad összetéveszteni a számsorokból kiolvasható eredményt a valósággal.

Forrásaink 1868 körül azt a szűkebb országterületet ölelik fel, amely Magyarországot a határőrvidék nélkül, de Erdellyel együtt foglalja magában. Területünk, a Dunántúl - Esztergomot is ideértve, 12 megye, melyek közigazgatási határa valamivel túllépi a földrajzi régió határát - ennek az országterületnek bő egyhatod részét képviseli / 16,4 % /. Az 1867-1 kiigazított kataszterben nyilvántartott termőföldből ugyanennyivel, tehát területarányának megfelelően részesedik: a szántóföldekből területaránya fölött, 19,15 %-kal, a rétekből még kedvezőbben, 20,9 %-kal, a legelőkből gyengébben, de még mindig területaránya fölött, 16,9 %-kal. /8/

Az 1868-ban learatott őszi kenyérgabonavetés területének 20,6 %-át irták össze a 12 dunántúli megyében, az őszi búzából a learatott terület 19,9 és a termés 18,9 %-át. A buzatermelés területi mértéke tehát meghaladja az országrész területi részarányát, de a termés hozamát valamivel gyengébbre becsülték az országos átlagnál.

Szám szerint a Dunántúl őszi búzából learatott területe 1868-ban 594105 katasztrális holdat tett ki, a kenyérgabonák összes learatott területének 52,6 %-át. A következő két évben a buzaterület több mint 30000 holddal nőtt, és ezzel részaránya a kenyérgabonák területéből 55-56 %-ra emelkedett. Első látásra úgy tűnik, mintha a buzatermelés növekedésének egyenesvonala folyamatából kaptunk volna lokális pillanatképet első aratási statisztikáinkban. De tudjuk, hogy sem a helyzet, sem a statisztikák nem ilyen egyszerűek.

Ismeretes, hogy az 1869 és 1870. évi fölvételek adminisztratív nehézségek közt készültek, különösen az 1869. évi. Országos eredményekben a kenyérgabonák s köztük a buza hihetetlennek tűnő visszaesését regisztrálják, a learatott terület csökkenésével és a termésátlagok katasztrofális zuhanásával. Előbbinél nem tudni, mennyi része lehet a vetés tényleges csökkenésének, és mennyi a vetés pusztulásának. Utóbbinál a termésbecslés fölületessége mellett a biztos minimum becselésére irányuló törekvés, a tulbecsléstől való félelem is torzíthatta az eredményt, miközben a statisztika készítésének és interpretálásának módszerében jelentős előrehaladás történt.

Területünkön, a 12 megye végösszegeiben az országos képtől és a legjobb alföldi buzatermelő megyéktől is merőben eltérő helyzetet mutatnak az adatok. A learatott terület 4-5 %-kal nagyobb 1869-1870-ben, miközben országosan 2-7 %-kal csökken, az Alföldön pl. Békés megyében 25, Torontál megyében 32 %-kal. A holdankénti termésátlag a dunántúli megyékben és országosan egyaránt esik, vagyis a termést rosszabbnak, 1869-ben kifejezetten rossznak minősítették. De az így számított globális termés-csökkenés - csak kevésbé rossz termésű 1870. évet viszonyítva 1868-hoz - országosan 27 %, a Dunántúlon pedig, ahol a leara-

tott terület növekedett, csak 8 %. A búzából rosszul sikerült év ugyanakkor rozából kitűnő termést hozott országosan, de lényegesen gyengébbet a Dunántúlon.

Három év aratási adatai a felvétel megbízhatóságától függetlenül sem elegendők messzemenő következtetésekre, még kevésbé többévi átlagok számítására. A statisztikák szavahihetőségének ellenőrzésére alkalmas egyéb egykorú források - elsősorban a sajtó, és a következő két év további országos visszaesést mutató aratási statisztikái /9/ - bevonása messze vezetne célunktól. Már a három év részletadatainak tanulmányozásából nyert forrásimpreszió is nyilvánvalóvá teszi, hogy az ismeretlen mértékű felvételi hibákon túl, mindenképpen a gabonatermelés természetes jelenségeivel van dolgunk: a vetésszerkezet nem marad évről évre változatlan, mozgását hosszabb időn át, kisebb területi egységeken kellene évről évre megfigyelni, hogy statisztikai következtetést vonhassunk le belőle. A terméseredmények ingadozása az 1869. és 1870. évi járási adatok szerint éppen nem hihető. A dunántúli megyék járásainak nagy részében ott van jó termés 1870-ben, ahol 1869-ben rossz volt, és fordítva. A 12 megyében mindössze 9 olyan járást találni, ahol a holdankénti termés ingadozása egy mérőn belül marad, kivétel nélkül a gyengébb közepes szinten. A járások ill. városok nagyobb felében 1870-ben volt jobb termés, kisebb felében 1869-ben, és gyakoriak a végletes különbségek. Megyei szinten persze elszűrjük a vetésarányok és a termésátlagok mozgása, országos szinten pedig megfoghatatlan, s így könnyen születik valószerűtlennek tetsző végösszeg.

Figyelemre méltó, hogy az Alföld döntően búzatermelő megyéi közül Arad, Csanád, Csongrád, Temes 1869-ben, Bács 1870-ben nagyobb területet mutat ki az őszi buza aratásából, mint 1868-ban, s általában a megyei sorokra a kisebb-nagyobb, néha valóban végletes határértékek közti ingadozás jellemző a három év alatt. A Dunántúl megyéire is ez jellemző, azzal a különbséggel, hogy a 12-ből 5 megyében - Fejér, Komárom, Somogy, Sopron, Tolna, melyek együtt 1868-ban a búzaterület 52 %-át adják - mindkét kritikus évben nagyobb a buza learatott területe, mint 1868-ban, s közülük Fejér és Sopron megyében a három év alatt töretlenül növekszik. A rozs és kétszemes esetében az ingadozások mérlege a Dunántúlon negatív: együttes területük 1869-ben 4,3 és 1870-ben 10,1 %-kal kisebb, mint 1868-ban.

A dunántúli és az országos kép között mutatkozó eltérésnek két magyarázata lehetséges: vagy igaz a statisztikákból leszűrhető következtetés, miszerint a Dunántúlon kedvezőbben alakult a búzatermelés 1868 után, mint országosan, sőt talán jobban az Alföld kiemelkedő buzavidékeinél is; vagy a dunántúli adatszolgáltatás volt jobb az országosnál, és a statisztikák századvégi bírálójának volt igaza, amikor a kenyérgabonatermelés ilyen méretű ingadozásában kétkedett. Az aratási statisztikák részletadataiból az a hipotézis kívánkozik, hogy ha alá is becsülhetjük a terméseredményeket, és követhettek is el egyéb hibákat a statisztikák készítői, a learatott terület nagyságának évről évre való változásai önmagukban nem irreálisak egy olyan instabil termelési szerkezetben, amelynek a dinamikus átalakulás állapotában levő egykorú mezőgazdaságot ismerjük. Így ha nem is föltétlenül számszerű pontossággal, de a nagyságrendek és arányok hű képét is tartalmazhatják a statisztikák - éppugy, mint a rossz adatszolgáltatásból származó torzkép.

A dolog lényegét tekintve ugyanazzal a problémával állunk szemben korai aratási statisztikáink esetében, mint a feudális conscrip-

tioknál : a regionális viszonyok tágabb áttekintésére van szükség ahhoz, hogy különbséget tegyünk tükörkép és torzkép között.

A Dunántúl buzája a múlt században változatosabb lehetett, mint más országrészeké. A gabonakereskedelemben nyilvántartott 12 magyarországi buzaminőségi körzetből 5 helyezkedik el a Dunántúlon, /10 / s mivel körzetenként 2-3 minőségi fokozatot is megkülönböztettek, mintegy tízféle buza volt számontartva területünkön. Ez persze nem jelent tízfajta buzát, hiszen a tájék jó buzájának rosszabb körülmények közt termesztett, tönkéllyel, kétszeressel keveredett változatával is számolhatunk; nem annyira a fajták, mint a minőségek változatosak. A skála a magas sikértartalmu, különlegesen fehér lisztet adó fehérvári buzától a Drávaszög durva és szürke lisztű, sikérszegény buzájáig terjed; előbbinél csak az ország két közismert elit-buzája, a tiszavidéki és a bánáti jobb, utóbbinál csak a Kárpátok határmenti ivében termesztett és a szlavóniai gyér terményt adó buzák gyengébbek.

Az 5 dunántúli buzakörzet közül a legkiterjedtebb s egyben a legjobban kvalifikált Székesfehérvár vidéke, melynek széles peremterülete keleten a Dunáig terjed, nyugaton benyúlik Veszprém és Zala megyébe, délen Somogyba és Tolnába. E peremvidék másodrendű buzája kisebb sikértartalmu a centruménál, de az országos rangsorban így is a bácskai buzák legjobb minősége után következik.

A Dunántúl második buzakörzete az országos rangsorban hatodik helyen szereplő kis mosoni táj; buzája alig marad el a fehérvári peremvidék mögött. Az ország nyolcadik körzete összefüggő észak-dunántúli sávot alkot, Sopron-Győr-Szombathely-Esztergom vidéke címen. Itt fehérlisztű, jó közepes sikértartalmu buza csak a Fertő környékén és az Észak-Veszprém-Győr-Komárom körüli centrumban van számontartva; Sopron megye nagyobb részében, Vas megyében a Rábától északra, valamint Esztergom-Tata vonalától a Dunáig szürkés lisztű, gyenge sikértartalmu buzákat jegyeznek.

Az országos kilencedik körzet Nagykanizsa vidéke, mely a fehérvárral határos, jobbik minősége annak másodrendű buzájához lényegében hasonlóan minősített. Gyengébb buzája valamivel jobb az Esztergom-környékénél, Zala megye nagyobb részét, Vas megye Rábán inneni részét foglalja el, keleten áterjed Somogyba.

A leggyöngébben minősített dunántúli buza a baranyai, az országos rangsor tizedik helyén. A már említett drávaszögi silány minőség mellett azonban van egy jobbik minősége is, mely a szomszédos jobb buzátajekhoz kapcsolódik, ottani buzák legyöngült változatát tételezhetjük föl benne, kevésbé finom, de még fehér liszttel, közepes sikértartalommal.

A Dunántúlon termesztett buza egy része tehát az ország legjobb buzái közé tartozik, más része az ország jó közepes és közepes minőségeit képviseli és csak kisebb terület buzája minőségül gyengének, gyengeközepesnek. Jó piaci esélyeit már a területnek itt alapul vett gabonakereskedelmi - tőzsei - áttekintésben való aprólékos bontása is jelzi. Az országterület más vidékeinek rangsorolásáról itt - éppen a piaci relációk vonatkozásában - elég annyit megjegyezni, hogy a körzetbeosztás a középponti / és versenytárs nélkül első osztályu / Tiszavidéktől és a közkelet felé válik egyre elnagyoltabbá, a buzák minőségének / pontosabban : minősítésének / ugyanilyen irányu romlásával párhuzamosan. A dunai víziút mentén a minősítés országhatártól országhatárig aprólékos. A gabonakereskedelem forrásanyaga tehát egyaránt tükrözi a hazai



buzatermesztés minőségi területeit / nagy vonalakban / és a piaci orientációt / ennél finomabban /.

A kedvező földrajzi fokv és a piacképes buza jelentékeny szerephez juttathatta a dunántúli megyék együttesét az ország gabonagazdaságában, de a terület talajviszonyai mellett igen nagy agrotechnikai erőbefektetést kívánhatott a piacképes buza termelése, és a buzatermelés csak viszonylag fejlett agrotechnika mellett lehetett rentábilis.

A termelési erőbefektetésre jellemző a vetőmagszükséglet. Erről statisztikai forrásaink között leghitelesebben a szántóföldek 1900-i fölmérése tájékoztat; ekkor megállapították a megyék átlagos vetőmagszükségletét kézi vagy szóróvetőgéppel végzett vetés és sorvetőgéppel végzett vetés esetén, kimutatva a géppel vetett területeket is. A Dunántúl esetében a statisztikai forrásoknak a megyereformmal előállt törése szerencsére nem akadályoz meg a késői adatok használatában; a gépesítés századvégi mértékét figyelmen kívül hagyva, a kézi vetőmagszükségletet vehetjük statisztikai mércének a buzatermelés megyei természeti adottságai szempontjából.

A kenyérgabonák kézi vetőmagszükséglete katasztrális holdanként az 1900-i fölmérés szerint a következő : /11/

	<u>országos átlag</u>	<u>Duna-jobbpart</u>
buza	1,38 hl	1,52 hl
rozs	1,41 hl	1,47 hl
kétszeres	1,35 hl	1,47 hl

Az ország legjobb buzavidékein, így a Tisza mentén a buza kézi vetőmagszükséglete 120 liter alatt vagy akörül van, a dunántúli megyék közt a minimumot Esztergom 135, Zala 139 literrel képviseli, a legjobb buzát adó Fejér megyében 152 liter, többhelyt pedig az ország hegyvidékein előforduló 160 liter fölötti szükségletet találjuk.

Az országrész egészére számított átlagos holdankénti szükséglet a Dunántúlon nagyobb, mint országos átlagban, valamennyi kenyérgabonánál, de leginkább a buzánál. Országosan a buza kevesebb vetőmagot kíván, mint a rozs, a Dunántúlon többet, s ez nagy általánosságban az egyes megyékre is jellemző.

A vetőmagszükségletet figyelembe véve, más színben látjuk a holdankénti termésátlagokat. Keleti becalése szerint 1858-ban a buza átlagosan 13 alsó-ausztriai mérő körüli termést hozott katasztrális holdanként, vagyis kb. 8 hektolitert. A Dunántúl átlaga valamivel az országos alatt van és 9-16 mérő közt ingadozik az egyes megyékben. Mivel a vetőmagszükséglet nagyobb az országosnál, a vetés hozama azonos átlagtermés mellett is jóval kevesebb volna, ha kézzel vetnek.

Az ország vetőgépeinek 1870 körül 49 %-a összpontosul a Dunántúlon, /12/ kiemelkedve az egyébként is viszonylag magasfoku dunántúli gép-ellátottságból. Az ország 7 nyilvántartott gőzekéje Baranya, Komárom, Moson és Sopron megyében van, és az összes gőzgépek 30, a lovas aratógépek 25, a lovas cséplőgépek 45 %-a van a dunántúli birtokosok kezén. A közönséges ekékkel való ellátottság a terület szántóföldi részarányát alig haladja meg, a fa- és vaskékből együttesen 21 % jut a Dunántúlra, de a vaskék száma jóval magasabb mint országos átlagban.

A buza learatott vetésterülete a Dunántúlon a községi földek közel 50, az uradalmi földek pontosan 60 %-át teszi ki 1868-ban. Nem tudjuk, hogy a statisztika valamennyi nagybirtokot, nagybirtokrészt, uradalmat figyelembe vett-e, de nagybirtokot nem mutathatott ki községi földként. A buzatermelés tehát nagyobb arányú volt a nagybirtokokon, és feltehetően a gépesítés is a buzatermelés rentabilitását szolgálta. A községi földek, vagyis a paraszti kisbirtok esetében nem tudjuk, hogy minden ilyenként kimutatott föld valóban az volt-e s így a legfeljebb kiegészítő ellátott terület arányát, a teljes buzatermelés szintjét nem határozhatjuk meg.

Az 1868. évi buzaterület a századvégi /1900/ vetésterület 68 %-át teszi ki; /13/ a növekedés 1:1,47. Ha a Dunántúlra is érvényes az 1868-at közvetlenül megelőző időszakra Keleti által regisztrált gyors terjeszkedés, akkor a Dunántúlon a buzatermelés növekedése egészében lelassult volna. Mérsékeltén - átlag alatt - nőtt a buza vetésterülete a nagybirtokos megyék többségében, a legnagyobb emelkedést pedig az aprófalvas / és 1870 körül többségében feakét használó / megyékben látni. Ugy tűnik, hogy a buza konjunkturális előretörésében a döntő szakasz a Dunántúlon már korábban lezajlott, mint országosan : az a fordulat, amely a termelés viszonylagosan stabilizálta, már 1868 előtt megtörtént és a reformkorban kezdődhetett.

Visszatérve a bevezetőben fölített kérdésre, hogy van-e jogosultsága a statisztikai módszernek a két korszak közötti átmenet kutatásában, az elmondottak után úgy látjuk, nem csak arról van szó, hogy létezik összekötő kapocs a reformkor és a dualizmus forrásai között - még akkor is, ha az abszolutizmus gyéresebb és más természetű forrásait a probléma sarkítása kedvéért kirekesztettük a vizsgálódásból. A korai statisztikák nem állanak távol a késői conscriptioktól, és legjobban együtt, egymást magyarázva értékesíthetők.

A buza esetében nyilvánvaló, hogy ha a statisztikai főlvételeket a termelés más tényezőivel egyeztetjük, milyen támpontokat adhatnak a feudális kor kutatójának. Az is nyilvánvaló, hogy a fölvetődött kritikai kérdések nagyrészt a múltból elindulva tisztázhatók; például a vetőmagszükséglet és ezzel kapcsolatosan a terméshozam megítéléséhez a feudális conscriptiók részletadatait kellene feldolgozni, anélkül biztosabb alapokhoz jutna az itt vázolt hipotetikus eszmefuttatás. Hasonlóképpen megvizsgálást érdemelne az a kérdés, hogy milyen összefüggések vannak a statisztikailag meghatározott holdankénti vetőmagszükséglet és a kis magyar hold - a két pozsonyi mérőnyi terület - nagyságának helyi ingadozásai között, amivel a feudális területmértékek szövevényében találhatnánk fogódzókat. A példák szaporítására - melyek a hosszú távu kutatás ismert téziseire konkludálnak - nincs szükség.

#### Jegyzetek

- /1/ Az agrárstatisztikai források történeti áttekintését ld. Kiss Albert - Manczel Jónó : A statisztika módszertana és alkalmazása a mezőgazdaságban. Budapest 1965. 449.
- /2/ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. évi VIII. törvényzárk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. Budapest 1897. 6<sup>sz</sup>, 9<sup>sz</sup> skk.

- / 3/ Az 1868-diki aratás kenyérterményekben. Hivatalos Statistikai Közlemények I /1868 / 159 skk.
- / 4/ Keleti Károly : Magyarország népességének élelmezési statisztikája physiologiai alapon. Budapest 1887.
- / 5/ Magyarország és Erdély 1869. évi aratási eredményei. Hivatalos Statistikai Közlemények IV / 1871 /. Magyarország 1870. évi aratási eredményei. Hivatalos Statistikai Közlemények V. /1872/.
- / 6/ Varga János : A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767-1849. Budapest 1967. 13.
- / 7/ Keleti i.m. 188-189. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Negyedik rész. Végeredmények. Budapest 1900. 134-143.
- / 8/ Statistikai Évkönyv 1874. 162 skk.
- / 9/ Az 1871-1872. évi aratás országos összegeit ld. Statistikai Évkönyv 1874. 166-168.
- /10/ Weizen-Qalitäten Karte von Ungarn. Zusammengestellt von Johann Treyer. Wien 1878. Im Selbatverlag des Herausgebers.
- /11/ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Negyedik rész. Végeredmények. Budapest 1900. i.h.
- /12/ Statistikai Évkönyv 1874. 156 skk.
- /13/ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Negyedik rész. I.m. 12 skk. / A vetésterületet nem az 1895-i, hanem a legfrissebb állapot szerint közölték./

Éva H. VERESS:

Territoriale statistische Fragen in Transdanubien

Das Referat geht von den Standpunkten der langfristigen Untersuchung aus. Aufgrund der " Computer Archivum "- Forschung im Ungarischen Landwirtschaftsmuseum behandelt es die Frage, inwiefern aus den Quellen der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bei der Forschung des Spätfeudalismus zu schöpfen ist. Als konkretes Beispiel befasst sich die Studie mit der Weizenfrage, mit Ausblick auf die vergleichenden statistischen Quellen der charakteristischen Merkmale der Siedlungs- und Anbaustruktur des Territoriums.



Függelék

1. T Á B L A

Az ózei kenyérgabona 1868-ban learatott területe

Összes learatott terület	kh	A t e r ü l e t m e g o a z l á s a									
		a gabonanevek közt		a birtokok közt		együtt		közégsi		uralmi	
		buze	roze	kétez.	együtt	közégsi	uralmi	együtt			
		%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
1. Baranya m.	112720	51,4	26,8	21,8	100,-	79,3	20,7	100,-	100,-	100,-	100,-
2. Esztergom m.	31392	56,7	26,5	16,8	100,-	72,8	27,2	100,-	100,-	100,-	100,-
3. Fajér m.	129277	67,3	27,-	5,7	100,-	62,1	37,9	100,-	100,-	100,-	100,-
4. Győr m.	60687	64,7	31,5	3,8	100,-	78,4	21,6	100,-	100,-	100,-	100,-
5. Komárom m.	88421	63,1	28,1	8,8	100,-	72,-	28,-	100,-	100,-	100,-	100,-
6. Moson m.	54061	59,3	39,9	0,8	100,-	85,9	14,1	100,-	100,-	100,-	100,-
7. Somogy m.	165831	55,6	42,1	2,3	100,-	45,6	54,4	100,-	100,-	100,-	100,-
8. Sopron m.	112956	53,6	44,8	1,6	100,-	83,2	16,8	100,-	100,-	100,-	100,-
9. Tolna m.	105023	62,6	28,2	9,2	100,-	71,8	28,2	100,-	100,-	100,-	100,-
10. Vas m.	188815	43,4	56,5	0,1	100,-	82,-	18,-	100,-	100,-	100,-	100,-
11. Veszprém m.	123008	47,7	50,2	2,1	100,-	70,9	29,1	100,-	100,-	100,-	100,-
12. Zala m.	145289	30,9	67,6	1,5	100,-	78,1	21,9	100,-	100,-	100,-	100,-
1-12. EGYÜTT	1318480	52,7	42,2	5,1	100,-	72,2	27,8	100,-	100,-	100,-	100,-
Magyarország	5730474	55,9	34,1	10,-	100,-	75,8	24,2	100,-	100,-	100,-	100,-
/ Erdély nélkül/ Erdély	664908	41,6	37,2	21,3	100,-	93,9	6,1	100,-	100,-	100,-	100,-
Országterület	6395382	54,4	34,4	11,2	100,-	77,7	22,3	100,-	100,-	100,-	100,-

2. T Á B L A

Az őszi kenyérgabonák learatott területe az 1868. évi aratási statisztika szerint

	B u z a		R o z s		Kétszeres	
	Községi föld	Uradalmi föld	Községi föld	Uradalmi föld	Községi föld	Uradalmi föld
	kh	kh	kh	kh	kh	kh
1. Baranya m.	41653	16270	24288	5978	23463	1068
2. Esztergom m.	12519	5268	5489	2850	4858	408
3. Fejér m.	52799	34191	20578	14387	6851	471
4. Győr m.	30451	8812	14976	4110	2171	167
5. Komárom m.	39501	16300	16724	8161	7457	278
6. Moson m.	27682	4402	18340	3202	398	37
7. Somogy m.	36675	55479	35961	33832	2986	897
8. Sopron m.	51559	8948	41699	8969	777	1004
9. Tolna m.	44378	21398	21535	8095	9472	145
10. Vas m.	66628	15258	88101	18575	160	93
11. Veszprém m.	37938	20741	46830	14968	2405	126
12. Zala m.	32048	13206	80490	18414	1656	475
EGYÖTT	473832	220273	415011	141541	62654	5169

# 3. T Á B L A

Az 1868-ban learatott terület megoszlása

	Községi földek				Uradelmi földek			
	Összes learatott terület / 100 %		e b b l buza rozs kátsz.		Összes learatott terület / 100 %		e b b l buza rozs kátsz.	
	kn	%	%	%	kh	%	%	%
1. Baranya m.	89404	46,6	27,2	26,2	23316	69,8	25,6	4,6
2. Pozseergő m.	22866	54,8	24,-	21,2	8526	61,8	33,4	4,8
3. Fejér m.	80228	65,8	25,7	8,5	49049	69,7	29,3	1,-
4. Győr m.	47598	64,-	31,5	4,5	13089	67,3	31,4	1,3
5. Komárom m.	63682	62,-	26,3	11,7	24739	65,9	33,-	1,1
6. Moson m.	46420	59,6	39,5	0,8	7641	57,6	41,9	0,6
7. Somogy m.	76623	48,5	47,6	3,9	90208	61,5	37,5	1,-
8. Sopron m.	94035	54,8	44,3	0,8	18921	47,3	47,4	5,3
9. Tolna m.	75385	58,9	28,6	12,5	29638	72,2	27,3	0,5
10. Vas m.	154869	43,-	56,9	0,1	33926	45,-	54,7	0,3
11. Veszprém m.	87173	43,5	53,7	2,8	35835	57,9	41,8	0,3
12. Zala m.	114194	28,1	70,5	1,4	32095	41,1	57,4	1,5
<b>Összes</b>	<b>981497</b>	<b>49,8</b>	<b>43,6</b>	<b>6,6</b>	<b>366983</b>	<b>60,-</b>	<b>38,6</b>	<b>1,4</b>



# 4. T Á B L A

## Az 1868-ban learatott terület összeállított adatai

	Teljes learatott terület /kh/ / uradalmi és közadai együt /				1 kh közadai földre ut uradalmi föld /kh/			
	buzs	rozsa	kétes.	együtt	buzs	rozsa	kétes.	együtt
1. Baranya m.	57923	30266	24531	112720	0,39	0,25	0,05	0,26
2. Esztergom m.	17787	9339	5266	31392	0,42	0,52	0,08	0,37
3. Fojér m.	86990	34965	7322	129277	0,65	0,70	0,07	0,61
4. Győr	39263	19086	2338	60687	0,29	0,27	0,08	0,27
5. Komárom m.	55801	24885	7735	88421	0,41	0,49	0,04	0,39
6. Moson m.	32084	21542	435	54061	0,16	0,17	0,09	0,16
7. Somogy m.	92155	69793	3883	165831	1,51	0,94	0,30	1,19
8. Sopron m.	60507	50669	1781	112956	0,17	0,22	1,29	0,20
9. Tolna m.	65776	29630	9616	105023	0,48	0,38	0,02	0,39
10. Vas m.	81866	106676	253	188815	0,23	0,21	0,58	0,22
11. Veszprém m.	58697	61738	2531	123008	0,54	0,32	0,52	0,41
12. Zala m.	40254	98904	2131	146209	0,41	0,23	0,25	0,28
ÖSSZESEN	694105	6552	67823	1318480	0,46	0,34	0,08	0,39

5. T Á B L A

A kenyérgabonatermelés földrajzi eloszlása a Dunántúlon

A z e g y e s m e g y é k r é s z a r á n y a											
	kenyér- gabonák összes terüle- téből %	az egyes gabonafélék területéből		a birtokok területéből		a buza területéből		a birtokok területéből		a kétféle birtokon	
		/ közleégi és uradalmi földek együtt		/ összes kenyér- gabona/							
		buza része kétez.		közleégi uradalmi		közleégi uradalmi		közleégi uradalmi		közleégi uradalmi	
		%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
1. Baranya m.	8,5	8,3	5,4	36,2	9,4	6,3	8,8	7,4			
2. Esztergom m.	2,4	2,6	1,6	7,8	2,4	2,3	2,6	2,4			
3. Fejér m.	9,8	12,5	6,3	10,8	8,4	13,4	11,1	15,5			
4. Győr m.	4,6	5,7	3,4	3,4	5,7	3,6	6,4	4,-			
5. Komárom m.	6,7	8,-	4,5	11,4	6,7	6,7	8,3	7,4			
6. Moson m.	4,1	4,6	3,9	0,6	4,9	2,1	5,8	2,-			
7. Somogy m.	12,6	13,3	12,5	5,7	7,9	24,6	7,7	25,2			
8. Sopron m.	8,6	8,7	9,1	2,6	9,9	5,2	10,9	4,1			
9. Tolna m.	8,-	9,5	5,3	14,2	7,9	8,1	9,4	9,7			
10. Vas m.	14,3	11,8	19,2	0,4	16,3	9,2	14,1	6,9			
11. Veszprém m.	9,3	8,5	11,1	3,7	9,2	9,8	8,-	9,4			
12. Zala m.	11,1	6,5	17,8	3,2	12,-	8,7	6,8	6,-			
EGYÜTT	100,-	100,-	100,-	100,-	100,-	100,-	99,9	100,-			

# 6. T Á B L A

Az érszi buza átlagos vetőmagszükséglete

Vetőmag	Vetőmagszükséglet egy katasztrális holdra				1200 négyszögletes holdra számított szükséglet			
	a. a. mértre számítva				a. a. mértre			
	1 1 t e r				liter			
	1900-1	1887-1	1900-1	mértéssből	1887-1	átlagból	szórt	szórt
Vetésmód	soros szórt vetéss soros szórt				vetéss			
1. Baranya m.	118	143	150	1,9191	2,3257	2,4395	107,25	1,7443
2. Esztergom m.	112	136	125	1,8215	2,1959	2,0330	101,25	1,6467
3. Fejér m.	120	152	125	1,9516	2,4721	2,0330	114,-	1,6541
4. Győr m.	107	158	125	1,7402	2,5697	2,0330	119,50	1,6232
5. Komárom m.	120	150	125	1,9516	2,4395	2,0330	112,50	1,6297
6. Moson m.	128	165	125	2,0817	2,6835	2,0330	123,75	2,0123
7. Somogy m.	117	143	130	1,9028	2,3257	2,1143	107,25	1,7443
8. Sopron m.	126	168	140	2,0492	2,7323	2,2769	126,-	2,0492
9. Tolna m.	133	162	130	2,1631	2,6347	2,1143	121,50	1,9760
10. Vas m.	131	165	140	2,1305	2,6835	2,2769	123,75	2,0123
11. Veszprém m.	122	164	130	1,9842	2,6672	2,1143	123,-	2,0094
12. Zala m.	102	139	150	1,6589	2,2606	2,4395	104,25	1,6096

## Jegyzet

Az 1887-1 átlag Keletre Károly : Magyarország népességének élelmészeti statisztikája physiologiai alapon. Budapest 1887. 188-189 alapján, az 1900-1 mérés A magyar korona országainak népszámlálási statisztikája. Negyedik rész. Végfelmérések. Budapest 1900. 134-143 alapján.

1 alad-eusztriai mérté = 61,48682 liter  
100 liter = 1,6263648 alad-eusztriai mérté

V.ö.: 100 Jahre metrisches Masssystem in Österreich / 1872-1972. / Wien 1972. Bundesanstalt für Eich- und Vermessungswesen. 13. 58 ék.



Szentmihályi Imre :

Települési sajátosságok tükröződése tájneveinkben

Régi és népi tájneveink - melyektől el kell különítenünk az általában újabb, fiktív tájmegnevezéseket - lényeges történeti források több tudományág / nyelvtudomány, földrajz, néprajz, településtörténet / számára is. Ezek mindig megkülönböztető nevek : az adott táj környékén élők adják a tőlük természeti, vagy települési adottságokban eltérő, különböző kisebb-nagyobb terület megjelölésére. Tükrözik a nép sajátos tájsemléletét, tartalomban / milyen sajátosságra vonatkozik a tájnév?/, és formában / általában rövid, tömör elnevezések / egyaránt. A nép - eltérően a tudományos kutatástól - nem keresi az egyes tájak " határait ", viszont egykori igazgatási egységeknél a néphagyomány számon tarthatja az abba tartozott települések nevét és számát. Lehet / néha megalapozott / véleménye az ismeretlen eredetű tájnevekről is. Tájaink és tájneveink vizsgálatánál az alapvető adottság változása előbb bekövetkezik, és az ilyen történeti / irott / források beható vizsgálata alapvető következmény, de a kutatásnál a történeti néphagyományt is figyelembe kell vennünk.

Tájneveink különböző koruak. Egyesek már az Árpád-kortól ismertek, mások csak évszázadokkal később keletkeztek, vagy tűntek fel. Számos tájnév eltűnt az idők folyamán, főleg a régi természeti, vagy települési sajátosságok későbbi elmosódása miatt.

A tájnevek tehát történeti képződmények, melyek fényt vetnek egy-egy terület főbb sajátosságára, " különösségére". Az elnevezés elsősorban a névadás korára jellemző. A földrajzi vonatkozású tájneveknél ez évszázadokkal később is találó lehet, míg a települési jellegűeknél az alapvető adottság változása előbb bekövetkezik, és az ilyen tájnév / ha fennmarad / már rég letűnt archaikus viszonyokra utal.

Ma ismert tájneveink csak töredékét képezik az egykori anyagnak, mely fokozott levéltári kutatások révén lenne jobban megismerhető.

Tájneveink tulnyomó többsége természeti jellegű, az adott terület meghatározó földrajzi jellegzetességét ragadja meg. / Hegyhát, Nyírség, Homok, Sárrát, stb. / Csupán töredékük tükröz egykori települési sajátosságot, olyan emberi vonatkozást, mely az adott területen különbözőtt környezetétől. Éppen ez teszi ezeket számunkra különösen jelentőssé.

Az alábbiakban bemutatom a települési jellegű tájnevek egyes típusait az újabb összefoglaló munkák alapján. /1/ Teljességre nem töreksem, inkább egy-egy jellemző példára hivatkozom. / A bizonytalan eredetű tájneveket eleve mellőzöm. / Az elsősorban Holub József zalai kutatásain alapuló vizsgálatom nyomán két - kevésbé ismert - csoportot részletesebben ismertetek, nevezetesen egyrészt a településnevekkel kapcsolatban lévő tájneveinket, másrészt a szemnévi vonatkozású tájneveket, utóbbiakon belül főleg azokat, amelyek az egykori hetes / 7 egységből álló / szervezeti-igazgatási rendszerhez kapcsolódnak.

Települési vonatkozású tájneveink az alábbi - néha kapcsolódó - sajátosságokra utalnak :

1/ Nemzetiségi - etnikai adottságok. - Számos magyar néprajzi csoport / pl. székelyek, palócok, stb. / nevét jóval korábbról ismer-

jük, mint a nevük**ből** képzett tájnevet / Székelyföld, Matyóföld, Bar-kók földje, stb./ E tájnevek népi eredete esetenkénti vizsgálatot kíván. /2/ Az eredetileg nem magyar népesség által lakott területek megjelölése, tájneve - pl. Jászság, Kunság / Nagy- és Kis-/, Tótság / a régi Vas megye vend=**s**zlóven lakta része/, stb. - viszont korán, e népek megtelepülésével egyidejűleg keletkezett a szomszédos ma-gyarság körében. Egykor valamennyi külön igazgatási terület is volt. A jászok és a kunok beolvadása után is megmaradt a régi etnikumra ut-aló tájnév e területek külön igazgatási egysége, kiváltságos jelle-gé, és lakóinak öntudata következtében.

2/ Társadalmi - birtoklási viszonyok. - A szászok lakta terület eredeti, középkori neve Királyföld, a Csepel-szigeté pedig / többek között / Ursziget, Királyesziget, - jelezve, hogy ezek a területek eredetileg királyi birtokok voltak.

3/ Vallási vonatkozások. - A Székelyföldön két " Szentföld " tájnév is mutatja, hogy ezek nevét a környező reformátusság adta /fel-tehette<sup>n</sup> még a reformáció-ellenreformáció idején / e katolikusok lak-ta kisebb vidékeknek.

4/ Foglalkozási sajátosságok. - A Hajduság az itt letelepített török hódoltság korabeli katonáskodó népelemről, a hajdukról, a Vas megyei Őrség pedig Árpád-kori gyepűőreiről kapta a nevét. Kiváltságos területek voltak. Az űrségiak idővel jobbgysorba süllyedtek, de népi öntudatuk és a Batthyány nagybirtok igazgatási beosztása / űrségi districtus / megőrizte a XV. század elejétől ismert tájnevet. /3/

5/ Településnévvel való kapcsolat. - Ez többféle lehet. Néha a tájnév és a településnév azonos, pl. / a tájnévi szempontból vitat-ható megyeneveket nem is érintve ! / Hetés táj Zalában, és Hetes, He-tés falu Somogyban és Zalában. Máskor azonos névtípusba / magábanálló, vagy azonosan képzett név / tartozik a táj-, illetve a településnév. /4/ Ismét külön csoport, amikor a tájnév az adott táj területén lévő egyik település nevéből alakul ki, például a középkori Zalában volt egy Oltárc nevű táj. Területén volt és van ma is -- többek között - Oltárc falu. Ugyancsak megyénkben, ez 1524. évi Bánffy-urbáriumban /5/ említik a több falut magában foglaló Völgyesség, valamint Lakosság tájat. / Ezek egyben az uradalom kis gazdasági egységei : villicatu-sai, iudicatusai : bírósági is voltak, hasonlóan Hetéshez, Hétkutas-hoz és Oltárhoz. / Völgyesség területén volt és van Völgyifalu, Lakos-ságében pedig Alsó- és Felsőlakos, de környékén is sok "-lakos" hely-név volt akkoriban. A XIV. században többször említett Hétkutas táj egyik faluja Kutas volt. A tájnév tehát több esetben a területén lé-vő egyik - feltehetően központi - település nevéből keletkezett. Ha-sonló a helyzet a Göcsej közepén lévő un. " szegek"-nél, de ez a rész-tájnév itt nem egy, hanem számos falu nevével, azonos névtípusával kapcsolatos. / Tíznél több "-szeg"-re végződő falunév van itt, pl. Kereseszeg, Pálfiszeg, Rózsásszeg, stb. / /6/

6/ A települések számát tükröző tájnevek külön csoportba tarto-znak. Ismertebbek : Háromváros, mely Cegléd, Nagykőrös és Kecskemét hódoltságkori összefoglaló neve, továbbá az erdélyi, barcasági Hétfa-lu / részei : Háronfal és Négyfal, illetve Hétfal másik három fa-luval együtt a Tízfal. / A barcasági számnéves tájnevek közül a Hét-falu tekinthető elsődlegesnek, mivel latin változata / Septem villae/ már a XVI. század elejéről ismert. /7/ Hétfal kiváltságos jogállásu határőrvidék volt, népe az itt már a korai Árpád-korban megtelepült magyar és besenyő határőrök utóda. Adatok hiányában az nem tisztázható, hogy a Hétfal tájnév a megtelepüléskor, vagy később / mindenképpen a

XVI. század előtt / alakult-e ki.

További két, a 7-es számjegyhez kapcsolódó tájnevünk a középkeleti Zala megyéből mutatható ki. Ezek egyike Hetés, mely ma is élő tájnév a megye délnyugati részén, illetve a magyar - jugoszláv országhatár két oldalán. Itt él a magyarság e sajátosságokban gazdag néprajzi és nyelvjárási csoportja. Az alsólendvai Bánffy uradalom egyik kis gazdasági egysége, "bírósa" volt. Az urbáriumok 1509-től gyakran / folyamatosan / említik a tájnevet és változatait, valamint a bírósághoz tartozott településeket, melyek között ilyen nevű falu nem volt! Mivel a "Hetés" lehet személynév is / ez előfordul pl. a szintén zalai, de távoli Hetés faluban a XIV. században / /8/ -- ez esetben a terület egykori birtokosára utalna-, de vonatkozhat valamely egykori helyi "hetes" sajátosságra is; nyelvészeti kutatással csupán az tisztázható, hogy a tájnév végső soron e hét számnévvel kapcsolatos. A kérdés végül is a történeti néphagyomány és a helytörténeti anyag / XVI. századi urbáriumok / egybehangzó vallomása alapján oldható meg. A néphagyomány pontosan tudja, hogy mely falvak vannak Hetésben / ez a XVIII. század első fele hetési bíróságának falvaival azonos/, emellett azonban él itt egy olyan, a törökkorhoz fűződő tájnévmagyarázó monda is, mely szerint egykor hét "-háza" nevű falu / Bődeháza, Pálháza, stb. / volt itt, és a táj erről a 7 "-háza" faluról kapta a Hetés nevet. Hogy itt nem találgatásról, hanem történeti értéktől néphagyományról van szó, mutatja, hogy a XVI. századi, 10-12 településből álló hetési bíróságban mindig 7 a "-háza"-települések száma, és hogy ez a 7 "-háza" falu pontosan azonos szokkkal, amelyeket a néphagyomány felsorol. /9/ A nemrég előkerült korai írott adatokat a nép nem ismeri, így azok a népi tudatra nem hatottak. A XVII. század első felétől már megváltozik a hetési "-háza" települések száma. Mivel 1509 előtti, Hetést említő iratot nem ismerünk, azt nem tudjuk eldönteni, hogy a korábbi hetési bíróság csak ebből a hét "-háza"-faluból állott-e, avagy eredetileg is többből, és ezen belül csupán a "-háza"-falvak száma volt-e hét, az azonban kétségtelen, hogy a tájnévadásnál a nép ezt a helyi települési - névadási sajátosságot, az azonos névtípusba tartozó települések számát ragadta meg. /10 / / Hetésben a "-háza", Göcsejben a "-szeg" települések gyakorisága a jellemző./

Hetéstől nem messze északra, a Zala és a Kerka, illetve Göcsej és Őrség között volt a XIV. században többször is említett Hétkutas. " Tulajdonképp hét falut fogott össze ez a név, innen van az eredete, ..." /11/ Mivel itt csak egy Kutas nevű falu, volt a tájnév itt / Hetéstől eltérően / nem azonos névtípusú falvak számára, hanem -nevektől függetlenül - az adott egység településeinek a számára vonatkozik, és ilyesmit fejez ki : a Kutashoz, mint központhoz tartozó, hét faluból álló települési - igazgatási egység, táj. 1524-ben már csak 6 faluból áll a Kutasi villicatus, nyilván ez az oka a korábbi "Hét"- számnév lekopásának.

Nem tartozik témához a nem települési sajátosságokat tükröző tájneveink tárgyalása, azonban - kapcsolódva a tájneves hetes szervezeti egységekhez - legalább is, rövid felsorolásban említést kell tenni arról, hogy voltak olyan hetes szervezeti egységeink is, ahol ugyan ezt a tájnév nem mutatja, viszont az okleveles adatok igazolják. Ilyenek voltak : Zalában:

Gutoceföldéhez 1170 körül hét falu tartozott. Az oklevél sem a települések nevét, sem a feltehető tájnevet nem említi. /12 /



A XIII. századtól / 1288/89. / említett Oltárc táj - egyben villicatus - ugyancsak hét / ismert / faluból állott. /13/ Ez 1408-ban districtus. 1524-ben már nyolcra bővült a falvak száma.

A fent tárgyalt egységek mind az alsólendvai Bánffy család /korábban Hahót nem / hatalmas uradalmába tartoztak. Az Oltárral szomszédos Felföld, vagy Hegyföld/e/ 1519-1568 között ismételtelen említett hét települése viszont már a Kanizsai család birtoka volt./14/ Megjegyzem, hogy Hétkutas, Gutorföldre környéke, Oltárc és Felföld pontosan tapad a Holubtól megrajzolt Árpád-kori zalai gyeplővonal /15/ belső oldalához, így lehet, hogy eredetileg ezek őrtelpek voltak. Hetés, és az alábbi két egység viszont a gyeplővonalától távolabbiban, nincs vele kapcsolatban.

Utóbbiak egyike a Kál-falvak 1199-től említett tömbje a régi megye északkeleti részén, a veszprémi határon. Eredetileg a Vérbulcsu, vagy Lád nem birtoka volt, így korai eredetű. Településeink száma a középkorban változott / 7-9 /, de a nagyobb és régibb településeknek vehető egyházas Kál-falvak száma hét. /16/

Közelében volt Nivegy/-völgy/. " Tulajdonképp így nevezték az egész völgyt, ahol több falu feküdt. 1269-ben már hét Nivegy faluról olvasunk ". /17/ Az oklevél ezt ismételtelen így említi, bár a hét falu nevét csak részben közli.

Számolva az esetenkénti véletlen lehetőségével is, és tudva, hogy nem csak hetes szervezeti egységeink voltak, mégis feltűnő, hogy egy viszonylag kis terület, a történeti Zala megye alaposabb vizsgálata aránylag milyen nagy számban mutat ilyen - tájneves, vagy anélküli - egykori hetes igazgatási egységek létére. Nem lehet most céлом az okok részletes vizsgálata, de ezek során gondolnunk kell a hetes számú hitvilágunkból fakadó mágikus varázsaára a régi magyarságnál. Ennek nyomai a népéletben : mesékben, hiedelmekben, babonákban maig élnek. /18/ Ez a hitvilág az egykori életet is áthatotta, tehát gyakorlati téren, szervezésben is érvényesült, már a honfoglalás előtt, és legmagasabb szinten is / Hétmagyar : a hét törzsből álló magyaráság. / /19/ Nyomai sokáig kimutathatók a honfoglalás után, alacsonyabb szinten is. Pl. az erdélyi 7 ispáni vár / mellyel kapcsolatos Erdély német Siebenbürgen neve /, az ebből kialakuló 7 erdélyi királyi vármegye, /20/ vagy a székelyek, kunok, szászok magyarok szervezete hetes tagolódása, hét székben való megtelepülése, stb. /21/ Fentiek után az lenne a meglepő, ha ez a széleskörű hetes rendszerű szervezés nem terjedt volna ki a falucsoportokra. Adataink ezt a feltevést alátámasztják. Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy végleges következtetés jelenleg még nem vonható le : előtte feltérlelnül szükséges történeti tájneveink széleskörű vizsgálata, mely e lényeges kérdés remélhető tisztázásán túlmenően gazdag, új forrásanyagot tárna fel a tájnevekkel foglalkozó különböző tudományágak számára.

### Irodalom

Bellocics Bálint : 1897 A hetési faház. Ethn. VIII. 68-103.

Gönczi Ferenc: 1905 A Számok szerepe a népek szellemvilágában. Uránia VI. 87-91. 1914 Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár

Györffy György : 1958, 1975 A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. 1. és 2. kiadás. Bp.

1959. Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp.

Holub József : 1929. Zala megye története a középkorban I. Pécs.  
1933. Zala megye története a középkorban, III. : A települések története. Pécs. Kézirat. / Eredeti a ZML.-ban; másolat a zalai múzeumokban és a MúM. Történeti Múzeum Régészeti Könyvtárában./

Kádár László : 1941 A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Bp.

Kázmér Miklós : 1970. A "falu" a magyar helynevekben / XIII-XIX. század./ Bp.

Kósa László, Filep Antal : 1975 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp.

Stahl Ferenc : 1974 Az Őrség jogállása. Vasi Szemle XXVIII. 218-236, 390-402, 553-566.

Szentmihályi Imre : é.n. A történeti Hetés. Kézirat. Megjelenik az Ethn.-ban. é.n. Hetés és Lendvavidék néprajzi sajátosságai. Kézirat. Megjelenik a Zalai Gyűjteményben.

### Rövidítések

Ethn. = Ethnographia

Ht. Lex. = Zala megye Helytörténeti Lexikona. Kézirat a ZML.-ban.

ZML. = Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg.

### Jegyzetek

- / 1/ - Bevezetésemhez felhasználtam Kádár 1941. és Kósa - Filep 1975. műveit. A történeti Zala megyén kívül eső tájneveket elsősorban Kósa - Filep 1975. alapján ismertetem / melyek itt betűrendben felsorolva/. Eltérés esetén forrásaimra hivatkozom. A történeti Zala megyénél alapvető forrásom / Göcsejt és Hetést kivéve / Holub 1933. nagy kéziratos műve. Mivel az eredeti és a másolati példányok lapszámozása eltérő, viszont a települések / néha tájnevek / nála betűrendben vannak, idézés esetén nem lapszáma, hanem a "település" nevére hivatkozom. Itt megtalálhatók az egyes adatok forrásjelzetei is.
- / 2/ - Pl. a jóhangzású Palócföld fiktív tájfogalom, Mikezách Kálmán alkotása ! - Kósa - Filep 1975. 14, 26, 156 kk.
- / 3/ - Stahl 1974. 219 kk. / 219-225/, 546.
- / 4/ - Utóbbira példák : Bükkalja, Hegyalja, Kemenessalja, Mátraalja, stb. tájnevek, illetve Kerkaalja, Váralja, Zalaalja, stb. településnevek a középkori Zalában. / Holub 1933. /
- / 5/ - Országos Levéltár, Bp. : U et C. 33/1.
- / 6/ - Gönczi 1914. 58 kk.
- / 7/ Kázmér 1970. 45.
- / 8/ - Holub 1933. : Hetés. / Ma Nemeshetés./
- / 9/ - Bellosica 1897. 88.
- / 10/ - Mindez részletesen kifejtve két hetési témájú / é.n./ dolgozatomban. Holub 1933. a tájnevet településnévnek tekinti / Hetesalja./

- /11/ Holub 1933.: Kutas /a/. - Települései: Kutas, Németkutas v. Németfalva, Szaza v. Szatafalva, Mihó, Péntekfalva, Csöde és Ujfalva.
- /12/ - Holub 1933. ezt Göntérházánál említi, lehetségesnek tartva a két település azonosságát. Az oklevélből, az abban felsorolt Piliáske / ma Pölöske / körüli helynevekből azonban kitűnik, hogy ez a XII. századi Gunturfelde Gutorföldével - mely szintén Hahót birtok volt - azonos.
- /13/ - Ezek : Oltárc, Valkonya, Bosk, Egrös, Haraszt, Kutfő és Szentgyörgy. Így Oltárc " egy vidék neve volt.." Holub 1933.: Oltárcz.
- /14/ - A hét falu :Bikalja, Borsfalva, Cinegédőföld, Caernoha, Gerecse, Gyandó és Perénye. - L. : Zml., Ht. Lex.: Hagyföld. A Lexikon Szerkesztő Bizottságának megköszönöm, hogy engedélyezte fenti adat felhasználását !
- /15/ - Holub 1929. 29 kk.; 80 k. és 112 k. / térképek /.
- /16/ - Ezek : Szentbenedek-, Sóstó-, Mindszent-, Köves-, Kerek-, Szentvid- és Töttöskál. Holub 1933.: Kál. Az egyes települések patrocinium szerint megkülönböztetése újabbak, templomépítés utániak, de maguk a települések koraiak.
- /17/ - Holub 1933. : Nivegy. A hét faluból Csicsó, Szentjakebfalva, Herend és Tagyon a név szerint ismert.
- /18/ - Gönczi 1905. 88 kk. / Később Bibó István foglalkozott a számok - pl. a 7 - szerepének és jelentőségének kialakulásával, és ennek jelentőségével az Árpád-kori magyarságnál. Györffy György ide is vonatkozó megállapításaira az alábbi jegyzetekben utalok./
- /19/ - Györffy 1959. 100 kk. / 100-106./
- /20/ - Györffy 1958. 214., és ezt kissé módosítva : 1975. 285 / 260. sz. jegyzet. /
- /21/ - Györffy 1959. 106 k.



Imre SZENTMIHÁLYI :

Die Widerspiegelung der Siedlungseigenheiten in unseren Landschafts-  
namen

Unsere alten und volkstümlichen Landschaftsnamen dienen mehreren Disziplinen als wichtige historische Quellen. Ihr Großteil ist natürlicher / geographischer / Art. Nur ein kleiner Teil widerspiegelt alte Siedlungseigenheiten, diese sind aber wegen ihren historischen Bezogenheiten besonders wertvoll.

Der Autor bringt Analogien aus dem ganzen ungarischen Sprachraum, sein Grundstoff stammt aber aus dem Gebiet des mittelalterlichen Komitates Zala / Südwestungarn /.

Unsere Landschaftsnamen mit Siedlungsbeziehungen können auf folgende Eigenheiten hinweisen.

1. Nationale- ethnische Gegebenheiten. / Die Siedlungsgebieten der verschiedenen ungarischen und nicht-ungarischen ethnischen Gruppen - zum Teil einst andere Völker- wurden von der ursprünglich dort lebenden Nationalität benannt./

2. Gesellschaftliche - und Besitzverhältnisse. / die Namen Királyföld - Königsfeld, Ursziget-Herreninsel, Királyziget-Königseinseln weisen auf ursprünglich königliche Güter hin/.

3. Religiöse Bezogenheiten. / Zwei von Katholiken bewohnte Ortschaften erhielten ihren Namen Szentföld- Heiligenfeld von den Reformierten der Umgebung/.

4. Berufsbezogene Eigenheiten. / Auf Militärdienst leistende Volkselemente aus verschiedenen Epochen beziehen sich die Landschaftsnamen Őrség-Grenzschutzgebiet aus der Arpadenzeit, Hajdúság-Haidukenland/.

5. Auf Siedlungsnamen hinweisende Landschaftsnamen.  
Der Autor bringt viele Beispiele dazu, wie der Landschaftsname oft aus dem Namen der- wahrscheinlich zentralen - Siedlung entstanden ist.

6. Auf die Zahl der Siedlungen hinweisende Landschaftsnamen.

Die Abhandlung befasst sich eingehend mit dieser Gruppe. Die bekanntesten davon sind : Háromváros- Dreistadt, weiterhin Hétfalú - Siebendorf / ihre Teile : Dreidorf und Viendorf, sowie Hétfalú - Siebendorf zusammen mit drei anderen Siedlungen : Tízfalú - Zehndorf./

Die weiteren genannten Landschaftsnamen existierten alle im mittelalterlichen Komitat Zala. Zwei von ihnen tragen in ihrem Namen die Zahl sieben. Das ursprünglich ähnlich klingende aus sieben kleinen Ortschaften bestandenen Hétés=hetes- aus sieben Einheiten bestehend/, das aus sieben, wenn auch verschieden benannten Ortschaften bestehend Hétkutas=Siebenbrunnen.

Das es aus sieben Dörfern bestehende Siedlungseinheiten gegeben hat, beweisen ausser den oben genannten Landschaftsnamen auch unsere mittelalterlichen Urkunden, wenn sie auch die Landschaftsnamen nicht angeben / z.B.: um das Dorf Gutorföld=Gutorfeld/, oder der Name der Landschaft keine Beziehung zur Zahl sieben hat/ z.B.: Oltárc, Felföld=Oberfeld oder Hegyföld=Bergfeld, die meisten "Kál"-Dörfer und Nivegy sowie Nivegy-völgy=Nivegy-Tal/ sie betonen aber immer, dass die "Landschaft"- d.h. die organisatorische Einheit - aus sieben Siedlungen besteht. Rechnet man mit der Möglichkeit der etwaigen Zufälle und zugegeben, dass wir nicht nur siebengegliederte organisatorische Einheiten hatten, fällt es doch auf, dass ein kleines Territorium dass historische Komitat Zala bei der Untersuchung in grosser Zahl einstige siebengegliederte Verwaltungseinheiten - mit oder ohne Widerspiegelung in Landschaftsnamen- aufzuweisen hat. Den Grund zu erforschen bedürfte es einer das ganze ungarische Sprachgebiet erfassenden Untersuchung dieser Art. Es ist aber anzunehmen, dass die in sieben Dörfer gegliederte territoriale Einheit letzten Endes auf den Glauben der heidnischen Ungar zurückzuführen ist. Demgemäss besass die Zahl sieben - beweisbar- eine magische Kraft, und das bestimmte auch die Organisationseinheiten auf verschiedener Ebene. So bestand z.B. das Ungarntum vor der Landnahme / 896 / aus sieben Stämmen. Aber auch nach der Aufnahme der Christenheit blieb diese tiefverwurzelte Organisationspraxis erhalten. Die Völker, die sich in der Arpadenzeit uns angeschlossen haben, wurden von den Ungarn auch in sieben Einheiten gegliedert.

Bei der geographischen Gliederung ist die Zahl sieben auch aufzuweisen, z.B. entstanden aus den sieben Gespansburgen die sieben königlichen Komitate in Siebenbürgen / daher auch die deutsche Benennung/, usw. Die Zauber der Zahl sieben durchdringt auch heute noch die ungarische Folklore. Anhand dieser Zeichen bildet die kleinste territoriale Einheit der kultisch verwurzelten Siebengliederung die auffallend häufige, aus sieben Einheiten bestehende Dorfgruppe / "táj" = Landschaft/ )

Tóth Kálmánné :

Parasztagazdaságok a Hegyháton a XIX. század első harmadában.

A jobbágygazdálkodás kiegészítő üzemeként jelentkezik Magyarországon a XVIII. sz. második felében és a XIX. század első harmadában a szőlőművelés mindenütt, ahol erre a természeti adottságoknak csak egy kis lehetősége is kínálkozik. Ez a tény több változást hoz elsősorban a kisebb régiók gazdasági szerkezetében.

Ezt a jelenséget vizagáltam a Vasi Hegyháton, amely terület az irodalom szerint sem tartozik a történelmi bortermelő vidékek sorába, sőt megyei viszonylatban is csak négy települést tart számon, mint jó bortermelő helységet. /1/

A Vasi Hegyhát a nyugat—magyarországi kavicsatakaró része. Az Őrség folytatásaként a Hegyhátig tart, mintegy 60 km hosszúságban, 60–70 méternyi magasan a Rába szintje felett. Északon és nyugaton a Rába, keleten a Zala és a Márcal medencéje, délen az országhatár határolja.

Települései a fenniek tetején, a völgyben és a Rábára tekintő meredek fal tövében helyezkednek el. 51 helysége van a XIX. század elején, 5 és fél ezer lakossal. A helységek közül 39 a jobbágyfalu, 9 az agilis jogállású, 2 a mezőváros és 1 a zeellértelepülés. A családok 58,4 %-a teljes jobbágy, 31,1 %-a házasszeellér és 10,5 %-a házatlan zeellér. Ez azt jelenti, hogy egy jobbágycsaládra 0,7 zeellércsalád, vagyis 100 jobbágycsaládra 70 zeellércsalád jut.

A Vasi Hegyhát jobbágygazdálkodásának jellegzeteségei: az állattenyésztés, a gabona- és szőlőművelés. Ezek közül a legjellegzetesebb az állattenyésztés. Az alábbiakban azonban az utóbbi két művelés adatait és az azokból levont következtetéseimet szeretném ismertetni.

Ez utóbbiak művelési területe : a völgyek, a szélesebb hátságok, a patakok menti alacsony kavicsszintek és a dombok déli lejtői. Talaja: a kavicsszintre rakódott, különböző vastagságú agyag- és vályogtakaró, amelyek egy erőteljes kilugozási folyamat következtében elsavanyodnak, táplálónyagtartalmuk csökken.

A mezőgazdaság termelékenységét akadályozó természeti tényezők egyike a nagy csapadékmennyiség, amelynek 2/3-a a tenyészidőszakban hull, s aminek a következménye a nagy eróziós termőtalajpusztulás, s a betakarítás nehézsége. A másik akadályozó tényező a Rába és a Herpenyő áradásai, amelyek a szántóföldeket kimosásák.

A fentiek alapján, a kor agrártechnikáját, annak fejlődésintenzitását figyelembe véve, a termelékenység egy bizonyos szinten tartásának, esetleg növelésének egyetlen lehetséges feltétele : a trágyázás.

A Vasi Hegyhát 51 helysége közül 33-ban van jobbágy és zeellér szőlő. A továbbiakban ennek a 33 helységnek gabona és szőlőtermesztési viszonyát : nyereségét, termelési intenzitását, termelési technikáját vizagálom, az átlagezámítás módszerével.

Vizagálódásom forrása az 1828-as országos összeírás és az 1832-ben tett kiigazítások, különös tekintettel az összeírás 14. rovatára, az "observationes"-ra. /2/ A két időpont adatainak különbségét csak al-



ralánosságban szeretném indokolni, s csak ha szükséges. Ennek részletezése ugyanis külön téma lehetne.

A kérdéseket, amelyekre a választ kerestem, Égető Melinda /3/ problémákat felvető, általános jellemzőket összefoglaló tanulmánya adta.

Ezek pedig a következők :

Mekkora területű szőlő és szántóföld van jobbágyi és zselléri művelés alatt ? A szőlőművelés eredményez-e a jobbágygazdálkodás ágának arányaiban eltolódást ? A művelés technikája milyen fejlettségi fokon van ? Beszélhetünk-e paraszti árutermelésről ?

1828-ban a 33 helység gabonaföldje 16 167 p. /4/ mérőnyi, szőlője pedig 1232 p.m. Ez azt jelenti, hogy a gabonaföld 13,13-szor nagyobb, mint a szőlő.

1832-ben, tehát már a helytelen, pontatlan adatok "kiigazítása" után a 33 helység gabonaföldjét 18098 p. mérőnek jegyezték fel, a szőlő területe ekkor 1885 p.m. volt. Vagyis a bevetett gabonaföld 9,6-szor volt nagyobb. Ez az arány már a szőlő jelentőségét huzta alá.

1828-ban a 33 helységben 1232 p.m. 1832-ben 1885 p.m. szőlőt jegyeztek fel. Nyilvánvaló, hogy ez a szőlőnövekedés az 1828-ban be nem vallott szőlőterület teljesebb számbavétele miatt nagyobb.

1828-ban a gabonaföldek tiszta haszna - az átlagok számításából megállapíthatóan 8608 Ft, a szőlőké 1653 Ft volt a Vasi Hegyháton. Vagyis 1 p.m. gabonaföld tiszta haszna 0,5 Ft, 1 p.m. szőlő tiszta haszna 1,3 Ft. A szőlő p.m.-ként tehát 2,5-ször több nyereséget hozott, mint a gabonatermelés egy p.m.-n.

Az 1832. évi, pontosabb felvétel adatait véve figyelembe, a gabonaföldek tiszta haszna 12905 Ft, a szőlőké 4399 Ft. volt. Ennek értelmében - ugyancsak átlagokat számítva - 1 p.m.-nyi gabonaföld tiszta haszna 0,7 Ft, 1 p.m. szőlőé 2,3 Ft. A szőlő tehát p. mérőnként 3,27-szor több tiszta hasznót hozott, mint a gabona.

A következőkben ennek szeretném magyarázatát adni a gabona és szőlőművelés technikáján, a munkabéreken keresztül, természetesen csak olyan mértékben, mint amennyi lehetőséget az összeírás ad.

Négy helység kivételével 3 nyomásos, gazdálkodás folyik a Vasi Hegyháton. A szántóföldeket átlagosan  $2\frac{1}{2}$ -szer szántják, 2 marhával. Az őszi vetés alá 3-szor, a tavaszi vetés alá 2-szer szántanak. Ezután következik a vetés, a boronálás, később az aratás.

Éz összesen négy fajta munkatevékenység, amelyekről megállapítható, hogy elvégzésük hagyományokon alapul, hosszú tapasztalatok során kialakult, kiegyensúlyozott, egységes tevékenység az egész Hegyháton.. A legjobb bizonyíték erre a szinte azonos munkabérek számítása mind a 33 településben. A szántás 10-12 kr, a vetés-boronálás együttesen 6-7,5 kr. 1 p.m.-re.

A szőlőben a munkatevékenységek száma hat : kapálás, metszés, kötözés, gyomlálás, karózás, szüretelés. Tehát mindazon munkákkal foglalkoznak, amit a szőlő megkövetel. De a kérdés az, hogy milyen mértékben, milyen intenzitással ?

A szőlőket 29 helységben 2-szer, 4 helységben 3-szor kapálják. 1 p.m.-t átlagosan 4 ember kapál meg - a kapások számának intervalluma különben 1 p.m.-re 3-6 fő, 1828-ban és 1832-ben is.

1 p.m. szőlőt 1828-ban 12 kr-nyi értékben metesznek. Ez átlagosan 1 napi munkabérnek felel meg.

1 p.m. szőlőt 1828-ban átlagosan 14 kr-nyi értékben kötöznek. Ez megközelítőleg és átlag 1,5 napi munkabérnek felel meg. 1 p.m. szőlőt 1828-ban 11 kr-nyi értékben gyomlálnak. Ez átlag 1 napi munkabérnek felel meg.

A karózást a 33 helységből csak 21 helységben alkalmazzák, 7 vagy 10 kr-t, attól függően, hogy karóverésről, vagy még plusz karóról is van-e szó.

Ismét átlagszámítás alapján megállapíthatjuk, hogy a munkabérek némiképp módosultak 1832-ben.

1 p.m. szőlőt ekkor átlagosan 8 kr-nyi értékben metesznek. Ez átlag  $3/4$  napi munkabérnek felel meg.

1 p.m. szőlőt 1832-ben átlagosan 8 kr-nyi értékben kötöznek. Ez átlag  $3/4$  napi munkabérnek felel meg.

1 p.m. szőlőt 1832-ben átlagosan 10 kr-nyi értékben gyomlálnak. Ez átlag 1 napi munkabérnek felel meg.

Az 1828-as és 1832-es adatokat összehasonlítva úgy tűnik, mintha az 1 p.m. szőlőre eső munkatevékenységek intenzitása csökkenne, mégpedig a következő mértékben: A metszés ideje 1 napról  $3/4$  napra, a kötözés ideje 1,5 napi munkaidőről  $3/4$  napra csökkent, míg a gyomlálás maradt 1 nap, 1 p.m.-re.

A gabona és szőlőművelés fontos eleme a trágyázás!

A Vasi Hegyháton, hogy a föld egy eddigi átlagnak megfelelő közép-termetést hozzon, 1 p.m.-nyi földre 15-20-25 szekér trágyát számítanak, mégpedig átlagosan 3 évenként. A trágya szűke miatt azonban - az 1828-as adatok szerint - ezt a trágyamennyiséget átlagosan csak 15 évenként, az 1832-es adatok szerint pedig átlagosan csak 14 évenként tudják megvalósítani!

Ennek a trágyamennyiségnek az évi átlaga 1 p.m.-nyi szántóföldre és szőlőre vonatkozóan a következő:

1 p.m. szántóföldre 1828-ban átlagosan 15 kr-nyi trágya jut, ami átlag 1 szekérnyi trágyának felel meg.

1 p.m.-nyi szőlőre 1828-ban átlagosan 11,5 kr-nyi trágya jut, ami átlagosan  $3/4$  szekérnyi trágyának felel meg.

1 p.m.-nyi szántóföldre 1832-ben átlagosan 32,8 kr-nyi trágya jut, ami megközelítőleg és átlag 1 szekérnyi trágyának felel meg.

Eszerint tehát a valóságot teljesebben tükröző 1832. évi adat szerint a szőlőkre szánt trágyamennyiség értékben és mennyiségben is több, mint a szántóföldre jutó.

Az összeírók többszöri megjegyzése szerint : " bálványuk lévén - mármint a szőlő - inkább azt ápolják, mint szántóföldjeiket ". Vagyis sokalják a szántó rovására, a szőlőre kihordott trágyát, mert ahogyan megjegyzik, majdnem minden településnél : a bor " savanyu ", " közepes minőségű ". De ezt bizonyítja a bor 1 akónyi átlag ára is : 1 Ft 25 kr. / 54,3 l. /

E téma befejezéseként, most már összességében, a két művelési munkafolyamat időbeli és anyagi ráfordításának, valamint az 1 p.m.-nyi földre jutó trágya mennyiségének ismeretében, a két művelési területre jutó összeg aránya a következő :

1 p.m.-nyi szántóföldre 1828-ban 1 Ft 16 kr-nyi,

1 p.m.-nyi szőlőre 1828-ban 2 Ft 30 kr-nyi befektetés kerül.

Az 1832-ben korrigált adatok szerint :

1 p.m.-nyi szántóföldre 1 Ft 39 kr-nyi,

1 p.m.-nyi szőlőre 1832-ben 2 Ft 18 kr-nyi befektetés kerül.

1 p.m.-nyi gabonaföld anyagi befektetésében történt növekedés - 23 kr - a trágyamennyiség növekedésének a következménye.

1828-ban 1,97-szor nagyobb az összeg az 1 p.m.-nyi szőlőnek a művelésére, 1832-ben csak 1,39-szor. Ez a csökkenés a szőlő rovására viszont az 1 p.m.-nyi szőlők művelésének munkaidőráfordítás csökkenéséből eredt.

Utolsó kérdés :

Jut-e a gabonából és szőlőből a piacra ? Ismeretesek a piachelyek, a piaci árak, de hogy mennyi marad egyikből-másikból értékesítésre a jobbágyoknak, arra nincsen adat. A gabonával kapcsolatosan, csak olyan megjegyzésekkel találkoztam, hogy " ha marad akkor " " a felesleges gabonát " Szombathely, Sárovar, Körmen d piacra viszik.

A borral kapcsolatosan a következő számítás t végeztem. A 33 bortermelő helység összes borát - ami az adólevonások után marad - elosztottam a Vasi Hegyhát lakóinak számával, ezzel állapítva meg, hogy jut-e piacra vagy sem !

1828-ban 1 főre 44 l

1832-ben 1 főre 89,25 l bor jut.

Vagyis a tájegységen kívüli kereskedelemre nem jut bor, sem a mennyisége, de a minősége alapján sem.

Összegezve az elmondottakat, megállapítható, hogy a Vasi Hegyháton a szőlőtermesztés kiegészítő üzeme ga a jobbágygazdálkodásnak.

Mi az oka a szőlőművelés e nagyarányu előretörésének a XIX. század elején?

Először is olyan okokat, tendenciákat kell megemlítenem, amelyeket nem bizonyítottam hozzászólásomban, de a korra - így az említett területre is - jellemző meghatározók. Ezek pedig, a majorsági gazdálkodás térhódítása, a természetes népszaporulat, amelyek következtében csökken az egy jobbágyra jutó föld mennyisége, a telek aprózódik.



Másodszor pedig olyan előnyös okokat kell megállapítani, mely a szőlőtermesztésből magából adódnak..Ilyen okok a szőlő jogi helyzete, - adható, vehető, örökölheto -, a szőlő magas nyeresége kis munkaráfordítással.

Mindezen előnyök következtében a törekvés az, hogy a szőlőterületet, s ezzel a bor mennyiségét növeljék.

A bor minőségének javulása azonban elmarad. A bebizonyított tényeken túl - 2-szer kapálnak, helyette inkább gyomlálnak, a metszésre, kötözésre jutó napozás mennyisége, trágya szűke - ami extenzív művelésre vall, hátráltató tényezője a bor minőségi javulásának, amit hátráltat még a szűk piac is. Ennek következtében aztán önállató - bortermelő vidékek alakulnak ki, s ezek közé sorolhatjuk a Vasi Hegyhátot is.

### Irodalom

- / 1/ Bottló Béla : Az 1828. évi országos összeírás. A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József Bp.1957.
- / 2/ N. Kiss István : Mérték, állam és társadalom. / A magyar királyság XV-XIX. századi űrmértékeinek kérdéséhez. / Agrártörténeti Szemle 1975. 3-4. sz.
- / 3/ Dr. Kogutowicz Károly : Dunántúl és Kisalföld írásban és képben. Szeged 1936.
- / 4/ Kovacsics József : Bevezetés a történeti statisztika forrásaibanak tanulmányozásába. A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József Bp. 1957.
- / 5/ Magyarország természeti és gazdasági földrajza. Szerk. Udvarhelyi Károly
- / 6/ Somogyi Sándor : A Vasi Hegyhát és a Kemeneshát Földrajzi Értesítő 1962. 1. sz.
- / 7/ Spira György : A mérő és a font viszonyáról. Agrártörténeti Szemle 1964. 3-4. sz.
- / 8/ Széles Gyula : A mezőgazdasági termelés története a Hegyháton 1895-1960. Vasi Szemle 1970/1, 1970/2, 1970/4.
- / 9/ Széles Gyula : A természetföldrajzi viszonyok befolyásoló szerepe a Vasi-hegyhát mezőgazdaságának fejlesztésében. Vasi Szemle 1974/4.
- /10/ Tömböly János : Vas Vármegye jobbágygazdálkodása az 1826 évi összeírás alapján. Pécs. Dunántúli Pécsi Egyetemi Nyomda 1939.
- /11/ Wellmann Imre : Agrártörténelmünk módszereinek kérdéséről. Agrártörténeti Szemle 1962. 1-2. szám.

Jegyzetek

- /1/ Németh László : A sárvári járás szőlőtermesztése. Honismereti Híradó. Sárvár. II. évf. 1971. 1.sz.
- /2/ Országos Levéltár. Archivum palatinae secretum archiducis Josephi. Regnicolaris portarum palatinalium art. VII. 1825/27. ordinata conscriptio. Inviatio... c. nyomtatvány. Buda 1828; és Instructio pro dominis... c. nyomtatvány. Pest 1827; József nádor levéltár : Általános iratok / N 24 / sorozat; Conscriptio-nalis 1827. No. 1090. 1-8. old.; No. 986. 1-3 old.; No. 621. 1-12 old. VAML IV. 11./ a Vas vármegye adószedőjének iratai, Országos összeírások : 1828 Regnicolaris Conscriptio 1832-es kiigazítások.
- /3/ Égető Melinda : XVIII-XIX. századi paraszti szőlőművelésünk néhány jellemző vonása. A solti példa. Agrártörténeti Szemle 1975. 3-4. sz.
- /4/ 1 pozsonyi mórő = 600 négyezögöl  
2 pozsonyi mórő = 1200 négyezögöl = 1 magyar hold.

Függelék

Szőlőbirtokok a Vasi Hegyháton /pozsonyi mérőben/

<u>Jobbágyfalvak</u>	1828.	1832.
1. Baltavár	79	130
2. Boldogasszonyfa	35	37
3. Csehi	77	92
4. Döbörhegy	23	53
5. Döröske	17	56
6. Egervölgye	36	ismeretlen /36/
7. Gérce	107	160
8. Gósfá	24	30
9. Gyertyános	14	60
10. Gyórvár	31	33
11. Halogy	5	18
12. Hegyhát-Hodász	9	15
13. Hosszuperesztég	192	200
14. Kám	16	ismeretlen /16/
15. Kis-Bér	22	22
16. Kis-Mákfa	25	25
17. Nagymizdó	21	23
18. Nagy-Tilaj	24	66
19. Nádasd	27	145
20. Nyőgér	13	50
21. Mindszent	88	ismeretlen /88/
22. Olaszka	88	88
23. Osskó	45	45
24. Petőmihályfa	37	73
25. Pácsony	19	ismeretlen /19/
26. Sótóny	22	60
27. Szarvaskend	12	38
28. Szemenye	23	60
29. Szőce	10	42
30. Ujlak	31	50
<u>Aggtelek városok</u>		
31. Egervár	35	ismeretlen /35/
32. Vasvár	10	10
<u>Agilis jogállású</u>		
33. Nagy-Mákfa	16	12



Kálmánné TÓTH:

Bauernwirtschaften auf dem Hegyhát im ersten Drittel des 19. Jahr-  
hunderts

Als Zusatzbetrieb der Fronwirtschaft entwickelt sich in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts der Weinbau. Diese Erscheinung auf dem Hegyhát / Komitat Vas / wird im Korreferat untersucht. Als Quelle dienen das Regnicolaris Conscriptio 1828 und seine Ergänzungen aus dem Jahre 1832. Wir bedienen uns der Methode der Durchschnittsberechnung. Die einzelnen Probleme, anhand deren obige Behauptung bewiesen wird, sind folgende : die die Ackerbestellung beeinflussenden Naturgegebenheiten, die Bestellungsverfahren, die Intensität des Anbaus und der Handel, im Vergleich von Getreideanbau und Weinbau.

Esztergom megye jobbágyságának gazdálkodása a XIX. század húszas éveiben

Esztergom vármegye a Duna két partján, fontos kereskedelmi utak, postautak kereszteződésében feküdt. A földrajzi helyzet, az állandó átmenő forgalom kedvező feltételeket teremtett a megye gazdasága számára. A kérdés azonban az, hogy e feltételek mennyire éreztették hatásukat a termelő jobbágyok gazdálkodásában. /1/

A megye urbérrendezés utáni népességéről az első magyarországi népszámlálás adatai tájékoztatnak bennünket. A népszámlálás éve, az 1785-86-os év egyben választóvonal a megye településtörténetében is. Ekkor zárul le a török utáni újratelepedés folyamata Kőrös község be-népesítésével. Ettől kezdve lényegében a megye településhálózata nem változott, s a lakott pusztákkal együtt 55 helységet számolhatunk össze Esztergom megye két járásában. Ebben az időszakban csupán egy helyen következett be változás, Arad prediumon, ahol az urbérrendezés-kor talált hat jobbágycsaládot hiába keressük. /2/ A XIX. század elejére a telep elnéptelenedett, s az 1828-as összeírás összeírói csak az egykori házak romjait láthatták. A predium lakatlanná válása azonban lényegében nem változtatott az 1780-as évekre kialakult településrendszeren. Így tehát ezután újabb települések nem alakultak, s a lakosság-növekedés, a mezőgazdasági területek bővítése a meglévő települési ke-reteken belül ment végbe. E tény jelentőségét akkor értékelhetjük igazán, ha ismerjük a megye népességyarapodásának az adatait.

1785-ben Esztergom megye lakossága 37114 fő volt, tehát a népsűrűsége 34,3 fő/km<sup>2</sup>. A párkányi járás sűrűbb lakosságu volt, mint az esztergomi járás. /3/ Ez a népesség 1828-ra 46118-ra nőtt, és az átlagos népsűrűség 41,8 fő/km<sup>2</sup>-re emelkedett. A Duna két partján fekvő két járás között a különbségek megmaradtak. A Duna tulsó partján fekvő párkányi járás népsűrűsége 44,9 fő/km<sup>2</sup> volt, míg a hegyvidéki esztergomi járásé 40,5 fő/km<sup>2</sup>. /4/ Arra a kérdésre, sajnos, nem tudunk választ adni, hogy eme 24 %-os népességyarapodásban a természetes szaporodás mellett a külső bevándorlásnak milyen szerepet tulajdoníthatunk. A nagy forgalmu Duna vonal helyeégeiben lassu bevándorlással feltétlenül számolhatunk.

Tudjuk, a népességszám emelkedése előmozdítja a mezőgazdasági termelés bővítését. A termelés bővítésének hagyományos módja a termő területek növelése volt. A szántóföldeket részben új irtások felfogásával, részben a rétek, legelők feltörésével szaporíthatták. Erre a módszerre márcsak azért is szükség volt, mert az 1828-as összeírás adatai szerint sok helyen a XVIII. század végén még használt szántókat a termelési csapások, árvizek szántóföldi művelésre alkalmatlanná tették, s így ezeket a területeket kénytelenek voltak legelővé alakítani. /5/ A rendelkezésünkre álló adatok a növekedés pontos, számszerű le mérését egyelőre nem teszik lehetővé.

1786-ban, amikor a Mária Terézia féle urbérrendezés adatait összesítették, 56769 holdban számolták ki az urbéri szántók nagyságát. Ehhez az adathoz közel áll az 1828-29-es dicális összeírás adata, ahol 54359 holdat tüntettek fel. /6/ Tagányi Károly az 1828-as országos összeírás adatai alapján Esztergom megyében a vetett föld nagyságát 44291 holdra becsülte. Mi is utána számoltunk a szántóföldi terület

nagyságának / vetett és vetetlen együtt /, a 67806 holdnyi értéket kaptunk. Ez a szám jóval magasabb mind az 1786-os, mind pedig az 1828-29-es adatnál. /7/ Tudjuk, az országos összeírók a káposztaföldeket, dohányföldeket, veteményeskerteket és a telekhez tartozó más kerteket a szántókhoz írták. /8/ Számításunk hibaszázalékát növelik a pozsonyi mérőnek holdra való áteszámításából fakadó hibák. / egy holdra átlag 1,5 pozsonyi mért számoltunk /. Ugyanakkor a dicális összeírások közismert pontatlanságaira és az 1786-os urbéri összeállítás hibáira is gondolnunk kell. Így, véleményünk szerint 58000-60000 hold körüli összegről beszélhetünk / esetleg egy kicsivel többbről. / Erre az összegre jöhettek rá azok az értékek, amelyek abból adódtak, hogy 1828-ban sokhelyütt egyéb, nem szántóföldi földeket is felvettek a szántók közé.

Ugy tűnik, a rétek és a szőlőterületek nagyságára vonatkozó adatok összevetésében kevesebb a bizonytalanság. 1786-ban 6868 kasza rétet számoltak össze, míg 1828-ban az országos összeírók 6124 kasza rétet találtak a megyében. A két érték között tehát lényegi különbség nincs. A kép azonban megváltozik akkor, ha belepillantunk az 1828-29-es dicális összeírásba, mert itt 9740 kaszányi végösszeget találunk. / ez az adat megközelítőleg megegyezik Grellmann 1802-es adatával / az országos összeírás megyei adatainak ellenőrzése során megállapították, hogy számos esetben az 1825-ös dicális összeíráshoz viszonyítva, / ami az ellenőrzés alapja volt az urbáriumok adatai mellett / a rétek egy részét a szántókhoz kapcsolták. Mi, a részadatok összeadásából mintegy 3000 kaszára becsültük az ilyen jellegű rétek terjedelmét. Ez a szám eltünteti az egyes összeírások közötti különbségeket is, hisz a rétek egy része azóta szántó lett. A szőlőterület nagyságára mindenütt megközelítőleg azonos számadatokat kapunk / 1786: 28456 kasa; 1828:29079 kasa; 1828-29: 28166 kasa; Grellmann : 29783 kasa /. /9/

E megyei szintű adatok azonban nem tükrözik azt a változást, ami az egyes községeken belül 1767 óta végbement. Az 1828-as országos összeírás értékeit az ellenőrzés során összevetettük az urbérrendezés és az 1825-ös dicális összeírás adataival. Eme összehasonlításokból fény derül a szántóföldek, rétek természetében beállt változásokra. Így megtudjuk, hogy Nyergesújfalu az urbárium bevezetése óta 250 hold szántót pusztítottak el a természeti csapások. Egyes községekben az ilyen jellegű talajpusztulás még jelentősebb lehetett. Keszthelyen 1196 hold szántóból 500 holdat voltak kénytelenek legelővé alakítani. Táton 290 holdat öntött el a víz, Kőhidgyarmaton pedig 323 kasza rétből 120 kaszát. Talajpusztulásra a megye többi községéből is idézhetnénk adatokat. /10/ Számos esetben az irtásokat is az urbéri szántók, rétek közé sorolták, ami lehetővé teszi / anélkül, hogy az irtás időpontját tudnánk / az irtásos tevékenység lemérését az egyes községeken belül. Természetesen eredményeink csak az országos összeírásból kideríthető irtásokra vonatkoznak, s nem az irtások egészére. Bajton 612 holdat tekintettek irtásnak / az urbérinek minősített szántó másfélszerese /, Kőhidgyarmaton 218 holdat / urbéri 27 %-a/, Kéménden 23 holdat / urbéri 1 %-a /, Dömösön 204 holdat / urbéri 98 %-a/, Marótón 156 holdat / urbéri 18 %-a/. A rétek közül Kőhidgyarmaton 287 kaszát / urbéri 133 %-a/, Kéménden 411 kaszát / az urbérinek beirt 788 %-a/ tartottak irtott földnek. E kiragadott példák érzékeltethetik a megye mezőgazdaságában az irtásos tevékenység jelentőségét / nőhol pontatlanul /, noha arra nem vállalkozhatunk, hogy a részadatokat összesítsük. Utaltunk már rá, hogy az irtások csak ott bukkantak fel, ahol az egyes részadatok között differencia volt a különböző összeírások összehasonlításánál, s ezekben az esetekben sem lehetünk biztosak, hogy



a kapott számadat az illető falu összes irtását magában foglalta. Az irtás időpontjára csak egy esetben értesülünk : Kicsindén, ahol a szántók 4/5-e irtás volt, még az urbárrendezés előtt irtották ki őket. /11/

A mezőgazdasági területek növelésének volt egy másik módja is, amikor a szomszédos pusztákon béreltek földeket. Ezen a bérelt földön alakították ki szántóik, szőlőik, rétjeik egy részét. A nyerges-uffaluiaknak a szomszédos Marót pusztán volt bérelt földjük / irtott rét /, amely azonban erdős helyen feküdt, kiszáradt s így csak legelőnek használták. A tokodiak rétjeik egy részét Ebeszőny pusztán irtották, és szántóik is voltak itt, amelyek után az uradalomnak nyolcadot fizettek. Ugyanitt a tokodiak az uradalommal közösen használták a legelőt. A tokodiak szőlői mellett a tátiak szőlői is Ebeszőnyön feküdtek. A tokodiaknak még Bikol pusztán is voltak szőlőik. A rad predium határát a magyarszögyéniek használták szőlő telepítésére, míg Kisbény jobbágysai a szomszédos megyékben, Hontban és Barabán / Apáti és Vörösalja prediumok / rendelkeztek bérelt szántókkal és rétekkel. /12/

A földterület állandó növelése azonban nem folytatódhatott korlátlanul. Fényes Elek 1837-ben megjelent művében Esztergom megye hasznosítható földjeinek a nagyságát 149638 holdra becsülte, amelynek 42,62 %-a volt szántó / 63906 hold/, 14,36 %-a rét és legelő / 21521 hold /, 6,57 %-a szőlő / 9853 hold / és 36,45 %-a erdő / 54651 hold/. /13/ Tudjuk, Fényes adatait Magda Pál nyomán közölte, és 1790-ből való. Ezért összehasonlításként közöljük Fényes 1847-es adatait is. holdra átszámolva. Eszerint Esztergom megye mezőgazdaságilag hasznos földterülete 158129 hold / 210836 magyar hold/. Ebből 40,16 % / 63506 hold / szántó, 3,43 % / 5430 hold / rét, 9,80 % / 15497 hold / legelő, 1,02 % / 1605 hold / kert, 3,50 % / 5529 hold / szőlő és 42,09 % / 66562 hold / erdő. /14/ Nem tudjuk, hogy Fényes 1847-es adatait honnan vette, s bár az 1837-es és az 1847-es adatsor között sok a szám szerinti hasonlóság, mégis úgy gondoljuk, hogy korábbi adatsorát Esztergom megye esetében újabb adatok alapján módosíthatta. A két adatsor között csupán a szőlő és az erdő terjedelmében van különbség, míg a szántó és a rét-legelő nagysága megközelítőleg azonos. E különbségekre, sajnos, nem tudunk magyarázatot találni. Az erdőtakaró nagysága az első sorozatban az összes hasznosítható föld 36,5 %-t tette ki, míg a másodikban már 42,09 %-t. A szántó és a szőlő nagysága az összesnek 49,19 %-a volt az első esetben, míg a második esetben / a kertekkel bővítve / 44,61 %-ra csökkent. A rétre és a legelőre vonatkozó értékek 14,36 % illetve 13,23 %, vagyis a mezőgazdasági használatba bevont területek közül itt a legkisebb az esés. Mindkét számsorozatból látszik, hogy a használatba bevont területek százaléktartalma 50 % fölé volt / először tul is lépte a 60 %-t, míg a második esetben csak megközelítette /, tehát azt mondhatjuk, hogy a megyében a hagyományos gazdálkodási mód mellett a területfoglalásra, irtásra a lehetőségek ebben az időszakban már csak korlátozottan voltak meg. Ezt különösen akkor érezzük igaznak, ha a megye földrajzi viszonyaira tekintünk. Esztergom megye két járásából a párkányi járás volt a termékenyebb, különösen a Garam mentén, míg az esztergomi járásból csak a Dunával szomszédos területek tekinthetők termékenynek. A járás nagyobb része a domboz, hegyes vidékre esett, ahol agyagos, homokos a köves volt a talaj, amely így gátat szabott a termőterület korlátlan növelésének. /15/ Mindahhoz még azt is hozzá kell tennünk, hogy szinte minden helységben a termőföldek kisebb-nagyobb mértékben lepusztultak. Tehát a meg-növekedett népesség eltartása érdekében az esztergomi jobbágyágnak is előbb-utóbb intenzívebb módszerek felé kell fordulnia.

A rétek, legelők feltörését, szántóvá alakítását az intenzívebb eljárások alkalmazása felé tett első lépésként értékelhetjük, bár még ez a mód is hagyományos területbővítés volt. Az 1828-as összeírás megemlítette a feltört réteket, de e közlésekből megyei szintű összeállítást nem készíthetünk. Megtudjuk például, hogy Kőbölkuton rétnak csupán 215 kaszát használtak, míg a többi, 490 kaszát megszántották; Sárkányon 67 kasza rétből 65-öt szántónak használtak; Bélán az összes összeírt rétet / 162 kasza / szántóként művelték. Bátorkeezsén az országos összeírók csupán 20 kasza rétet találtak, míg a többi / 1095 kasza / szántóként hasznosították. Az 1799-es urbárium szerint Unyon 43 kasza rétet kukoricássá alakítottak. Ha az összeírás nyújtotta adatokat megpróbáljuk összesíteni, mintegy 3000 kaszányi összeget kapunk. /16/

Az intenzív módszerekre való áttérés / vagy e módszerek megléte/a föld megművelésének a módján állapítható meg. A megye területén már az urbérrendezés idején a háromnyomásos rendszer volt az általános, és 1828-ban is ezt a tényt regisztrálhatjuk. A kétnyomásos gazdálkodás csak Unyon, Tokodon, Kicsinden, Szentgyörgymezőn, Párkányon és Dömösön maradt meg. Bajóton 1784 / urbárium bevezetése / után alakították ki a maradványföldekből a harmadik nyomást. Ahol a kétnyomásos rendszer maradt meg, ott csak őszi vetettek, míg a határ másik részét ugaron hagyták / kivétel Dömös /. Az őszi beájtásban rozst, buzát, kétszerest vetettek. A háromnyomásos rendszer tavaszi tábláiba árpa, zab került, némely helyen kukorica burgonyával együtt. A háromnyomásos Marót / Pilismarót / vetésszerkezetében fejlettebb változatot képviselt. Az őszi beájtás és kétszeres került, a tavasziba 1/8 részben árpát, 7/8 részben kukoricát, burgonyát vetettek a kis mértékben zabot. A megyében általánosan elterjedt háromnyomásos rendszernél fejlettebb határhasználatot találunk a Pilismaróthoz közel fekvő Dömösön. Itt két nyomás volt, ugar nélkül. Kialakulásában valószínűleg a talaj terméketlensége, a felfogható földek kicsiny terjedelme játszott szerepet. Az őszi nyomásba itt is rozst és kétszerest vetettek, míg a tavasziba 1/8 részben árpát, 7/8 részben kukoricát, burgonyát, csekély mennyiségben zabot vetettek. Ez az ugar nélküli kétnyomásos rendszer, a határ állandó használatával a fejlettebb rendszerek, a vetésforgók alkalmazása felé mutatott. Ez az ugar nélküli váltogatás azonban nem feltétlenül jelenthette a talaj fokozottabb megmunkálását, mert a trágyázást - a megyében általánosan elterjedt gyakorlat szerint - három évenként végezték el, és a szántás sem volt gyakoribb, mint a megyében általánosan elterjedt gyakorlat : őszi beájtás háromszor, tavasziba egyszer szántottak. Az két általában kettő vagy négy ökrös húzta.

A viszonylag gyenge talajmegmunkálás nem hozhatott magas terméseredményeket sem. Az országos összeírás közölt hozamokból kiszámítottuk a valódi hozamokat. Tiszta búzából 2,5-szeres, kétszeresből háromszoros, rozsból és zabból is háromszoros volt a maghozam. Természetesen az egyes községek között vannak különbségek. Bátorkeezsén a kétszeresből háromszoros, a zabból négyszeres átlaghozamot hoztak ki. Muzsán kétszeresből majdnem négyszeres, rozsból 4,5-szeres, zabból ugyanennyi, árpából négyszeres volt az átlag. A rozsabb talajú Dömösön az egyes terményekből 2,5-szeres átlagot mutathattunk ki. Baján a hegyvidéki talajon négyszeres volt zabból az átlag. /17/ A primári birtokok közül a mocaai allodiumban 1812-ben rozsból a vetett mag határozosa, zabból a kétszerese termett, míg ugyanitt 1827-ben az átlagok rozsból is és kétszeresből is négyszeresek voltak. A nagyjövedelmű allodiumban tiszta búzából ötszörös, Farnadon zabból is rozsból is

ötszörös átlagot reméltek a primási számvevők. /18/ Ezek a tények, még ha csak két évből is lettek kiragadva, és viszonylag jó talaju vidékről származtak, óvatosságra intenek bennünket az országos összeírás adatainak felhasználásánál. Így az egész megyére kiszámolt háromszoros átlagot megemlíthetjük a 3,5 értékre.

A termények közül a kétszeres és a rozs vezettek, a tiszta buza, a zab, az árpa követték őket. Szántóföldi terményként a kukorica /burgonyával együtt / csak ritkán fordult elő, de kerti veteményként annál elterjedtebb lehetett. Az esztergomi kukorica igen híres volt ebben a körzetben. Babot, tököt a kukoricásokban termesztettek. Termeltek még ezen kívül a megyében káposztát, lent, kendert, lencsét, kölest és néhány helyen dohányt. /19/

Ha Esztergom megye növénytermesztéséről beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szőlőtermelést sem. A szőlő vetésterülete ugyan az országos összeírás szerint csupán 3665 hold volt, de szőlővel a legtöbb faluban - szinte minden jobbágycsalád kezén - találkozunk. Az iparosok és a zsellérek többségénél is ott találjuk a szőlőt. Különösen fontos volt a városiak számára a szőlőtermelés. Szentgyörgymezőn 3403 kapa szőlőt találtak az összeírók. Sok falu a szomszéd puszta határában bérelt szőlőt / tokodiak, tátiak Ebeszőnyön, magyarszögyéniek Aradon, süttőkiek Bikolon/. A termésátlagok kapánként 2-3 vödör körül mozogtak. A borfajták közül inkább a vöröst mint a fehér bort termesztették. A borokat jórészt a helyi piacokon értékesítették, csak a fehér fajtákból vittek távolabbra, a bányavárosokba és Ausztriába. A kortársak nagyra értékelték a megye gyümölcsstermesztését. A gyümölcsfák főként a szőlők szélén feküdtek. Híres volt a gesztenye, a barack és a dinnye. /20/

Az országos összeírók 1828-ban 27141 állatot irtak össze. Ez a szám magasabb, mint az 1828-29-es dicális összeírásban szereplő állatlétszám. A dicális összeíráshoz képest különösen a juhok és a lovak száma növekedett meg, míg a többi állatnál megközelítőleg hasonló értékek jöttek ki mind a két helyen. Az összeíráson belül a juhok aránya a legmagasabb / 35 % /, utána a lovaké / 29 % /, majd az ökrök / 13,5 % / és a tehének / 12,3 % / következtek. A sertések százalékként volt a legkisebb / 9,1 % /. Az összeírók kecskékből csupán hármat találtak a megyében. Tudjuk, hogy a jobbágyság az állatokat tudták a legkönnyebben eltitkolni, és ezért óvatossá kell fogadnunk az összeírásban szereplő adatokat / - bár láttuk, a dicálishoz képest több állatot tudtak kimutatni./ A kiszámított százalékarányokból megállapíthatjuk, hogy a juhtartás volt a legfontosabb ágazat az esztergomi jobbágyság állattartásában. Ezt az előkelő helyezést csak részben tulajdoníthatjuk a gyapjukonjunkturának, mert már korábban is ez az ágazat volt a legjelentősebb. /21/ Az okok keresésében nem szabad elfeledkeznünk a juhtartásnak kedvező hegyi természeti viszonyokról sem. Ebben az időszakban a juhok nemesítésével csak a földesuri uradalmakban találkozunk, a jobbágyság között nem. /22/ Második helyen a lótaratás állt, míg a többi fajta alacsony százalékkéntekkel mögöttük helyezkedtek el.

Láttuk, Esztergom megyében nem egy helyen megkezdődött a legelők és a rétek feltörése, ami már előrevetíti a tartásmód megváltoztatásának a problémáját. Időszakunkban az istállózás térhódítása csak korlátozott lehetett. Az 1828-as összeírás csak a tehének tartásmódjával foglalkozik. Az összeírás megjegyzéseiből megtudjuk, hogy a tehének csupán télre kaptak takarmányt, míg az év többi szakaszában legeltetésre fogták őket. Egy állatot télre átlag egy szeker szénával és két szeker szalmával láttak el. Állati takarmányként használták. Eme



tények azt sejtetik, hogy a takarmánytermelés elégtelen volta még nem tette lehetővé az istállózásra való nagyobb mértékű áttérést. Az állatok tartásában továbbra is a legeltetésnek jutott a nagyobb szerep. Erre a háromnyomásos gazdálkodás uralkodó volta is lehetőséget biztosított. Tudjuk, a réteket több helyen feltörték, de legelő megfelelő mennyiségben állt rendelkezésre / természetesen szénatermelésre a legelők kevésbé voltak alkalmasak/. A megye erdős részein széles körben terjedhetett el az erdei legeltetés. 1817-ben Unyon a jobbágyság bepanaszolta földesuraikat, akik az eddig legelőnek használt erdőket a jobbágyság állatai elől elzárták és kivágták. A bíróság a jobbágyságnak adott igazat, és megtiltotta az erdők kivágását. Ugyanitt arról is tudósítanak a források, hogy a birtokosok a legelők egy részét felszántották. /23/

Ahogy a megye agrárszerkezetében a kapitalizmus felé mutató fejlettebb formák csak lassan jelentek meg, ugyanúgy a város és a falu közötti munkamegosztás is csak lassan haladt előre. A XIX. század huszas éveiben Esztergom megyében 455 iparos volt / természetesen Esztergom szabad királyi várost nem számítottuk bele/. E 455 iparosból csupán 147 lakott az Esztergom körüli három mezővárosban / Esztergom-Víziváros, Szenttamás, Szentgyörgymező/, vagyis az iparosok 30 %-a. A Duna másik partján fekvő Párkány mezővárosban 16, Bátorke-szi mezővárosban 14 iparost találtak az összeírók. Ugyanakkor a jogilag nem mezőváros Bucsón 30, Mocsón 26, Süttőn 24 iparos élt. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a megye iparüzőinek a többsége a falvakban élt, és a jogilag városnak / mezőváros / minősülő településekre is az agrárgazdálkodás nyomja rá a bélyegét. Az iparosok között a legmagasabb a molnárok száma volt / 87 fő/, aztán a takácsok / 82 fő / és a kovácsok / 49 fő / következtek. Ha az Esztergom melletti három mezővárost nem számítjuk, a maradék 303 iparosból csak 105 / alig 1/3 / dolgozott egész évben, míg a többiek csak az évnék egy-egy szakaszában foglalkoztak a mesterségükkel. Közülük 34 / ezeknek segédek sem voltak / három hónapig dolgozott. Az iparosok nagy részénél megtaláljuk a mezőgazdasági ingatlant is : az 1828-as összeírás sajnos csak a szőlőket említi meg, míg a szántókról hallgat. Többségük házas illetve házatlan zsellér, de nyolc kézműves mellé bejegyezték a " colonus " megjelölést. E " colonus "-ok közül az egyik egy Nyergesujfalun élő pék volt, aki hat hónapig dolgozott és segédet sem tartott. Ez a pék 23,5 pozsonyi mérő szántóval, 2 kasza réttel és 5 kapa szőlővel rendelkezett. Csolnokon egy kovácsról írták, hogy " colonus ". Ő is hat hónapig dolgozott segéd nélkül, és 16,5 pozsonyi mérő szántója, 2 kasza rétte és 5 kapa szőlője volt. Az iparosok között olyan iparosokkal is találkozunk, mint a Süttőn és Nyergesujfalun élő kőfaragók. Tehát megállapíthatjuk, hogy az iparosok tevékenységében, megélhetésében az ipari munkának nem volt kizárólagos szerepe. A mezőgazdaság az iparosok mindennapi tevékenységében továbbra is fontos szerepet játszott. /24/

A megye urbéres népességén belül a társadalmi differenciálódás az urbérendezés óta tovább növekedett. A megye 1786. évi urbéri összesítője szerint 5333 jobbágyból 53,03 % / 2828 / volt teljes jobbágy, 46,97 % / 2505 / zsellér. A zsellérek közül a teljes jobbágyság 36,17 %-a / 1929 / volt házas zsellér és 10,80 %-a / 576 / házatlan zsellér. 1828-ra a teljes jobbágyság százalékként 40,6 %-ra csökkent, míg a zselléreké 59,4 %-ra növekedett. Az összjobbágyságon belül a házas zsellérek aránya 43,2 %-ra, a házatlanoké 16,2 %-ra emelkedett. Számszerűen az adatok a következők voltak : 7848 jobbágyot írtak össze, 3186 volt teljes jobbágy, 3389 házas zsellér és 1273 házatlan zsellér / a két zsellér kategória összlétszáma 4662 fő volt/. Ugy lát-

ezik, a telkes jobbágyság aránya az egész jobbágyságon belül már az urbérrendezés idején is alacsonyabb volt Esztergom megyében, mint a szomszédos vármegyékben. Komárom megyében 1786-ban 67,01 %, 1828-ban 44,8 % volt a telkes jobbágyság aránya. Ugyanezek a mutatók Hont megyében 65,58 % és 51,5 %, Barsban 56,98 % és 43,8 % voltak. /25/ A zselléresedés folyamatáról beszélve nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy 1828-ban a zsellérek közé kerültek az iparosok, kocsmárosok, kereskedők, tanítók, uradalmi alkalmazottak, akik társadalmi helyzetükben nem hasonlíthatók a zsellérekhez / igaz, az összeírás ellenőrzésekor egy részüket kiszűrték /. Megválaszolatlan kérdés, hogy a zsellérek számszerű növekedésében a birtokaprózódás mellett milyen szerepe volt a nagy átmenő forgalomnak, a kezdetleges bányászatnak, illetve az ebben az időben beinduló primási építkezéseknek / Esztergom /.

Az a zselléresedés, amit az előbbieken felvázoltunk, növelhetné a megye agrártermelésében meglévő feszültségeket. A növekvő zsellér rétegnek megélhetési forrás után kellett néznie. A kezdetleges bányászat, a primási építkezések, az uradalmi gazdálkodás ekkor még nem biztosított számukra megfelelő megélhetést. A birtokaprózódás a közös földek felosztását, feltörését, a hagyományos eljárások helyébe modern eljárások meghonosítását kívánta volna meg.

Munkánkban megpróbáltuk Esztergom megye társadalmi és gazdasági viszonyait áttekinteni. Megállapíthatjuk, hogy a népességszaporodás és a társadalmi differenciálódás Esztergom megyében is felvetette a hagyományos gazdálkodás átalakításának a problémáját, bár a régi típusú gazdálkodás előtt - láttuk - még volt korlátozottan bizonyos mértékű fejlődési lehetőség. Az intenzív termelési eljárásokra való átterésnek mind a növénytermelésben mind pedig az állattartásban kevés jelét láthattuk. A kedvező földrajzi helyzet ezen a téren kevésbé éreztette hatását.

### Jegyzetek

Munkámban Esztergom megye XIX. századi agrárfejlődéséhez szeretnék adalékokat adni. Ez a dolgozat kísérlet a megye agrárviszonyainak felvázolására a XIX. század vizsgált korszakában. A fel dolgozás során számos probléma vetődött fel, ami e tanulmány kereteit szétfeszítené, s további, részletekbe menő vizsgálódásokat tesz szükségessé.

A vizsgálatok alapjául az 1828-as összeírás szolgált, s következtéseimet is csak e forrásanyag nyújtotta lehetőségek között tudtam levonni.

OL. N. 26. Conscripctio Ruricolaris art. VII. 1827 ordinata / tovább : CR./. Részletesen foglalkozott vele : Bottló Béla : Az 1828. az összeírás. A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovácsics József. Budapest. 1957. 242-272. l. / tovább: Bottló/

/1/ Fényes Elek : Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest. 1837. II.k. 109-130.l. / tovább : Fényes/; Helischer József; Statistico-historico-topographica descriptio Comitatus Strigoniensis

*synoptice adornata a quodam historiophilo municipio Strigoniensi. Strigonii. 1827. Kézirat. Esztergom. Bibliotheca. 2-4.l. / tovább: Helischer / Esztergom megye az akkori Magyarország legkisebb megyéi közé tartozott, s mindössze két járásra oszlott : párkányi járás és esztergomi járás.*

- / 2/ Ortutay András : Esztergom vármegye betelepítése a török után. Kézirat. 15.l. / Sajtó alatt /
- / 3/ Az első magyarországi népszámlálás 1784-1787. Szerk. Danyi Dezső és Dávid Zoltán. Budapest. 1960. 50-51.l.
- / 4/ Nagy, Ludovicus : *Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum.* Buda. 1828. I. 326-331.l.
- / 5/ C.R. Specialia. Az egyes községek *Observationes* rovatai. Természetesen kétséges, mennyiben hihetünk a jobbágyság által bemondott adatoknak.
- / 6/ Benda Gyula : Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 1767-1867. / Számok és történelem 1. / Budapest 1973. / tovább : Benda / 153.l.; Komárom megyei Levéltár / K.m.lt./. IV. Esztergom megye Levéltára. V. Rovásos összeírások összesítői. 1828-1829.
- / 7/ Benda 162.l. Az adatokhoz úgy jutottunk, hogy ahol három nyomás volt, a megadott pozsonyi mérő felével növeltük az összeget, ahol pedig két nyomás volt, ott a megadott összeg kétszeresét vettük.
- / 8/ Bottló 260.l.
- / 9/ Benda 158-159.l., 153.l.; C.R. Generalia. *Dilucidatio super reflexionibus ad deductionem differentiarum inter tabellas urbaniales.* Összesítésünkbe Esztergom szabad kir. város adatait nem számítottuk bele / munkánkban Esztergommal nem foglalkoztunk /.  
/10/ C. R. Specialia. egyes községek *Observationes* rovatai. Generalia. *Dilucidatio...* Nyergesújfalu, Kesztölc, Tát, Kőhidgyarmat.
- /11/ U.O. Bajót, Kőhidgyarmat, Kéménd, Dömös, Marót, Kicsind.
- /12/ U.o. Ebszöny, Arad, Bicol, Marót / Pusztas-Marót, nem azonos a Dömös melletti Marót faluval, amely ma Pilismarót/, Tát, Tokod, Nyergesújfalu, Kisbény, Magyarszögyén.
- /13/ Fényes 109.l.; a részek összege 149931/Benda 112.l. /
- /14/ Benda 76.l., 81.l., 117-118.l.
- /15/ Fényes 110.l.; Helischer 2-11.l.
- /16/ Benda. 1581. l. ; C.R. Generalia. *Dilucidatio...* Kőbölkut, Sárkány, Béla, Bátorkesz, Uny.
- /17/ C.R. Specialia. A következő községek *Observationes* rovatai : Dömös, Marót, Bátorkeszi, Muzsola, Bajna, Bajót, Uny, Tokod, Kicsind. Generalia. *Observationes.*
- /18/ Primási Levéltár. Esztergom. Számvevőszéki lt. Időszakos gazdasági kimutatások. *Tabella realis.* 1812, 1827., *Tabella Idealis* 1827.
- /19/ Fényes 112.l., Helischer 11-13.l.
- /20/ C.R. Specialia. Következő községek *Observationes* rovatai : Szentgyörgymező, Tokod, Tát, Magyarszögyén, Sütőd., Fényes 112.l., Helischer 13-14.l.; Benda 162.l.



- /21/ C.R. Summarium Conscriptionis Regnicolarius in comitatu Strigoniensi peractae. K.m.lt. IV. Esztergom megye lt. V. Rovásos összeírások összesítői. 1828-29.; u.o. Conscriptio dicalis 1779-1780. szerint 15068 volt a juhok száma.
- /22/ Esztergomi Káptalannak 1817--ben Epöln, Dágon, Keszthelyen 2364 juha volt. / Esztergomi Főkáptalan lt. Gazdasági számadások 1817. Nr. 94, 96, k97/; fajták nemesítésével csupán a bajnai és a bátorkeszi uradalomban foglalkoztak / Fényes 113.1./
- /23/ K.m.lt. IV. Esztergom megye lt. VII. Polgári Törvényesék. 1817. 1218 sz.
- /24/ Lásd C.R. Generalia. Summarium..; Specialia; Nyergesujfalu, Csónok.
- /25/ Benda 145-146. 1.

István DRASKÓCZY :

Die Fronbauerwirtschaften des Komitates Esztergom in den zwanziger  
Jahren des 19. Jahrhunderts

Unsere Abhandlung befasst sich mit den Wirtschaften der Fronbauer im Komitat Esztergom zu Anfang des Reformzeitalters. Dieses Komitat gehörte zu den kleinsten im damaligen Ungarn. In den zwanziger Jahren des 19. Jahrhunderts bedurfte man infolge des Bevölkerungszuwachses und der gesellschaftlichen Differenzierung der intensiveren Ausnutzung der landwirtschaftlichen Gebiete, als bis dorthin. Zu dieser Zeit ging der Anteil der durch Rodung erfassbaren Gebiete stark zurück. Der Übergang zu intensiveren Verfahren erfolgte im Komitat nur sehr langsam. Innerhalb der herrschenden Dreifelderwirtschaft war die Anbaustruktur traditionell, bloss in einem Gemeinde, in Dömös bestellte man die Felder gleichmässig / auf zwei Feldern, im Frühjahr und im Herbst/, und hier erschien im Frühjahr der Mais zusammen mit den Kartoffeln. Die Erträge sind auch nicht hoch : 3-3,5. Der Weinbau war im Komitat immer von grosser Bedeutung, seine Weine waren auch in Österreich gesucht. In der Viehzucht herrschten im Komitat auch die traditionellen Verfahren, obwohl man schon mancherorts mit dem Aufbruch der Wiesen und Weiden begonnen hat. Das Vieh wurde nur im Winter mit Futter versorgt, sonst liess man es auf den Wiesen und Brachfeldern weiden. Auch das Weiden in den Waldungen war verbreitet. Die Arbeitsteilung von Stadt und Dorf stand im Komitat auf niedrigem Niveau. Der Grössteil der Handwerker lebte in Dörfern, nicht in Städten. Die meisten der Handwerker verfügten über ein landwirtschaftliches Gut, und sie bebauten neben ihrem Handwerkerberuf auch ihre Felder / manche sogar im grösseren Teil ihrer Arbeitszeit/.

Andrásfalvy Bertalan :

A település-szerkezet és a táji munkamegosztás /a baranyai Hegyhát

példája /

Gazdaság-történetírásunk a nagytájakra, országrészekre jellemző termelési sajátosságok megállapításáig jutott el, így történeti tudatunkban vannak a bortermelő vidékek, különböző kis és nagy állattartó tájak, bányavidékek, erdővidékek, esetleg még nagyobb vizek mellett elhelyezkedő halászfalvak, - de már kevesebbet tudunk e tájak életéről, gazdasági kapcsolatairól. A kistáji munkamegosztás fogalmát a néprajz vetette fel, de arra, hogy ezt részletesen megismerjük, működését feltárjuk, egymást kiegészítő, fogaskerékszerűen összekapcsolódó szerkezetét megrajzoljuk - alig történt kísérlet.

Különös, hogy éppen a korai magyar középkor idejéből - az akkori falu-névadási szokásból következtetünk arra, hogy Vizsláson, Agárdon a királyi vadászatok ebtartói, Szőlősen szőlőművesek, Kővágón kőbányászok, Halászigiban halászok éltek és laktak. Tulajdonképpen ebbe a sorba illenek a solymárok, őrségek, őrk, várnépek, valamint az egyházi birtokok predialis nemesei, mint pl. a szekszárdi apátság őcsényi lovas és szekeres szolgálói stb.

Mindezt a XI-XII. századból tudjuk, így érthető, hogy a különleges szolgálatra rendelt, specialista falvak életéről, gazdálkodásáról semmi közelebbit nem tudunk. Feltételeztük, hogy ez a kötelességük " mellékfoglalkozásuk " volt, közben megtermelték azt, ami mindennapi megélhetésükre, konyhájukra kellett. Semmi adatunk arra tudtommal nincs, hogy pl. a szentgáli, királyi vadászok - vadászatok alkalmával tett köteles szolgálataikért búzát vagy pénzt kaptak volna a királytól.

Történetírásunkban és történet-szemléletünkben a paraszti gazdaság középkori önellátásából lassan-lassan lép ki az ujkori árutermelésbe. Az árutermelés pedig akkor válik észrevehetővé, ha a termelőny már nagyobb földrajzi és politikai egységek határait lépi át, harmincadokon, vámonokon, réveken halad át, külföldi piacokig ér el. Az ilyen nagyobb tömegben mozgó, határokat átlépő áru, a bor, a marha, a só, esetleg még a vas és posztó kereskedelmét egyértelműen a lakosság általános jóléte emelkedésének, a haladás jelének tartjuk, de nyilvánvaló, hogy a XVI-XVII. században Magyarországról nyugati piacokra hajtott marhacsordákat a pusztásodó, majd a hadak járása miatt is pusztává lett Alföldön nevelték; és a külterjes pusztai állattáru termelés éppen az Alföld pusztulását, az egész középkori magyar gazdasági élet szétesését is jelentette. De tárgyunkhoz közelebb álló hasonló példát is hozhatok : századunk elején Tolna megyéből igen nagy mennyiségű tejet és tejterméket vittek ki - Bonyhád környéke a belterjes tejtermelő parasztság mintapéldája lett -, ugyanakkor több korabeli írás foglalkozik azzal a szomorú ténnyel, hogy a tejet termelő gazda gyermekei nem jutnak kellő egészséges táplálékhoz, legkevesebbet tejhez.

A paraszti üzem önellátásáról úgy alkottuk meg a képet, hogy ténylegesen megfigyelhető, és az árutermeléssel gyengülő önellátási törekvésekből visszakövetkeztetünk. A valóságban a kenyérgabonanevelésben az önellátás, különösen domb és hegyvidéken, kötött talajon - csak a vaskormányos okével - a XIX. század második felében válik lehetségessé. A termelőeszközök fejletlensége arra készteti az embert, hogy a



kényszerű, tapasztalati természetismerete segítségével oda helyezze el telepeseit, ahol a földrajzi környezet különleges adottságait a lehető leghatékonyabban élheti ki, használhatja fel egy történetileg kialakult kis- és nagytáji munkamegosztásban, ezzel biztosítva helyét és telephelyén be nem szerezhető javak csere útján való megszerzését.

A természeti környezet mellett, szinte azonos súllyal határozza meg egy-egy falu sajátos gazdálkodását a hely termelési kultúrája. Ez hagyományozódva a leghatékonyabb módszereket alakítja ki és gyakran ez a szaktudás, ha nem is független a természeti környezettől, de mégsem elsődlegesen annak köszönheti létét. Pl. a házi szövőszékekhez elengedhetetlen szükséges bordákat Baranya-Somogy határán a gyöngyösmellékiek készítettek; az ehhez szükséges nyersanyag másutt is megtalálható; mégis ez a specialitás fontos helyet biztosított a falunak a táji falu-szerkezetben.

Sommázza az elmondottakat : úgy látszik, hogy a történelem előtti időkből hagyományozódva a " föld népe " olyan település-szerkezetet hozott létre, melyben a falvak térben és rangban egymás mellé rendelt, horizontális munkamegosztással kistájakat, a kistájak nagytájakat alkottak az alapvető megélhetési javak, a műveltség által meghatározott egyéb szükségletek, " fényűzési cikkek " előállítására, ezen túl arra is, amit nem szolgáltatások kifejezéssel jelölünk meg, valamint a kulturális és vallásos életben fellelhető szerepek ellátására is. Ez a jobb híjján középkorinak nevezhető aprófalvas település-szerkezet ott maradt fenn, ahol e táji munkamegosztás is tovább működött és azt nem bontotta fel szükségszerűen az árutermeléssel és a kapitalista viszonyokkal megjelenő ujkori város és annak vonzáskörzete, melyben a falvak óhatatlanul alárendelt és kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek.

Mekkora tehát ez a keret, melyben a szociológiailag vizsgálható kisközösségekhez hasonlóan felosztódnak szerepek, a falvak kistáji közösséget szerveznek ?

Ez függ mindenkor a népesség műveltségétől, ettől is meghatározott termelési kultúrájától, értékrendjétől. Nem feltétele azonban a kulturális egyneműség, homogenitás, az eltérő szerepekre való felosztódás éppen feltételezheti a műveltségbeli különbözőségeket, vagy éppen ebbe illeszthető bele, és ebben a kistáji szerkezet az erősebb meghatározó, s nem az adott falu szellemi műveltsége. Mivel a szerepek az időben változhatnak, de a szereposztás és szerkezet állandóbb. Természetesen az azonos szerep egymás mellett műveltségbeli egységet is tételezhet fel, vagy hoz létre.

A különböző értékű és az adott időben változóan fontos, kelendő termékek kiviteli köre az adott sajátos szerepű, " specialista " falu viszonylagos tájhatárát képezi. Ilyen formán egy-egy fazekas falunak, gyümölcstermelő, kocsi-alkatrész gyártó stb. községnek más és más lesz a körzete, kistája, bár ezek a határok nyilván a közlekedést nehezítő földrajzi határoknál, folyók, hegyek futásánál összehúzódnak. A viszonylagos tájhatárok sűrűsödési vonalai egybeesnek a régi középkori Magyarország megyehatáraival, sokhelyütt a XVIII. században kialakított járás határokkal is - ez természetes. Az egyén szempontjából mindenki számára a kistáj, a szülőföld a mindennapi élettevékenység és szerep ellátása során bejárt terület, a szemhatár, az ismert táj körvonalai.

Nemcsak az anyagi javak előállításában és kicserélésére jön létre táj, táji falu-szerkezet, hanem szellemi műveltségben is. Azon túl, hogy az adott természeti és történeti-társadalmi környezetre, mint kihívásra egyféleképpen válaszoló falvak műveltségi egységet, azaz néprajzi csoportot alkothatnak, az egy néprajzi csoportba tartozó szétszóró falvaknak megvan a maguk központja, találkozó helye, ahol az ifjúság egymással megismerkedve arra kap lehetőséget, hogy mindenki a maga értékrendjének, műveltségének megfelelő párt választ-hasson magának. / Ez a leányvásárnak nevezett intézmény vagy esemény/. Több tájban szétszóró néprajzi csoportnak szinte tájanként van leányvásáros helye. Az a tény, hogy a leányvásárok időpontja rendszerint egybeesik az adott hely jellegzetes terménye betakarításának, szüretének időpontjával, már nemcsak a néprajzi csoportban betöltött szerepére, hanem a táji munkamegosztási keretre is utal. Zengővárkonyban gesztenyeszedéskor, Csicsón a cseresznyeéréskor, Szekszárdon és Domolomon az előszüret idején stb. Jellegzetes termények szürete és a leányvásár intézménye közt ugyanilyen összefüggést mutat ki Kustaa Vilku Finnországban. / Nem finnugor sajtáságról van itt szó - őseurópai, sőt azon túl : az emberi társadalom szüregszerű területi intézményéről, melyet történetesen ott még megvizsgálhattak - s e lehetőséget nyilván ott is az ország késői iparosodása, a falu-szerkezet fennmaradása adta./

A tájaknak kora középkortól megvolt a maguk egyházi központja, templomos helye; a későbbi plebániás helyek, fáriák székhelye, melyek ma a Dél-Dunántúlon táji, s nem műveltségbeli egységek. Csak utalok arra, hogy a templomos helyek, vagy nagyobb tájanként ismétlődő katolikus bucsújáró helyek kimutathatóan gyakran ősi pogány szentélyeken emelkedtek. De a tájakon belül az egyes néprajzi csoportoknak megvan a maga szellemi vezető-faluja is, mely a csoportot jellemző értékrendet, műveltséget legjobban reprezentálja, a divatot diktálja; de megvan emellett a maga rátótja is, falucsufolók és sztereotip nevetséges esetek, történetek tárgya.

A sajátos táji falu-szerkezetet alkotó Hegyhát, az aprófalvas Banya megyének is legsűrűbb településhálózatu része. A középhegységgel érintkező magasabb dombvidéken a középkorban még több kis falu osztozott. A török uralom és a Rákóczi szabadságharcát követő ránczások után a megyében nagyobb összefüggő magyar településcsoport csak a folyókat kísérő ingoványos ártérben / Drávaszög, Ormánság, Szigetvádek / és itt a Hegyháton maradt fenn. A termékenyebb és mezőgazdasági művelésre alkalmasabb síkokon és alacsonyabb dombvidéken a pusztításokat lakosságcsere követte és lényegesen ritkább településhálózat jött létre.

A Hegyhát magyar népe tehát folytonos, nem újratelepítéssel került helyére - ez nem jelenti azt, hogy maga a terület elkerülhetetlenül a török uralmat vagy pusztítást. A hosszabb-rövidebb időre felhagyott falvakba visszaszálltak, mert nem változott az életforma és tájszerkezet. A Hegyhát maga is több részre osztható. Az 1711-12-es összeírás szerint csak a középső, legtagoltabb részen találunk falvakat, természetesen ott sem a hegytetőkön, hanem oldalakon. Az északi lankásabb rész, valamint a délre nyíló völgyek lakatlanok. Ide új telepések jönnek, németek, délszlávok és magyarok vegyesen. A központi rész magyar falvai a völgyoldalak délies lejtőin, halmazszerűen, a tagolt felszínen külön csoportosítva a lakóházak és szállások csoportjait. Az 1740-es években megjelenő németek soros, egybeletelkő falvakat hoznak létre, világosan elkülönülő jobbágy és szellér negyedekkel. Meglopdon dacolnak a tereppel - hegygorácson és völgytalpakon is tele-

pülnek e házasorok - a település elhelyezéséből is megítélhető jövővényességük. / 1711-12-ben 45 magyar falu van a járás területén, 1748-ban 58 falu, ebből 3 délszláv és 10 német /.

Ahol a németek beilleszkednek a szervezetbe, még ha iparosként is jöttek, ilyen kétlaki paraszttokká lesznek; ahol nem, árutermelőké válnak. A Hegyhát északi részén 1748-ban már dohányt termelnek; a beékelt, de önálló német falvak szőlőt termelnek stb.

A központi rész magyar falvaiba behatoló németek beilleszkednek a táji szervezetbe és munkamegosztásba. Pl. Kisvaszaron ők is fazekasok lesznek, mint az itt élő magyarok. Egyébként a mindennapi használatra való főző- és tartóedényeket nem iparosok, hanem parasztok, zeellérek állítják elő. / Magyarhertelendi korszokok, vaszariak, óbányaiak, komlóiak. / A díszesebb mezővárosi eredetű edényt iparos-fazekasok készítik és több megyén át árulják azt / mohácsi korszokok, csákvári fazekasok /.

E kisfalvak exogámiája feltételezi a tájban való állandó mozgást, jelenlétet, munkamegosztást / a falu minden lakóját rokonnak tekinti / - az árutermelés endogámiával jár; a német falvak elszigetelődve önálló nyelvjárást és műveltséget hoznak létre, mely kisebb falvak esetében beltenyészethez vezetett.

A Hegyhát falvainak sajátos szakosodásáról, sajátos termelvényeiről már az 1785-ös, Széchényi Ferenc adminisztrátor által készített többbezázpontos megye leírás is beszámol. Hosszú lenne itt felsorolni, melyik falu mivel lép kis és nagytáji piacra - malomtengely, kocsi-tengely, kocsioldal, keréktalp, gyümölcs, növendék marha, faszén, méz stb. Az 1828-as regnicoláris conscriptio több faluról kimutatja, hogy mezőgazdasági termelése ráfizetéses, vagy minimális haszonnal jár - az observationes-rovatban kitér rá, mivel szerzi meg megélhetését és adófizetése alapját: - a szereposztáson azonban már erősen érezhető Pécs hatása: Vannak gyümölcs, szőlőtermelő falvak, állattartók, kaszások, szőlőkörtözők, napszámosok részletezés nélkül -, de tudjuk, hogy ebben is specialitái egy-egy munkának. Pl. a csikóstőtőtsiek árokmetezők - Várady monográfiája szerint stb., stb.

Az emléanyagban megfogható speciális termékek még jobban Pécs vonzására utalnak - de a szakosodás még mindig érezhető magában a kistérségben is. Vannak állatszaporító, tejtermelő, állatnevelő és fuvaros falvak - a vagyoni rétegzettség már fontosabb szerepet kap, de nem egyedüli meghatározó.

A termények cseréje még itt cserével, a pénzforgalom kizárásával folyik, míg más tájakon, árutermelésben nagyobb hagyományokban, ez hátérbe szorul. A szerepek változtak, a szereposztás ténye fennáll.



De ha ma Pécs különböző munkahelyeit vizsgáljuk, sajátos rend körvonalait fedezhetjük fel. Meglepően hallhatjuk, hogy a gázvezeték fektetésénél horvátul beszél az árokásók kis csapata. A táji tagoltság nyomai felfedezhetők mai életrendünkben is - munkában és műveltségben egyaránt. Az emberi magatartásformákat kötelező erővel sajátítják ki kis csoportok, lakóhelyi közösségek - amennyiben még ilyenről beszélhetünk. Ennek elfogadása belülről, ettől való elzárkózás a kívülállók részéről kényszerű erőként jelentkezik. Ez érvényes kisközösségektől kezdve népek és nemzetek dimenziójáig, hozzá tartozik ahhoz az emberi igényhez, hogy meghatározzuk, megfogalmazzuk magunkat; a Peer Gynt ibseni mondása kis és nagy egységre érvényes: légy önmagad. A tudományoknak ezt kutatnia rendkívül tanúságos feladata, de talán ennél is több a nemzetben belüli munkamegosztásban a felelősség.

Bertalan ANDRÁSFALVY :

Siedlungsstruktur und regionale Arbeitsteilung

Unsere Wirtschaftsgeschichtsschreibung verfügt grösstenteils nur über Angaben solcher Produkte und Waren, die durch Grenzen, den Zoll oder auf eine Fähre gelangt sind. Wir besitzen aber kaum ein schriftliches Denkmal davon, was die Bauern, die Dörfer, die kleineren Landschaften miteinander getauscht haben. Die primitiven Produktionsmittel machten nämlich die bäuerliche Selbstversorgung unmöglich, die doch als Hauptkennzeichen der Bauernwirtschaft betrachtet wird. Besonders in den zum Ackerbau wenig geeigneten Hügel- und Berglandschaften und in den Oberschwemmungsgebieten gedieh erst in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts das Brot der Bevölkerung, das Siedlungsnetz war aber auch in diesen Gebieten sehr dicht. Auf die Rolle der einzelnen Dörfer weisen oft die frühen Ortsnamen hin /z.B. Halászi=Fischer, Vadászi=Jäger, Kővágó=Steinhauer, Solymár=Falkner, Szöllős=Weindorf, Kovácsi=Schmieddorf./ Das ist kaum anders, nur durch die regionale Arbeitsteilung zu erklären : die Dörfer bildeten, auf ihre spezifischen Naturgegebenheiten gegründet, eine Art Zahrandsystem, einander ergänzende Einheiten, Systeme wurden zustande gebracht im Interesse der Befriedigung der materiellen sowie der kulturellen Bedürfnisse. Die Siedlungen schlossen sich zu kleineren und grösseren Landschaftsstrukturen zusammen, die im Laufe der Warenproduktion und der Geldwirtschaft von Regionen bildenden kapitalistischen Städten abgelöst werden, aber ihre Spuren sind auch in der neuen regionalen Struktur aufzufinden.

T. Mérey Klára :

Egy somogyi nagybirtok településtípusai <sup>x</sup>

A nagybirtok, amelynek a XVIII. század végén meglevő településeit az alábbiakban megvizsgáljuk és tipizálni próbáljuk, a gróf Hunyady család tulajdonában volt a század elejétől, tehát gyakorlatilag a török uralom alóli felezabadulást követő nagy birtokmozgás időszakától.

A birtok a megye négy különböző kistérségjében helyezkedett el. A XVIII. század végén az uradalom már kiépítette gazdaságait és négy kerületre, "districtus"-ra osztotta azt. /1/ Az első kerület, amelyben az uradalom nevét adó Kéthely mezőváros is feküdt, kertek által körülvett terület a II. József korában felrajzolt hivatalos térképen, helyenként kezdeti lecsapolás jeleit mutatja, majd erdős, mocsaras területen húzódik le dél felé, bizonytalan és gyakran járhatatlannak jelzett utakon vezetve a másik, nagyobb Hunyady birtoknak jelzett település : Mesztegnyő felé.

A második districtus Belád Somogyban feküdt, s a Rinya folyó melletti Hosszúfalu alkotta a központját. Óriási erdőség jellemezte ezt a vidéket, folyók és patakok mocsarasították el a tájat és sok apró malom őrlötte a vizeken liszté a gabonát.

A kéthelyi uradalom harmadik gazdaságának, districtusának központja Szil mezőváros volt, amelyet szőlőhegyek vonulata jellemezett. Ez Kőleő Somogy területén feküdt, löszös talajú, helyenként agyagos vidék volt, dohánytermesztésre alkalmas földdel.

A negyedik gazdaság a Balaton partján, nagyrészt homokos, dombos területen feküdt, magas és ritka erdőségek borították. A rétek szárazak voltak, de az utakat egy-egy nagyobb zápor teljesen használhatatlenná tette.

Ez volt a helyzet a terület első térképészeti felvétele idején, 1784-ben. /2/ / 1. ábra /

<sup>x</sup>A " településtípus " nem a néprajzi értelemben vett fogalmat jelenti, tehát nem az egyes települések külső jegyeiről lesz szó, hanem azokat a típusokat kíséreltem meg felvázolni, amelyeket történész szemmel lehetett elkülöníteni egy nagybirtok területén a XVIII. század végén.





1. á b r a

A Hunyady-birtok jobbágytelepüléseinek termény-és állat-  
piaca a XVIII. század végén. / Forrás : Vályi András :  
Magyarország leírása. Budán 1796-1799. I-III. köt. /

S kik éltek ezekben a településekben és hogyan ?

Elsőként azt kell megállapítanunk, hogy az uradalom települései meglehetősen tarka nemzetiségi képet mutatnak. A 19 akkori település közül egyben német / Döröcske/, kettőben / Varjaskér, Henész / délszláv lakosokat jelzett az urbárium. /3/ A többi magyar település volt. Ha a térképre tekintünk, megállapíthatjuk, hogy az idegen ajkúak által lakottnak jelzett települések beleékelődtek a magyar települések közé. Maga ez a tény is jelzi már, ami a német anyanyelvű község és egy magyarnak jelzett, de németek által is lakott másik település / Bonnya / esetében anyakönyvi vizagálatokból is kiderül, hogy betelepítéssel vagy betelepüléssel kell számolnunk. Bonnyába és Döröcskére másodlagosan, Tolna megyéből települtek át németek 1728-ban, ill. 1758-ban. /4/ Mindkét falu települési szerződését ismerjük, ill. a bonnyai szerződés szövegére csak utalnak a jogaitak védő helybeliek beadványai, amelyeket kiváltságaik védelmében írtak a földesurnak az 1750-es években. Mindkét falu a megyében szokásos azon szerződése csoportba tartozott, amelyben a jobbágysokat elsősorban készpénz fizetésére kötelezték, viszont szabadon írhattak, szőlőt és dohányt telepíthettek. A hoeszú fuvar kötelezettsége alól is mentesek voltak.

Hasonlóképpen kezdeti előnyöket, bár más típusú előnyöket élvezett Szil mezőváros is, ahol nemcsak a Hunyady családnak, hanem néhány közbirtokos családnak is volt kevés úrbéri telke. Ez a mezőváros még 1714-ben kapta kiváltságlevelét akkori földesurától, Sankó Miklóstól, és ennek kedvezményeiben a török uralom idején szerzett szabadabb élet és adózás szokása tükröződik vissza. Ekkor még katonáskodásra is kötelezték a mezőváros lakóit, de a század közepén kötött új szerződésben az alól már felmentést kaptak. Szabadon adhatták el földjeiket, szőlőiket, rétjüket, irtásföldjüket, de csak akkor, ha azt a földesúrtól kérelmezték. /5/

A viszonylag nyugodtabb, a földesúr közvetlen befolyásától mentes életre utal az 1760-as években az is, hogy az egész Hunyady birtok területén a jobbágysok saját kezdeményezéssel építhettek malmokat, illetve kocsmaházakat, ahol szabadon őrlhették - a szokásos, az őrlés után járó gabonarézs vagy fizetés ellenében - a gabonát, illetve árulhatták a bort. /6/

A települések tehát történetüket tekintve nem voltak hasonlóak, a különböző kedvezmények, illetve a hagyományos, örökös jobbágyskénti adóztatás már eleve különbséget tett az egyes települések lakói között, ami természetesen életvitelükre, sorsuk alakulására is kihatott.

Ha a térképre tekintünk / 1. ábra / azt látjuk, hogy a megye nyugati és északi részén lévő Hunyady birtok településeiben 1767-ben vegyes kötöttségű jobbágysok éltek, illetve Hoeszúfaluban örökös jobbágysok. Ez azt jelenti, hogy a lakosság egy részét az ottmaradt, vagy oda visszatért őslakosság alkotta, de mellettük külön szerződéssel betelepült jobbágysok és zsellérek is éltek. A szili kerület négy települése viszont szabad költözködésű úrbéres népesség által lakott. Ezek a falvak, illetve Szil mezőváros már " kezdeti előnnyel " rendelkezett. a XVIII. század végén..//

1767 után, Mária Terézia urbáriumának Somogyban történt bevezetése idején nagyobb maradvány földet, remanenciákat írtak össze a Hunyady birtokokon, ami arra utal, hogy a földesúr gazdasági " vezérkara " megkezdte az allódium tervszerű kiépítését, a földet felmérték. Egye-

lőre azonban még munkaerő-hiánnyal küzdöttek, s a megszerzett uradalmi földeket egy részét bérbeadták, a jobbágyok és zsellérek árendát és termésrészt vagy munkát adták érte. / Pl. a dohánykilencedet, a gabona ötöd részét kellett az uradalom által meghatározott helyre behordani. / Ekkor, az 1780-as, 90-es években még az uradalmi legelők egy részét is parasztok bérelték. /8/

Ugyanakkor azonban az uradalom vezetői már ebben az időben, nagyon átgondoltan, majorsági központok kialakítására törekedtek, illetve mindegyik gazdaságnak megfelelő szerepkört szántak. Ezzel állott összefüggésben az a népesség átcsoportosítás, telepítés, amely egyes helyen ekkor megfigyelhető. Ez történt pl. 1767 és 1789 között a kéthelyi gazdaságban, amikor egy jobbágyfalut, az 1767-ben még 14 telekkel és megfelelő jobbágyházakkal szereplő Sári falut /9/ megszüntették, lakosságát Kéthelyre telepítették át, és a hajdani falu helyén építette ki az uradalom egyik majorsági központját. 1779. február 19-én kelt a " Kéthelyre áttalvitetett Saári Helységbeliek új tabellája". /10/ 1784-ben, a II. József idején tartott első magyarországi népszámlálás alkalmával Sári már Kéthely egyik pusztajaként szerepelt, ahol 12 zsellér és egy egyéb foglalkozású férfi élt négy gyerekkel és 21 nővel. /11/ Vályi András 1790-es években megjelent munkája Sáriban szép kastélyról és majorról emlékezik meg. /12/ Utóbb ez a pusza lett az egész Hunyady uradalom juhtenyésztésének központja. /13/

1798-ban az uradalom összeíratta az egyes települések lakóit, falvanként véve sorra adózási kötelezettségüket, vagy képtelenségüket. /14/ Ennek az összeírásnak segítségével betekinthetünk az akkori paraszti mindennapokba, megismerhetjük és némiképp tipizálhatjuk is a településeket, akkori helyzetüket véve figyelembe.

Az uradalom területén két mezőváros volt ekkor mindössze. Az egyik magának az uradalomnak és egyik gazdaságának központja, Kéthely, a másik a megye keleti részén fekvő és a harmadik kerület központját alkotó Szil.

Az utóbbinak kezdeti kiváltságos helyzetéről már szólottunk. Ebben a mezővárosban a Babits és a Vlasits családoknak volt még úrbéri telke, amelyek a Hunyady birtokok közé ékelődtek.

A Hunyadyak jobbágyainak száma Szilben 1767-ben 93 jobbágygazda, 13 házas és 7 házatlan zsellér volt. / A többi birtokosnak összesen 17 házas zsellére élt ekkor a mezővárosban. / 1798-ban 84 jobbágy gazdát, 2 házas és 17 házatlan zsellért tüntetett fel az uradalmi összeírás, s ezeken kívül 3 földbérlő és 5 regálé bérlő volt Szilben. Ez tehát azok közé a ritka települések közé tartozott, amelyekben az eltelte 31 esztendő alatt az úrbéres lakosság száma fogyott.

A mezőváros által alkalmazott pásztoroknak két háza adózott a földesúrnak. A mezővárosban két nemes is élt és a " helységnek " további két háza, - egy egész és egy fél telekkel - ugyancsak szerepel az összeírásban.

A kézművesek száma 6. Közöttük négy molnárt találunk, akik 2-2 Ft-ot fizetnek " lisztporéért ", ill. az egyik 8 Ft-ot fizetett. Élt még a mezővárosban egy bognár, aki azonban csak bérelt földje után adózott, mesterségéért nem fizetett. Volt továbbá egy takács, aki 3 Ft készpénz árendát fizetett, feltételezhetően mestersége után, bár ez nem szerepel az összeírásban.



Az úrbéri népesség tarkaságát mutatja, hogy lakott a mezővárosban egy " neo colonus ", aki 1 Ft füstpénzen kívül 5 Ft 87 dénár adót fizetett / ez volt általában az új telepesek adókötelezettsége az uradalom területén /. Több " puszta hely " és " puszta ház " található a mezővárosban, amely egy nemrég lezajlott rendezési folyamatra utal. Összeírtak továbbá egy adómentes obsitos katonát, egy " sírvájót ", 3 muzeikust.

A kézművesek közül a négy molnár feltételezhetően uradalmi malmokban dolgozott. Ugyanigy valószínű, hogy az a hat juhász, aki 12-12 napszámmal tartozott, ugyancsak az uradalom juhait legeltette.

A földesúrnak aránylag sok épülete / összesen 23 / volt a mezőváros területén, így két téglaház, egy juhászat, három kocsa, egy sörház, két eszeszfőzde. Volt azonkívül a már említett vizimalmokon kívül egy" urasági szárazmalmom " is. A cselédek, szekeres béresek és az uradalmi mészáros házáan kívül több urasági mesterember adómentes házáat is feltüntetik. / Kovács, kádár, molnár /. Állt a mezővárosban egy erdőkerülőnek a háza, két urasági hajdúház, egy pandúrház és a földesúri kastélyban lakott a provizor.

Különálló és fontos réteget képeztek a regálébérlők, akik közül hatan aránylag magas összeget fizettek, nagyrészt meg nem nevezett beneficium után, és " árendás zsidóként " jelölték őket. A mezővárosban külön zsinagóga is állt és ezért, továbbá a zsidó temetőért 20 Ft adót kapott a földesúr.

Viszonylag magas összeggel adóztak a jobbágysok a káposzta földenkért, rétekekért, szőlőalji területekért.

Az értelmiséget jelzi az összirásban szereplő " paróchia " egy adómentes telekkel, a ludi magister adómentes telke és egy " dékán ". Más forrásból tudjuk, hogy Szilben 1767 óta állott egy templom is. /15/

Az uradalom másik mezővárosa Kéthely, vegyes kötöttségű, örökös és szabadköltségű jobbágyaival, akik közül 69 jobbágygazda, 4 ház és 21 házatlan zeellér szerepel az uradalmi összeírásban 1798-ban. 31 évvel előbb még csak 44 jobbágygazdát, de 36 ház és 10 házatlan zeellért írtak itt össze. Ez a mezőváros az uradalom központja, de a fő irányítók - úgy tűnik -, nem laktak a községben. Az 1796. évi alkalmazottak jegyzékében ugyanis szerepel az uradalom jószágigazgatója / juris director /, de házáat nem találjuk a Kéthelyen feljegyzett 170 épület között. Az uradalomnak 16 épülete állott itt, kevesebb mint Szilben. Háza volt az urasági tisztartóknak, inspectornak, ispánnak, kasznárnak, ingeniurnak, s volt egy " chirulgos ház " is. Itt kell megjegyeznem, hogy az urasági " kirurgus " magas javadalmazásával az alkalmazottak fizetési jegyzékén közvetlenül a kasznár után következett. /16/

Állt a földesúrnak birkásháza, majorháza, kanászháza is a faluban. Volt több urasági iparosnak is adómentes háza / pintér, écs, kertész, kovács /. Természetesen itt is megtaláljuk a malmot, melynek molnára összesen 92 dénárral adóztott. Több urasági kocsa és egy vendégfogadó is volt a faluban. Az utóbbinak bérlője 40 Ft árendát fizetett. Rajta kívül ceupán egy " boltos zsidó " fizetett itt nagyobb összegű árendát és természetesen a szőlőalji és egyéb földek bérletéért jött be jelentékeny összeg.

A városka társadalmában döntő súlya a mezőgazdasággal foglalkozó úrbéri népességnek volt, de aránylag népes a kézművesek tábora is. Találunk mészáros, szíjgyártót, két lakatost, egy "öveges zsidót", több bognárt, egy "tislert", három takácsot, a falu kovácsát. Adózásuk mértéke elég eltérő. A mészáros 70 Ft érendája a legmagasabb, a külön faizásért, szénégetésért, vagy mestersége után fizetett összeg mindössze 5-3 forint körül van, csupán az egyik bognár fizetett 16 Ft-ot. A "falukovácsa" mindössze 12 napszámmal adózott a szénégetés után.

A mezővárosban a vármegyének is volt egy háza, noha ez sohasem volt járási központ.

A falu értelmisége: a "dékány", a "mester", a egy plébánost sejtet a feljegyzett "plébániaház". Érdemes megjegyezni, hogy egy adómentes "Egyház atya"-t is összeírtak. Állt azonkívül a falu végén egy "oskola mester ház" is.

Ha egy település belső fejlettsége fokmérőjének a kézművesek magasabb számát vesszük, akkor a két mezőváros után Mesztegnyő társadalmának keresztmetszetét kell megvizsgálnunk. Ebben a faluban 46 jobbagygzda, két házas és 8 házatlan zsellér adózott, de 12 földbérlet és 2 regálbérlet is feljegyeztek 1798-ban. 31 évvel azelőtt mindössze 32 jobbagygzda, 12, illetve 3 házas és házatlan zsellér szerepelt az úrbéri táblázatokban. Mesztegnyő határában ekkor már állott a ferences kolostor, egy téglaház, amely talán éppen annak építése kapcsán létesült. Ebben a faluban is találunk uradalmi házakat, elég nagy számban. A 63 adózó házon, 2 tanító, illetve pap által lakott házon és 3 érendába adott, tehát ugyancsak földesúr tulajdonát képező épületen kívül 12 ház volt "dominális", földesúri ház. Ezek között volt a földesúr cselédeinek, béreseinek, birkásainak és kanászainak háza. E faluban élt a "Forstmeister", az uradalom alkalmazottainak listája szerint a kéthelyi kerületben csak egy erdőmestert alkalmaztak, ez tehát Mesztegnyőn lakott. /17/ A kerület vezetői közül a faluban állott az ispánnak a háza, továbbá feljegyezték a "méltóságos uraság házat", amely adómentes volt. Lakóját nem jelölték meg,

Két kocsmája volt a földesúrnak a faluban, a több malmot jegyezték fel a határban, melyek különböző, kisebb folyóvizeken, patakokon álltak. A hajdú házon kívül egy pandúr ház is volt a faluban.

A "helység házai" közül a "mester házat" kell elsősorban megemlítenünk, de figyelemre méltó, hogy a falunak csordás háza is volt, a kovács házában kívül. Több "puszta ház" és belsőség az előző rendezés nyomának látszik. Feltűnően nagy a száma a kézműveseknek, akik között legmagasabb érendát, 105 Ft-ot az "abroncscsináló" fizetett. Dolgozott ezenkívül 5 bognár, akik közül egy 20, a többi 15-15 Ft-ot fizetett "a bognárságtul". Feljegyeztek még 2 takácsot is, akik azonban nem fizettek adót mesterségük után, a kovács viszont 3 Ft adóval tartozott a szénégetésért. A molnárok közül csupán az egyiknél jegyezték fel, hogy szerződés alapján 150 Ft érendával tartozik.

Figyelemre méltó a faluban élő bérlet réteg. Az uraság házában lakó zsidó pálinka égetésért 50, mészárszék bérletért 10 Ft-ot fizetett és az egyik kocmaház is külön 10 Ft-ot jövedelmezett.

Ebben a faluban találjuk a megye nyugati részén lévő Hunyady birtokok területén az egyetlen bábát. "A helység bábája" adómentes volt.

A kéthelyi kerülethez tartozik, de társadalmi struktúrájában inkább a hosszúfalusi gazdaság közegeihez hasonló Varjaskér és az utóbb Libickozma néven szereplő Bukogát. A hosszúfalusi gazdaság öt települése már Belső Somogy területén feküdt, s Hosszúfalú kivételével - ahol 1767-ben örökös jobbágyságok laktak csak - a többi faluban vegyesen, örökös és szabad költözködésű jobbágyságok éltek. A hét falu közül kettőben délszlávok laktak / Varjaskér és Henész /, a többi magyar faluként tartották nyilván. / Vályi lexikona Libickozmát és Varjaskértis " sokac " falunak jegyezte fel. /18/

A hét faluban összesen 267 jobbágygazda, 20 házasság és 37 háztalan zsellér élt. E falvak közös jellemzője, hogy uradalmi tisztviselő mindössze a gazdaság központjában, Hosszúfaluban lakott, ahol egy tiszti lakás volt, s azonkívül mindössze 14 béres, kanász stb. házat jegyeztek fel. Az uradalmi házak száma alacsony, 29 mindössze az adózó 326 ház mellett.

Az értelmiségi réteg is vékony. Nagykörpádon és Zádorban egy-egy " mester " és egy-egy prédikátor élt, Rinyaszentkirályon pedig egy mester.

A falvakban viszonylag kevés a kézműves, ebben talán egyedül Bukogát tekinthető kivételnek, ahol a 13 jobbágygazda mellett öten adóztak " mesterségük után ", így a faluban lakó két kovács 2-2 Ft-ot, a három bognár pedig 15-15 forintot fizetett a " bognárságtul ". Varjaskéren egyáltalán nem jegyeztek fel kézművest, és a hosszúfalusi gazdaság falvaiban is mindössze egy-két kézművest találunk. Általában alacsony adóösszeget fizettek, a henészi pintér " szabad abróncs "-tól 109 Ft 82 dénár árendát fizetett, a négy bognár 26-tól 15 forintig terjedő összeget, a molnárok 7-4 forint árendát. Itt jegyzem meg, hogy Nagykörpádon a helységnek volt " száraz malma ". Adózott továbbá Hosszúfaluban, Rinyaszentkirályon és Zádorban a falu kovácsa is.

Ezekben a falvakban viszonylag alacsony a regálé bérllők száma. A hét faluban összesen 10. Az összeg azonban, amit fizetnek, ebben a kerületben a legmagasabb : 1169 Ft. / Az egész Hunyady uradalomban a regálé bérletek összege 2170 Ft volt / A kerület bérleti összegét a kanizsai Millhoffer Sándor Ágerdő pusztán szerződés szerint hamuzsír égetésért fizetett 1000 Ft árendája emelte magasra. A további összegeket a kocsmák, a vendégfogadók bérlete adta, illetve pálinkaégetésért fizettek nagyobb összeget. E falvakban több helyen szerepel " uraság házában lakó zsidó " által fizetett nagyobb készpénz, annak megnevezése nélkül, hogy ezeket az összegeket miért fizette az uraság házában lakó bérllő. Bukogáton feljegyeztek egy ún. " volt zsidó birkász ház "-at ami arra mutat, hogy ebben a faluban azelőtt a juhtenyésztés is bérllők kezében volt, de ez akkor már megszűnt, s a ház üresen állt. Több kocsmaház adómentes, tehát feltehetően nem volt bérllője, de pusztán házat aránylag keveset találunk. Több új gazdával találkozunk viszont Nagykörpádon, Rinyaszentkirályon és Zádorban. A kerületben lévő urasági házak nagyrésze birkások, kanászok, csikósok háza, továbbá a pásztoroké. Külön feljegyeztek Rinyaszentkirályon egy urasági méhest. Természetesen pandúr és hajdú házakat is találunk a falvakban.

Az uradalmi házak viszonylag alacsony számát az magyarázza, hogy ekkor már kitépült ebben a kerületben Simongát pusztát, amely utóbb, a XIX. század elején a Hunyady uradalom területén utazó szerint sok gazdasági épületével szinte falunak tűnt, noha csak pusztán volt. /19/ Simongát pusztán 1798-ban molnárház, sörház, provizor lakás, a frumentáriusnak háza, " urasági allódium ", juhászat, egy urasági kádár és egy



vendégfogadó volt, külön mézsárszákkal és konyhával. / Csak az utóbbi után jegyezték fel 50 Ft árendát./

E falvak közös jellemzője a rideg állattartásra berendezkedés. Legelőket béreltek, külön adóztak maradvány rétek után. Az "erdőke-rülő" lakás, az erdőközön, illetve az erdőhatárában lévő pásztorházak, és - nem utolsósorban - a csárdák öve már jelzi, hogy ez a terület a hamisítatlan, romantikus somogyi táj, ridegen tartott állatállományával, szabad betyárjaival.

Az uradalomnak 5 települése a Balaton mellett, vagy annak közelében feküdt. Közülük kettő a kéthelyi uradalomhoz tartozott: Balatonújlak és Balatonberény, három pedig külön gazdasági kerületet képezett: Szemes, Szárszó és Szőlád. E falvak mindegyike vegyes köztársaságú jobbágyságok által lakott magyar falu volt. Balatonberényben és Ujlakon összesen 101 jobbágygazda és 12 házatlan zsellér alkotta az úrbéres népeiséget. / 1767-ben 70 jobbágygazda, 19 házasság és 11 házatlan zsellér élt itt. / Ugyanakkor a két faluban harminc földet bérlő árendást is feljegyeztek 1798-ban. Feltételezhető, hogy ezek voltak a szabad költözködésű, utóbb betelepült jobbágyságok. Az adózó házak száma 134, ami ugyancsak egy úrbéri népeiségen felüli adózó réteget mutat. A kézművesek száma alacsony, csupán Ujlakon találunk két - mestersége után nem adózó - rakácsot, egy kovácsot, aki 12 napszámmal adózott a szénégetés után, Balatonberényben pedig ugyancsak egy 3 Ft-al szénégetésért adózó iparost, / feltételezhetően kovács volt / és egy "bognárságtul" 15 Ft-ot fizető kézművest.

Mindkét faluban volt tanító, Ujlakon "oskolamester háza", Berényben "mester háza" szerepel, s az utóbbi helyen "Ecclesiát" is feljegyeztek. Ugyanitt lakott egy postás is, aki fél telak után adózott.

Az uradalmi házak száma a két faluban mindössze három, az elsőben egy kocsmá, a másodikban pedig egy kocsmán kívül egy hajdú ház is állott.

Balatonberényben meg nem nevezett beneficiumért Ábrahám zsidó 20 Ft. árendát fizetett, míg a varjaskériek ugyanitt 90 Ft-ot fizettek a törkölyégetésért. Balatonberényben a nyári és a téli halászat is szépen jövedelmezett / 90 Ft /, de legnagyobb bérleti összeget a kertek, szőlőlábak, a mörötpusztai szőlők és a kenderföldek után kapott az uradalom.

Balatonberényben egy katonafeleségen kívül egy cigánylányt is feljegyeztek, mindketten 12 napszámmal tartoztak a földesúrnak.

Társadalmi felépítettségével és a műveltségi igények kielégítésében is hasonló a két faluhoz a szemesi uradalom három települése. 1798-ban 227 jobbágygazda, 5 házasság és 33 házatlan zsellér élt itt. / 1767-ben 150 jobbágygazda, 42 házasság és 10 házatlan zsellér szerepelt az úrbéri táblázatokban. / 250 adózó ház állott a falvakban és 12 uradalmi ház. Ez utóbbiak közül elsőként az uradalom tisztviselő házát írták össze Szemesen, ahol a pajtamesternek is volt külön adómentes háza. Ezenkívül az urasági béresek, cselédek, kanászok házait jegyezték meg fel, továbbá volt az uraságnak egy-egy pandúrháza Szőládon és Szárszón. Több urasági házban "árendás zsidó" lakott, akik magas összegű bérleti díjat fizettek / törkölyégetésért, mézsárszék bérletért vagy meg nem nevezett beneficiumért /. Szemesen és Szárszón volt az uraságnak vendégfogadója is.

Szóládón a helységnek bábája volt. Figyelemre méltó az is, hogy az egész Hunyady uradalom területén egyedül Szárszón találunk nótáriust, aki adómentességet is élvezett.

A kézművesek száma meglepően kevés ebben a kerületben 4, de feltűnő, hogy az uraság kovácsa is fizetett szénégetésért árendát, 16 Ft-ot Szemesen, de ugyancsak adózott Szóládón és Szárszón is a falvak kovácsa 3-3 forintot. A kerület negyedik iparosa egy fazekas volt Szárszón, aki mestersége után három forinttal adózott.

A regálé bérlők száma viszonylag magas volt. A törköly égetéstől a vendégfogadó és mészárszék bérletig találunk itt vállalkozókat.

Külön kell szólnunk a falvak értelmiségéről. A népes Szóládón a kálvinista mester és prédikátor mellett megtaláljuk a "pápista" egyház képviselőit is, sőt feljegyeztek egy adómentes református oratóriumot is. Állt egy-egy mester ház Szemesen és Szárszón, mely utóbbi helyen békésen megfér egymás mellett a pápista és a kálvinista templom, valamint a mester ház.

Mind a három faluban jelentős összeget jövedelmezett a halászat, Szemesen és Szárszón "öreg hálóval" és "gyaloghálóval" való halászat bérleti összegét is megkülönböztették.

E falvak belső társadalmának képéhez hozzátartozik a katonafeleségek szomorú csoportja, Szóládón egy sirásó, Szárszón "Dizonyos Adám" cigány muзикus.

Külön csoportot képez a Hunyady uradalmon belül a szili kerülethez tartozó három falu, elsősorban azért, mert mind a három szabad költözködésű jobbágyságok által lakott. 45 jobbágygazda, 22 házaspár és 22 házatlan szellért jegyeztek fel e falvakban 1798-ban, de ugyanakkor a nem úrbéres földek bérlőinek száma 42 volt. - 1767-ben 102 jobbágygazda és 2 házatlan szellért volt itt. Az eltérés fő okát abban látom, hogy Döröcskén 1798-ban nem irtak össze úrbéres jobbágygazdát, csupán 23 szellért és 40 árendást. Az uradalom valószínűleg arra tett - egyébként sikertelen - kísérletet, hogy Döröcskét szerződéses jobbágysággal betelepített falunak jelentse ki.

Nemcsak ez a belső strukturális különbség az, amely eltérő arculatot ad ennek a három falunak. Az adózó házak száma 141, s ebből mindössze 10 volt az uraság háza. Pandúr ház volt Csomén, najdú ház Bonnyán. Ugyanott uradalmi méhes és egy "directorium dominale". A nagy "correum" / csűr / arra mutat, hogy az uradalom ezekben a falvakban inkább a részes műveltetésre rendezkedett be. Ezt mutatja egyébként a képosztás és dohány földéért bevett 900 Ft-ot megközelítő bérleti összeg is ebben a kerületben.

Az iparuk után adózók száma feltűnően kevés. Néhány malom / köztük Döröcskén egy olajütő /, s a bonnyai kovács fizetett viszonylag alacsony összeget. A regálé bérlők száma sem nagy 5, akik a borárultatásért, kocsmáltatásért és a mészárszék után fizettek aránylag magas készpénz adót / 221 Ft-ot /.

Bonnyán is volt a helységnek bábája. A három falu közül prédikátor és mester azonban csupán Döröcskén élt.

A különböző települések mindegyikére jellemző tehát a jobbágytársadalom és differenciált megoszlása. Ez a belső struktúra már azt is

jelzi, hogy hol volt fejlettebb a mezőgazdasági kultúra, hol pedig a természeti életmódhoz közelebb álló állattartást mutató életforma. Vagy talán fordítva kellene mondanunk: ez a különböző természeti adottságoktól meghatározott életforma alakította, formálta a falvak belső arculatát, egész életét.

Egy tényezőben azonban világosan megfigyelhető az uradalom gazdálkodásának hatása, s ez a települések mindegyikében meglévő regálé bérlők külön álló rétege. Az összeírók általában "zeidó árendás" néven jelölik őket, ami azt jelzi, hogy ez a bérlóréteg általában idegenből jött, nagyon mozgékony, vállalkozó szellemű és a falu társadalmától ekkor még eléggé elszigetelődő társadalmi réteg volt. Számuk 1798-ban összesen 22 családfő, s az általuk fizetett bérleti összeg 1805 Ft 13 dénár, a Hunyady uradalom készpénz-bevételének 16 %-a. Ugyanakkor azonban a településekben voltak más regálé bérlők is, többek közt pl. a törkölly égetést falvak lakói bérelték, pl. a varjaskérik Balatonberényben 90 Ft-ot fizettek ezért. Az uradalom a regálé bérletekért 2170 Ft-ot kapott, ami az egész készpénz-jövedelemnek 19,5 %-a volt. Ez magas összeg. Összehasonlításként kívánom megjegyezni, hogy ugyanakkor az iparosok adója 875 Ft volt, melyet iparuk után fizettek és ez a készpénz-bevétel 7,8 %-a. A halászatért fizetett adó 2 %, a szőlősjak, káposzta- és kenderföldök, dohányföldök bérletéért fizetett összeg pedig / a termésrészen kívül / 2785 Ft volt, az egész készpénz-bevétel 25 %-a.

Mindezeket az arányokat megfontolva, azt kell mondanom, hogy noha az uradalom bevételeit zömmel valóban a jobbágygazdálkodás termény- és munkajáradéka adta, de a kereskedelmi tőke jelentőségét az uradalom vezetői nemcsak korán felismerték, hanem ki is aknázták. A Hunyady uradalom minden településében egyöntetűen megjelenő regálé bérló réteg és az e bérletekből származó viszonylag magas jövedelem azt sejteti, hogy a koraszorú gazdálkodásra törekvő hazai uradalmak gazdálkodásának e korai szakaszában a kereskedelmi tőkének nagyobb szerepe volt az eredeti tőkefelhalmozásban, mint ahogyan azt eddig véltük.

Egy probléma megvizsgálását igényli még ez az összeírás: az új colonusokét, akiket néhány településben feljegyeztek. Nevüket tekintve ezek mind magyarok, nem idegen anyanyelvűek. Valószínű a kedvezményes betelepülés hírére érkeztek. Egyes betelepülésekről van akkor szó, a tömeges betelepülések időszaka ekkor már lezárult. Újabb csoportos betelepülésekről és betelepítésekről csak a XIX. század első harmadából vannak ismét adataink, de akkor már egészen más feltételekkel, egy kiépült majorsági uradalom tartalék seregeként jutottak bérföldre az új colonusok. Szerződéses esllérként építhettek maguknak otthon a falvakban vagy akkor kialakuló településekben. Ez azonban már egy másik időszak problémaköréhez tartozik.



Jegyzetek

- /1/ Statny archív v Nitre / Nyitra m. lt. Csehszlovákia, továbbiakban SAN / Hunyady lt. Lad. 61. Fasc. 5. Acta Oppidi Szil / 1714-1835 / Resignatio Bonorum Somogyiensium D. Arendatoris Adami Szily. Anno 1761. - Országos Levéltár / továbbiakban OL./ Filmtár C 493.
- /2/ József Attila Tudományegyetem, Szeged, Földrajzi Tanszék, II. József korabeli első katonai felmérés térképének színezett másolata és a Hadtörténeti Intézet / Bp./ fehér-fekete fénykép-másolata a hozzátartozó Beschreibung anyagával. A forrásanyag eredeti lelőhelye a bécsi Kriegsarchiv, címe : Original Aufnahme-karte von Ungarn.
- / 3/ Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. köt. Dunántúl. Szerk.: Felhő Ibolya. Bp., 1970. Somogy megye / Pap Gáborné munkája / 186-205. p. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a tanulmányban előforduló 1767. évi jobbágyadatok forrása mindenütt ez a mű.
- / 4/ Magda Gábor : Geschichte der deutschen Siedlung in der äusseren Somodei. Kéziratot szakdolgozat a Somogy megyei Levéltárban. - Szerdahelyi Pál : Vergangenheit und Gegenwart unserer Dörfer. Somogydöröcske. / Neue Zeitung, 8. évf. 1964. febr. 28. 5. p./ Anyakönyvi vizsgálatok és szájhagyomány alapján.
- / 5/ SAN Hunyady lt. Lad. 62. Fasc. 4. Acta oppidi Szil. / 1714-1835/ - Uo. Lad. 62. Fasc. 1. Metales Bonorum Simeghiensium 1723-1871. / Szily arendátorral kapcsolatos vizsgálati iratok.
- / 6/ SAN u.o. Fasc. 2. Dominiüm Kéthely 1796-1840. 1-48. p.
- / 7/ Lásd 3. jegyzetet.
- / 8/ Vö. T. Mérey Klára : A Somogy megyei Hunyady-uradalom majorsági gazdálkodása a XIX. század első felében. Agrártörténeti Szemle 1970. 3-4. sz. 419. p.
- / 9/ OL. Tabellae urbariales Comitatus Simeghiensis 1767. Possessio Sári.
- /10/ Somogy megyei Levéltár. Urbéri iratok 1767. Kéthely.
- /11/ Az első magyarországi népszámlálás / 1784-1789./ Szerk.: Dányi Dezső-Dávid Zoltán. Bp., 1960. 142. p.
- /12/ Vályi András : Magyar országnak leírása. Buda, 1799. II. köt. 358. p.
- /13/ SAN Hunyady lt. Varia Simeghiensia. Lad. 63. Einige Anmerkungen zur Verbesserung der Simigh. Göttern. 1799. Kéthelyer District. - OL. Filmtár C 494.
- /14/ SAN Hunyady lt. Lad. 63. Fasc. 1. / OL. Filmtár C 493-494. / Vö. T. Mérey Klára : Jobbágytelepülések a XVIII. század végén. / Forráselemzés./ Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 99. Series Historica 56. Bp. 1970.

- /15/ SAN Hunyady lt. Lad. 61. Fasc. 5. Acta oppidi Szil / 1714-1835/.  
Resignatio Bonorum Somogyiensium D. Arendatoru Adami Szily. Anno  
1761. OL. Filmtár C. 493.
- /16/ Vö. T Mérey Klára : A somogyi Hunyady-uradalom majorsági gazdál-  
kodása. 421-425. p.
- /17/ Jo. 424. p.
- /18/ Vályi im. II. köt. 340. p. / Kér, Varjas /, 424. p. / Kozma, Li-  
bicz /.
- / 19/ Streifzüge durch Ungern im Jahr 1804. In Briefen an Herrn S. H.  
du Cresey in Genf. Von J. E. A. I. Reise von Neutra in und durch  
das Sümegher Comitát. 1-31. p. Ungarische Miscellen. Wien 1807.  
5. fűzet.

Klára MEREY:

Siedlungen eines großgrundbesitzes im Komitat Somogy

Die Studie befaßt sich - auf Grund einer im Jahre 1798 verfertigten herrschaftlichen Konskription - mit der gesellschaftlichen Zusammensetzung der Herrschaftsgüter der Grafen von Hunyady ; und zwar mit dem Teil des Gutes, das sich im Komitat Somogy befindet. Auf diesem Gebiet waren zwei Marktflecken / Kéthely und Szil /. -In Szil wohnten freizügige Fronbauern, die am Anfang des 18. Jahrhunderts auf Grund eines Vertrages unter günstigen Bedingungen ihrem Gutsherr Steuer zahlten. Die Mehrheit der Einwohner war in beiden Marktflecken fronpflichtig, aber man findet in den Städten auch eine bedeutende Schicht, die, nach ihrem Gewerbe Steuer zahlenden Handwerker und die Regalienpächter. Die Leiter des Herrschaftsgutes und auch der größere Teil der Bediensteten wohnten in den Marktflecken. In beiden Städten waren Pfarreien; in der einen lebte ein Ludi-magister und ein Dechant, in der anderen ein Dechant und ein Lehrer. Der Gesellschaft nach ähnelte Mesztesyó am meisten den Typ des Marktfleckens. Hier befand sich auch ein Franziskaner Kloster. - Auch eine ziemlich differenzierte Handwerkerschicht lebte hier. Im westlichen Teil des Herrschaftsgutes lebte allein hier eine Hebamme.

Außer den drei Siedlungen waren auf diesem Gebiet noch 16 Dörfer ziemlich fern von einander. Ein Dorf von denen wurde zwischen 1767-1798 das Opfer einer Gutsumgestaltung. Die Einwohner wurden umsiedelt und auf diesem Boden entstand das herrschaftliche Zentrum der Schafzucht. / Dorf Sári / Im westlichen Gebiet, im sog. " Inneres Somogy " zeigen die Dörfer denselben Typ. Hierher gehören Varjaskér / von Kroaten bewohnt / Libizkozma / anders : Bukógát /, Nagyorpád, Henész/ auch kroatisches Dorf !/, Hosszufalu, Rinyaszentkirály und Nagyorpád. - Der gesellschaftlichen Struktur nach wurde hier kalte Weideviehzucht betrieben. Man findet aber auch Handwerker hier und zwar Müller, Wagner und einen Faßbinder, der "Faßreifen macht". In jedem Dorf ist ein Schmied.

Die Regalienpächter zahlten in diesem Teil des Gutes die höchste Bargeldsteuer. / Nur für Pottasche jährlich 1000 Ft. / Die Zeichen der Herrschaftsmacht waren die Häuser der Heiducken, die den Frondienst erst kontrollierten und die Panduren, die die Ordnung bewachten. -Am Waldrand standen die Heideschenken, die von den freien Betyaren / Vagabunden / aufgesucht wurden. Die Schicht der Intelligenz war sehr eng, nur die drei größten Siedlungen hatten Lehrer und Pfarrer.

Einen Sondertyp bilden die Siedlungen am Rande des Balaton / Salatonujlak, Szemes, Szólád und Szárszó /. Der Anspruch nach Bildung war hier größer, als sonst üblich; 5 Dörfer von denen hatten Pfarrer und Lehrer, in einigen waren sogar kalvinistische und katholische Pfarren. Die Zahl der Handwerker war gering, aber desto größer war die der Regalienpächter / besonders der Treberbrenner ! /. Die anfangs bevorteiligten drei Siedlungen : Csoma, Bonnya und Döröcske gehörten zum Kreis des Marktfleckens Szil. In Bonnya und Döröcske übersiedelten seit 1728, bzw. 1758 aus dem Komitat Tolna Deutsche. Von den drei Dörfern hatte allein Döröcske einen Prediger und einen Lehrer. Charakteristisch ist für all die Dörfer die differenzierte Geteiltheit der Hörigen und die gesellschaftsgestaltende Wirkung der von den Naturgegebenheiten fest bestimmte Lebensform. Auffallend ist die hohe Zahl der sog. jüdischen Pächter, die von der Bareinnahme



des Herrschaftsgutes 15 % zahlten und hauptsächlich Regalenpächter waren. / Fleischbank, Weinschank, Gasthaus und Totteschenbronner /. Die Handwerker bezahlten insgesamt nur 6 % der Bareinnahme, die von den verschiedenen Grundpächter bezahlte Miete betrug 30 % der Bareinnahme des Gutes.

In den ÖSrfen findet man mehrere " leere Häuser ", aber gleichzeitig auch " neo colonus "-en. Das bedeutet, der Gutsherr vollzog eine Grundregelung. Von massenhaften Einsiedlungen sind aber erst nach 40 Jahren in der Geschichte des Gutes Spuren zu finden.

Adatok az állattenyésztés kezdetéhez Somogyban a XVIII-XIX. század  
fordulóján

Nagyváthy János a " Magyar practicus tenyésztető " c. munkájának előszavában máig ható érvénnyel hívta fel olvasóinak figyelmét arra, hogy : " A ' mi tenyésztésünk csak akkor fizeti magát, mikor a' szomszédok termése hibázik. Ellenben tenyésztésünk mindenkor és minden ágaira nézve betes, mert mindnyájunk Capitalisát bátorságban tartja, azt bizonyos haszonnal neveli, és a' köz teher egyedül ezen fekszik ". Az utolsó egy évszázadot végig kísérő és hovatovább élelmezési válsággal fenyegető agrárértékesítési gondok különös frissességet kölcsönöznek az idézett gondolatoknak, hiszen bennük a napi agrárpolitikában is oly gyakran figyelmen kívül hagyott alapigény, a Nyugat- és Közép-Európa között történetileg adott munkamegosztás kiszolgálása fogalmazódik meg. Emellett az agrárpolitikai asszociáció mellett mind az idézett gondolatban, mind pedig az általam bevezetett műben végig húzódik az a felismerés, hogy az elasztikus keresleti viszonyokat csak megfelelően rugalmas kínálati viszonyokkal lehet kiszolgálni, azaz a viszonylag lassan módosuló, módosítható merev tenyészfeltételek között a leggazdaságosabbban termelő fajtaszerkezet kialakítása lehetett a cél.

Mi lehetett végül is a magyar állattenyésztés és -tartás elsődleges célja a XVIII. század utolsó harmadától a XIX. század első felének végéig tartó háromnegyed évszázadban ? A piacorientáció szempontjából másodlagosnak mondható hasznosítási módoktól - tehát az igáztatástól és a trágyanyeréstől - eltekintve, kétség kívül az iparosodás által általában is megkívánt fokozódó hústermelés és a kor-szerű második felében szélesedő textilnyersanyag-kereslet kiszolgálása volt a legfontosabb és a leggazdaságosabb tennivaló.

A fizetőképes belső piac szűkösségét és az ismeretesen fejletlen szállítási viszonyokat tekintve mindjárt az elején szeretném leszögezni, hogy meghatározó jellegű a viszonylag kis veszteséggel is szálítható árut adó szarvasmarha- és juhtartás volt. A korszak végén Somogyárdon kialakított ménestartás, illetve a fenékpusztai angolteli-vertenyésztés ekkor még kifejezetten luxus célokat szolgált. A gazdálkodás szempontjából legkisebb jelentőségű sertéstartás pedig - majd utalok rá - az előbbi három haszonállattól lényegében eltérően alakult.

Az állattenyésztés és -tartás általános helyzetét tekintve, úgy találom, hogy lényegileg Somogy adottságai sem voltak ettől eltérők, ha csak azt nem vesszük számba, hogy a megyének városa nem lévén, az általános állattenyésztés irányát meghatározó közlekedési viszonyok még inkább hozzájárultak ahhoz, hogy az állattenyésztést elsősorban a gyapjút adó juhászkodás testesítse meg. Mielőtt mondandóimat tovább fogalmaznám, legyen szabad néhány vizsgálati nehézségre a figyelmet felhívni. Mindenek előtt szeretném elmondani, hogy számomra leküzdhetetlen forrásnehézségek miatt egyelőre nem tudtam megvalósítani olyan jellegű üzemi elkülönítést, amely lehetővé tette volna a jobbágyi, illetve a majorsági állattenyésztés pontos szétválasztását és vizsgálatát. E vonatkozásban abból az irodalom által is elfogadott feltevéseből indultam ki, hogy az egymás mellett élő üzemtípusok állatállományának a fajtaszerkezete tömegében nagyjából azonos volt, és a majorságokon tartott állatállomány nagyjából a megye egészét jellemezte. Nehézség-

get okozott az is, hogy a majorsági állattartás fajtaszerkezetéről is legfeljebb csak reprezentatív adataink vannak, így tehát amiket az alábbiakban mondandó vagyok, inkább csak jelenlegi ismereteink felmérésére szolgálnak, illetve néhány kutatandó probléma megjelölését célozzák.

Ha a múlt század első harmadának mezőgazdasági alaphelyzetét a karnánk felvázolni, úgy találjuk, hogy 1790-1844 között - ha hihetünk a korabeli statisztikáknak / Magda, Stocz, Fényes, Bárándy / - Somogy mezőgazdasági ágazati szerkezete lényegét tekintve nem változott. A részletező vizsgálatok azonban ennek némileg ellentmondanak. Összesen 8 uradalomból vannak adatok arra, hogy a század első két évtizedében 15-20 %-kal nőtt a majorsági szántók területe, részben a jobbgyi használatu földek rovására, részben - és ez támaszthat kételyeket a statisztikai adatfeldolgozás iránt - a gabonatermesztés céljaira jól hasznosítható őgyepesek feltörése révén. Mindezt rendkívül fontos mozzanatként minősíthetjük, mert a gabonakereskedelemnek az időközben bekövetkezett viszonylagos háttérbe szorulása maga után hozta, hogy a növedék területeken a XIX. század első harmadának a végén megindulhasson, illetve kiszélesedhessen a takarmánytermesztés. Aligha lehet véletlen, hogy a megye általam ismert uradalmaiban / a csurgói, a mernyei, a felsőmocsoládi, a nágocsi, a varászlói, a kéthelyi, a szőlősgyőri és a tarnócai uradalmakban / az 1820-as évek végén terjedt el szélesen a pillangós termesztés, illetve a tengeri vetés, pár évvel később jelent meg a tavaszi árpa, és újabb pár év múlva, tehát az 1830-as években került intenzíven előtérbe a rétgazdálkodás.

Az őgyepes területek arányának a csökkenése a takarmánytermesztés szélesítése mellett megítélésem szerint alapvetően hozzájárult a vízrendezés kiszélesítéséhez is. Az, hogy pl. a Kaposnak ezidőre eső szabályozása mintegy 12-13 ezer k.hold réthez és legelőhöz juttatta a környező birtokosokat, rendkívül fontos tényező volt. / Itt jegyzem meg, hogy a Balaton lecsapolását szorgalmazók motivációjából sem hiányzott az apadáslegelők bővítéséhez fűződő remény. / Egyelőre nem tudni, hogy mennyire általános ez, de ismert uradalmainknak szinte mindegyikében létrejött az a kettős takarmánybázis, ami a korábbi teljes ridegtartás helyére részlegesen odaállíthatta vagy a félistállózást vagy pedig a ridegtartás mellett lassan felnövő és több ésszerű ok miatt teljesen máig sem kifejlődő istállózó tartást. Akár az első, akár a második alternatívát nézzük is, a takarmánybázist adotttnak véve, a megfelelő ut kiválasztása fajtakérdés volt. Jelenlegi ismereteink szerint a somogyi uradalmak a választási lehetőségek közül a második mellett döntöttek. / A nagybirtokok számára adott kettős takarmánybázis, illetve a paraszti gazdaságok köréhez tartozó őgyepesek 1832-36 utáni rohamos csökkenésével függött össze végül is a XIX. század végén látható üzemi munkamegosztás kialakulása. / A nagybirtokok döntése végül is abban realizálódott, hogy a hagyományos fajták domináns szerepének és fajtaszerkezetének érintetlenül hagyása mellett viszonylag jelentős nyugati tenyészállat importokra került sor. Tudjuk például, hogy 1788-tól kezdődően szinte évenként importált szász merinót - un. elektorált - a Festetics-uradalom. A Festeticsek svajcériája 1815-ben Brightot is csodálkozásra indította. 1832-ben Németladra egy teljes berni gulya került, három freiburgi bikával. Toponáron scheinfeldi anyagból létesült tehenészet. Az import tevékenység csúcsa tulajdonképpen az 1830-as években részvénytársaság szerűen létrehozott Birkatenyésztő Társulat működése volt, illetve az itt folyó karakül-merinó jellegű negretti és a szász elektorálokkal folyó keresztezés. / Megjegyzem, hogy Nagyváthy 1826-ban már ezt a két fajtát jelölte meg a legcélszerűbbnek. / Jelenlegi ismereteink szerint a szarvasmarha import a három Németladra és később két db Csurgó-



ra került borzderes bikát kivéve teljes mértékben hegyitarka jellegű volt, a juh import pedig a szász elektorálból, illetve a lombardiai negrettiből állt. Elsősorban ez a valószínűleg kislelészámú állomány volt a kezdete annak a tenyésztési iránynak, amely később a mester-séges takarmányok értékesítésére használtatott.

A ridegtartás feltételeinek a tendenciaszerű változatlanlansága egyezsmind nyilván a megfelelő fajták predominálásával is együtt-járt. A szarvasmarha állománynál ez a magyarésürke fajtát, a juh állománynál pedig a pödörösztarvu rackát jelentette. Elkerülhetetlenül figyelünk kell azonban arra, hogy ez a magyar szürke nem azonos az-zal, amit az alföldi rezervátumokban akár ma is láthatunk. Jellegét, adottságait tekintve közelebb állt az erdélyi mutációhoz. Néhány részletező leírás következtetni enged e fajta ekkori megjelenésére. Az állat színe majdnem fehères szürke volt, kisebb szarv, zártabb áll-lással, vízszintes farktő, nagyobb tejteknő, az alföldinél dongásabb mellkas, szürkés, esetenként világos szutyak. E fajta fejési eredmé-nye például Nagydobozán 1832-ben az első laktációban elérte a 6,5-7 litert. Az erdélyivel azonos jelleg arra enged következtetni, hogy a mutáció létrejötté hasonló volt ahhoz; ahogy ott a borzderes jellegű hegyimarha keveredett a podóliai vérbe, éppen úgy itt is ez történt: alighanem a XVIII. századi nyugati migrációval egyidejűleg ide kerü-lő borzderes jellegű frank anyagot kereshetők Somogyban is. Miután azonban ez a keresztező anyag a magyar szürkével azonos törzsebe tar-tozik, megállapíthatjuk, hogy bár tájfajtaról volt szó, de mégis a primigenius marha jellemezte a ridegtartást.

Önként vetődik fel a kérdés, vajon az import és a hazai fajták ilyen együttes tartása milyen szerepet játszott a fajtaezzerkezet mó-dosításában. Ismét csak a rendelkezésünkre álló uradalmi adatok alap-ján jelenleg úgy látjuk, hogy jelentős fajtaátalakításra - ösözefü-gésben a keresleti adottságokkal, illetve a tenyésztési és közlekedé-si feltételek nagyfoku merevségével - nem került sor. Tudjuk például, hogy 1812 után Tászárótt és Vadén kísérleteztek azzal, hogy a racka-állományt Keszthelyről vett merinó kosokkal vérvonalon finomíták. Hasonló próbálkozásra sor került Toponáron is, itt az importált sche-infeldi ösöket magyarésürke bikákkal keresztezték. Ugy tűnik azonban hogy ezek a próbálkozások sporadikusak voltak és rendkívüliek marad-tak. Kétségtelenül ennek oka abban kereshető, hogy a vérvonal-tenyész-tés nagyobb biztonságát kisebb leértékelt időigényessége a prompt, gyors haszonra törekvő gazdálkodás számára nem volt alkalmas. Ehelyett a tenyészetvásárlások után ezek fajtajellegének fenntartását, esetleg erősítését célzó családtenyésztés volt az állandó. Eddigi ismereteink tehát arra utalnak, hogy a tenyészállat import az öshonos állományok fajtaezzerkezetén ekkor még lényegileg nem változtatott. / Az öshonos állományok fajtamódosulására legfeljebb csak az enged következtetni, hogy például az 1830-as évektől kezdve a dobzai és a kálmáncai u-radalom többé-kevésbé rendszeresen szerzett be Szerbiából, illetve Bi-harból kanokat./

Ami viszont az import állományokat illeti, itt folyt fajtaátala-kítás. Ekként értékelhetjük a németladi kísérletet, aztán azt, hogy 1820-ban Csurgóra két fekete-tarka / vagy freiburgi, vagy holland la-pály / bika érkezett. A Birkatenyésztő Társulat érdeme pedig a finom-gyapjas elektorál-negretti kialakításában elvitathatatlan állatte-nyésztés történeti tény. Amint a példákából is kitűnik, az import állománynál viszonylag szélesebben alkalmazott eljárás volt a vérvonal tenyésztés, bár azt is le kell szögezni, hogy a családtenyésztés itt sem hiányzott. Nagyváthy például 1792-ban kiadott juhászati inetrük-

ciójában a juhtenyésztés legcélzerűbb módjaként " a' Birka Seregek Generációk által való nemesítettését " rendelte el. A következő évtizedek rendszeres anyanyáj és törzsgulya vételei - a beszerzési források szinte kivétel nélkül az óvári, az őrményi, a keszthelyi, a rádi illetve külföldön az osachi és a leutevitzi uradalmak voltak - ugyanezt tanúsítják. Mindez viszont azt is jelenti, hogy a tenyésztőrekvések meghatározó eleme elsősorban, bár nem kizárólagosan, nem a fajtaátalakítás, hanem a jellegfenntartás, illetve továbbfejlesztés volt. A tartástechnológiai feltételeknek az ekkor általános tökehiánnyal összefüggő lassu javítása mellett elsősorban a fenotipológia által meghatározott szigorú szelekció, illetve a Festetics-birtokon már 1793-tól egyfajta házítörzsekönnyvel nyomon követett fedeztetési rend volt hivatva biztosítani a fajtajelleg fenntartását. Jelenlegi ismereteink szerint a törekvés csak mérsékelt eredményhez vezetett, amennyire tudjuk, az import állományok besztardizálódása több ok miatt eléggé gyors és nagyarányú volt.

A megye állatállományának fajtaszerkezetét illető tenyésztő törekvések tehát kétirányúak voltak, egyrészt az adott tenyészfeltételek között már kialakult hagyományos fajták javítását, illetve kisebb mértékben az import anyagok akklimatizálását célozták. Mindebből következően tehát úgy látjuk, hogy az 1848-at megelőző háromnegyed évszázadban egymástól jól elkülönülve együtt élt az állattartó tenyésztés és a tenyésztő tartás, és éppen ez az együttélés alakította ki a többirányú tartási céloknak mindazokat a kereteit, amelyek a későbbiekben egészen napjainkig a nagyüzemi állattenyésztés és -tartás egyetlen lehetséges módozatát jelentették és jelentik.

Irodalom

- Benda Gyula : Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 1767-1867. / Számok és történelem 1. / Bp. 1973.
- Bencze Géza : Adatok a Kapos-völgyi vízrendezés első időszakához. / 1807-1819 / = Kanyar József szerk. : Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 1. Kaposvár, 1970. 101-113. 1.
- U.ő. : A Kapos vízrendezési munkálatai Somogyban / 1820-1835 / = Kanyar József szerk. : Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 2. Kaposvár, 1971. 91-109. 1.
- Beszédes József : Kolosvártól Grétzig hajózható országos nagy csatorna tervének, és a ' földszin' 'a folyóvízágy, ótalmi tervének rövid előadása. Pesten, 1839.
- Bocsor Géza : A magyar tarka marha. Bp. 1960.
- Gaál László : A magyar állattenyésztés multja. Bp. 1966.
- Horn Artur : Általános állattenyésztés. Bp. 1955.
- Horn Artur dr. - Dohy János dr. : A világ szarvasmarha fajtái, értékelésük és nemesítésük. Bp. 1970.
- A martzali gazdaság rövid leírása. Tudományos Gyűjtemény 1822. XVII.
- Mérei Gyula : Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon. 1790-1848.. Bp. 1948.
- T. Mérey Klára : A Somogy megyei Hunyady-uradalom majorsági gazdálkodása a XIX. század első felében. = Agrártörténeti Szemle. 1970. 3-4. sz.
- Nagyváthy János : Magyar practicum tenyésztetõ. Pest, 1826.
- U.ő. : Közönséges Instructio... 1792. Kézirat !
- Tóth Tibor : A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyszabadítás előtt. = Kanyar József szerk. : Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 5. Kaposvár, 1974. 113-175. 1.



Tibor TÓTH :

Beiträge zu den Anfängen der Viehzucht im Komitat Somogy um die Wen-  
de des 18-19. Jahrhunderts

In den letzten Jahrzehnten des 18-ten und eher noch im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts kamen die Risse immer mehr zum Vorschein, die die Zerspaltung des Monoliths der feudalen Wirtschaft anzeigten. Im sich ständig verbreitenden Rahmen der warenproduzierenden Meierhöfe der Grossgrundbesitzer erschienen auch in diesem Komitat die technologischen, anbautechnischen Verfahren neuen Typs, die auf den Beginn der eigenartigen agrarkapitalistischen Entwicklung hinwiesen. Auf die Futterwirtschaft gegründet, die sich teilweise mit dem Ackerbau verbunden verändert hat, begann man mit der Zucht, und sogar mit der Veränderung der Marktanforderungen, zielstrebigen Zuchtveränderung. Im Zeitraum unserer Untersuchungen konnten diese Bestrebungen natürlich noch kein entscheidendes Ausmass erreichen, aber die Entwicklung einer Züchtungstechnologie, die sich an die Gegebenheiten der Zuchtstruktur angepasst hatte, liess die Umrisse der sich entfaltenden Grossbetriebsproduktion deutlich erkennen.

Bencze Géza :

Vízépítmények Somoqyban a XVIII. - XIX. század fordulóján

Somogy vármegye 1802. évi közgyűlési jegyzőkönyvében olvashatók az alábbiak :

" Somogy vármegyében nincsen oly terület, melynek valamely része, vagy a Dráva és Balaton vagy a megyei elsárosodott folyóknak / milyenek a Kapos, Rinya, Almás, Okor, Rigóc, Sió, Kanizsnica és számtalan más, azon helyek után elnevezettek, melyeken keresztül folynak / gyakori kiöntései vagy végre a lehulló csapadék s a völgyekből kiömlő vizek miatt sáros, mocsaras ne volna... " /1/

A megye XVIII. század végi hidrográfiai képéhez ennél sokkal több adalékkal nem is szükséges szolgálni. Hatalmas területeket foglaltak el a balatonmelléki lápok, az elmcocsarasodott és elvadult folyók hatalmas, feliszapolódott árterei, szerte a megyében. Tájalkotó a víz, a moeár, amely nemcsak rányomta bélyegét közvetlen környezetére, de időszakos és évszakos változásaival, áradásaival befolyásolta, sőt sok esetben meghatározta a települések helyét, formáját, a gazdálkodás egész rendjével együtt. Alapvetően befolyásolta a kö-építéanyaggal nem bíró megye közlekedését, beleértve a postauttól a községek közötti dűlűutakig, sőt a drávai hajózásig is.

A vízivilág kialakulásának, az évszázadokkal korábbi természeti-hidrográfiai viszonyoknak tulajdonképpeni visszatéréséről beszélhetünk, sok esetben még a korábbiakat is felülmúlva. A török uralom alatt megfogyatkozott népesség nem volt képes fenntartani a / helyenként mesterségesen jelentősen befolyásolt / vízháztartás labilis egyensúlyát a az elhagyott és elhanyagolt malmok és malomgátak, halasztavak, töltések és hidak, velük együtt az utak is a nagy munkát igénylő folyamatok fenntartás elmaradásával a pusztulás sorsára kerültek. Az áradások kártételeit még normális életvitel mellett is csak nehéz, megfeszített munkával tudták helyrehozni, különösen a folyók és a nagyobb patakok mellékén. A több évtizedes gondozatlanság már a természetnek adta át a vizek mellékét.

A XVIII. század elejétől a lakosság számának növekedésével nőtt a földművelés alá fogott területek nagysága is. A vizek által elhódított területekre kezdetben még nem volt szükség a földműveléshez s még a század utolsó évtizedeiben sem beszélhetünk vizgazdálkodásról, a pillanatnyi kártételek elhárításán túlmenő árvédelemről. A népesség és a művelt területek gyarapodásával párhuzamosan nőtt a községi vagy községközeli patakokra, folyóágakra épített malmok száma. Szinte a vízhasznosítás egyetlen módja ez korunkban, mivel a halasztavak szinte kizárólag a malomtavakból kerültek ki.

Ezzel el is érkeztünk a XVIII. századi, még az előző évszázadot is felülmúló mocsárvilág kialakulásának mesterséges okához, a malmok működését biztosító, vidékünkön azzal szerves egységet alkotó gátakig. Malmaink - a drávai hajómalmokat leszámítva - gétasmalmok voltak, megfelelően a kialakult sajátos magyar malomépitészetnek. /2/

Megyénkben háromféle malomtipussal találkozunk. Számban legkevesebb a csak néhol előforduló szárazmalom, 1822-ben is csak mindössze 12 volt belőlük. Nagyobb mennyiséget képviselnek a Dráván, vagy mellékágain elhelyezkedő hajómalmok, az első katonai felvételi lapokon

38 számlálható meg, de az 1822-es megyei malomösszeírás /3/ már 67-et említ, 13 helységben. A legmagasabb az ún. gátasmalmok száma. Az 1778-81 közötti töltés és hidösszeírásból /4/ hozzávetőlegesen 90 malmot számlálhatunk, de itt minden bizonnyal csak az útnak is használt malomgátakat írták össze. Annál több malom volt a megyében, mivel az 1720-as megyei összeírás futólagos vizsgálatából is hozzávetőleg 120 körül volt a számuk, de 1822-ben már 358 vizes / zömmel gátas / malom található a megyében. Egy évszázad alatt tehát számuk közel megháromszorozódásáról lehet szó, E XVIII. századeleji somogyi malomszám eléggé magasnak tűnik, mivel 1720-ban, tehát lényegében a vízviszonyok rendezésének kezdetén számuk öt délkelet-dunántúli megyében összesen 319 volt. /5/

Mint neve is mutatja, a gátasmalomhoz szervesen hozzátartozott a néhány öltől a több száz öles hosszúságú töltés. Alapvető középkori vízépítményünk a malomgát, különösen az ország apró patakokban bővelkedő dombvidéki tájain. A gátat a patak - ritkábban folyó - medrében, de legtöbbször a teljes árterületen ki kellett építeni, a vízfolyásra általában merőlegesen. A medret elzáró dupla cölöpsor levezetésével kezdődött a munka, s a cölöpsorok között rőzsével, szalmával, földdel, de jobb víztűrő tulajdonságánál fogva gyakran trágyával töltötték meg.

Kezdetben a malomgátaknak kettős funkciót kellett ellátniuk; először elzárni - lehetőleg a völgy teljes egészében - a vizet a malomkerék részére, másrészt legalább gyalogutat biztosítani a községből a malomba. E második funkció az idők folyamán - de a malom megépülte után gyakran nem sokkal - egyre fontosabb szerepet kapott a közlekedésben. Malom ritkábban épült a völgyeket átezelő gyalog vagy dűlőutak mellé, mivel a hely kiválasztás szempontjából a legkedvezőbb vízelzárási lehetőség, a mind nagyobb víztömeg visszatartása játszotta a fő szerepet. Az egyes községek között a század végéig nemigen lehet komolyabb forgalmat feltételeznünk, olyant, amelynek szüksége lehetett a patakberkeken keresztül megépített töltésre. Ha ilyen létezett, sok esetben kihasználták malomépítésre, már csak a gátépítés munkájának részbeni megtakarítására is. A malomgátak átmenő forgalmú útszerepe később alakult ki, mivel a malomgátak felett, ill. alatt a völgyek esésétől függően, kisebb-nagyobb távolságon belül szinte lehetetlenné vált - az esetleg korábban meglévő - közlekedés a fokozódó elmocsarasodás következtében.

A gátaknak a lehető legmaximálisabb víztömeget kellett visszatartaniuk a kialakuló tározóban, hogy a szárazabb időszakokban is elegendő vizet tudjanak biztosítani a malom számára. A malmok a szükséges víznek gyakran többszörösét fogyasztották alacsony hatékonyságuk miatt. A vízvisszatartásnak jelentős szerepe volt a jelentős területeket is foglaltak el a tározók, különösen ha kisebb patakra épültek. Elsősorban, azaz egy-két rövidebb téli vagy nyári periódust kivéve működő vizimalom csak a Rinyán volt jelentősebb számban. A 359 gátasmalomból mindössze 21-et soroltak ebbe az osztályba, ebből 9 a Rinyán s csak egy-egy épült a nagyobb vízfolyásnak eszmitó Kaposon ill. a Koppányon. A másik véglet, a 3. osztály már jelentősebb volt, a malomszám 20 -t adta. Ezen utóbbi malmok csak nagyobb esőzések és hóolvadás után tudtak vizet biztosítani maguknak, noha nem egynek többszáz ölt hosszúságú töltés és gát igyekezett vizet visszatartani.

A malomkerékekről vagy előlük kijövő víz a malom számára már haszontalan volt, azt hagyták szabadon elfolyni. A malomgátig esetleg csatornán, de mindenkor gátak között vezetett víz a felhasználás után



- elvezetéséről nem gondoskodván - nagyban hozzájárult, sőt elsőrendű okozója volt a völgyek elmocsarasodásának. Míg az elfolyó vizek a malom alatt, a visszatartott víz a malom mögött végezte mindezt, még " hatékonyabban ". Se szeri, se száma a panaszoknak az indokolatlannul magasan tartott malomvíz okozta károk miatt. Különösen nagyok voltak ezek a felülcsapott vizikerekű malmoknál, mivel ezeknél legalább 1,5-2 m-rel magasabb vízesést kellett biztosítani, mint az alulcsapóknál. A viszonylag kisesű völgyek felső szakaszain meglepően magas ezeknek a malmoknak a száma. Az összeírás / 1822 / sajnos ilyen módon csak a kaposi járás 1/3-ában részletezett ; itt 29 faluban feltüntették a malomtipust is. Meglepően magas szám jön ki, különösen ha figyelembe vesszük a földrajzi-morfológiai adottságokat. A 29 említett malomból 26 volt felülcsapott vizikerekű. Az alacsony vízhozam ezoritotta erre a malomépítőköt, mivel az alulcsapott kereket nem hajthatott volna meg. Így viszont sokkal jelentősebb a malomgát feletti területek elmocsarasodása, jelentős területeket kivonva ezzel a földművelésből. Az említett malmok sorozatban helyezkednek el szinte kivétel nélkül a Kaposba ömlő Orci patak és a tőle szinte vízválasztóval alig elkülöníthető, Balatonba ömlő Tetves-patak mentén. E két patak szinte egybeolvadó völgye a malmok révén a Kaposra és Balatonig húzódó összefüggő, helyenként 2-3 km széles, időszakosan és állandóan vízzel borított mocsaras területet alakított ki, kb. 40 km hosszúságban. /6/

Joggal feltételezhetjük, hogy a megye malmainak legalább a fele ilyen építésű volt, e okozta a XIX. század első évtizedéig - a meginduló berekrendezésekig, mocsárlecsapolásokig, - a folyamatosan növekvő elmocsarasodást a megye szinte egész területén.

A Mária Terézia által 1751-ben elrendelt " az országban a közönségre nézve káros malmok megszüntetéséről " szóló dekrétuma /7/ nem jelentett változást a malomépítés módjában, sőt a malomgátmegszüntetés révén pusztulásra ítélt malmok / a megyében az állomány kb. 80 %-a / is szinte kivétel nélkül a helyükön maradtak. E törvénynek ellene kellett, hogy álljanak a birtokosok, hiszen malmaik megszüntetését jelentette volna a törvény végrehajtása, de ellene állottak a községek is, - jelentős nagyságu vidékek maradtak volna malom nélkül. A közlekedési viszonyok áldatlan állapota sem tette volna lehetővé az örlendő gabona jelentősebb szállítását. A sajátos malomépítési mód gyökeres megváltoztatására lett volna ekkor szükség, mivel még a múlt század közepétől is csak kis számban található malomcsatornával ebben az időben még alig találkozunk. Több mint félévszázad múltán is csak néhány malom megszüntetéséről van tudomásunk, de ugyanezen idő alatt a megyei malmok száma megtöbbszöröződött - és ezek szinte kivétel nélkül ismét csak a lehetőség adta gátasmalmok voltak. A Balaton magas vízállását okozó kiliti malom és a juti gátak is állanak, /8/ nem is szólva a Kapos és a Sió mocsarait okozó malmokról. /9/

Az 1822-es összeírás alapján vizsgált malmaink érdekes topográfiai elhelyezkedést mutatnak. Elkerülik a folyók, bővizűbb patakok alsóbb szakaszait, de hasonlóképpen a nagyobb lakott falvakat, mezővárosokat. Számuk e helyeken szembetűnően alacsony. A megye a Balaton, a Sió-Koppány-Kapos és a Dráva vízgyűjtőterületéhez tartozik. A gátasmalmok csoportosulásai, csoportjai / egy községben 4 vagy több malmot számítva / elsősorban a drávai vízgyűjtőn - 7 csoport -, és a Balatonon - 3 - találhatók. A várttól a legeltérőbb a legsűrűbben lakott Kapos melléke, ahol mindössze 2 csoportosulás alakult ki.

Mint feltételeztük, malmaink jelentős hányada felülcsapott vizikerekű volt, s így általában a vízválasztó közelében, a nagyobb energiájú - bár kisebb vízű - helyeken települtek. Így kerülhették csak el a költséges, a malom értékéhez képest aránytalanul magas összegű, hosszabb gátak és töltések építését. Az első malmok épülhettek a legkedvezőbb adottságú helyekre, s a malom építések számának növekedésével nőtt csak a rövidideig dolgozni tudó harmadik osztályba sorolt malmok száma. / 20 % /.

Jól mutatja ezt, hogy a megye 3 járásában - szigeti, kaposi, igali -, amelyekben a malmok 60 %-a volt található, 1822-ben a II. és III. osztályú malmok közötti arány 3,4 : 1 volt, addig 1780 körül ez sokkal kedvezőbb, 9 : 1 arányú volt.

Nagyságuk közel feles arányban egy ill. kétkerekű volt. Gabonaőrléssel foglalkoztak, egyedül a megye malomipari központjának adódó Nagybajomban működött egyetlen " deszkametsző " vizimalom.

A malomépítésnek ez az általánosan elterjedt módja szinte valamennyi vízépitményünket összefogta - gátat, töltést, hidat. Ezek egyrészt a malmot szolgálták, másrészt a megyei úthálózat részei voltak. Viszont ismét a malomhoz kapcsolódik jelentős részük, mint a malomgáton átkelést biztosító töltés vagy gátút, másrészt a malom által elmoscsarasított völgyezakaszon biztosították az átkelést.

E gátakról, töltésekről, töltés- és gátutakról ma kevesebbet tudunk, mint a velük szerves egységet alkotó vizimalmokról. Figyelmet érdemelnek annál is inkább, mivel felépítésük, karbantartásuk a megyei közmunkák jelentős részét kellett, hogy adják korszakunkban.

A gátaknak négy csoportjáról emlékezhetünk meg :

1. malomgát;
2. töltésút, gátút;
3. árvédelmi töltés;
4. ideiglenes feladatot ellátó gát vagy töltés.

A malomgátak szerepéről már bőven esett szó, itt csupán mennyiségi érzéklésükre néhány adat. Átlagosan egy-egy malomhoz 50-100 öl töltés tartozott, természetesen a malom sídjával és többnyire a föltötte átvezető hiddal. E 100-200 m-nyi töltés maga is jelentős nagyságú, de értéke ennél sokkal magasabb, magának a malomnak az értékét is meghatározta. Az 1795-ben leltározott hedrehelyi malom értékét 1083.- ft-ra becsülték, minden tartozékával együtt. Ebből az összegből egymaga a közel 100 öles töltés 51 %-ot tett ki. /10/

Jelentősek voltak az elmoscsarasodott völgyeken átvezető töltések, valamint a malomgátak továbbépítéséből kialakított gátutak. Ezek már a közlekedést voltak hivatottak biztosítani a megyei utakon vagy a birtokok egyes, mocsarakkal elválasztott birtoktestei között. Legjelentősebbek a megyében a kanizsa-szigetvári és a Balaton déli partján Kanizsára vezető postautak. Töltéseik nagyságára jellemző, hogy csak pl. Berzence határában 6 km. hosszúságú töltésen haladt a mocsarakon keresztül a nevezett út. Két falu közötti összeköttetést biztosította a Kaposon át megépített több mint 2 km-es berki malomgát, amelyet útként használtak.

Ezen utak mind munkaigényükkel, mind a ráfordított költségekkel felülmúlták a malomgátakat. Így pl. a mernyei uradalom 1810-11-ben birtoktестей ősezekötésére töltésutat épített a Kapos mocsarán keresztül. A viszonylag rövid, mindössze 400 m. hosszú kaposhomoki töltés az uradalomnak 67.000 - ft-jába került. A munka nagyságát érzékeltetik a számok : a töltésbe beépítettek 30 szekér cölöpöt, 100 szekér rőzsét, 3200 szekér szénát és 24.000 kocsi földet. /11/

Ilyen és ehhez hasonló volt valamennyi töltésút a megyében, s a malomgátakkal együtt ekkor / csak kb. 100 malmot, valamint néhány megyei közutat vehetünk számításba / 62.000 öl / kb. 120 kma/ töltés- és gátút található a megyében. /12/

Harmadik gáttípusunk, az árvédelmi töltés kevés, s csak a balatoniak - ezek községek - tartoztak a megye közvetlen felügyelete alá. A drávai árvédelmi töltések munkálatait a kamara irányította, bár a megye végezte. A XVIII. század második felében itt megindult folyószabályozási munkálatokkal párhuzamosan ármentesítést is hajtottak végre a balparton, védgátakat emeltek a gyors folyó egyre gyarapodó kártételeinek megakadályozására, a parti községek védelmezésére. /13/ A század végén a baranyai védőtöltéseket Somogyban is meghosszabbították, de aztán az 1820-as évek közepéig - a rendszeres drávai munkálatok megindulásáig - már csak Babócsa és Zákány határában folyt kisebb töltésepítés és javítás. Ezek azonban a megye minden erőfeszítése ellenére sem oldották meg a községek földjeinek árvízvédelmét. /14/

A Balaton partján még ilyen fokú árvédelemmel sem találkozhatunk. A parti és a berkek menti községek földjeikkel együtt ki voltak szolgálatva a magas és a lefolyás megoldatlansága következtében ingadozó vízállásnak. A víz pusztításai elleni küzdelmük kilátástalanságát mutatja, hogy a megemelkedett vízszint és a vihar miatt 1775. körül lerombolt - 1766-ban Krieger Sámuel balatoni térképfelvételén még útnak használt - lellei védőtöltés még az úttal együtt 1778-ra újjáépült, de az újbóli lerombolása után már nem építették újjá. /15/

A parti út a terjeszkedő lellei-szemesi berket megkerülve vezetett a szomszédos Szemesre.

Jelentősebb fenntartási munkát csak a Szemestől a Balatonpartot elkerülő póstauton végeztek.

Meg kell emlékezni azokról az ideiglenes rendeltetésű töltésekről-gátokról, amelyek segítségével a vízrendezések időszakában az illető folyóvíz egyes szakaszait a munkálatok idejére lezárták. Vizsgált időszakunkban a Kaposon találhatunk ilyeneket. Néhány évig kellett csak állniuk, de rendeltetésüknél fogva rendkívül erőkre építették azokat, mivel gyakran a folyó többhetes vízmennyiségét kellett visszatartaniuk. /16/ Később nemigen bontották szét őket, s legtöbbször ma is használt utak vezetnek keresztül.

Összegzésül megállapítható, hogy a vízépítmények jelentősebbjei elsősorban a malmokat voltak hivatottak kiszolgálni. Részben - ehhez is kapcsolódva - a még mindig terjeszkedő mocsarakon keresztülvezető, s a malmokhoz vezető utak töltései voltak. Sokkal kevesebb és jelentéktelenebb a települések közötti mocsaras völgyeket átszelő utakon lévő gátolások, töltések, azok inkább csak a megyei, ill. a postautóhálózatot biztosították.



Vízépítményeink középkori formái ezek zömmel, s csak a reformkorban - éppen vidékünkön kibontakozó - első hazai vízgazdálkodási program munkálatai hoznak ebben jelentősebb, egy-egy helység vagy uradalom érdekein túlmutató változást. Még egy évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy ezen építmények zöme a folyószabályozások révén elveszítse eredeti funkcióját és jelentőségét.

Jegyzetek

- / 1/ Melhárd Gyula : Somogyvármegye a rendi országgyűléseken. I. 1661-1812. Veszprém, 1906. 270-271. old.
- / 2/ Számos más néven is említik a vizimalmainkat, de leginkább e név fejezi ki területünk vizimalmainak jellegét, Ld. Takáts Sándor: A magyar malom. Századok, 1907. 144. old., Babos Zoltán - Mayer László : Az ármentesítések, belvizrendezések és lecsapolások fejlődése Magyarországon. Vizügyi Közlemények, 1939. 1-2. sz. 278. old., Károlyi Zeigmond : A vízhasznosítás, vízépités és vízgazdálkodás története Magyarországon. Bp. 1960. 61. old., Pongrácz Pál : Régi malomépítészet. Bp. 1967. 57-82. old.
- / 3/ Somogy megyei Levéltár / SmL./ Malomiratok. 2. cs. 1822-1863. - Megyebéli malmok összeírása és classificatioja, 1822.
- / 4/ SmL. Mocsaras helyek összeírása 1762-1781. - Conscr. Pontium et Aggerum...
- / 5/ Ihrig Dénes / szerk./ : A magyar vízszabályozás története. Bp. 1973. 256. old.
- / 6/ Nagy József megyei földmérő 1802. évi remek kiállítású Somogy megye térképén az állandóan és az időszakosan vízzel borított területek jól olvashatók.
- / 7/ Mária Terézia 1751. évi decretuma 14 cikkely.
- / 8/ Bendefy László : A juti gátak és a Balaton török-kori magas víz-állása. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4. Kaposvár, 1973. 119-120. old.
- / 9/ Bencze Géza : A Kapos vízrendezési munkálatai Somogyban / 1820-1835 /. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 2. Kaposvár, 1971. 93. old.
- /10/ SmL. Malomiratok. 1. cs. 1761-1821.
- /11/ SmL. Mernyei Uradalom Levéltára. Levelék 1808-1827.
- /12/ SmL. Mocsaras helyek összeírása 1762-1781. - Conscr. Pontium et Aggerum...
- /13/ Ihrig Dénes / szerk./ : i.m. 274. old.
- /14/ SmL. Metalia, fluvii Dravae regulatio. I.
- /15/ SmL. Mocsaras helyek összeírása 1762-1781. - Conscr. Pontium et Aggerum... Igaliensi... 1776. és 1778.
- /16/ Beszédes József : Kaposvitzárgyú értekezése. / 1835./ Kézirat.

Géza BENCZE :

Wasserbauten im Komitat Somogy um die Wende des 18-19. Jahrhunderts

In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts nahmen grössere Flächen des Komitates Somogy die Mooregebiete am Plattensee ein, die weitausgedehnten Sümpfe der unregulierten Flüsse. Das die Landschaft bestimmende Wasser beeinflusste mit seinen periodisch wiederkehrenden Veränderungen die Lage der Siedlungen, ihre Form, aber auch ihre Wirtschaft und ihr Alltagsleben.

Parallel zu der sich mit dem fortschreitenden Jahrhundert vermehrenden Bevölkerung und ihrer Wirtschaft stieg die Zahl der Gemeinde und Herrschaftsnöhlen. Die stellen fast die einzige Art der Wassernutzung dar, und um die Jahrhundertwende bedeuteten sie dann das wichtigste Hindernis bei den Anfängen der Wasserregulierung,

Die Mühlen von Somogy waren aus dem Mittelalter stammende, für die Hügelländer des Landes charakteristische, allgemein verbreitete Dammühlen, deren Bauweise ein oft mehrere hundert Klafter langer Sperrdeich, ein Dammsystem, oberflächliche Wassernutzungsquelle der weiteren Versumpfung war. Am Ende des 18. Jahrhunderts gab es einige Dutzend davon, 1822 schon 359, und sie steigerten die Flächengrösse, die ständig oder periodisch unter Wasser stand und daher landwirtschaftlich kaum nutzbar zu machen war. Sie wurden meistens am mittleren oder oberen Lauf der Bäche angelegt, wo die Wassersperrung am günstigsten war. Ihre Zahl wächst mit der Annäherung zur Wasserscheide innerhalb des Komitates, weniger gibt es an den grösseren Bächen und an den Flüssen mit grösseren Überschwemmungsgebeit

Die der Wassersperrung dienenden Mühlendämme - pro Mühle 50 bis 100 Meter - waren auch als durch die Sümpfe ziehende Dammwege von ständig wachsender Bedeutung. Diese Rolle nahm bis zur ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts zu, ihre Länge betrug zusammen mit den für den Verkehr gebauten Dammstrassen am Ende des 18. Jahrhunderts schon 120 km.

Kleinere Bedeutung kam den Schutzdämmen bzw. den provisorischen Abschlussdämmen der Flussregulierung zu, bis zum Beginn der Abwässerungsarbeiten und der Flussregulierung in den dreissiger Jahren des vorigen Jahrhunderts. Mit dieser Arbeit begann man eben in unserer Gegend.



## HOZZÁSZÓLÁSOK

Banda Gyula:

Hozzászólásomban néhány módszertani kérdésről szeretnék szót ejteni. Az előbb Andrásfalvy Bertalan előadása szépen és meggyőzően mutatta be a hagyományos munkamegosztás és csere kistáji szervezetét a baranyai hegyháton, s azt szembeállította a piacra / pl. dohányt / termelő falvak eltérő életével. A hagyományos táji szerkezet egyes elemeiben szinte máig is tovább él. A piaci gazdaság, az iparosodás egyes körülhatárolt szektorokban alakult ki s onnan terjedt szét az egész gazdaságba és társadalomba. Magyarországon a hagyományos és modern, a feudális és tőkés gazdaság és társadalom hosszú ideig egymás mellett élt; Erdei Ferenc még a két világháború között is két egymás mellett létező társadalomként mutatja be a magyar társadalmat.

A kétféle gazdaság és társadalom megközelítése, elemzése eltérő módszert kíván. A modern közgazdaságtan a piaci gazdasági rend elemzéséből születte, a kapitalizmus szülötte maga is. Kategóriái első sorban a tőkés gazdaság mozgását írják le. A hagyományos gazdaság esetében nem mindig hatásosak. Ez megszabja a modern közgazdasági fogalmakra épülő kvantitatív elemzések határait is.

A piaci, új jelenségek bemutatásánál alapul szolgálhat a közgazdaságtan. Ma a két tudomány, a közgazdaságtan és a történelem közeledik egymáshoz. A történésznek is fontos, hogy jól ismerje a közgazdaságtant, szabatosan használja fogalmain, akkor is, ha az elméleti kategóriákat történeti forrásaink segítségével gyakran csak tökéletlenül ragadhatjuk meg.

Egy példa : magam is használtam a mezőgazdasági termelés növekedésének meghatározására az egy főre jutó gabonamennyiséget. Valójában ez igen pontatlan és " öszvér " mutatószám. Minden elemzésben a különböző gabonafajtákat valamilyen egyenértékre kell átazámitani, a gazdasági növekedés mérésénél pénzértékre, a táplálkozást vizsgálva pedig tápanyagértékre. Az 1790 és 1850 közötti mezőgazdasági növekedés nagyságánál nem lényegtelen különbség jelentkezik : a gabonatermelés volumene lassabban nőtt, de azon belül a buza / az értékesebb gabona / súlya nagyobb lett, s így a valóságos változás is jelentősebb volt, mint ahogy azt a gabonatermés volumenének változása mutatta. Fontos tehát, hogy tisztában legyünk a közgazdaságtani elemzés módszereivel, megtanuljuk azokat helyesen használni.

Végül néhány szót szeretnék szólni a kvantitatív történetírás módszertani problémáiról. Az itt elhangzott előadások arról tanuszkodnak, hogy örvendetesen gyarapodott a mennyiségi adatokat használó tanulmányok száma, sőt talán divatról is beszélhetünk. Helyenként azonban úgy érzem, hogy mértékletesebben kellene élnünk a mennyiségekkel. Az aprólékos adatok, a két tizedesig számolt százalékok a pontosság látszatát keltik - valójában méréseink legtöbbször megközelítő jellegűek. Kerekített értékek, értékhatárok sokszor többet mondanak és megbízhatóbbak, mint a számszakilag " pontos " mennyiségek.

Emellett nagyobb szerepet kaphat a viszonyokat jól ismerő, tájékozott kortársak véleménye, becslése. A termésjelentéseknél pl. 1790-et követően nem a gabonatermés mennyiségét kellett kimutatni, hanem minősíteni kellett a termést / jó, rossz, közepes /. Az így nyert adatok jól mutatják a termés ingadozását, s bizonyos összefüggések ismeretében a termés nagyságát is könnyen meghatározhatjuk - s ez megbízhatóbb lehet a termelők kikérdezése alapján nyert adatoknál.

Bencze Géza :

A XIX. század első évtizedeitől Somogyban - de szinte az egész ország területén - megindult mocsárlecsapolási, malomrendezési, folyószabályozási munkálatok eredményeként jelentős nagyságú, mezőgazdaságilag hasznosítható, vagy a korábbiakhoz képest intenzívebben hasznosítható, termelésre alkalmas területeket nyertek. Egy somogyi példából kiindulva, pl. a Kapos 1820 - 1835 közötti szabályozása során kb. 6000 holdnyi területet nyertek a folyó 30 km-es szakaszán / Tolnában még 20.000 holdat /. E területnagysággal azonban nem gyarapodott teljes egészében - mint az várható lett volna - a rétföldek mennyisége. A korábban haszonvehetetlennek minősített berek - a kb. 6000 hold - jó minőségű rétté vált, s 1848-ban mégis csak kb. ugyanennyi rétet irtak össze a folyómenti falvakban. Kérdés, hogy a régi, több ezer kaszás rétterület hová tűnt.

Kimutathatóan, a szabályozás előtti réteket szántóvá, a szántókat gyeplegelőkke fordították. Ezt - vizsgálva a korszak kaposmenti gazdálkodását - az állattartás nagyarányu terjeszkedése megkövetelte - egyrészt -, különösen ha tudjuk, hogy a Kaposmente a megye egyik legelőben szűkölködő mikrotája volt. A földhasználat-váltás azonban nemcsak a helyzet következtében zajlott le, kihasználva a nyert területek adta lehetőséget.

Egy sajátos hidrográfiai problémával állunk szemben, amely legalább akkora kényszerítő erőt jelentett, mint a jelentős legelőhiány. A szabályozás során a Kapos új medre 5-5 méterrel került a berek hajdani felezése alá. A talajviz azonnali alábbszállását követte a tözegees lép 1,5 m-es lesüppedése, tehát még így is 1,5-4 m-rel alább szállt az új talajviz szintje. Ez a süllyedés, ha távolodva csökkenő mértékben is, de a távolabbi területeken is éreztette hatását. A szárazzá vált berek mellett tulajdonképpen " szárazra " kerültek a korábbi magas-ártér vizigényes rétszelei is. Ezeket ezután szántónak érdemesebb lett hasznosítani, hisz a korábbi vízjárta ártér most jobb lehetőséget adott a rétgazdálkodásra / még szántók is kerültek ide/.

Ezt a folyamatot - természetesen a helyi talajadottságok figyelembevételével - általánosnak kell tekintenünk azokon a dombvidéki tájainkon, ahol jelentősebb vízrendezések történtek.



Faraqó Tamás :

Elnézést kérek azért, hogy az elhangzott konkrét, módszertani tanulságokat magukban rejtő hozzászólások után néhány kevésbé konkrét, inkább a tudományszervezés irányába kanyarodó megjegyzést kívánok tenni. A hozzászólók egyike is kiemelte azt, amit a könyvtári anyag gyarapodása ébreszt a megfigyelőben : az utolsó években igen örvendetes fejlődés észlelhető a helytörténeti kutatásokban. Azt hiszem, nem udvariaskodás, ha azt állítom, hogy e folyamatban a dunántúli kutatók nagy, az átlagot meghaladó mértékben képviseltetik magukat. Ezt bizonyítja a publikációk mellett a rendszeresen megtartott településtörténeti konferenciák léte s az ezeken előadást, korreferátumot tartók növekvő, most már 50 felett járó száma is. Ugy vélem azonban, hogy nem szabad észrevétlenül elmennünk néhány kevésbé egyértelműen pozitív jelenség mellett sem. Az első ilyen a történeti kutatások gyors fejlődésének terméke. Egyre jobban törekszik ugyanis a kutatás a történeti valóság komplexitásának megközelítésére, még akkor is, ha adott esetben csak egy partikuláris problémával kíván foglalkozni. Ezt tanúsítja a tematikus szekciók számának gyarapodása és ezen belül az előadások, hozzászólások mind szertegezőbb volta. Mindez azonban az egyes kutatóval szemben egyre magasabb módszertani követelményeket támaszt, egyre sokrétűbb ismereteket kíván tőle - ami részben az új információk gyarapításának könnyítését, részben az évek óta felezőhalálásokban emlegetett, a gyakorlatban azonban ritkán megvalósuló team-munkát igényelné.

A másik probléma abból adódik, hogy minden ilyen széleskörű tanácskozás kiűzése a történeti kutatások adott fejlettségi szintjét is tükrözi, ami nem feltétlenül egyezik a szelektált olvasmányaink által kialakított képpel. / Utóbbi éppen a tematikus és minőségbeli válogatás következtében a ténylegesnél jobbat mutat./

A történeti kutatások módszerbeli fejlettségének anomáliái a településtörténeti konferenciák sorozatában különösen jól kirajzolódtak, mivel ezek egyrészt más-más korszakot és némileg eltérő tematikát tűznek napirendre, ami a résztvevők körének fokozatos változását hozza magával, másrészt az előadók, felszólalók száma az átlagonál lényegesen nagyobb s nem korlátozódik pusztán néhány központi kutatóhely országosan elismert neves kutatójára.

Amikor problémákról beszélek, az alábbi jelenségekre gondolok :

1. A konferenciák sorozatában fokozatos tematikai eltolódás észlelhető, amely egyrészt örvendetes bővülést jelent, másrészt azonban bizonyos eltávolodást is az eredetileg kitűzött céltól. Míg a nagyvárzeonyi és veszprémi ülések gyakorlatilag kizárólag településtörténettel foglalkoztak, addig a székesfehérvári felerészben, a pécsi előadások közül pedig már csak minden harmadik. Ezen belül a várostörténeti szekció 9 előadásából a mezővárossal csak kettő, a genealógiai szekció 11 előadásából pedig a parasztsággal mindössze egy foglalkozott. Valószínűnek tartom, hogy e tendencia mögött nemcsak forráshanem szemléleti problémák is rejtőznek, sőt úgy tűnik, hogy korban előbbre haladva ezek erősödnek.

2. Módszertanilag, színvonalban jelentős különbségek észlelhetők az egyes előadások között. Míg egyik előadó up-to-date agrárgazdasági-statisztikai-földrajzi ismeretek birtokában törekszik forrásanyagának megsejlesztésére és előre megfogalmazott kérdések megválaszo-

lására, előfordul ugyanakkor, hogy a másik ötven évvel ezelőtti módszertani "vértetéssel" próbál megvívni forrásaival. Elvértve még a hagyományos forráskritika hiányát is tapasztalhatjuk.

3. Az előadások mitha kezdenék háttérbe szorítani a vitát. Ezen túlmenően nincs biztosítva az elhangzott hozzászólások rögzítése sem. A fehértvári konferencia kötetéből pl. Wellmann Imréét kivéve a hozzászólások teljesen kimaradtak. Kár lenne, ha erre a sorára jutnának Benda Gyulának a kvantitatív megközelítésről vagy Bencze Gézának a termelés természeti feltételeinek stabilitásáról tett megállapításai, melyek mind a módszert, mind a szemléletet illetően nagyon tanulságosak voltak.

A fentiekből kiindulva szeretnék néhány javaslatot tenni. Bár igen pozitívan értékelhető több, a szekcióban elhangzott módszertani megjegyzés, azt hiszem ezek nem pótolhatják azt a hiányt, ami részben oktatásunkból, részben a szükséges módszertani kézikönyvek nemlétéből következik. Elengedhetetlenül szükség lenne arra, hogy az azonos kutatási területek művelői szemléletben és módszerben közelebb kerüljenek egymáshoz. Ugy vélem ezt nagymértékben elősegítenék, ha a jövőben a konferencia szekciói sorába beiktatna egy módszertannal foglalkozót. Örvendetes lenne, ha a VEAB, illetve az MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága fontolóra venné egy, a településtörténet módszerével foglalkozó kézikönyv vagy füzetsorozat kiadását, hogy az ötletszerűen a rendszerint csak egy-egy részproblémában jártas szerzők által írt helytörténeti utmutatók helyett végre komolyabb segítséghez jussanak a kedvezőtlenebb kutatási lehetőségek között dolgozó vidéki kutatók is. Azt hiszem, több területen / pl. a szűkebb értelemben vett településtörténet, agrártörténet, történeti demográfia / rendelkezésre állnak a megfelelő szakemberek és előtanulmányok ahhoz, hogy egy ilyen kezdeményezés megvalósulhasson.

Kérem a Szekciót, hogy vegye javaslataimat fontolóra, s amennyiben egyetért velük, tegyen ajánlást a konferencia vezetőségének megvalósításukra.

A vitában felelőzlalt még Hofer Tamás / Néprajzi Múzeum / és Tóth Tibor / Somogy megyei Levéltár /

A szekció ülés munkájának értékelését lásd a záró ülés anyagában / Wellmann Imre szekció vezető összefoglalása /.

**I/B. TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI SZEKCIÓ**

**Várostarténet**

**Vezető: Fügedi Erik**



Fügedi Erik :

### A dunántúli városok fejlődése 1767-1848 között

Biztosan különös, hogy személyemben a 18. század végi 19. század eleji várostörténeti szekció tárgyalásait medievista elnök vezeti. A kutatási területemhez tartozó korai századokban sokkal kevesebb forrás áll rendelkezésünkre, csak csodálattal tekinthetünk a "gazdagság zavarára", amely az ujkori történész számára a választás lehetőségét biztosítja. De éppen, mert kevesebb és kevésbé kiadós forrásokhoz szokott a középkorral foglalkozó kutató, jobban törekszik arra, hogy forrását minden szempontból kiaknázza, új és új módszertani fogásokkal igyekezzék őket megszólalásra bírni. A forrás-helyzet következménye az is, hogy a medievista analógiák alkalmazására kényszerül, kénytelen folyton figyelemmel kísérni az európai fejlődést.

A medievista magatartása talán előnyös lehet a 18-19. század kutatása során is, hiszen Magyarország nemcsak a középkorban volt integráns része kontinensüknek, hanem a későbbi századokban is. A koncepció kialakításában ez a szemlélet biztosan segítséget nyújt, s azaz hitegetem magam, hogy ösztönzést is adhat a további kutatásokhoz. Nem tagadhatom azt sem, hogy szemléletemnek meg vannak a maga vele-született hibái. A kép, amit nyújtok majd, nem rengeteg elem aprólékos összeillesztéséből alakul ki, hanem inkább a madártávlaton, a nagy vonások felismerésén alapul, inkább kissé bizonytalan körvonalu nagy egységekre felismerésre alkalmas mint apró részletekére.

Az itt tárgyalandó 1768-1848 közötti korszak előzményei világosan állnak előttünk. A 17. század végén a töröktől visszafoglalják a Dunántúlt is, azt a területet, amely a török hódoltság előtt az ország súlypontját alkotta kulturális téren is, gazdasági téren is, holott a nyersanyagforrások / bányászat / nem ezen a területen voltak bőségesek. A Dunántúllal városokat is foglalnak vissza. Nagyokat mint amilyen Fehérvár, a középkori Magyarország egyik szakrális központja, Győrt, Pécsét és Veszprémet, amelyek nagy területre kiterjedő egyházmegyéik központjai s valamennyi élénk kereskedelmi központ. Kisvárosokat is, amilyen Magyaróvár és Szombathely, Bába és Paks, Pápa és Vasvár. A visszafoglalt városok - a 16. század eleji viszonyokhoz képest - minden szempontból lezüllyött településekként kerülnek újra magyar uralom alá. Népeségük alig volt, épületeik és erődítményeik siralmas képet mutattak. Megindult a népesség növekedés kisebb részben magyarországi, nagyobb részben külföldi - de szinte kizárólag német nemzetiségű betelepítéssel. A visszafoglalás és telepítés feudális társadalmi rendben élő állam műve, így változatlanul fennmarad a régi megkülönböztetés : a szabad királyi és a mezővárosok két jogilag egymástól élesen elkülönülő csoportja. Az első évtizedekben a polgári fejlődés

kibontakozása mindkettőben gátolt, a szabad királyi városok legtöbbjében katonai származású zsarnokok lettek mindenható hatalommá; a mezővárosokban pedig eleve nem lehetett a földesurral szembeszegülni. Mielőtt tovább mennénk fel kell tenni a kérdést : melyek azok a dunántúli települések, amelyek ebben a korban városnak tekinthetők ?

Régóta köztudomású, hogy a jogi ismerv teljesen használhatatlan, mert ezen a viszonylag kis területen / Buda nélkül / 231 " városi " település volt, éspedig 9 szabad királyi, 2 püspöki és nem kevesebb mint 220 mezőváros ! A jogi ismerv szerinti inflációt látva Dávid Zoltán új ismervként a népesség számot javasolta bevezetni, tekintetbe venni a 2000 főnél nagyobb lakosságú mezővárosokat, 2000 fő alattiakat pedig figyelmen kívül hagyni.

Még ennél is jobb megoldásnak tűnik Bácskai Verának és Nagy Lajosnak a KSH Könyvtár történeti statisztikai kutató csoportjának keretében végzett vizsgálata, amely az 1828. évi országos összeírás alapján a piacközpontokat elemezte. A devalváció óriási méretű, a 231 jogilag városnak vagy mezővárosnak tekinthető telep egy tizede, pontosan 22 település / 8 szabad királyi, 2 püspöki és 12 mezőváros / maradt fenn a szítán.

Ezzel a 22 gazdaságilag is városnak tekinthető településsel szemben kell két kérdést feltenni : 1./ hogyan alakult a város, 2./ milyen központi funkciókat teljesítettek 1767-1848 között. Tudom, a két kérdés nem választható el egymástól, összefüggésük igen szoros. De a tudományos kutatás során csak így, a kettőnek egymástól a lehetőség szerint elszigetelve történő tárgyalásával juthatunk előre.

A dunántúli városok építészettörténetének kutatása az elmúlt három évtized alatt nagymértékben fellendült és komoly lépésekkel jutott előre. Nemcsak a nagyobb városok, pl. Győr városépítés-történetének monografikus feldolgozásával rendelkezünk, hanem olyan kisebb városok építészeti-műemléki feldolgozása is elkészült, mint amilyen Pépa. Ezeket a munkákat forgatva és a török alóli felszabadulás utáni időszakra vonatkozó részeket olvasva, mindenütt a " barokk " város kifejezésre bukkanunk, s a legtöbb helyet az ekkor emelt épületek építészeti-művészet-történeti leírása foglalja el. Az olvasó nem tud megszabadulni attól a benyomástól, hogy a 18. századi lázas tevékenység során barokk városok alakultak ki a Dunántúlon.

Az olvasmányok felvetik azt a kérdést, mit is kell tulajdonképpen " barokk város " alatt értenünk, hogyan határozta meg ezt a város-típust a történeti - hangsúlyozom : a történeti-kutatás. Mumford hatalmas összefoglalásában megkísérelte a barokk város jellemzőinek meghatározását, s törekvése során természetesen elsősorban a korábbi, középkori várossal állította szembe. /1/

A barokk város legelső jellemzőjének Mumford az avenue-t a sugárutat tartja. Sietve teszem hozzá, hogy nemcsak pusztán építészeti szempontból. A sugárut ugyan elsősorban széles, fákkal kísért egyenes utvonalat jelent nála is, de megépítése nem egyedül az egyre nagyobb lépésekkel fejlődő mérnöki tevékenység következménye, nemcsak a város " testének " átalakítása, hanem olyan műszaki lépés, amely mélyreható társadalmi következményekkel járt. Pusztán műszaki szempontból tekintve lehetővé tette a gyors haladást, amelyre korábban a középkori városok kis sikátoraiiban vagy szűk utcáiban nem volt lehetőség. Mivel több, nemcsak gyors haladást tett lehetővé, hanem nagyobb kocsi, négyesfogatok sebes hajtását, s ezzel együtt - s ez újabb minőségi vál-

tozás - nagyobb katonai egységek / nem utolsó sorban a tűzérség / gyors felvonultatását, helyváltoztatását.

A sugárutak megépítésének társadalmi következményeit ezzel még nem merítettük ki. Az ut két oldalán álló házak most már nem viskók közé ékeltek lakótornyos védhető egységek, hanem nagy épületek, amelyek az uralkodó réteg lakásai szolgálnak. Lakásuk az arisztokratának és a meggazdagodott kereskedőnek vagy a bankárnak, ezzel is mállasztva a régebben merev feudális társadalmi hatásokat. A kereskedő vagy a sugáruton házat építve még egy jelentős lépést tesz meg a fejlődés útján, elváltatja a lakását és a munkahelyét egymástól, amelyek addig a legszorosabb kapcsolatban álltak egymással.

A középkori társadalmi rend bomlása még a templomot sem hagyja érintetlenül, hanem ott is funkciók szétválasztására törekszik. A templom ezentúl már csak kizárólag templom, az istentisztelet színhelye, a misztérium-játékokból kialakuló világi dráma a színházba költözik, a templom korábbi találkozóhely szerepét a kaszinó /Angliában a klub / veszi át.

A barokk város tipikus rezidencia. Rezidenciája a régi arisztokráciának és az anyagiak révén felemelkedő polgárságnak, de székhelye a felvilágosodott monarchiának, az udvarnak is. A lakás és munkahely szétválasztását már említettem, de a fejlődés még más elemekkel is gazdagítja a várost: parkok és gyűjtemények válnak közkinccsé egy-egy arisztokrata magának való szórakozásából.

A különböző technikai-társadalmi folyamatok együttes eredménye a középkortól minden tekintetben előtű barokk város. Fizikai jellemzője a geometriai források érvényesülése a régi lakónegyedek kegyetlen elsöprésével kialakított sugárut. Az udvar és a felvilágosodott monarchia hatása nemcsak a sugárutakon felvonuló csapatokban nyilvánul meg, hanem abban is, hogy a városi szűkegleteket az állam érdekei háttérbe szorítják, új laktanyák és börtönök tartoznak az udvarhoz. S az egész város az uralkodó osztály rezidenciája is, ide érve az udvarban élő királyt és a sugáruton lakó gazdagokat.

Mumfordnak korabeli Páriszt idéző elemzése után térjünk vissza a mi műemléki irodalmunkban olvasható megállapításokhoz, s azt fogjuk tapasztalni, hogy a fentebb ismertetett jellemzők egy tekintélyes része megtalálható. Mindenekelőtt az udvar. Ne gondoljanak kérem királyokra, mert Magyarország uralkodója abban a Bécsben székel, amely szintén nem alakul át - a fenti ismérvek szerint - "barokk várossá" annak ellenére sem, hogy palotájának tekintélyes része a középkor és a barokk művészet szabályai szerint épül meg. Az udvar távolléte az ország arisztokráciáját is Bécsbe vonza, a Pálffy vagy Esterházy család városi palotája is ott található, aminek logikus következményeként a feudális arisztokráciával a 18. században még nem számolhatunk városainkban. Gondoljanak kérem a püspökökre, akiket hivatásuk az egyházmegyéhez köt, s akiknek száma a 18. század második felében bekövetkezett egyházi rendezéssel megnő. Gondoljanak Szilyre vagy Esterházyra, s arra, hogy udvaruk nemcsak szűkebb kíséretüket jelentette, hanem a mindenkori püspöki székhelyeken élő káptalanokat, főképpen azok méltóságviselőit. Az egyházi "udvar" mellett tipikusan magyar jelenség a világi építészet. Erős központi hatalom hiányában városaink közül a megyeszékhelyeken, a megyeházák emelésével a nemesi önkormányzat kér némi részt a városépítészetben. /2/ Némi részt - mondtam - mert a nemesség az egész 18. század folyamán megtartja a városokat - leg-



enyhébb kifejezéssel élve - kerülő magatartását. A megyeháza mellett nem épül palotásor, elég bekocsiznia a megyeszékhelyre, a palota funkcióját a " beszálló " vendégfogadó veszi át igen plasztikusan fejezve ki, hogy a városban az alispán is csak fogadandó vendég.

Megtalálható a középkor emlékeivel szembeni kegyetlenség is, gondoljanak csak arra, hogyan pusztul el a fehérvári bazilika a magyarság öt évszázadon át féltve őrzött szentélye - a püspök közvetlen szomszédságában, sőt közvetlen közreműködésével.

A társadalmi eltérés a nyugat-európai barokk város és a magyar között szembeszökő. Ott az uralkodó és a gazdagok, itt csupán az egyházak jelentik a város fejlesztőit. S ha az átalakulást még közelebről vesszük szemügyre, akkor egyszerre világossá válik, hogy a magyarországi " barokk város " nem is az. Nagyvonalu átfogó rendezést sehol sem találunk. Szily János leromboltatja Szombathely középkori erődítményét és az így nyert helyen szép székesegyházat, püspöki palotát és papnövéldét emeltet. Esterházy Pápán a város melletti várat tünteti el, hogy kastélyának megfelelő helyet kapjon. A közös nevező kettőjük eljárásában a földesuri hatalom, az a terület, amelyen szabad rendelkezési joga van. De ettől sem Szombathely, sem Pápa alaprajzi elrendezése nem változik, mint ahogyan Budán vagy Pécsen sem változik meg az alapvetően középkori telek és utcabeosztás.

Az elmaradt nagyvonalu, geometriai formákra épülő városrendezés még nem akadályozta annak, hogy a barokk építőművészet szerint emelt kisebb-nagyobb házak jöjjenek létre. Építtetőjük legtöbbször a képtalan valamelyik tisztségviselője, a prépost vagy az őrkanonok. /3/

Ha már ezeknél az épületeknél tartunk, had mondjam el a történész hiányérzetét. Művészettörténeti irodalmunk rengeteg adatot hordott össze ezekre az épületekre vonatkozólag. A lehetőség szerint felkutatva az eredeti tervrajzokat, megállapította az építész nevét és működési körét. Pontos leírást is nyújt mai vagy megállapítható régi formájáról, aprólékosan sorolva fel a külső formákat. Nem szeretném, ha félreértenének, mindez nemcsak szükséges, hanem hasznos is. De mintha egy elem teljesen kiesne a vizsgálatból, s ez az épület rendeltetése, az ezzel kapcsolatos kérdések. Mással : hány helyiség volt bennünk, mi volt céljuk, milyen elképzelések hozták létre őket. A szociológia nyelvén kifejezve : hogyan befolyásolta az épületek beosztását, kiképzését a szükséglet, divat és az építtető társadalmi presztízse. Ezekre a kérdésekre sohasem kapunk választ a művészettörténeti-műemléki irodalomból, pedig a történésznek, főképpen a társadalmi történésznek pontosan erre lenne szüksége.

Az egyházi rendhez tartozó építtetői-lázás tevékenysége a 18. század végére, pontosabban 1790-re már mindenütt kifulladásra jutott. Hogy ne menjek messzire példáért, itt Pécsen az 1770-es években már nem nagyarábásu új építkezéseket indítanak meg, hanem átépítésekkel modernizálják az örökölt épületeket. Ekkor alakíttatja át Klimó püspök a püspöki palotát, 1782-ben huznak emeletet a ferences apácák leánynevelő intézetére, a mai zenei szakiskolára. /4/

A 18. század első felének nagy építkezései és ütemük lelassulása a század végére felveti a konjunktúra eddig teljesen elhanyagolt kérdését. Az építtető egyháziak jövedelme a tized révén a mezőgazdaságból származott / tized, kilenced /. Ha tehát a század első felében sokat tudtak építeni, jónevű építészeket tudtak alkalmazni, akkor nagy jövedelműeknek kellett lenni, másszóval olyan konjunktúra volt, amely ked-



vezett a mezőgazdasági termékek értékesítésének. Ha pedig - így folytathatjuk gondolatmenetünket - az építkezések a 18. század végén lelassultak vagy megszűntek, ha a városokban csak a 19. század elején a klasszicizmus korában élénkült meg az építkezés, hát akkor mondhatjuk-e, hogy 1780-után dekonjunktura volt Magyarországon, amelyből csak a 19. század elején a napoleoni háború lendítette ki az országot. Választ ma még nem adhatunk erre a kérdésre, de az építkezési tevékenységnek ilyen irányú vizsgálata az előjegyzésbe veendő feladatok közé tartozik.

A városi fejlődés megközelítésére ma a konjunktura vizsgálata helyett inkább a népességszám alakulását használjuk fel. Ha a népességnövekedésről beszélünk, akkor elsősorban arra kell rámutatni, hogy a bevándorlás a 18. század második felében nem szűnt meg, csak üteme csökkent. A bevándorlás vizsgálatának sajnos forrásadta korlátai vannak. Az új polgárokról csak a szabad királyi városok vezettek lajstromot, de ezekből sem alkotható meg a bevándorlás képe, egyszerűen azért nem, mert nem minden bevándorló szerezte vagy akarta megszerezni a polgárjogot. S ha adataink a szabad királyi városok esetében sem jelentik a mai értelemben vett pontos értéket, akkor a mezővárosok esetében még ennyit sem tudunk mondani. Hogy azonban a szabad királyi városok polgárkönyvének feldolgozása mégis milyen jó eredményekre vezet, arra a legjobb példa Dányi Dezsőnek a győri polgárságot tárgyaló tanulmánya. /5/ 1761-1820 között az új polgárok száma évente állandóan 40 fölött van, a 18. század végén ennek a csoportnak 61 %-a bevándorló, mégpedig 36 %-a Magyarország más pontjáról, 24 % pedig külföldről érkezik Győrbe. Ez az eredmény önmagában is elegendő lenne annak bizonyítására, hogy a Dunántúl városai a bevándorlás nem szűnt meg a 18. században, még kevésbé annak derekán, de had hívjam fel a figyelmüket arra, hogy más városunknak is van polgárkönyve, sőt a külföldi származású iparosokról a legényekről készített összeállítás / Pécs, Esztergom, Győr /, amit jól egészít ki - főképpen az iparosok rekrutálódásáról - az a forrás csoport / Herbergbüch /, amelyet Sopronban vezettek, s amelyek feldolgozását Domonkos Ottó tűzte ki célul.

A népesség fejlődésére vonatkozólag korszakunkból az 1777, 1782 / Conscripctio Animarum / 1784 / józsefi népszámlálás / és 1804. évek-ből maradt fenn adat. /6/ A legmegbízhatóbb közülük kétségtelenül a józsefi népszámlálás, amely a Dunántúl valamennyi városára / a fentebb meghatározott 22 telepet értve alatta / rendelkezésre áll. A Conscripctio Animarum sajnos csak a szabad királyi városokat, továbbá Somogy és Tolna megye mezővárosait öleli fel, de ezekre vonatkozóan sem megbízható, mert 1./ a nemeseket nem számolták meg; 2./ nincsenek olyan részletes monográfiáink, amelyek lehetővé tennék a terület pontos meghatározását.

A felsorolt nehézségek ellenére is megkíséreltük a 18/19 századi növekedési ütem megállapítását 1784 és 1830 között, az első dátum a józsefi népszámlálást, a második Fényes Elek adatát jelenti. /7/ Még egyszer hangsúlyozva, hogy a kapott kép nem pontos, hanem csak megközelítő, azt kell mondani, hogy a növekedési ütem széles skálát mutat, 108-200 % között. A skálán belül határozott sávok különíthetők el. 108-140 % alatt a nyugati határszél és az Észak-Dunántúl városai helyezkednek el, az a terület, amely egyáltalán nem, vagy csak rövid ideig állt török uralom alatt. 150 % feletti értéket a hosszú ideig török uralom alatt álló városok mutatnak a Balaton vonásától délre, s mintha itt is a mezőgazdasági konjunktura állna a növekedés hátta-

rében, mert Dunaföldvár, Paks, Hőgyész és Kanizsa, tehát a gabona és a dohánytermelés, illetve kereskedelem központjai találhatóak itt. /8/

Nagyfoku mobilitás jellemezte még az alacsony növekedésű ütemmel bíró városokat is. Bácskai Vera győri vizsgálatának eredménye azt mutatja, hogy az 1800/1801-ben összeírtak között az

1737/38-ban összeírtak	12 % a,
az 1757/58-ban összeírtak	22 % a,
az 1772/73-ban összeírtak	40 % a volt megtalálható.

Megjegyzem, hogy a mobilitás ennél kisebb méretű, mert a vizsgálat családnévek alapján történt, tehát nem vehette figyelembe a lányági öröklődést. /9/ Hozzá kell tennem ehhez, hogy 1757-1800 között Győrben a foglalkozási megoszlás megmerevedett. Talán hasonló az a jelenség ahhoz, amit Nemes Lajos mutatott ki Egerben, ahol a 18. század derekáig a bognárok ezáma rohamosan nő, hogy aztán állandósuljon, nyilván azért, mert az egri borvidék kiépítésével kapcsolatban a hordó-szükséglet, illetve ellátás telítettségét ért el, az elért létszám ennek biztosításához elegendő volt. /10/

Ha - és ez a mostani állapotban levonható következtetés - a népességnövekedést a konjunktúra kérdésével kapcsoljuk össze, azt kell mondani, hogy a 18. század első felének fellendülését látszólag dekonjunktúra követte a század végén, majd a napoleoni háborúk növekvő élelmszerezőszükséglete hozta meg az újabb konjunkturát.

A városoknak mint településnek és népességének alakulása után a második vizsgálandó kérdés a város kapcsolata környezetével, más szóval a városnak egy-egy területen belüli központi szerepe és funkciói. " Szombat volt, melyen a sok szekerek, barmok, eladók az anélkül is népes városnak minden utcáit annyira eltöltik, hogy csaknem minden lépés után meg kell állni vagy másfél fordulni... " írja Rajnis József a 19. század elején Győrről /11/, s megfigyelésében a legfontosabb központi funkcióra, a város gazdasági szerepére mutatott rá. Említettem már, hogy Bácskai Vera és Nagy Lajos az 1828. évi országos összeírás alapján elkészítette a piackörzetek térképét, s ez a Dunántúlon 22 központot mutatott ki. Had mondjam el itt, hogy a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár Történeti Statisztikai Kutató Csoportjában még egy másik vizsgálat is foglalkozik ezzel a kérdéssel, s rögtön hozzá is teszem : igen szerencsésen egészítve ki a fenti munkát. Bertha István az egri levéltárban megtalálta a város 18. századi kövezetvámnaplóit. A naplókban a városi tisztviselő napról-napra feljegyezte, hogy honnan és milyen rakománnyal érkeztek kocsik. A kibontható és statisztikailag értékelhető kép teljesen összevág egyrészt Bácskai és Nagy eredményével, de történeti alapon erősíti meg Teleki Pálnak az Alföldet övező vásárvárosokra vonatkozó megfigyelését. Eger a 18. század első felében élelmszerezőszükségletét / ne felejtsük el, hogy a város lakossága csak bort termelt / déli irányból, iparcikk és ipari nyersanyag-szükségletét pedig északról szerezte be. Ilyen kövezetvámnaplók más városokból is fennmaradtak / pl. Győrből / s pontosan azokat az adatokat tartalmazzák a kereskedelemre vonatkozólag, amelyek más forrásokból nem deríthetők ki, s amelyek a város hatókörét pontosan meghatározzák. A hatókör szempontjából már Bácskai és Nagy is különbséget tett tiszta és vegyes körzet között, a tiszta körzeten azt a területet értve, amelynek falvaiból csak egy városba szállítottak, vegyesen pedig azt, amelyen több város osztozott.

A központi funkciók legfontosabbika ugyan a gazdasági, de más viszonylatok is elősegítették, hogy egy-egy város meghatározott terület központjává váljon. Ilyen az igazgatás, elsősorban a püspökségek szerepe. A püspöki udvar, amelyről az előbb olyan sokat beszéltem persze a város gazdasági életére is visszahat mint fogyasztó. Sajnos soha senkisémet vetette fel így ezt a kérdést, pedig a századaskból ez nyilvánvalóan rekonstruálható. Az eleve valószínűtlen, hogy a nagy birtokkal és természetbeni mezőgazdasági termékkel rendelkező egyháziak élelmiszert vásároltak volna, de kézműipari termékeket talán igen. Érdekes lenne tudni, hogy pl. a szombathelyi püspök mit vett Szombathelyen és mit Bécsben.

Az iskolák szerepe is fontos volt. Fényes munkájában az iskolák 1824. évi tanulólétszámát közli, ami - ha hihetünk Kaposvár, Tata és Győr kiragadott példájának - a városi lakosság 0,5 %-a körül mozgott. Ismét csak óhajként mondhatom el, hogy a középiskolai anyakönyvek feldolgozása bemutatná azt a kört / területi és társadalmi megoszlásában egyaránt/, amelyből a tanulók származtak. Egymásrátevé / pl. Győr esetében / a kövezetvám-naplóban szereplő községek és a tanulók származási helyének körét, érdekes következtetések levonására nyílna alkalom.

A két tényező eddig elmondott, inkább az eddig megjelent helytörténeti irodalomra mint modern vizsgálatokra támaszkodó áttekintés mérlege a következőképpen foglalható össze :

- a középkori városok átalakítása nem oldódott meg 1848 előtt, hanem a későbbi, közkeletű elnevezéssel : a kapitalizmus korára maradt;

az európai értelemben vett nagyvárossá a /Buda nélküli / Dunántúlon egyedül Győr fejlődött ki, főképpen gabonakereskedelme következtében;

- az erős társadalmi fluktuáció következtében a dunántúli városok kevés és gyenge hagyományokkal indultak neki a kapitalizmus korának.

#### Jegyzetek

- /1/ Lewis Mumford : The City in History. Its Origin, its Transformations its Perspect. New York 1961. 344-409.
- /2/ Föglein Antal : A vármegyei levéltárak első állandó őrzőhelye. Levéltári Közl. 20-23/1942-45. 196-197.
- /3/ Dercsényi Dezső-Pogány Frigyes-Szentmihályi Zoltán : Pécs / Városképek-műemlékek / Bp. 1966. 48-50.
- /4/ Uo. 50.
- /5/ Dányi Dezső : Győr polgársága a XVIII. század végén. Arrabona 6/1964. 109-133 és Uő. Városi háztartások és családok a 18. század végén / Győr 1787 /. Történet. Évkönyv 1963-64. 73-109.
- /6/ Az első magyarországi népszámlálás / 1784-1787 / Szerk. Dányi Dezső és Dávid Zoltán Budapest 1961.



/7/ Fényes Elek : Magyarország statistikai és geográfiai állapota. Pest 1836-41.

/8/ A dunántúli piacközpontok népességének növekedése 1874-1930

Sorsz.	Név	Lakosság fő		Növekedés %
		1787	1830	
1.	Magyaróvár	1975	2452	124,1
2.	Moson	2343	2976	127,0
3.	Nezsider	1555	2036	130,8
4.	Sopron	12639	12521	
5.	Kismarton	2271	2676	117,8
6.	Szombathely	2472	3888	125,9
7.	Körmend	2486	2985	120,1
8.	Kőszeg	5326	5757	108,1
9.	Veszprém	7346	10657	145,1
10.	Pépa	8814	13485	153,0
11.	Zalaegerszeg	2881	3454	198,9
12.	Nagykanizsa	3857	5485	142,2
13.	Győr	13421	14551	108,4
14.	Tata	3717	5144	138,4
15.	Esztergom	5492		
16.	Szentendre	3485		
17.	Székesfehérvár	11816	20069	169,8
18.	Dunaföldvár	5839	9862	168,9
19.	Hőgyész	1609	2349	146,0
20.	Paks	4865	7396	157,9
21.	Marcali	1338	1436	107,3
22.	Pécs	8853	12517	141,4

/9/ Bácskai Vera : Győr társadalmi összetétele a XVIII. században IN Győr. Várostarténeti tanulmányok. Győr 1971. 167-195.

/10/ Nemes Lajos : Eger város XVIII. századi kézművesipar fejlődése a statisztikai adatok tükrében. Archivum. A Heves megyei Levéltár Közleményei 4/1975. 71-95.

/11/ Rajnis szövegét idézi Borbíró V.-Valló I.: Győr városépítéstörténete. Bp. 1956. 164-165.

Erik FOGEDI :

Die Entwicklung der Städte von Transdanubien / 1767-1848 /

Der vorliegende Aufsatz diente als eine vom Voreitzenden gegebene Grundlage zur Diskussionen der städtegeschichtlichen Sektion, die sich mit der Entwicklung Transdanubischer Städte 1768-1848 befaßten.

Die Vorgeschichte der Periode wurde längst geschrieben. Das Ende des 17. Jh. brachte die Befreiung Transdanubiens von der anderthalb Jahrhunderte lang dauernden Türkenherrschaft mit sich, die befreiten mittelalterlichen Städte waren teils sakrale Mittelpunkte des Landes: Esztergom, /Gran/, Fehérvár/Stuhlweissenburg/, teilweise Bischofsitze: Győr / Raab /, Veszprém / Veszprim/, Pécs / Fünfkirchen/, fast alle rege Handelszentren. Die Befreiung erfolgte auf der Grundlage des Feudalismus, daher blieb der alte Unterschied zwischen den durch die königliche Kammer kontrollierten sog. königlichen Freistädte und den unter privater Grundherrschaft stehenden Marktflecken weiterhin geltend, dadurch ergibt sich ein wesentlicher Unterschied in bezug auf die Quellenlage zum Nachteil der Marktflecken, die nur eine schwach entwickelte Selbstverwaltung ausüben durften. Alle Städte und Marktflecken waren in einem elenden Zustand, die Stadtbefestigungen und Häuser in Trümmern, die Bevölkerung auf einen Bruchteil der mittelalterlichen zusammengeschmolzen, letztere ergänzte sich mit massenhaft einwandernden - meist deutschen - Bürgern, am Anfang des 18. Jh. entfalteten hauptsächlich kirchliche Würdenträger eine fieberhafte Beuterei.

Die erste Frage, die sich dem Forscher stellt ist, welche Siedlungen dürfen in diesem Zeitraum als Städte betrachtet werden, da es zur Zeit in Transdanubien 231 " Städte " gab / 9 königliche Freistädte, 2 Bischofsstädte und nicht weniger als 220 privilegierte Marktflecken!/. Dass das juristische Merkmal nicht ausschlaggebend ist, ist schon seit geraumer Zeit bekannt, die Bevölkerungszahl / mehr als 2000 Einwohner/ scheint auch nicht das geeignete Merkmal zu sein. Am nächsten kommt man zur Wahrheit indem man jene Siedlungen als Städte qualifiziert, die über einen eigenen Marktbereich verfügten. Aus einer auf Grund der Landeskonskription von 1828 durchgeführte Untersuchung stellte sich heraus, dass nur 22 Siedlungen, also ungefähr ein Zehntel der "Städte" die Rolle eines Marktzentrums erfüllten.

Die Bautätigkeit in der ersten Hälfte des 18. Jh. fiel mit der Blütezeit des Barocks in Ungarn zusammen, in diesem Sinne sprechen Kunsthistoriker von dieser oder jener " Barockstadt" oder vom Barockzeitalter dieser oder jener Stadt. Fasst man aber nicht nur die Stilmerekmale der bedeutenden Neubauten ins Auge, so muss eindeutig festgestellt werden, dass die Transdanubischen Städte keine Barockstädte geworden sind. Obzwar oft die Monumentalbauten des Mittelalters vernachlässigt, sogar manchmal mit Hilfe der Bischöfe vernichtet wurden / z.B. in Stuhlweissenburg/, planten sie meistens nur ein kleines Viertelort, wo sie freie Hand hatten / z.B. in Szombathely / Steinamanger, Pécs /. Der Stadtgrundriss blieb überall unangetastet, Strassen und Häuserblöcke behielten ihre typischen mittelalterlichen Merkmale. Wenn hier immer wieder von kirchlichen Würdenträger gesprochen wird, so soll damit auch auf das Fehlen anderer Elemente hingewiesen werden. Die ungarische Aristokratie wohnte in Wien, der begüterte Adel am Land, beide blieben von den einheimischen Städten fern. Allein in den Koei-

tatszentren wurden Komitatsitze / grosse Verwaltungsgebäuden mit einem Gefängnis / erbaut, doch die gewählten Funktionäre dieser autonomen adeligen Institution bauten sich in der Stadt kein Wohnhaus, sondern besuchten nur gelegentlich / meist zur Zeit der Generalversammlung / den Komitatsitz und stiegen in grossangelegten Wirtshäuser ab, die ihre Person samt Dienerschaft, Kutsche und Pferden unterbringen und verköstigen im Stande waren.

Es ist klar, dass die Kirche die zur Bautätigkeit nötigen Mittel aus der Konjunktur der Agrarprodukte verschaffte, dasselbe gilt wahrscheinlich auch für das Bürgertum während der Kriegsjahre des beginnenden 19. Jahrhunderts. Die Bevölkerungszahl scheint diese These zu unterstützen. Zwischen 1787 und 1830 können die höchsten Wachstumsraten in jenen Städten verzeichnet werden, die an der Produktion der und an dem Handel mit Agrarprodukten am meisten teilnahmen. Der Bevölkerungszuwachs ernährte sich aus der Einwanderung, die zwar um die Mitte des 18. Jh. abflaute aber weitaus nicht aufhörte. Eine Spezialstudie bewies, dass in Raab / 1787 : rund 13000 Einwohner / 1761-1820 im jährlichen Durchschnitt 40 Neubürger aufnahm, deren 61 % Einwanderer / u.zw. 24 % aus dem Ausland / waren. Der hohe Prozentsatz der Einwanderer hatte eine fantastisch hohe soziale Mobilität zur Folge. In einer Bürgerkonskription aus 1800/1801 konnten in Raab nur 40 % der 1772/73 konskribierten und 22 % jener, die in den Listen von 1757/58 figurieren, gefunden werden. Selbst wenn man die Tatsache in Betracht zieht, dass bei dieser Untersuchung die auf weiblicher Linie erfolgte Vererbung nicht berücksichtigt wurde, also die tatsächliche Mobilität sicher niedriger war, sind das hohe Zahlen mit schwerwiegenden Konsequenzen. Die in der zweiten Hälfte des 18. Jh. eintretende Dekonjunktur der Agrarprodukte liess - ebenfalls in Raab - die Berufsstruktur der Bürger schon 1757-1801 vollkommen erstarken.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, dass in diesem Zeitraum die Transdanubischen Städte nicht grundlegend umgewandelt wurden, weder in ihren Aussenen, noch in der Gesellschaftsstruktur, die Gestaltung moderner Städte blieb für die nächste Periode, der Zeit nach der Revolution von 1848 vorbehalten.



## KORREFERÁTUMOK

Lakatos Ernő :

Pest megye Duna jobbpartí települései / 1728 - 1828 /

A terület - amelyet ebben a tanulmányomban tárgyalok - azonos Pest-Pilis-Solt vármegye pilisi járásával, a megye dunántúli részével, nevezetesen a pilisi hegyvidékkel és a két nagy dunai szigettel : a szentendreivel és a ráckeveivel. A politikai, közigazgatási határok ekkor sem fedték teljesen a földrajziakat. Így a szentendrei szigeten nem vehették figyelembe Kisorosi községet, amely ekkor Nógrád megyéhez tartozott, valamint az akkor Fejér megyei Érd, Sós-kút, Százhalombatta és Tárnok községeket sem.

A török alatt elpusztult falvak betelepülése már 1715-ben nagyobb részt megtörtént /1/, a járás 47 településéből 38 ekkor már lakott volt. A falvak megszállása ezután már lassabb ütemben folytatódott, 1728-ban 41, 1744-ben 44, 1760-ban pedig 46 településsel találkoztunk. /2/ Albertfalva pedig a XIX. század első felében, 1819-ben települt, jelentéktelen zsellérközség.

Az úrbérrendezés idejére a nagy telepítési processzus lényegében lezárult, kialakult a ma is meglévő falurendezer. A falvak általában a régi elpusztult falvak helyén éledtek újjá, felvették annak nevét, kivétel csupán Törökbálint és Vörösvár volt. Az utóbbi a törökök telepítése a XVII. század közepén. Néhány falu azonban pusztá maradt, mint Alsó és Felső Háros, Leányfalu, vagy teljesen eltűnt mint Kandó, Bolgárom, Várad, Szőlős, Gyala, Simonfalva, Lak, Diósdjendő és Csönkatebej. /3/

A falvak megszállásával egyidőben lassan tisztázódtak a birtokviszonyok is. Előggé korán és változatlan területen alakult ki a ráckevei uradalom, amelyhez 12 község tartozott, kezdetben Savoyai Eugen herceg, később a királyi család birtoka. A 18. század elején kialakul a tíz faluból álló Óbudai Zichy uradalom, amely hosszas jogvita után a század közepén a kamara kezébe kerül 9 faluval, a tizediket, Perbált már az 1800-as években szarzi meg, de még három egyéb faluval / Visegrád, Tótfalu, Pilisszántó / is kiegészül a kamarai birtoktest. A vizsgált terület falvainak nagyobb része kincetári vagy uralkodói birtok / 25 település /. A pálosok és budai apácák régi birtokjoga is elismerést nyer 5 falura, a bécei vagy skót bencések három falut, a jezsuiták egyet szereznek. II. József szekularizációja révén az egyházi birtoktestek is megszűnnek, a budai apácák három faluja / Bporsjendő, Pilisceaba és Öröm / József főherceg birtokába kerül, de csak 1800-ban és már a vallásalapítól. A jezsuita rend feloszlataa után a törökbálinti rendházat és uradalmat gr. Majláth József vette meg. A pálosok két faluja a pilismeróti vallásalapítványi uradalom része lesz a rend feloszlataa után. Borovszky szerint a telki apátság birtokjoga nem szűnt meg Pátyon, osztozkodtak a Majláth, Szirmay, Várady, Splényi, Brunswich, Véceey és Szentiványi családokkal. Budajendő és Telki a skót bencéseké maradt. Ugyanakkor kialakultak a kisebb-nagyobb világi, földesuri birtoktestek is.

Teresztyánszky József esztergomi alispán 1754-ben Vörösvár, Soly-már és Szentiván földesura, az urbárrendezés idejében már a Majtényi család birtokolja a három községet. Nehéz követni a földesuri birtok-változásokat : az 1730-as években Vörösvár még az Esterházyak, Soly-már a Vattayak, Szentiván az Ágostonrendi apácák birtoka. Teresztyánszky kézen csak Hidegkút maradt. Az Esterházyak csak Pécsmegyei maradtak birtokosok. Tinnye a Miskay nemzetség birtoka, Tétény Száraz György után a Rudnyánszkyakra száll. Bia és Torbágy 1728-ban még Farkas István és a Hohenbart örökösök birtoka, később a Sándor családra száll, majd osztoznak rajta a Szily családdal. /4/

Kereken egy évszázad távlatában, 1728 és 1828 között a falusi társadalmak összetételének változásait kívántuk figyelemmel kísérni. Feltételezésünk az volt, ha a községek adatait csupán egy betűrendes táblázatban közöljük, akkor olyan átlagszámot kapunk, amelyet legfeljebb egy Pest megyei átlagszámmal vethetünk össze. Ezért három megoldás irányában kezdtük meg kutatásainkat. Először földesurak szerint kezdtük csoportosítani a községeket és így próbáltunk néhány következtetést levonni. Majd a birtokosoktól eltekintve a mezővárosi fejlődés jellemző vonásait kívántuk megragadni. Végül a fővárosi agglomeráció korai jelenségeit váltuk felfedezni, a Buda környéki községek társadalmi összetételének vizsgálatában. Mind a három elemzésnél támaszkodtunk az 1728-as és 1828-as regnicolaris, valamint az 1770-es / vagy 1770 körüli / urbéri összeírás adataira. Az 1770 és 1828 közti fejlődést a Pest megyei községek viszonylatában elemezte már Spira György /5/, de ő a földrajzilag annyira eltérő helyzetű és a különböző földesuri és jogállású községek adatait egyszerűen betűrendben közölte a végeredményben egy megyei átlag kiszámítására törekedett. A mi hármas kérdésfeltevésünk túlmege a Spira-féle problematikán és az időhatárokat kiterjesztve azt akarjuk vizsgálni, hogy az egyes földesuri típusok / királyi, kamrai, egyházi és magánföldesurak / falvainak paraszti társadalmak közt van-e különbség, a mezővárosi fejlődés általában különbözik-e a többi falvakétól és végül Buda mint főváros a vizsgált korszakban hatással volt-e a szomszédos települések társadalmának alakulására? Feltételeztük, hogy a királyi család saját birtoktestén akadálytalanul érvényesítette jobbágypolitikáját, a kamrai birtoktest falvaiban is a hivatalos jobbágyvédő politika érvényesült, és végül lehettek különbségek a világi és egyházi földesurak birtokain is.

A fenti csoportosítási szempontokat alkalmazva vizsgáltuk meg az egyes falvak lakosságának alakulását, a telki állomány kialakulását, a jobbágyság és zeellérek számának és arányának változását. A jobbágyság és zeellérek vonatkozásában mind az 1770-es urbéri, mind az 1828-as regnicolaris összeírás egyértelmű, bizonyos módszertani problémát jelentett ebben a vonatkozásban az 1728-as regnicolaris összeírás feldolgozása. A z utóbbi összeírás adatainak gazdagsága sok segítséget nyújtott, de nem minden esetben határozta meg egyértelműen az urbéresnek jobbágysági vagy zeelléri mivoltát. Az összeírás alapján a telkek számát sem tudtuk megállapítani. Feldolgozásunk szempontjából jobbágynek fogadtuk el azt az urbérest, akit az összeírás ilyennek tüntetett fel vagyoni helyzetére való tekintet nélkül, és ugyanígy jártunk el a zeellérek vonatkozásában is. A valóságban így előfordulhatott, hogy egyes zeellérek a jobbágyságnál vagyonosabbak lehettek. A nagyobb probléma akkor jelentkezett, ha az összeírás egyáltalában nem utalt az összeírtak jobbágysági vagy zeelléri mivoltára. Ilyenkor a szomszédos községek urbéreseinek vagyoni viszonyai alapján utaltuk az illetőt a jobbágy vagy zeellér kategóriába. A koldusokat mindig a házatlan zeellérek közé soroltuk és a földalatti kunyhók lakóit. Ugyanide kerültek a vagyoni nélküli új telepesek is. /6/

Hagy általánosságban azonban az 1728-as összeírás a fenti vonatkozásokban sem adott torz adatokat és tanulmányunkban jól fel tudtuk használni. Az 1770-es és 1828-as összeírást nem eredetiben, hanem a Spira féle feldolgozásban használtuk fel.

A három összeírás egy 1728 és 1770 közötti 42 éves és 1770 és 1828 közötti 58 éves korszak határait határozza meg. Az első korszakban befejeződik a nagy telepítések folyamata további nyolc falu betelepítésével, a második korszakban már csupán egy törpe zsellérfalu, Albertfalva települ. Az első korszakban a már megszálalt falvakban folytatódik a hozzátelépítés, amit részben a gyér népesség, részben a járványok népességpusztításai indokolnak. Az 1739. évi pestisjárvány Budaörsről 259, Budafehérről 178, Budakesziről 352, a földesúr szerint 536 áldozatot szedett. A budaörsi halotti anyakönyv 266, a pesthidegkúti 179, az ürömi 98, a zsémbéki meg éppenséggel 830 halálesetet tüntet fel./7/ Az új telepések egyébként heroikus küzdelmet folytattak megélhetésükért : 1728-ban Budaörs 26 lakosáról azt mondja az összeírás, hogy itt a sváb nép legnyomorultabbjai laknak, akik koldulásból és kézi munkával tengetik életüket. /8/

Míg az első időszakban a falvak lakosságának nagymérvű gyarapodása többnyire a bevándorlásból ered, addig 1770 után egy csapásra megváltozik a helyzet és a népességszáma emelkedésének fő forrása a népszaporulat.

Ezt a folyamatot az urbéres háztartások valóságos számának összevetéséből állapíthatjuk meg : a népesség számát a háztartásonként érvényes 5.5-es szorzószám alkalmazásával véltük megállapítani, de közöltük az 1785-ös, illetőleg az 1850-es hivatalos népszámlálás eredményeit is.

Év	1728	1770	1785	1828	1850
Urbéres háztartások száma	2593	7054	?	13130	?
Népesség becsült száma kb.	14260	38797	51923	72215	78190

Ez az intenzív népgyarapodás szükségképpen hatással volt a telki állomány változására is / az 1728-as telki állomány az összeírásból nem állapítható meg, amint már korábban említettük./

Éveszám	1770	1828
Telki állomány	1542 telek	1641 telek

Amíg a népesség száma 1770 és 1828 között 83 %-kal, addig a telki állomány kb. 6 %-kal emelkedett. Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy területünkön a földesúri és jobbágybirtok aránya a jobbágyok javára változott, de nőtt a lakosság gyarapodásának arányában. Vizsgáljuk em ezt a folyamatot hármas kérdés feltevésünk szerint.



A népesség alakulása földesuri birtoktestek szerint.

	Urbéres háztartások			Telki állomány		Válto- zás %
	1728	1770	1828	1770	1828	
I. Kir. család uradalma	522	1224	2703	416	412	- 1
II. Az óbudai kincstári uradalom	1153	3518	5960	459	501	+ 9
III. Világi földesurak birtokai	603	1440	3060	415	460	+10,8
IV. Kezdetben egyházi, később világi földesuri birtokok	315	872	1407	253	268	+ 6
Összesen	2593	7054	13130	1543	1641	+6,35

Az urbéres háztartások száma a vizegált évezéadban általában ötszörösére emelkedett, lényegtelen az eltérés az egyes birtoktípusok között. Az első időszakban 1728 és 1770 között az urbéres háztartások növekedésével párhuzamosan nőtt a telki állomány is. Bár erről külön kimutatásaink nincsenek, de tudjuk, hogy a telepítések mindig urbéres földek kihasításával jártak. A telepítési korszak végével ez a gyakorlat megszűnik, lényegtelen a telki állomány növelése, egyes falvakban csökken is, nem annyira a földesuri földfoglalások, hanem az egyes telkeknek nyolcad telkekre való ázétése és zeellérbelsőségek kialakítása miatt. A királyi uradalom területén még éppenséggel csökkent a telki állomány / Tököl közeeében 34 %-kal; lényegtelenül, de csökkent Becsen, Caepelen, Lórén, Makádon, Szigetzentmártonban, viszont emelkedett Ráckevén, és Caepen. Ráckevén telkes jobbágyok nem éltek, a mezőváros polgárlényegében zeellérek voltak, akik a szomszédos pusztákat bérelték. Telki illetményüket a házaz zeellérek ezáma után nyolcad telekre becsülták. Valóban ez lehet a reális eljárás, mert az 1862. évi urbéri egyezség alkalmazásával minden házaz zeellér nyolcad telki illetményt kapott. / Figyelemre méltó, hogy a telkek száma elsősorban a világi földesurak birtokain nőtt közel 11 %-kal, amely jóval meghaladta a 4,8 %-os megyei átlagot.

A kamarai birtokon is közel kétszer annyi telek képződött, még az egyházi birtok teleknövekedése is fölülmúlt az átlagos megyei szintet. Vizsgáljuk meg ugyanezt a fejlődést a mezővárosok viszonylatában.

### A mezővárosi népesség alakulása

	Urbéres háztartások			Telki állomány	
	1728	1770	1828	1770	1828
Ráckeve /9/	212	409	704	46 <sup>x</sup>	77 <sup>x</sup>
Szentendre	251	1024	1008	26	26
Óbuda	234	672	1523	29	28
Zsámbék /10/	222	279	507	97	101
Összesen :	919	2384	3742	198	232

<sup>x</sup> A házas zsellérek 1/8 telke után becsült szám, ennyit állapított meg 1862-ben, de akkor már 766 házas zsellér után az urbéri bíróság, összesen 102 és 2/8 telket./

A négy mezőváros 1728-ban közel egyforma népességű volt, 42 év múlva még mindig Szentendre vezetett, messze felülmúlva valamennyit, ez volt a város virágkora, csakhamar elébe kerül Óbuda. Hiába indultak egyforma eséllyel 1728-ban fekvésük döntően meghatározta fejlődésük ütemét, telki állományuk lényegében változatlan és fejlődésük a telekállománytól független.

Vizsgálataink azt igazolják, hogy a mezővárosok növekedése - amely egy évszázad alatt négyszeres volt - elmaradt a vizsgált terület egészének fejlődésétől, ahol is ötszörös emelkedést állapíthatunk meg. / 2593-ról 13.130-ra/. A városiasodás feltételei mind a négy mezővárosban egyformán fennállottak, mindenütt voltak iparosok / céhek /, kereskedők, de a század általános viszonyai a városi fejlődésnek nem igen kedveztek.

A harmadik kérdésfeltevésünk a fővárosi vonzással kapcsolatos. Budával szomszédos egy mezőváros / Óbuda / és nyolc község / Békásmegyer, Hidegkút, Budakeszi, Budaörs, 1819-től Albertfalva, Budafok / régi nevén Promontórium /, Tétény és Csepel /; ezen a területen 1728-ban 430 urbéres háztartást, 1770-ben 1605-öt, 1828-ban pedig 3722-öt találunk. A népesség növekedése az átlagos ötszörössel szemben közel kilencszeres egy évszázad alatt. Ugyanakkor a telki állomány 1770-ben 158 telek, 1828-ban már 190 telek, a növekedés itt a 20 %-ot is meghaladja. / Békásmegyeren öttel, Budakeszin 27-tel, Tétényben kettővel nőtt a telkek száma; féltelekkel Csepelen, egy telekkel Óbudán fogyott a telkek száma, Budaörsön és Hidegkúton változatlan a telki állomány./

A főváros környéki népességalakulása

	Urbéres háztartások			Telkek száma	
	1728	1770	1828	1770	1828
1. Békásmegyer	-	105	179	7 16/32	12
2. Óbuda	234	672	1523	29 4/32	27 27/32
3. Hidegkút	30	125	143	10 -	11 4/32
4. Budakeszi	97	243	480	66 28/32	93 20/32
5. Budaörs	26	200	459	13 4/32	13 4/32
6. Albertfalva	-	-	43	-	-
7. Promontorium	-	158	480	-	-
8. Tétény	22	60	292	10	11 24/32
9. Csepel	21	42	123	21 16/32	21
Összesen :	430	1605	3722	158 4/32	190 15/32

Még ezen a területen sem volt és nem is lehetett arányos a népesség és a telki állomány növekedése. Ha már a föld nem szaporodott, de a népesség igen, akkor ennek a ténynek az urbéres népesség társadalmi megoszlásában kellett megmutatkoznia. A telkek száma durván másfélszer volt, arányos osztás esetén ez kb. 6000-6500 negyedtelkes jobbágyháztartást jelenthetne.

Az urbéres háztartások száma 1770-ben kerekén 7000 volt; nagyjából minden földmivelő negyedtelkes jobbágy lehetett volna. Ez azonban megvalósíthatatlan volt a föld agrotechnikája / hatókrós szántás, ugarolás /, és a régi paraszti jogszokások miatt / a telket a legidősebb fiú öröklő, a testvéreket pénzben kell kielégíteni. / Ezenfelül a földesurak sem látták szívesen a jobbágytelkek felaprózódását.

Más volt a helyzet már 1828-ban, ekkor 13000 háztartást kellett volna az 1641 jobbágyteleknek eltartania. Nyilvánvaló, hogy a népesség szaporodása a falusi társadalmak megoszlásának nagymértékű változását idézte elő. Vizsgáljuk meg, hogy ez a jelenség a különböző birtoktípusoknál, mezővárosoknál és a budakörnyéki falvaknál milyen arányban jelentkezett. Ezért egy összefoglaló táblázatban tárjuk az olvasó elé számításaink eredményét..



	Jobbág			Házas zsellér			Házatlan zsellér		
	1728	1770	1828	1728	1770	1828	1728	1770	1828
I. A ráckavei uradalom	238	460	677	248	621	1728	36	143	298
II. Az óbudai uradalom	306	1192	1236	730	1983	3009	118	343	1716
III. Világi földesurak birtokai	412	868	902	181	527	1768	10	55	390
IV. Az egyházi földesurak birtokai	196	439	498	89	369	776	30	74	133
Összesen :	1161	2949	3313	1248	3490	7281	194	615	2536
V. A mezővárosok	127	516	432	709	1594	2044	83	275	1266
VI. Budapesti birtokok	156	468	453	216	956	1950	59	181	1306

Az urbéres népesség száma birtokteestek szerint

Birtokteestek	I. Rékövelei uradalom			II. Kamerai uradalom			III. Világi földesurak			IV. Egyházi földesurak		
Év	1728	1770	1828	1728	1770	1828	1728	1770	1828	1728	1770	1828
Jobbég	238	460	677	305	1192	1236	412	858	902	196	439	498
Házass zeallér	248	621	1728	730	1963	3009	181	527	1768	89	359	776
Házatlan "	36	143	298	118	343	1715	10	65	390	30	74	133
Üeeres urbéres	522	1224	2703	1153	3518	5956	603	1440	3060	315	872	1407
Mezővéros	R á c k e v e			S z e n t a n d r e			Ó b u d a			Z e á m b é k		
Év	1728	1770	1828	1728	1770	1828	1728	1770	1828	1728	1770	1828
Jobbég	-	-	-	32	85	30	65	228	214	30	202	189
Házass zeallér	184	369	617	219	787	691	144	369	508	162	69	228
Házatlan "	28	40	87	-	152	287	25	75	801	30	8	91
Urbéres	212	409	704	251	1024	1008	234	672	1623	222	279	507

A jobbágyságok száma az első időkben / 1728-1770 / nyilvánvalóan a tudatos, szándékos telepítési akciók következtében 55 %-kal, a házas zselléreké 178 %-kal, házatlan zsellérek száma 165 %-kal - tehát nagyjából arányosan - emelkedett. A következő 58 éves időkben a jobbágyságok száma már csak 12 %-kal nő, a házas zselléreké viszont 108 %-kal, a házatlan zsellérek emelkedése megközelíti a 400 %-ot. A változás előidézésében a döntő tényező a természetes népszaporodás, és ez az urbános lakosság földtelen rétegeit gyarapította. Amíg 1728-ban a világi földesurak birtokain volt a legtöbb jobbágyság, addig 1770-ben az óbudai uradalom már messze megelőzte arányában is a másikat kategóriát. Ugyanitt volt a legerősebb a házas zsellér kategória emelkedése, itt volt a járás házas zselléreinek több mint 56 %-a. A következő időkben már a ráckevei uradalom és a világi földesurak birtokain is háromezeresére emelkedett a házas zsellérek száma, viszont az óbudai uradalom területén kb. 50 %-kal. A házatlan zsellérek számának növekedése is a második időkben ugrik meg. Ebben a kategóriában is az óbudai uradalom vezet, itt található a házatlan zsellérek 67 %-a. Mondhatnánk, az óbudai uradalom területén három mezőváros van és ez a körülmény van hatással az ismertett változásokra. A jobbágyságok 1728 és 1770 között a mezővárosokban gyarapaznak leginkább, számuk kb. 300 %-kal nő, a következő időkben azonban 20 %-kal esik. A házas zsellérek az első időkben 100 % fölött növekednek, a következő időkben kb. 25 %-kal, messze a járási átlag alatt. Jelentős azonban a házatlan zsellérek számának feltűnő megugrása 1770 és 1828 között, de ez is a járási átlag alatt van. Mindenesetre 1828-ban a mezővárosokban is a házatlan zsellérek fele, a házas zsellérek kb. 28 %-a, a jobbágyságoknak alig 13 %-a. Ez az összetétel egyben meghatározta a Pilisi járás mezővárosainak jellegét is. Szemben az alföldi mezővárosokkal, itt már korán jelentkeztek az iparosok és kereskedelemmel foglalkozó, jogilag zsellérnek, valójában polgárnak számító városi réteg.

Végül Budakörnyék viszonylatában is tehetünk néhány jellemző megállapítást.

Az első időkben 200 %-kal nő a jobbágyságok száma, a második időkben kb. 4 %-kal fogy. A házas zsellérek száma az első időkben négy és félszeresére nő / 44 %-kal /, utána csak kétszeresére. A házatlan zsellérek száma először a jobbágysággal arányosan, a második időkben azonban 621 %-kal nő. Budakörnyéken van a pilisi járás házatlan zselléreinek több mint fele, a házas zsellérek 27 %-a és a jobbágyságok alig 14 %-a. Tehát a Budakörnyék társadalmi viszonyai ekkor megegyeztek a mezővárosok társadalmával. Mégis volt egy alapvető különbség: Óbuda kivételével itt a zsellérek elsősorban szőlőművelő zsellérek voltak. A házatlan zsellérek vázalkozó nagy tömege azonban a fejlődő fővárosi ipar munkaerő-tartalékát alkotta. S így megállapíthatjuk, hogy a főváros közelsége már ekkor is jelentős befolyással volt a budakörnyéki paraszti társadalom rétegződésére.



Végeredményben megállapíthattuk, hogy a királyi család ráckevei uradalmában a paraszti társadalom fejlődésére jellemző mutatószámok a legrosszabbak. Talán lényeges befolyást gyakoroltak a különböző rossz hírű bérlők. Meglepőnek tartottuk a világi földesurak kategóriájának jó eredményeit. S váratlanul jelentős volt a Budakörmények fejlődése. Mindezek után a helytörténeti kutatásoknál a földrajzi tényezőknek nagyobb figyelmet kell szentelni.

Jegyzetek

- 1/ Pest megyei Levéltár. / továbbiakban : PmL./ Az 1715. évi regnicolaris összeírás Pilisi járási adatai.
- 2/ A betelepültség megállapítása a PmL 1728. évi regnicolaris, az 1744. és 1760. évi dikális összeírás Pilisi járási adatai alapján történt. Lásd még Petróci Sándor : Pest megye ujjátelepülése 1711-1760. című tanulmányát. / adatai a 4. jegyzetben /
- 3/ Káldy-Nagy Gyula : A budai szandzsák 1559. évi összeírása Budapest, 1976. Kézirat a Pest megyei Levéltár tulajdonában.
- 4/ A birtokosok meghatározásánál a következő forrásokat használtam fel : A Pest megyei Levéltár 1715., 1720. és 1728. évi összeírásai, az 1770. évi urbáriumok, az 1785. évi népszámlálás, illetőleg Borovszky Samu : Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Budapest é. n. I. kötet, továbbá Pest megye múltjából Budapest, 1965. I. kötetéből Petróci Sándor : Pest megye ujjátelepülése 1711-1760. című tanulmánya, valamint Spira György : A Pest megyei parasztság 1848. előtti rétegződéséhez. Bp. 1959. Klny. a Századok 1958. évi 5-6. számából.
- 5/ Spira i.m.
- 6/ Az 1728. évi összeírás adataiból mindig kihagytam az esetenként felsorolt lelkészt, notariust, és a postamestert. Az ispánokat / 3 volt /, az urasági vadászokat, erdőőröket, hajdúkat / 4 volt /, sörfőzőket és vincelléreket / 3 volt /, valamint a 7 mézesgetőt, a házatlan zsellérek közé soroltam, mivel feltehetően urasági házban laktak. A fentiekén kívül Dunabogdányban egy kovácsot, Zsámbékon 17, Ráckeven 7 urasági szolgát, Visegrádon egy révészt beosztottam a házatlan zsellérek közé. Így ez a kategória járási viszonylatban 43 személlyel nőtt meg. A jobbágytelken élő nemesek természetesen a jobbágyok közé kerültek.
- 7/ Bonomi Eugen : Die Pest im Ofner Bergland Klny. Megjelent Südostforschungen 1941. évf. 502. 1.
- 8/ Budafokot / Promontorium/ 1736-ban szálították meg. Az urbéri kérdőpontokra adott válaszokban ez olvasható róluk : " Határukban nagy szőlőhegyek vannak és ottan való szüntelen munkálkodásukkal maguk életét táplálhatják. Határukban kőbánya vagyon és ott is pénz szereshetnek. A promontoriumbeliek mindnyájan csak zsellérek, s közülük senkinek se szántóföldje, se rétje nincs, sem pedig vonyómarhája, hanem némelyek, kiknek szöllejük vagyon, abból élnek, némelyek pedig más szölleiknek kapálásával mindennapi szükségseire való pénzt keresnek és aratásokkal, kinyeret maguknak ezereznek ". Ezt a hosszú idézetet azért közöltük, mert ehhez hasonló volt valamennyi mezőgazdasági zsellér élete.
- 9/ Ha Ráckevét a telkiállomány kimutatásból kihagyjuk, valóban alig 1 1/2 %-os növekedéssel számolhatunk. És ez a reális szám, a mezővárosokban a telki állomány nem nőtt.
- 10/ Zsámbékon az 1728. évi összeírás 28 többnyire kereskedő zsidó családot mutat ki, ezek részben saját házban, részben urasági házban laktak. Őket a házass zsellérekhez soroltuk, kivéve a más házában lakó 13 családot, ők természetesen házatlan zsellérek.

Ernő LAKATOS :

Die Siedlungen vom Komitat Pest am rechten Ufer der Donau / 1728-  
1828 /

Die transdanubischen Siedlungen vom Komitat Pest gehören zum Bezirk Pilis. Im Zeitraum 1728-1828 waren 34 Marktflecken und 43 Gemeinden auf dem geprüften Gebiet. Das im Besitz der königlichen Familie liegende Herrschaftsgut in Ráckeve bestand aus 12, das Kammerherrschaftsgut in Óbuda / Altöfen / aus 13 Ortschaften. Im Besitz weltlicher Gutsherren befanden sich 13 und in der Hand der Kirche waren insgesamt nur 9 Domäne.

Diese Studie untersuchte die gesellschaftliche Schichtung der Hörigen und zwar in der Teilung der obigen Besitzgruppen. In der 100jährigen Relation erhöhten sich in allen Besitzgruppen die Hauswesen der Fronbauern auf das fünffache, doch ihr Bodenbesitz wuchs nur in wesentlich niedriger Proportion : durchschnittlich um 6 %. Auf dem Dominium der königlichen Familie verringerte er sich sogar. Die Untersuchung der dreier Gliederung / Lehensmann, Kleinhäusler, Beisitzer / ergab folgendes Resultat : Auf dem Kammergut erhöhte sich die Zahl der bodenlosen Kleinhäusler und der Beisitzer **um** seisten.

Abgesondert prüften wir die Schichtung der mit der Hauptstadt Buda benachbarten Dörfer. Man konnte feststellen, daß die Nähe der Hauptstadt auf die Gliederung der Bevölkerung eine bedeutende Rolle spielte. Hier erhöhte sich in erster Linie die Zahl der Beisitzer. Hier entstand also im Keim der Arbeitskraftvorrat des, sich im Aufschwung begriffenen Kapitalismus.

F O G G E L É K

I. A ráckevei királyi uradalom urbéres népességének megoszlása

	Jobbógy			Házasszeállér			Házatlan szeállér		
	1728	1770	1828	1728	1770	1828	1728	1770	1828
1. Ráckeve	-	-	-	184	369	617	28	40	87
2. Albertfalva	-	-	-	-	-	33	-	-	10
3. Bacsó /Sziget-/	12	25	25	12	1	43	-	25	14
4. Csopel	21	27	35	-	12	70	-	3	18
5. Csóp / Sziget-/	17	37	57	4	17	68	-	13	9
6. Láróv	19	33	58	3	2	21	-	-	1
7. Makád	51	71	100	-	-	77	-	17	19
8. Promontorium	-	-	-	-	131	413	-	27	67
9. Szentmárton	16	21	29	-	10	42	-	5	16
10. Szentmiklós	45	112	181	30	27	171	7	-	8
11. Szigetújfalv	16	25	32	2	19	75	-	13	32
12. Tököl	41	109	160	13	33	98	1	-	17
Összesen :	238	460	677	248	621	1728	36	143	298



II. A kincstári uredalom urbéres lakoségának megoszlása

	J o b b á g y			Házass zeillér			Házatlan zeillér		
	1728	1770	1828	1728	1770	1828	1728	1770	1828
1. Óbuda	65	228	214	144	369	508	25	75	801
2. Szentendre	32	85	30	219	787	691	-	152	287
3. Békésmegyer	-	15	17	-	87	100	-	3	62
4. Bogdány	16	121	125	77	88	219	19	10	64
5. Budakeszt	58	65	65	14	170	263	25	8	152
6. Budaörs	-	35	35	17	124	309	9	41	115
7. Monostor	10	51	72	5	6	86	1	8	11
8. Perbál	-	52	64	-	65	96	-	6	25
9. Pilisegyház	36	55	66	9	68	126	3	12	18
10. Tótfalu	25	155	196	34	29	180	3	9	48
11. Tök	15	101	130	27	21	103	1	11	14
12. Visegrád	18	27	34	22	100	100	2	-	27
13. Zádmbók	30	202	188	162	69	228	30	8	91
Összesen :	305	1192	1236	730	1983	3009	118	343	1715

III. A világi földesurak birtokai népesságének megoszlása

	J o b b á g y o k				Házas zeallérek				Házatlan zeallérek			
	1728	1770	1828		1728	1770	1828		1728	1770	1828	
1. Esterházy : Pócsamegyer	23	52	46		15	21	129		1	6	23	
2. Nemesi közbirt : Tinnye	32	67	51		4	38	82		4	-	74	
3. Majtényi : Solymár	38	85	90		22	23	101		-	5	20	
4. Szentiván	-	16	17		14	37	67		-	4	11	
5. Vörösvár	79	118	124		17	24	142		1	3	66	
6. Rudnyánszky : Tátány	2	27	19		20	24	188		-	9	75	
7. Sándor-Szily: Bie	37	92	91		20	8	166		-	-	25	
8. Torbágy	39	39	57		6	58	139		1	-	15	
9. Traztyánszky: Hidegkút	10	71	68		20	39	66		-	15	6	
10. Vattay : Osobánka	22	61	81		5	60	130		-	-	6	
11. Kelász	29	58	75		9	33	125		-	-	2	
12. Kovácsai	33	65	60		21	69	116		1	13	9	
13. Pomáz	68	108	123		8	93	318		2	-	58	
Összesen :	412	858	902		181	527	1768		10	55	390	

VI. Buda főváros közveletlen vonzatában fekvő helységek urbéres lakosságának megoszlása

	J o b b á g y			Házass. zeellér			Házatlan. zeellér		
	1728	1770	1828	1728	1770	1828	1728	1770	1828
1. Békésmegyér	-	15	17	-	87	100	-	3	62
2. Óbuda	65	228	214	144	369	508	25	75	801
3. Hídegkút	10	71	68	20	39	66	-	15	6
4. Budakeszi	68	66	65	14	170	263	25	8	152
5. Budaörs	-	35	35	17	124	309	9	41	116
6. Albertfalva	-	-	-	-	-	33	-	-	10
7. Promontorium	-	-	-	-	131	413	-	27	67
8. Tétény	2	27	19	20	24	188	-	9	75
9. Csepel	21	27	35	-	12	70	-	3	18
Összesen :	156	468	453	216	956	1950	59	181	1306

V. A Piliási Járás mezővárosai urbéres népességének megoszlása

	J o b b á g y			Házas zeellér			Házatlan zeellér		
	1728	1770	1828	1728	1770	1828	1728	1770	1828
Óbuda	65	228	214	144	369	508	25	75	801
Ráckeve	-	-	-	184	369	617	28	40	87
Szentendre	32	85	30	219	787	691	-	152	287
Zsámbák	30	202	188	162	69	228	30	8	91
Összesen :	127	515	432	709	1594	2044	83	275	1266



VI. Buda főváros közvetlen vonzatában fekvő helységek urbéres lakosságának megoszlása

	J o b b á g y			Házasszerűk			Házatlan zserük		
	1728	1770	1828	1728	1770	1828	1728	1770	1828
1. Békásmegyér	-	15	17	-	87	100	-	3	62
2. Óbuda	65	228	214	144	369	508	25	75	801
3. Hídeggút	10	71	68	20	39	66	-	15	6
4. Budakeszi	58	66	65	14	170	263	25	8	152
5. Budafára	-	35	35	17	124	309	9	41	115
6. Albertfalva	-	-	-	-	-	33	-	-	10
7. Promontorium	-	-	-	-	131	413	-	27	67
8. Tétény	2	27	19	20	24	188	-	9	75
9. Csepel	21	27	35	-	12	70	-	3	18
Összesen :	156	468	453	215	956	1950	59	181	1306

Ortutay András :

Komárom és Esztergom városok gazdasági viszonyai a XVIII.-XIX. század fordulóján

A magyarországi városiaság szintjét vizsgálva a feudalizmus időszakának végén, Gyimesi Sándor megállapította, hogy a városiaság szintje a XVII. század végén nem volt magasabb, mint a XV. század második felében. " Városodás szempontjából pedig - a nagy állományvesztesség folytán - még rosszabbul állt az ország. A legaggasztóbbak azonban a fejlődés kilátásai voltak : a kapitalizmusra való átmenet nem a nyugat-európaihoz hasonló, csak alacsonyabb szintű város-hálózatot, hanem - hangsúlyozzuk - a feudális típuson belül is eltorzult városi fejlődést talál. Az első változások ezen a XVIII. század elején jelentkeztek, a töröktől visszafoglalt pusztai területeknek az ország gazdasági életébe való bevonásával - a civis-városok beilleszkedési problémájával együtt - a még inkább az európai kereskedelembe a gabonaeporttal való bekapcsolódás hatásaként. A XVIII. század végén, még inkább a XIX. század első felében pedig a kései feudalizmus bomlásával együtt - bizonyos értelemben annak rácsaként, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek városainkat is elérő hatására jelentősen átalakult az ország városhálózata. /1/

Nem tartozik kitűzött célokhhoz, hogy a városiaság kérdését vizsgáljam. Két szabad királyi város - Esztergom és Komárom gazdasági viszonyainak vizsgálatát tűztem ki célul - eleve elfogadva, hogy nem a szabad királyi városi cím a városiaság legfontosabb ismerve. Esztergom és Komárom vármegyék esetében megállapíthatjuk, hogy a XVIII-XIX. század fordulóján igenis éles határvonalat húzhatunk a két szabad királyi város / Esztergom és Komárom /, valamint a két vármegye mezővárosai / Bátorkeezi, Párkány, Éreski-Víziváros, Szentgyörgymező, Szenttamás és Kiebér, Gutta, Nagymagyar, Ó-Szőny, Tata, Tóváros / között. Nem szándékom ennek a bizonyítása, de néhány adat a nagyságrend érzéttetésére alkalmas. Komárom szabad királyi város lakosainak lélekszáma 17782 fő, Esztergom szabad királyi város és Víziváros lélekszáma 9183 fő - a szabad királyi várossal teljesen egybeépült Szenttamás és Szentgyörgymező egyházi tulajdonu mezővárosokkal együtt 12884 fő. Ezzel szemben a mezővárosok lélekszáma a következő volt : Bátorkeezi - 1828 fő, Párkány - 1076, fő, Szentgyörgymező 1891 fő, Szenttamás 1820 fő, a Komárom vármegyei mezővárosoké : Kiebér - 1806 fő, Gutta 5048, Nagymagyar 1723, Ó-Szőny 1702, Tata 4869 és Tóváros 4018. De a falvak lélekszáma is messze elmarad még a kisebb Esztergom mögött is, Esztergom vármegye legnépesebb falva Muzala 1946, fővel, Komárom vármegyéjé Acs 3894 fővel. /2/

Esztergom és Komárom városok településföldrajzi, gazdasági és társadalmi összehasonlításának lehetőségei első pillanatban nagyon is valóságosak. Mindkét város a Duna partján terül el, egy-egy a Duna mindkét oldalán elterülő vármegyének a középpontjában fekszik vármegyei székhelyként. Mindkét város története ez első magyarországi városokéval együtt kezdődik, az első királyi vármegyék közé tartozik mindkét megye. Esztergomnak egy-egy járása fekszik a Duna két oldalán, a nagyobb Komáromnak kettő. Mindkét megyében nemcsak a vármegye székhelye volt ezekben a városokban, de az ipar és kereskedelem központjai is voltak. A fentieken túl a két vármegye igazgatásának, a nagy területnek a művelődésügyi központjai is voltak. /3/

Természetesen a két város közt egy sor különbséget is találunk, annak ellenére, hogy a török háborúk óta multjuk sokban hasonló. Esztergom régi szabad királyi város volt, amíg Komárom ezt a rangot csak a XVIII. században nyerte el. Esztergom régi szabad királyi városi rangját a török uralom alól felszabadult régi nagy királyi városokkal együtt nyerte vissza. 1708-ból kelt a megerősítő privilégium. Komárom akkor - bár sorsa sokban hasonlított Esztergomra - hiszen szintén határvár volt, a szerencsésének közönlötte, hogy lényegében megszaki-tás nélkül keresztny csapatok kezén volt; ezemben Esztergommal, - amely 1543-tól 1595-ig, majd tíz évi keresztény uralom után, majd háromnegyed századig ismét török végyárként élte életét - mindössze privilégizált királyi város volt. Komárom szabad királyi várossá válásának becikkelyezése 1751-ben került az országgyűlés elé Győrrel, Zomborral és Ujvidékkel együtt. Evvel a döntéssel pont került Komárom régen huzódó és nem kis anyagi áldozatokat követelő harcának végére, amelyt a szabadabb és függetlenebb fejlődése lehetőségeért folytatott.

Komárom városa már a XVIII. század első negyedében is mind lélek-számát, mind gazdasági súlyát tekintve az ország jelentős nagyvárosai közé tartozott. Az 1751-es törvénycikkkel csak ennek a gyakorlati tény-nek az elvi megfogalmazására került sor. A város jelentős gazdasági szerepét fekvésének közönlötte, a komáromi kikötő ezekben az évtize-dekben az ország egyik legjelentősebb gabona kikötője volt, /4/ de az országgyűlés is több ízben foglalkozott a komáromi fatereskedelem prob-lémájával. Az 1751. évi 16. törvénycikk a fanemű tárgyak elővételeének meggátolásáról intézkedett : " Az 1723. évi 75. cikkely foganatosítása végett ő szent felsége kegyelmes jóváhagyásával végeztetett, hogy a-kár Komáromban, akár pedig Budán vagy Pesten avagy Komáromon alul másutt tartandó országos vásárok ideje alatt, kereskedőnek, különösen pe-dig a komáromiaknak, ahol ugyanis az elővételi alkalom leginkább megvan és a hol ez a tilalmas szokás már régóta elharapódzott, a fa és fából való tárgyak elővétele ne engedtesse meg. "

A komáromi fatereskedők túlkapásai ellen a panaszok nem szűntek meg az újabb törvényes rendezéssel : 1801-ben Komárom vármegye nemesi közgyűlésén hangzott el panasz, hogy Keszegfalván, Guttán, Kamocsán és Szimón előzetesen felvásárolják a fát. A helytartótanács is úgy látta, hogy a fa magas árát " a komáromi kereskedők az elővételek és a fák tu-lajdonosinak csábítása által okozzák. " /5/ A fa mellett a gabona és állatkereskedés játszott jelentős szerepet, valamint a hajózás, a ten-gelyen való szállítás. /6/ A komáromi kereskedők vagyonának jelentős része fűdött a századfordulón hajóban. Az országban először itt ala-kult császári és királyi szabadalmazott hajózási biztosító társaság 1807-ben. " Révkomárom a műveltség felső polcára mindenféle kiterjedt kereskedés alapítása, divatba hozása nélkül nem léphet; virágzására pedig csak akkor emelkedhetik a komáromi kereskedés, ha annak folytatá-sa bátorságba van helyeztetve. " - fogalmazta meg az alapító Csepy Zsig-mond. /7/

A II. József uralkodása alatt készített katonai felmérés térképé-nek tüzetesebb áttekintése már jelentős különbségeket árul el a két város fekvéséről. Komárom a Duna bal partján terül el, igen szűk ha-tárok között. A komáromi erőrendszer még nem épült ki teljes formájá-ban, a napoleoni háborúknak kellett elkövetkezniük, hogy az úgyneve-zett nádorsáncokkal teljessé váljon az erőrendszer. A XVIII. század hatvanas éveiben Komárom természetes fejlődése megakadt, a földrengé-sek következtében olyan károkat szenvedett, hogy II. József azt a ter-vet is felvetette, hogy Komáromot áttelepítse a Duna jobb partjára / ahol Esztergom is elterült egyébként/, az akkori kezdődő település



Komárom és Esztergom városok gazdasági viszonyai a XVIII.-XIX. század fordulóján

A magyarországi városiaság szintjét vizsgálva a feudalizmus időszakának végén, Gyimesi Sándor megállapította, hogy a városiaság szintje a XVII. század végén nem volt magasabb, mint a XV. század második felében. " Városodás szempontjából pedig - a nagy állományvesztesség folytán - még rosszabbul állt az ország. A legaggasztóbbak azonban a fejlődés kilátásai voltak : a kapitalizmusra való átmenet nem a nyugat-európaihoz hasonló, csak alacsonyabb szintű város-hálózatot, hanem - hangsúlyozzuk - a feudális típuson belül is eltorzult városi fejlődést talál. Az első változások ezen a XVIII. század elején jelentkeztek, a töröktől visszafoglalt puszta területeknek az ország gazdasági életébe való bevonásával - a civis-városok beilleszkedési problémájával együtt - s még inkább az európai kereskedelembe a gabonaeexporttal való bekapcsolódás hatásaként. A XVIII. század végén, még inkább a XIX. század első felében pedig a kései feudalizmus bomlásával együtt - bizonyos értelemben annak részeként, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek városainkat is elérő hatására jelentősen átalakult az ország városhálózata. /1/

Nem tartozik kitűzött célomhoz, hogy a városiaság kérdését vizsgáljam. Két szabad királyi város - Esztergom és Komárom gazdasági viszonyainak vizsgálatát tűztem ki célul - eleve elfogadva, hogy nem a szabad királyi városi cím a városiaság legfontosabb ismérve. Esztergom és Komárom vármegyék esetében megállapíthatjuk, hogy a XVIII.-XIX. század fordulóján igenis éles határvonalat húzhatunk a két szabad királyi város / Esztergom és Komárom /, valamint a két vármegye mezővárosai / Bátorkeési, Párkányi, Érséki-Víziváros, Szentgyörgymező, Szenttamás és Kisebér, Gutta, Nagymegyer, Ó-Szőny, Tata, Tóváros / között. Nem szándékom ennek a bizonyítása, de néhány adat a nagyságrend érzeteltetésére alkalmas. Komárom szabad királyi város lakosainak lélekszáma 17782 fő, Esztergom szabad királyi város és Víziváros lélekszáma 9183 fő - a szabad királyi várossal teljesen egybeépült Szenttamás és Szentgyörgymező egyházi tulajdonu mezővárosokkal együtt 12884 fő. Ezzel szemben a mezővárosok lélekszáma a következő volt : Bátorkeési - 1828 fő, Párkány - 1076 fő, Szentgyörgymező 1881 fő, Szenttamás 1820 fő, a Komárom vármegyei mezővárosoké : Kisebér - 1806 fő, Gutta 5048, Nagymegyer 1723, Ó-Szőny 1702, Tata 4869 és Tóváros 4018. De a falvak lélekszáma is messze elmarad még a kisebb Esztergom mögött is, Esztergom vármegye legnépesebb falva Muzsai 1946, fővel, Komárom vármegyéjé Acs 3894 fővel. /2/

Esztergom és Komárom városok településföldrajzi, gazdasági és társadalmi összehasonlításának lehetőségei első pillanatban nagyon is valóságosak. Mindkét város a Duna partján terül el, egy-egy a Duna mindkét oldalán elterülő vármegyének a középpontjában fekszik vármegyei székhelyként. Mindkét város története az első magyarországi városokéval együtt kezdődik, az első királyi vármegyék közé tartozik mindkét megye. Esztergomnak egy-egy járása fekezik a Duna két oldalán, a nagyobb Komáromnak kettő. Mindkét megyében nemcsak a vármegye székhelye volt ezekben a városokban, de az ipar és kereskedelem központjai is voltak. A fentiekben túl a két vármegye igazgatásának, a nagy területnek a művelődésügyi központjai is voltak. /3/



a török uralom pusztításait. Nemcsak közvetlen környékével, - mint annak vásárvárosa - teremtett egyre szorosabbá fűződő térbeli kapcsolatokat, hanem borkereskedelme révén távoli tájakkal is jelentős áruforgalmat bonyolított le. Legszorosabb kapcsolatai a Duna két partján elterülő Esztergom megye falvaival voltak, amelyeknek igazgatási, kulturális centrumaként és vásárvárosként szerepelt. " /14/

1777-ben a város lélekszámát tekintve a 40 szabad királyi város közül a 17. volt, s nem sokkal került hátrább, ha iparosainak számát tekintve rangsoroljuk, úgy a 22. volt. A II. József féle népszámlálás eredményeiből kiderül, hogy tíz évvel később Esztergom az 52 szabad királyi város között lélekszámát tekintve a 23. helyen állt. Esztergomnak 5492 lakosa volt, Komáromnak 11970, Győrnek 13421. Ha a házak számát nézzük, hátrább került Esztergom - 1 házra 7,1 lakos esett, kevesebb mint Komáromban és Győrben / 8,4 és 8,3 /, de meghaladva a mezővárosi Tatát / 6,9/ és a három Esztergom melletti mezővárost / 5,1/. A polgárok és zsellérek számát tekintve is nagyjából ez Esztergom helyzete, sőt ha azt vizsgáljuk, hogy a városban élő családokból milyen a polgárcsaládok / polgárjoggal rendelkezők / aránya, Esztergom megelőzi Győrt és Komáromot is. Esztergomban minden harmadik családnak volt polgárjoga, Komáromban csak minden negyediknek. /15/

Ha a két évtizeddel későbbi népösszeírással hasonlítjuk össze, - ahol a nemesek nem kerültek összeírásra, s ez Komárom esetében nagy tömegek kiesését jelentette, - a majd négyezer fővel népesebb Komáromban a polgárok száma nem volt több 100 fővel sem, a zsellérek aránya viszont 30 %-kal volt magasabb. /16/

A két város közti különbséget az 1791. évi 67.tc. Majláth József féle tervezete is megfogalmazta, Komárom nyolc más várossal a 2. osztályba került / Győrrel és Székesfehérvárral /, Esztergom 13 más várossal a 3. osztályba. /17/

A XIX. században a különbség az első évtizedekben megmaradt, a Gyimesi Sándor által készített városiassági érték szerint 1828-ban Komárom a 12., Esztergom a 25. /18/

A két város lélekszámában mindvégig fentálló jelentős különbség ellenére Esztergom és Komárom költségvetésében nem nagy különbségek voltak. Időszakunkban 1797-ben Komárom bevételé 33617 ft volt, kiadás 27841 ft. Öt évvel később Esztergom számadásában 32228 ft-os bevétel és 26568 ft-os kiadást találunk. /19/

Komárom és Esztergom gazdasági viszonyainak összehasonlításánál nem lehet eltekinteni egy igen lényeges társadalmi-politikai különbségtől. Esztergom A XIX. század harmincas éveinek végéig szigorúan reagazkodott ahhoz, hogy római katolikus lakosságán kívül csak a görögkeleti görög - rác lakosságot tűrte meg - nehezen és kényszerűen - a város határain belül. Komárom viszont nemcsak a görögkeletieket, hanem a reformált vallásokat is elfogadta városának falai között. Ebből következik, hogy Esztergomban polgár, s a különböző választott testületek tagja csak római katolikus, s egy-egy görögkeleti vallású lehetett. Komáromban viszont, bár a belső tanács tagjai - a helyi történetírás művelőinek elképzeléseivel szemben - szinte kizárólag római katolikusok voltak, a hatvan személyeknél a XVIII. század eleje óta királyi határozatok alapján két részre oszlott a tagság, harminc főt a római katolikus polgárok, harmincat a nem római katolikusok választottak. Komárom esetében természetesen ez a vallási - nem elsődlegesen társadalmi megoszlás - részben meghatározta a város ügyeiben döntő

testületek összetételét, amikor Esztergomban ilyen szempontok fel sem merültek.

További különbség volt, hogy Esztergom vármegye eleve kevés nemességgel rendelkezett, s a szabad királyi városon belül a nemességnek külön szerepe nem volt. Komárom esetében a szabad királyi város kúriális telkei és nemessége a csallóközi járásba beosztva a vármegye joghatósága körébe tartozott. A 40 kúriális telken több száz nemes család élt - így a vármegye, szemben Esztergommal - lényegében bármikor beleszólhatott a város ügyeibe, mint igazgatási, mind törvénykezési síkon.

Esztergom város önkormányzati testületeiben az iparosok és kereskedők nagyobb számmal szerepeltek, mint ahogy azt az összlakossághoz való arányuk indokolná. 1780 körül pl. a férfilakosság 1/5 volt kézműves és kereskedő, a 24 tagu külső tanácsban arányuk 50 % felett volt, a választott közösségben / 40 tagu / a kétharmadot is elérte. /20/ Komárom város vezetésében az iparosok és kereskedők aránya a 80 %-ot is elérte, s ezen belül a kereskedők aránya jóval magasabb volt mint Esztergomban. /21/

A századforduló éveinek fejlődésében különbséget jelentett az is, hogy Komárom városban nagyobb ütemben nőtt a polgárjoggal rendelkezők száma. 1796-97-ben két év alatt 78 új polgárt vettek fel, kilencven százaléku iparos és kereskedő volt. A következő két évben 59 új polgárt vettek fel, ezek közül csak egy volt vármegyei tisztviselő, a többi iparos és kereskedő. /22/ Ugyanakkor Esztergomban 1802-1804 között három év alatt mindössze 28 új polgárt vettek fel, ezek 2/3-a volt iparos és kereskedő. /23/

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy Esztergom eddigi kutatásaink alapján a XVIII. század 80-as éveig fejlődőben volt; mezőgazdasági területe, piackörzete lehetővé tette ezt a fejlődést. Sokszor aránylag nagyobb városi terheket viselt el, mint lélekszáma indokolta volna. Fejlődése a XVIII-XIX. század fordulója közt akad el, régi keretei között dinamikus fejlődésre nincs lehetőség.

A XIX. század első évtizedeit a napoleoni háborúk által kiváltott gabonakonjunktúra és a pénzdevaluáció erősen befolyásolta. A gabona értékesítési lehetőségei javultak / Győr, Komárom /, a boré, amely a XVIII. századi Esztergom életében jelentős szerepet játszott / az összes adómennyiség majd 40 %-a származott a szőlők után kivetett adókból, valamint a városba behozott idegen borok utáni vámbevételekből, - idegen boron a kuszatosi, szamárhegy-i szőlőkben a város társain kívül, de városi polgárok által termelt bort kell értenünk / romlott. Husz év alatt nem nőtt a város lélekszáma, bár a polgárjoggal rendelkezők valamit nőtt.

Komárom kevesebbet szenvedett a töröktől, s népes katonasággal megrakott város volt a XVIII. század elején, ahol a szabad királyi városi cím megszerzéséig együtt élt a három státusz : katonaság, nemesség, polgárság. Elsősorban földrajzi helyzetének köszönhetően kereskedelme igen jelentős volt. A XVIII. század közepén fejlődésében megakadt, súlyos természeti katasztrófák érik, ujjaépülése után éppen Esztergom megtorpanásának időszakában indul gyors fejlődésnek, hogy a napoleoni gabonakonjunktúra, az erődítési munkák könnyen szerzett pénzével a XIX. század első évtizedeiben páratlanul fellendüljön, - mire szinte csak iparra és kereskedelemre épülő társadalmi, gazdasági szerkezete is jó alapot adott.

# Jegyzetek

- / 1/ Gyimesi Sándor : A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában, Bp., 1975. 142-143.l.
- / 2/ Nagy, Ludovicus : Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae partiumque adnexarum. I-II. Buda 1828-1829.
- / 3/ Esztergom középiskolájának látogatottsága Bars és Hont megyék egy részére is kiterjedt a XIX. századi iskolai anyakönyvek szerint. Komárom megyei Levéltár. Esztergomi bencés gimnázium iratai. Informationes... 1812, 1818-1828.
- / 4/ Takáts Sándor : Lapok egy kisváros történetéből, Komárom 1886. 161.l.
- / 5/ Nyitrai Állami Levéltár - Komárom vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyve 1801. év 1527. és 1656. számok.
- / 6/ Kecskés László : A komáromi szekeresszázadk. Új Forrás / Tatabánya / 1971. 3.sz. 57-68.l.
- / 7/ Gyulai Rudolf : A császári királyi szabadbírók Rév-Komáromi Biztosító Társaság története, Komárom 1896. 911.
- / 8/ Az első magyarországi népszámlálás / 1784-1787/, Bp., 1960. 74. l. Új-Szöny népessége 423 fő.
- / 9/ Komárom megyei Levéltár - Esztergom vármegye 1720-as összeírása, 1828-as összeírás.
- /10/ A XVIII. század hatvanas éveiben a régi városfalon kívül települő rész, korábban szérűk voltak itt.
- /11/ Bácskai Vera : Székesfehérvár fejlődése a XVIII. században és a XIX. század elején. Fejér megyei Történeti Évkönyv 8. 361.l.
- /12/ Magyarország történeti demográfiaja, Bp. 1963. 4. sz. tábla
- /13/ Gyimesi Sándor i.m. 262-263.l.
- /14/ Lettrich Edit : Esztergom a dorogi iparvidék város, Bp.1964. 41. l.
- /15/ Az első magyarországi népszámlálás... 368-369.l.
- /16/ Magyarország történeti demográfiaja... uo.
- /17/ Publico Politica ad Artic. 67. 1791. XV. Elaboratum..
- /18/ Gyimesi Sándor i.m. 264-265.l.
- /19/ A korábbi idősokra lásd Kállay István : Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában, Bp., 1972. Országos Levéltár- Magyar Kamara Civitatensia 1798. 35. kutfő Komárom megyei Levéltár -- Esztergom város kamarási számadáskönyve 1802/3.
- /20/ Vissi Zsuzsanna : A kézművesek szerepe Esztergom város vezetőiben a XVIII. században. Új Forrás / Tatabánya /, 1974. 3.szám 71.l.
- /21/ Országos Levéltár - Magyar Kancelláriai Levéltár Litterae civitatum 1770. n. 154. OL - Magyar Kamara Levéltára Civitatensia 1796. 13 kutfő

/22/ OL - no. 1798. 35. kutfő  
1800. 21. kutfő

/23/ Komárom megyei Levéltár - Album civium Strigoniensium.



András ORTUTAY :

Die wirtschaftlichen Verhältnisse der Städte Komárom und Esztergom  
an der Wende des 18-19. Jahrhunderts

Das Ziel des Vortrages war, die zwei benachbarten und in ihrer geographischen Lage auch ähnlichen Komitatsvororte Komárom und Esztergom in Zeitraum vom 18-19. Jahrhundert miteinander zu vergleichen. Komárom erlitt unter den Türkenkriegen keine dermäßige Verwüstung wie Esztergom. In der Zahl der Bewohner, wie auch wirtschaftlich, übertraf Komárom Esztergom, trotzdem Komárom in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts um seine königliche Freistadt-Privilegien kämpfen mußte. Vor allem war sein Handel bedeutender.

Im 18. Jahrhundert entwickelte sich Esztergom rascher als Komárom. Esztergom hatte größeren Boden und um die Stadt erstreckte sich eine bedeutende wirtschaftliche Rolle spielender Weinbau. Im letzten Quartal des 18. Jahrhunderts stockte aber die durch die feudalen Verhältnisse bedingte Entwicklung und es begann eine lange Stagnation.

Komárom wurde am Ende des zweiten Drittels des 18. Jahrhunderts von schweren Naturkatastrophen betroffen. Unter der Konjunktur der Napoleon-Kriege beschleunigte sich aber seine Entwicklung sprunghaft, am Anfang des 19. Jahrhunderts übertraf es schon Esztergom. Außer den wirtschaftlichen Faktoren waren auch bedeutende Unterschiede zwischen den Leitungskorporationen der Städte im Bezug der gesellschaftlichen und der religiösen Verhältnisse, die dann zu der unterschiedlichen Entwicklung der beiden Städte beitrugen.

Kováts Valéria :

Szigetvár településtörténetének változásai.

Szigetvár településének története nemcsak a magyar településtörténet középkorral foglalkozó fejezetének lényeges alkotó része. Nem érdektelen azoknak a tényezőknek a számbavétele, vizsgálata, amelyek meglátta, vagy hiánya meghatározza, illetve befolyásolja egy-egy település fejlődésének irányát. A gazdasági, politikai és társadalmi tényezők bonyolult egymásra ható láncolatának sokasága az egyes települések vonatkozásában, elsősorban a település szerkezetében, arculatában, s a városképben nyilatkozik meg.

Szigetvár nagy korszaka 1566-al lezárult. Az azóta eltelt évszázadok alatt fejlődése egyre inkább lelassult. Ennek a lemaradásnak a folyamatát, s főbb jellegzetességeit kívánjuk felvázolni.

A Zeelic déli lankáinál az Almás patak mocsaras árteréből kissé kiemelkedő löszplatón keletkezett Szigetvár települése a XIV. század végén. /1/ Ettől az időtől fogva a vár elestéig, 1566-ig folyamatosan építettek, bővítettek. Az erődítés először egy kis négyzet alaprajzu, magas téglafalu lovagvár volt, majd a XV. század közepén egyik sarkához nagyméretű többszintes tornyot építettek. A hosszukás téglalap alakú város tulajdonképpen folytatása volt a várnak, s közöttük a mocsáron keresztül az összeköttetést hid biztosította. A várost egymást keresztező két utca négy részre osztotta. Az utak találkozásánál alakult ki a város tere, a piacér a templommal. Az ut és a városfal találkozásánál építették ki a városfal négy oldalánál a városkaput. A keleti, vagyis Pécsi kaputól keleti irányba Pécsre vezetett az ut, a Kanizsai kaputól, vagyis a nyugati kaputól nyugatra Kanizsa felé, az északi kaputól északra magába a várba, s a déli kaputól délre Siklós irányában folytatódott az ut. A várat és a várost széles boronavázas tömésfal vette körül, s e körül a mocsár és az Almás ártere biztosította a védelmet. A várat többször megújították, a tömésfalakat, a gátakat mind nagyobbra építették. A vízelvezetésnek, s a felduzzasztásnak bonyolult módját valósították meg. A vár a XVI. század elején nagyszabású építéssel ment keresztül. A kis középkori lovagvár falait leoldóztatták és a korszerű haditechnika követelményei szerint alakították át. Területét négyszeresére bővítették. Ettől kezdve ennek a várrésznek a neve "Belső vár" volt. Ehhez csatlakozott egy "középső vár", mely V alakban közre fogta a Belső várat. Ezt a két várrészt vízesárok választotta el a hozzájuk csatlakozó, nagyméretű "külső vártól". Hid biztosította az összeköttetést a kettő között. A Külső várból szintén hid vezetett a városba. A várost és a várat is bástyákkal tették biztonságosabbá. A vár és városfalak mind egyformán készültek, földből és fából, kivéve a Belső vár kőbástyáját. Az épületeket is téglából építették kő hiányában. Kőből épült még a városban a templom is.

Szigetvár földesurai a XV. században az Anthemiusok, Garák. Majd a Török család szerezte meg 1487-ben, s ők adták át a királynak Szigetet, Török Bálint fogságba esése után. Ettől kezdve Sziget királyi vár, 1566-ig. Lakossága mind magyar, s a környező falvak lakosai szintén magyarok. A város 264 m széles és 394 m hosszúságú téglalap alakú területén, 1551-ben a két utcában 1338 lakost és 86 házat írtak össze. A város XVI. századi szintjére jellemző, hogy a kézművesek között ötvös, arnyműves is élt Szigeten. A vár egyik kitűnő kapitánya, Horváth Márk, 1556-ban az első nagyszabású török támadást visszaverte,

s megvédte Szigetet, bár a város csaknem rommá lett és a vár is erősen megsérült, Horváth Márk nevéhez fűződik a vár és a város korszerű megerősítésének több évig tartó munkája.

Olasz várépítő mérnökök tervei szerint valószínűsíthető, hogy Sziget megerősítését a rendelkezésre álló építőanyagból. A török támadás és elnyomulás intenzívebbé válásakor a lakóhelyükről elmenekült lakosság befogadására, leteleptetésére a szűk kisméretű város már nem volt elegendő, ezért egy négyzet formájú hevenyészve felépített települést hoztak létre Szigetvár városától délre, az "Ujvárost". Szigetvár az építkezés során hiddal összekapcsolt várakból álló erődítménnyé lett. Észak felől dél felé haladva: "Belsővár", "Középsővár", "Külsővár", majd az "Óváros" és végül az "Ujváros", csatlakozott egymáshoz. /2/ Ezt az erődítményt foglalta el a török 1566-ban, dél felől észak felé haladva, a várakat körülvevő mocsárvizét levezetve. Az ostrom után a város lakossága teljesen kicserélődött. Szigetváron egyetlen ember sem maradt meg a régi lakosok közül. Részint elmenekültek még időben, a török támadás hírére, nyugati területekre, a később Sopron és Moson megyékben telepedtek le. A Szigetben maradtok vagy meghaltak az egy hónapig tartó ostrom alatt, vagy a török rabeségába estek. A vár elfoglalása után a török az elmenekülteknek nem engedte meg a visszatérést, még a város falain kívül eső területekre sem. Ezek a lakosok vagy elszáledtek, vagy a szigeti várhoz tartozó szőlődombon, a közeli Zsibót község határában telepedtek le. Az elnéptelenedett város lakosainak pótlására a Balkánról származó, de mohamedánná, tehát törökké lett alattvalókat telepítettek, s ezek vitték a vezető szerepet a katonaság mellett. /3/ Ezek a városban laktak, a kereskedőkkel és kézművesekkel együtt, akik nagyrészt szintén nem törökök voltak, hanem különböző balkáni népek mohamedánná lett származékai. A teljesen porrá égett Ujvárost a török nem építette fel. A városnak meghagyták a szerkezetét, a lényeges változtatás itt nem történt a török hódoltság alatt, csak az egyes épületek jellege változott meg. Az ostrom alatt megsérült, avagy teljesen tönkrement keresztény templomot teljesen eltüntették, helyette viszonylag nagyméretű kupolás dzsámit emeltek a város főterén. /4/ A házak csaknem mind fából készültek, s a fő utcákat az árusok bódái szegélyezték. A főtéren emelt téglából épített dzsámin kívül a városban még építettek néhány dzsámit, illetve mecsetet, de ezek már csak fából készültek. A várat a török katonaság szerezte meg magának. Itt már nagyobb szabású építkezések voltak, ugyanis összeépítették a három várból álló erődítést egyetlen nagyméretű négybástyás várrá. A négy bástyát később két szakaszban átépítették téglából, illetve kőből. A vár területén téglából több katonai épületet emeltek. A várudvar központi térségében Szulejmán Szultán tisztelére dzsámit építettek. A vár és város fő erőssége a török időkben is a megerősített falon kívül továbbra is a mocsár maradt. A török uralom megszilárdítása után Balkáni népeket telepítettek le közvetlenül a mocsár szélére a Pécsi uttól északra húzódó területen. Ezek részben római katolikus vallású horvátok, részben görög-keleti szerbek voltak. A török Szigetváron csak ők foglalkoztak földműveléssel. A XVII. században ez a keresztény település mindinkább dél felé terjedt, s csaknem közre fogta a török, mohamedán lakta várost kelet felől. A török idők végén a visszafoglalási hadműveletek során ez a külváros teljesen leégett. /5/ A város, és a vár 1688-89-ben csaknem érintetlenül került a császári csapatok kezére. A visszafoglalás után a török Szigetvár lakossága ismét nagymértékben kicserélődött. Általában 600 törököt szállítottak vissza Törökországba, s ezek közül csak száz volt a katona. Török, illetve mohamedán nem maradhatott itt. Régebben áttért mohamedánoknak sem adtak engedélyt az itteni letelepedésre. /6/



A visszafoglalt Szigetvár közigazgatását a haditanács intézte. Mesőbb a polgári közigazgatás szerve a budai kamarai adminisztráció lett, ez azonban alá volt rendelve a bécsi udvari kamarának. A várpáncsnokok a szigeti erődítést éveken, sőt évtizedeken keresztül építették, korszerűsítették. Daun, Vecchi, Valvasson és Huin várkapitányasága szünet nélkül az újjáépítéssel, Szigetvár betelepítésével telt el. 1689-ben az olasz Negri mérnök terve és vezetése mellett kezdtek meg az építkezést, véget nem érő viták közt. Somogy és Baranya megye a várépítés hatalmas terheit nem akarta vállalni, viszont a haditanács a terheket a vármegyékre akarta rákényszeríteni. Például, 1692-ben a város megerősítéséhez Baranyától 6000 cölöpöt erőszakkal, 1692-ben a város megerősítéséhez Baranyától 6000 cölöpöt erőszakkal részén építették fel a katonaság számára nélkülözhetetlen katonai középületeket. Magát a török templomot is löporraktárnak használták az első időkben, s hozzáépítették az élelmiszerraktárt, de később a löporraktár veszélyessége miatt a kettőt szétválasztották. Szigetvár katonai kiépítése még javában folyt, amikor a Rákóczi mozgalom is elérte Szigetvárt. A várat 1704-ben, majd a következő esztendőben ismét megostromolták, de eredménytelenül. Ez után a béke éveit következtek Szigetváron. Német telepeket telepítettek le a városban és a várostól nyugatra a Kanizsai ut két szélén. Így lassan kezdetet vett a Kanizsai városrész, bár még csak néhány házzal. A török időkben letelepített balkáni keresztény lakosság újra felépítette otthonát, amely a visszafoglalási hadműveletek során, s a Rákóczi mozgalom szigetvári támadása során megsérült, leégett. A szőlődombokról is lassan beszivárgott a lakosság, főleg a horvát és szerb lakosság településhelyére, a Pécsi városba, melyet a helyiek "Sárváros"-nak, "Gorja malat"-nak vagy "Bosnyák" fertálynak neveznek. /8/

Szigetvár lakossága 1715 és 20 között magyar, horvát, szerb és német. A szerbek és horvátok együttesen a magyar lakosság számával egyenlőek, de a németek száma több mint az előbbieket összesen. /9/ A városban meginduló életet a századfordulón már megalakult első céhek is befolyásolják. A század elején Szigetváron több céh is megalakult. Az ipari termékeket elsősorban a katonák, ill. a katonai családok vásárolják. Az egyszerűbb, csaknem természetes gazdálkodást folytató háziak és szerbek élelmiszert a várost nem tudják kellően ellátni. Tehát Szigetvár piacára a környékbeli falvakból hozzák be az árut. A letelepedett németesség inkább iparral foglalkozik mint földműveléssel, s lassan, de megalapozott anyagi jólétre tesz szert. Szigetváron az élet elviselhető, az építkezések nagy költségei nem a szigetieket terhelik, hanem a megyéket. Ha jogilag nem is, de gyakorlatilag Szigetváron a kedvező gazdasági helyzet kialakulása hasonlatos a szabad királyi városokéhoz. Emellett a jól jövedelmező parancsnoki állás megtartása fejében a katonai parancsnokok semmitől sem riadnak vissza, hogy a kívánt pénzt, az építőanyagot és a munkaerőt biztosítsák a megyéktől. A várban két nagyméretű laktanyát építenek, 1713-ban. A kapu melletti tulajdonképpen az őrség laktanyája, a másik laktanya kétemeletes. A vár északi kötőgátja helyén 22 helyiségből álló hatalmas méretű kazamata sort építettek ki. A török időkben épült bástyákat megjavították, s a kötőgátakat kívülről téglával borították. Vecchi még a várban lakott, s a Szulejmán dzsámit alakította át lakhelyéül. Huin alatt már az volt a katonai szertár. Az ő ideje alatt épült fel a várudvarban a puskműves háza és műhelye, s a régi dűledező puskaporos épület mellé egy újabbat építtetett. A nyugati kötőgát mellett került az új istálló, s a vár déli oldalához a katonai kórház. A városban ugyancsak tovább erősítette a várfalakat, s a déli kapunoz vádművet építtetett. A kapukat biztonságosabbá tette, kiszélesítette



és megerősítette. A Pécsi kapun túl a várostól kelet felé a mocsár kiszélesedett. Itt csak hidon lehetett már a városba jönni, de oly módon, hogy egy kis szigeten is keresztül kellett jönni. Ez elleneséges támadás esetén nem nyújtott biztonságot, s a támadónak itt nem lehetett állást kiépítenie. Huin a városban lakott, feltehetően azon a helyen, ahol Szigetvár egykori török parancsnoka, a hosszanti irányú utca középszakaszának keleti oldalán. Az osztrák mintára berendezett városban a "aradeplat" mellett építették fel a városházát, s közvetlen emellett volt a vár alparancsnokának a háza. Mire Szigetvárt hatalmas áldozatok árán korszerűsítették, stratégiai jelentőséget már elveszítette.

Szigetvár sorsát századokra megpecsételte a megyék rendezése 1699-ben. Szigetet az újjá élesztendő Somogyhoz csatolták azon indokkal, hogy Somogy nem nélkülözheti Szigetvárt, s Baranyának már van több városa. Somogy megye hivatalosan 1715-ben kezdte meg önálló működését, s a "német katonaság fészke"ben", vagyis Szigetváron is tartottak közgyűléseket, mivel a megyének állandó székhelye még nem volt, ezért a különböző somogyi helységek mind sorba jöttek.

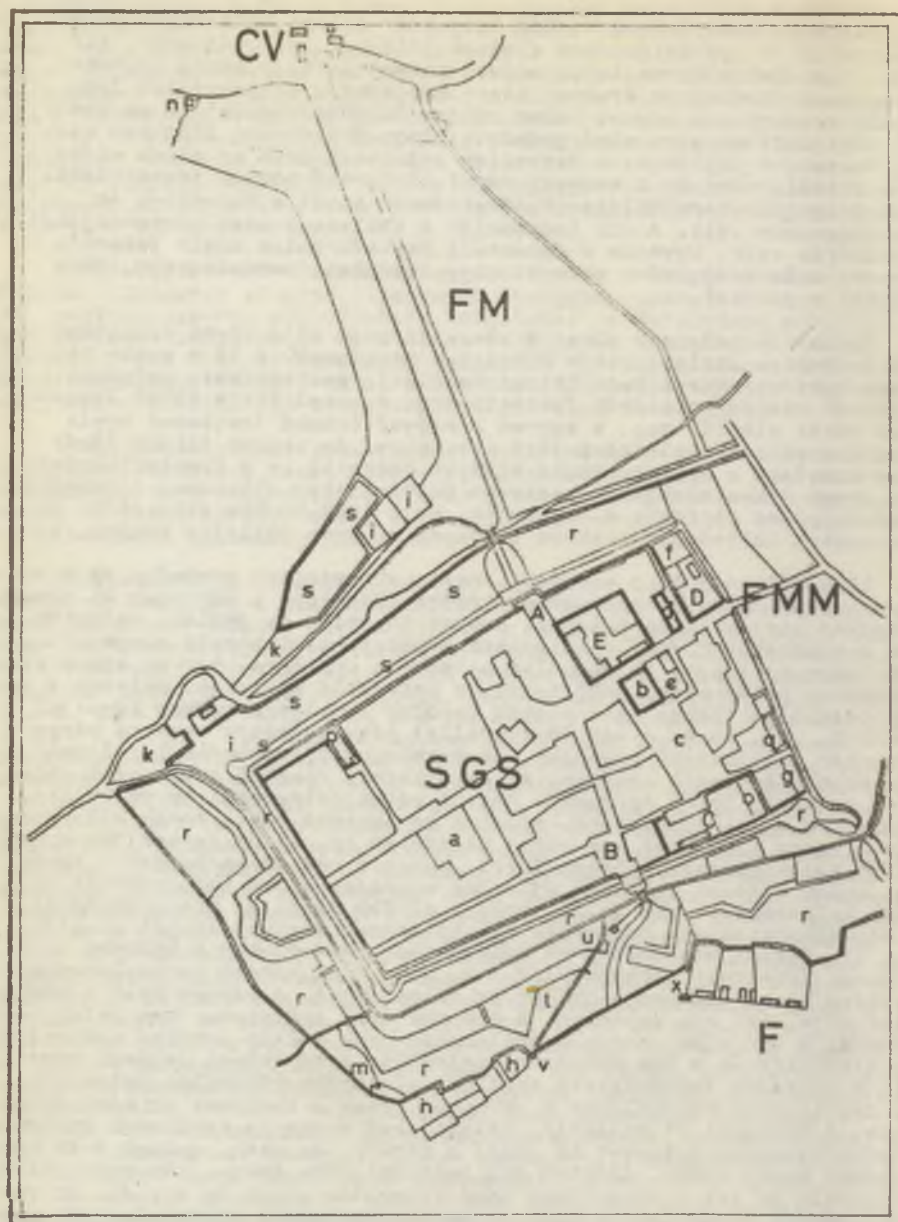
1730-tól Szigetvár jelentősége egyre csökkent míg a kedvezőtlen körülmények ellenére Pécs, Kaposvár, Kanizsa fejlődése - még ha vonatottan is, de - megindult. 1736-ban a Bécsi haditanács már nem nevezett ki újabb parancsnokot, s fokozatosan csökkentette a Szigetváron állomásozó katonaság létszámát.

1748-ban Mária Terézia ötvenezer forintért eladta Szigetvárt Neffczern Jánosnak, a Szigetvárhoz tartozó összes birtokokkal együtt. Ezzel Szigetvár jobbágy sorra jutott. A haditanács még egyelőre kezében tartotta a várat. Neffczern birtokba iktatása ellen 24-en jelentették be tiltakozásukat, s a hivatalos eljárás során számbavették Szigetvár épületeit. Ebből kitűnik, hogy a Kanizsai külvárosban 20 ház, a Pécsi külvárosban 297, s a városban 47 ház volt. A peranyagból kitűnik a szigeti ferencesek vagyona is. Többek között templomuk, zárdájuk, temetőjük és kertjük helyét is lokalizálták. A Szigetváron telepedett ferencesek a város keleti oldalánál a török dzsámit és a körülötte lévő házakat kapták meg, még 1689-ben. A török templom helyére épített templomot 1736-ban szentelték fel. /10/ Maga a templom jellegzetes, széparányú franciskánus épület. Belső terének arányai, kiképzése jó építészre vall. Hatalmas, egybeépített, hármas, fából készített főoltára a hazai barokk oltárok egyik legkitűnőbb darabja. A rendkívül szépen megmunkált sekrestye butor az 1770 körüli évekből való. Az 1740-ben épített rendház azonban jellegzetes provinciális munka. Az árkádboltozatok mind elcsuszta, s az épület aránya sem szerencsés. Eredetileg kétemeletes volt, de statikai okokból a második emeletet le kellett bontani. A Neffczern elleni tiltakozás során a Czindery család birtokában lévő Istvánffy telek és házhely bizonyítására is sor került. Ez a ház Szigetvár főterének délnyugati szögletében áll. A bizonyítási eljáráshoz csatolt két térkép részletesen ábrázolja és névszerint felsorolja a Szigetvár városának központjában lévő épületeket és azok tulajdonosait. Ezek többnyire iparosok: gombkötő, két foltozószabó, mészáros, esztergályos. Egy személynél a magyarázó szöveg azt mondja "egyor gazdag". A felsorolás jelzi Csérkich János báró házát, s az élelmiszer raktárt, s a felügyelő házát, valamint a városházát. /11/ A per során még több épületre fény derül, így az elmúlt esztendőkből lebontott kisméretű Flórián barokk kápolnáról is szó esett, mely a Kanizsai városrészben állt, s Madarász László, Somogy és Baranya megye alispánja építtette közvetlenül

háza mellett. A Neffczern család Szigetvár elleni urbárilias perét elvesztette, s így Szigetvárt eladták 1761-ben Szily Ádámnak, aki viszont nemcsak a város lakosságával pereskedett, - mivel földesurri jogainak mindenáron érvényt akart szerezni a szigetváriak legnagyobb kétségbeesésére -, hanem néhány földbirtokossal is perben állt. Helyzetét annyira elmérgesedett, hogy Szigetvárt 1769-ben eladta Festetich Lajosnak. A Festetich időszekra esik az Almás vízének a szabályozása és a szigeti várat körülvevő mocsár lecsapolása. Ezzel Szigetvár termőföldjének növekedésén kívül a település is egészségesebbé vált. A víz lecsapolás a közlekedő utak szempontjából is jelentős volt. Ugyanis a dunántúli postaforgalom egyik jelentős állomása volt Szigetvár, ahonnét négy irányban, rendszeresen, közlekedtek a járatok.

Festetich időszeke alatt a város főterén álló török templomot 1783 és 84-ben átalakították katolikus templommá. A 18 m magas kupolára Dorffmeister István Zrínyi halálát, apoteózisát, valamint Szigetvár visszafoglalását festette meg, s ezzel élete egyik legnagyobb művét alkotta meg, s egyben a magyar freskó festészet egyik legmonumentálisabb alkotása jött itt létre. Az orgona fölött lévő lapos kupolára a hárfázó Dávid királyt festette, s a templom oltárképe Szent Rókus alakjával szintén Dorffmeister alkotása. A templom újjáépítéséhez tartozik a torony is, mely 1789-90-ben elkészült. Az építkezések költségeit csaknem teljesen a város vállalta magára./12/

1776-ból való az a tervzet, amely a Festetich uradalom és a szigetvári erődítmény parancsnokság között létrejött a városban és annak környékén birtokolt és használt összes ingatlan és épület, valamint föld megosztására. /13/ A színezett eredeti helyszinrajz elveszett, csak fehér és fekete fotómásolat maradt az utókorra. Bár az egyes színjelzések nehéz megkülönböztetni, a berajzolt épületek, illetve a városi település tömbje és a szabad terület a helyszinrajzon igen jól kivehető. /1. ábra/ A két főútvonallal négy egységre osztott város területén a legkisebb egységet, az északnyugati városrészt teljesen a katonaság tartotta kezében, az északkeleti részből a városfal melletti telkeket is ők szerezték meg. A város délnyugati és délkeleti területe a városi polgárságé, illetve az egyházé volt. Annak ellenére hogy a város szűk volt már ebben az időben is, az új telkek nem a városban telekosztással jöttek létre, hanem a két városrészben a Kanizsai, avagy a Pécsi városban új telek szerzésével. A helyszinrajz új utcák keletkezését nem jelzi, holott sűrűbb beépítés kialakulásánál ez nélkülözhetetlen. Szigetvár településének alakulását jól szemlélteti II. József uralkodásának időszejében 1784-85-ben a katonai felméréskor készített térkép. /14/ / 2. ábra / Ez apróbb pontatlanságai ellenére híven visszadja Szigetvár települését. A várnak csak a körvonalát adja, ezt sem pontosan, s a benne lévő épületeket nem jelzi. A városnál a városias, nagyobb épületeket csak jelzés-szerűen használja, megkülönböztetve a két külvárosi település apró falusi jellegű házaival. A térképen feltüntetett Kanizsai városrész különálló település, nem csatlakozik közvetlenül a városhoz, csak a Kanizsai út köti azzal össze. A Kanizsai út melletti, mélyenfekvő mocsaras területek mellett nagyobb vízenyos helyeket is jelöl a térkép. Az utak, melyek a fő közlekedési útból észak, illetve dél felé haladnak Pata, Somogyapáti és Hobol felé az itt kialakulóban lévő település utcái is egyben. Az északi Pata-1 út mellett a XIX. században kialakult sorostelepülés csücskét már jól mutatja a térkép. Feltünteteti a két temetőt is, s a Hobol-1 út mellett lévő bizonytalan körvonalú kis temető körül már házakat jelöl. Ezt a temetőt a XIX. században számolták fel. A másik városrész



1. ábra

Szigetvár 1776-ban.







a hivatalos nevén Pécsi városnak nevezett külváros települése lényegesen fejlettebb képet mutat, mint a Kanizsai város. Ezt a városrészt tulajdonképpen 3 részre osztja a Pécsi főút. A legrégebbi település az uttól északra eső, közvetlenül mocsárral határos terület, s ez kapcsolódik a várossal is. Ez a kapcsolat csak földrajzi. Az egy fő utcás, horvát és szerb lakosságú, falusi jellegű település semminemű városias jellegét nem mutat. A főutca elején a görög keleti templommal, s attól északra az egymás mellett lévő szűk, hosszú telkek az utca frontján a házakkal a XX.-ik századig megőrizték ennek a településnek falusi jellegét. /15/ A soros település a XVIII. század utolsó negyedében annyiban változott, hogy ekkor már keresztutcák is kezdtek kialakulni, bár egyelőre csak zsák utcák formájában. A későbbi hosszanti utcák létrejöttét, ekkor még akadályozza a nagy-kiterjedésű mocsaras terület, mely helyenként kisebb-nagyobb belső-vizeket határolt. A magasabb területen kialakulóban lévő település még összefüggő jellegét sem mutat, csak csírájában jelzi, a később létrejött település irányát. A Pécsi uttól délre a várossal érintkező külvárosi település nem nagy, de már a térkép készítésének időszakában viszonylag zsúfolt. Itt már a XVIII. század vége felé minden területet felhasználtak, ugyanis a településre alkalmas része csekély, a vizenyős helyeken legfeljebb állattartás folyhat. Ilyen közvetlenül a Pécsi uttól délre eső nagy kiterjedésű terület, itatókúttal, s a közepén belvizzel. Ebben a városrészben főleg a szegényebb, földművelést folytató magyar lakosság lakott. Itt sem horvátok, sem szerbek, sem a módosabb németek nem telepedtek le. Ehhez a kis külvároshoz, - mely hivatalosan a Pécsi városrészhez tartozott - jellegében hasonló a mellette kialakult másik kis külvárosi rész, szintén a pécsi uttól délre. A kettőt mocsaras rész választotta el, s egy mesterségesen kialakított csatorna, melynek vize a Sás városból folyva a Pécsi uton keresztül az Almás patakba torkolt. Ez a kis településrész tulajdonképpen egy nemesi kuria, a Szily család szigetvári háza körül alakult ki. /16/ Feltehetően először a házhoz tartozó családés lakóhelyei, háziak voltak, amelyek köré letelepedtek a többi, paraszti életmódban élő lakosok. Itt szintén csak magyarok laktak. A térkép még nem jelzi azt az egy soros utcát, mely a XVIII. század végén, a XIX. század elején keletkezett, s ennek a városrésznek a főutcája lett, mint ahogy a szerb-horvát városrésznek a Fő, vagy Hosszu utca volt a főutcája. A városon kívül a pécsi főútvonal mellett az új temetőt is jelzi a térkép, mely a XVIII. század közepétől már használatban volt.

Szigetvár közelében a város történetével szervesen összefügg a pécsi út mellett Turbák búcsujáróhely története. Ide temették el 1566-ban az ostrom idején meghalt Szulejmán szultán belső részét tartalmazó urnát. Majd síremlék került fölé, s végül egy kis erődöt építettek ki a "szent sír" védelmére. A hadi út mellett fekvő kis török vár Sziget előretolt bástyája volt, s az első támadást volt hivatta feltartóztatni. A kis erődöt a visszafoglalás után lebontották, anyagát elkönyvettyélték, s a XVIII. században kegytemplomot építettek az elbontott épületet fölé. Mint zárandókhely a XVIII. században már népszerű volt, s a hely látogatottságát elősegítette, hogy Turbáknál kezdődnek a Zselic lankáira telepített szőlők és gyümölcsösök. /17/

Szigetvár keletkezését a középkorban a mocsár, a kedvező fekvés és a környezet határozta meg. Ez formálta létrejöttét, fejlődését, s majd fontos katonai szerepét. A visszafoglalás után a fejlődés mesterséges fenntartásáról a városban állomásozó katonaság gondoskodott, de ez a kívülről jövő viszonylag jómódot biztosító lehetőség megszűnt, mikor nyilvánvalóvá vált, hogy a megváltozott időkben Szigetvárnak nincs hadászati jelentősége. A hűbér sorba jutott város így egyre inkább le-

maradt a fejlődésben, s rendkívül kedvezőtlen fekvése sem tette lehetővé az egységes város kialakulását. A XVIII. század második felében az egymástól elkülönülő városrészek - más-más társadalmi helyzetű lakossága, más nemzetisége mint széthúzó erő jelentkezett a földesurral folytatott meg nem szűnő küzdelemben. A város nem tudta kivívni szabadságát, Szigetvár nem lett szabad királyi város.

### Jegyzetek

- / 1/ Szentirmai Tibor :Szigetvár nagyközség település földrajza. 1935. I-19.
- / 2/ Kovács Valéria : Sziget várának kutatástörténetéhez. JPM Évkönyv 1966. 207-250.
- / 3/ Kovács Valéria : Szigetvári történeti néphagyományok. I. JPM Évkönyv 1961. 130-131
- / 4/ Gerő Győző : Hódoltságkori kutatások Baranyában. JPM Évkönyv 1972-73. 95-113.
- / 5/ L. Anguissola helyezinrajza. Bécs. Kriegsarchiv. Kartensamlung. Inland. c.V. a.Szigeth. No.3.
- / 6/ Hal Pál : Szigetvár 1688- és 1689-ben. 1939.12.
- / 7/ Németh Béla : Szigetvár története. 1903. 319.
- / 8/ Kovács Valéria : Szigetvári történeti néphagyományok. II-III. JPM Évkönyv 1961. 250-267-268.
- / 9/ Acsády Ignác : Magyarországnak népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1720-21. 1896.
- /10/ Hal P.: i.m. 18.
- /11/ M.T.A. Könyvtárának kiadványai. 72. szám Bendeffy László : Szigetvár 1740-1745-ben. 290-291.
- /12/ Boros László:Dorffmeister Baranyában. Műv. Tört. Értesítő 1974. 4. szám 272-275.
- /13/ Zrínyi Miklós Múzeum T. 1776/1. 1776/2.
- /14/ A Hadtörténeti Intézet fekete fehér fotómásolatai.
- /15/ V.ö. Szigetvár 1855. és 1955-ben készített felmérései rajzai.
- /16/ Ma Dózsa György u. 2. Genthon : Magyarországnak művészeti emlékei. 1959. 360.
- /17/ Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. / Szerk. Csánki Dező / Reiszig Ede : Somogy vármegye története c. fejezet.

A helyszínrajzok magyarázó szövege

1. ábra

Szigetvár 1776-ban. / A helyszínrajzon csak azokat a területeket és épületeket tüntették fel, amelyek birtoklásában és használatában a város földesura, Festetics Lajos, a várkatonaság parancsnokával megállapodott. /

- A Kanizsei kapu
- B Pécsi kapu
- C A parancsnok háza és kertje
- D A tűzérségi tiszt lakóháza istállóval és kerttel
- E Élelmezési raktár lizetraktárral és kerttel

Magas jóváhagyás szerint Festetics urnak átengedendő

A városban

- a az ököristálló pusztává lett telke
- b az u.n. Mutzen telek
- c továbbra is díszesemle hely marad
- d volt tűzérségi bognárműhely
- e volt tűzérségi kovácsműhely
- f tűzérségi kert, amely azonban a szerződés szerint a tűzértisztté, és az övé is marad
- g kertecske, amelyet eddig a helyőrség parancsnok helyettesi tisztét ellátó őrmester birtokolt

A városon kívül

- h ezideig az erődítmény által 6 Ft 2 xr-ért bérbeadott kertek
- i ugyancsak az erődítmény részéről 3 Ft 22 xr-ért bérbe adva
- k ezideig a műszaki helyi parancsnokság által használt kis telkek
- l az erődítménytől 1 Ft 9 1/2 xr-ért bérbeadott kertecske a Baza kut mellett
- m a sánc előtti dombnál álló vágóhid
- n Baza kut

Amelyre Festetics Lajos ur igényt tart, de mégis a katonaságnál kell maradnia

A városban

- o a parancsnok kertjéből Festetics ur által igényelt darab
- p kert, amely a helyi műszaki parancsnokság birtokában van
- q kert, melyet az erődítmény építészeti hivatala használ

A városon kívül és a város körül

- r a városfal, az árok, és a sánc előtere, amelyet a parancsnokság használ
- s városfal és árok, amelyet a műszaki helyi parancsnokság használ, a kerttel együtt, az árkon túl, a Kanizsei kaputól balra
- t) árok és földhányás a szarvasmarhák távoltartására a Pécsi
- u) kapu előtt

v két új határhalom, amely a köztük levő egyenes vonallal együtt a katonaság számára határuul szolgál

/ a helyszínrajz szöveges magyarázatának rövidítése /

CV	Kanizsai város
FV	Pécsi város
SGS	Szigetvár városa
FM	A várhoz tartozó mocsaras terület
FMM	A katonasághoz tartozó mocsaras terület

2. ábra

Szigetvár 1784-85-ben. / Első katonai felmérés./



Valerie KOVÁTS :

Abriß der Siedlungsgeschichte Szigetvár von der zweiten Hälfte des  
18. Jahrhunderts bis 1848

Die Entwicklung einer der bedeutendsten Siedlungen Südtransdanubiens erlitt 1566 durch die türkische Eroberung einen Bruch. Die 122 Jahre dauernde türkische Belagerung konnte die Stadt nur allmählich überwinden. Die Türkenherrschaft und die darauffolgenden Befreiungskriege und deren Folgen waren in der Entwicklung der Stadt auch in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts deutlich spürbar. Obwohl das Streben nach einem konsolidierten Wirtschaftsleben verhältnismäßig bald aufzuweisen ist, ging die Entwicklung nur sehr mühsam voran, der Kleinstadt- und Dorfcharakter bestimmten gleichermassen das Siedlungsbild. Im Komitat Somogy entstanden zwar in Szigetvár die ersten Zünfte, auch der Handel schloss sich dem Kreislauf des Landes noch am Ende des 17. Jahrhunderts an, all dies förderte das städtische Leben, aber wegen seiner Kleinlichkeit konnte es den Charakter der Stadt nicht bedeutend verändern. Nach der Aufhebung des Wehrcharakters der Stadt am Ende des 18. Jahrhunderts geriet sie in den Fronstand und das bestimmte ihr Doppelbild. In der Mitte des 18. Jahrhunderts verlor die mit Burgmauern umgebene "Stadt", an Bedeutung, die mittelalterliche Altstadt wird zur Wohnstätte der eingezogenen bürgerlichen Einwohnerschaft, der ungarischen und deutschen Handwerker und Kaufleute mit ihren schlichten Ansprüchen. Mit seinen ärmlichen Bürgerhäusern, einigen ein- und zweistöckigen Wohnhäusern, seinem engen Marktplatz, dem puritanen Kloster, mit den charakteristischen Barockkirchen bildete es seine geschlossene Einheit. Noch während der Türkenzeit entstand die später in den Befreiungskriegen niedergebrannte, dann wieder aufgebaute "Bosniaken-Stadt". Diese Wohnstätte der römisch-katholischen Kroaten und der in der Türkenzeit angesiedelten griechisch-orthodoxen "Bosniaken" unmittelbar neben der Stadt zeigt ein dörflichen, geschlossenen Siedlungscharakter. Die andere Vorstadt von Szigetvár, die Kanizsauer Stadt entstand um die Mitte des 18. Jahrhunderts, sie wurde zur Wohnstätte der zugezogenen ungarischen und der angesiedelten deutschen Bevölkerung. In der Hauptstrasse stehen die schlichten Häuser der Dorfhandwerker und Kaufleute, sie unterscheiden sich nur durch ihren Ausmass von den umliegenden Dörfern. Der Autor ist bestrebt, den Abriß der aus diesen drei Teilen bestehenden Siedlung Szigetvár darzustellen, vorwiegend anhand des architektonischen Materials.

Kopasz Gábor :

Adatok az 1848 előtti pécsi ipar történetéhez

Pécs város feudális kori iparára vonatkozóan bőséges forrásanyagot találunk a levéltárban, ennek különböző iratfondjaiban. Elsődlegesen vehetjük számításba a céhkönyveket, amelyek általában a XVIII. század közepétől, vagy annak második felétől kezdődnek és csak egy-két céhkönyv kezdete nyúlik vissza a XVIII. század első évtizedeire, mint pl. a kovácsoké 1722-re.

A céhkönyvek ipartörténeti forrásértékét jelentős mértékben csökkenti, hogy igen hiányosak, hézagosak. Ennek az az oka, hogy még a céhrendszer megszűnése után is sokáig kint kallódtak a városban egy-egy céhmester leszármazottjánál, vagy a céhek utódszervénél - ipartársulatnál, ipartestületnél - és csak később kerültek be a múzeumba, vagy a levéltárba.

Mivel a céhszervezetek szoros kapcsolatban voltak a városi tanáccsal, városi igazgatással, s a városatyák sokszor a céhes kézműiparos mesterekből kerültek ki, s a városi tanács beleszólt a céhek működésébe, intézte a céhtagoknak mint városi polgároknak ügyes-bajos dolgait : fontos ipartörténeti forrásanyagnak kell tekintenünk a városi közigazgatási iratokat, magisztrátusi és kongregacionális jegyzőkönyveket, conscriptiókat.

A török kiűzése után új közélet, új gazdasági élet kezdődött. Talán csak a tobak mesterségnél mutatható ki, hogy a török hódoltság alatt honosodott meg Pécsen, de mint mesterség ez is újakezdődött a többi idetelepült kézművesiparosok céhszervezeteivel együtt.

Pécs történetéből ismeretes, hogy a Tettye patak környéke a török alatt is a város iparának egyik centruma volt, s megmaradt ennek a török kiűzése után is hosszú ideig a feudalizmus alatt. Olyan iparok telepedtek ide, amelyeknek vízre volt szükséges akár mint hajtóerőre, akár mint áztató anyagra. A Tettye patak szolgáltatta az energiát az őrlő, ványoló, puskapor-, papírmalmok hajtásához, a vizet a tímároknak a bőrök áztatásához. A patak két partján még ma is megtalálhatók a malmok alapjai, épületmaradványai.

Céhkönyveink, céhes irataink csak az asztalos, ács, borbélyesbész, cipész, csizmadia, fésűs, halász, kovács, kőműves-kőfaragó, mészáros, mézeskalácsos-viaszöntő, süveges, szűrszabó, tobak céhektől maradtak meg. Ez mindössze 14 céh, 15 mesterség, amely a rendkívül hiányos céhkönyvek folytán csak töredékét jelzi a Pécsen működő céheknek, az itt megtelepült kézműiparnak.

Sokkal bőségesebb adatokat nyújt az 1752. évi városi összeírás. Ebből megállapítható, hogy a kézműiparosok legnagyobb számban a belvárosban települtek meg, sőt mondhatjuk, hogy a belváros lakossága többségében az iparból és a kereskedelemből élt. Viszonylag kevesebb volt a kézműiparos a külvárosokban, de néhány iparág viszont éppen a budai külvárosra szorítkozott. A különböző szattyánt és kordoványt készítő tobak mesterek valamennyien a budai külvárosban működtek. Az összeírás szerint itt összesen 8 tobak műhely dolgozott.

Ugyancsak a budai külvárosban laktak a molnárok. Az összeírás szerint 6 molnármester működött itt. A többi malmot nem említi az összeírás, miután azok az adót nem fizető r.kat.egyházi szervek birtokában voltak. Mivel azonban ezek legtöbbször is a Tettye vize hajtott, ezek a malmok is a budai külvárosban helyezkedtek el.

A belvárosi jobbmodú lakosság egy részét a kereskedők alkották, akiknek száma 10 volt. Négy aranyműves a szigeti külvárosban lakott.

Működött ekkor Pécsen 5 borbélysebész, 2 építőmester, 21 kőműves, 7 ács és 5 asztalos. Legnagyobb számban a csizmadiák, a vargák, a szabók fordultak elő. De élt a városban hintókészítő, hamuzeitűző, könyvkötő, nyeregkészítő, szíjgyártó, 6 kovács, voltak fazekasok, pokrócosok, bádgosok, mészárosok, lánckészítők, kőfaragók, szobrászok, gombkötők, passzomántkészítő, bádgosok, posztóverők, fésűsök, szűcsök, bocskorosok, sarukészítők, kalaposok, főtők, bognárok, lakatosok, ruhafestők, övegesek, takácsok, hangszerkészítő, esztergályosok, tarisznyakészítők, pintérek, késesek. Működött 4 sütő, 9 kötélgyártó és kisebb számban még más kézművesek. Az összeírásban szereplő kézművesek neveiből, foglalkozásaik megjelöléséből, egyéb adataiból már teljesebb képet alkothatunk Pécs XVIII. századi iparáról.

A bőrök kikészítése kívánta meg, hogy a timárok és a tobakok víz közelében települjenek meg. Tobaknak hívták azt a faedényt is, amelyben a bőr cserzését végezték a kordoványkészítők. Tulajdonképpen erről a cserzésre szolgáló edényről kapták a nevüket. Ez a faedény más néven még tabak, tabány, tabán. A XVIII. század végén helytartótanácsi rendeletre készült egyik összeírásunk Pécs budai külvárosát Tabánynak, vagy Tabánnak nevezi. Minden valószínűség szerint Pécs budai külvárosa a Tabán vagy Tabány nevet az ide települt tabakokról kapta. /1/

A jómódú kézműves mesterek rendszerint megbízható adófizetői voltak a városnak, és mint városi polgárok, a legtöbb esetben ingatlannal, házzal, szőlővel és szántófölddel is rendelkeztek. Részt vettek a város pénz- és hiteléletében. Erre sok példával szolgálunk a városi levéltár iratai, jegyzőkönyvei. Az ilyen adatok közül csak egyet ragadjunk ki. Bebelák Antal idevaló kránic 1770-ben Jaubner György kalmárnak 280 forinttal tartozott. Az adósságot a városi tanács betábláztatta a kránic ingatlanára. /2/

Sokszor a kifejezetten közigazgatási, vagy rendészeti iratok is részletes ipartörténeti adatokat nyújthatnak. Miután a céheknek nemcsak iparrendészeti, hanem tűzrendészeti feladataik is voltak, Pécs város 1778-ban készített tűzvédelmi rendtartása pontosan felsorolja, hogy milyen céhek vannak a városban és meghatározza, hogy tűzvész esetén céhenként hogyan vesznek részt a kézművesek a tűzoltásban. /3/ A 19 paragrafusból álló tűzrendtartás 10. szakasza intézkedik arról, hogy tűzi veszedelem esetén az egyes céheknek milyen feladatokat kell ellátni a tűzoltásban.

Jelen esetben azért fontos ipartörténeti forrás számunkra ez a tűzvédelmi rendtartás, mert részletesen felsorolja a Pécsen működő céheket; így megtudjuk, milyen kézműiparosok éltek akkor itt a városban. Adatokat kapunk az előforduló egyes iparfajtákra. A tűzrendtartás felsorol összesen 52 céhet, illetve ennyiféle foglalkozást. Számolnunk kell olyan foglalkozásokkal is, amelyek esetleg kimaradtak a felsorolásból. Erre egyébként utal is a rendtartás 10. szakaszának 8. pontja.



Az 52 felsorolt foglalkozás között a tűzvédelmi rendtartás is említi a kránicokat. Ezzel a foglalkozás megnevezéssel Pécsen és Baranyán kívül nem igen találkozunk. Nem fordul elő nevük sem a régebbi, sem az újabb mesterségszótárakban. A kránicok különféle déligyümölcsöt árúsítottak, tehát déligyümölcs kereskedők voltak. Országos vásárokon nagy sátrakat vertek föl. Jelentős vásári forgalmuk lehetett, mert magas helypénzt fizettek. Ugyanis amíg a kalmárok és kézművesek helypénztartífája általában csak krajcárokból volt kifejezve, a kránicoké forintban.

A céhes kézműipar fejlesztését szolgálták a Ratio Educationis rendelkezése folytán szervezett rajziskolák, amelyek működésével elkezdődött a kézműiparos inasok rajzoktatása is azzal a célkitűzéssel, hogy a kézművesek készítményei ezután szebbek, művészebbek és így a kereskedelemben keresettebbek legyenek. A Dunántulon Budán, Győrött, Sopronban, Székesfehérvárott, Pécsen szerveztek rajziskolákat, helyesebben a normáliskolák kebelén belül rajzosztályokat.

A pécsi normál iskolai rajzosztály 1786 őszén indult meg. A kézműves mesterek tanoncokat kötelesek voltak beírni a rajziskolába, és őket addig nem szabadíthatták fel, amíg bizonyítványt nem szereztek, hogy a rajziskolát egy éven keresztül szorgalmasan látogatták. A XVIII-XIX. század fordulóján 50-60 fő között mozgott a rajziskolát látogató kézműiparos tanoncok száma. Ezek több mint 20 szakmából kerültek ki, és a legtöbben az asztalos, a kőműves, a kőfaragó, az ács, a bogsnár, a lakatos és a takács szakma tanoncjai voltak. A pécsi céhbéli mesterek részéről nem volt tapasztalható olyan ellenszegülés tanoncainak rajziskola látogatásával kapcsolatban, mint némely más városban. Később a mestervizsgánál is megkívánták a remekmű elkészítésén kívül a rajzismeretet. A városi tanács is ellenőrizte, hogy a céhes mesterek tanoncokat rajziskolába járassák.

Tisztújító közgyűléseken a választások után a városi tanácsnokok, mint céhbiztosok között ellenőrizték céljából felosztották a városban működő céheket. Egy-egy tanácsnokra, mint céhkommisszáriusra 5-6 céh felügyelete jutott. Ha az egyes tanácsnokok alá beosztott céheket, összegezzük, megkapjuk a céhek számát. Ilyen tisztújító közgyűlések adatai szerint 1781-ben 28, 1833-ban 36, 1848-ban 37 céh működött Pécsen.

A céhbéli mesterekről és művészekről találhatók levéltárunkban részletes összeírások is ugyancsak az 1833. és 1848. évekről. Ezekben a mesterségek pontos megnevezése mellett részletesen fel van tüntetve a mesterek, legények, inasok száma külön-külön és összesítve. Eszerint 1833-ban működött Pécsen 81 szakmában 663 kézműves mester, 712 legény, 317 inas, összesen 1692 mester és művész. Ezek a számadatok másfél évtized alatt a következőképpen változtak. Az 1848. évben a mesterségek száma 87, a mesterek létszáma 624, a legényeké 809, az inasoké 306, vagyis a mesterek és művészek összlétszáma 1739.

Tehát a 15 év alatt a mesterségek száma ötten szaporodott, a mesterek létszáma 39 fővel fogyott, a segédék 97 fővel növekedett, az inasoké 11 fővel csökkent. A kézművesek összes száma így tehát 47 fővel lett több.

Ezekből a számadatokból arra következtethetünk, hogy Pécsen a céhekbe szerveződött kézművesipar az 1830-as évekig felmenőben volt. A város a céheket támogatta, amikor a vármegyék, köztük Baranya megye is, a hatóságuk alá tartozó mezővárosokban és falvakban a céhek országos



megszüntetésén munkálkodtak. Mintegy 1840-1848-ig a céhszervezetekben stagnálás nyilvánult meg, 1848 után azonban itt is bekövetkezett a hanyatlás és a céhek kénytelenek voltak fokozatosan átengedni a helyet a szabad kisipari fejlődésnek.

Pécs lakossága a XIX. század közepén 15318 fő volt. /4/ Leginkább kézműiparból, szőlőművelésből és kereskedelemből éltek lakói. Híresek voltak többek között timárai, takácsai, asztalosai, cipészei, kályhakészítői, fazekasai, szabói, lakatosai, szűcsei. A kereskedelemben 87 fő dolgozott.

Az élénk kézműipar mellett kialakultak a város gyáriparának kezdetei. Már a század közepe előtt volt Pécsnek papírgyára, likörgyára, ecetgyára, egy néhány évig működő vasgyára / Csatnek-Pécsi Vasgyár / és ugyancsak néhány évig / 1844-47 / működő cukorgyára. Volt sörfőzde is. Általában a későbbi gyárak alapjai, technikai feltételei megtalálhatók az itt korábban megtelepült kézműiparban. A nyersanyag- és energiaforrások, a gazdasági viszonyok pedig biztosították a kibontakozást a további gyáripari fejlődés számára.

#### Jegyzetek

- /1/ Baranya megyei Levéltár, Pécs v.lt. 1001/1796 közig. sz.
- /2/ Uo. 55/1770. jkv. sz.
- /3/ Uo. 700/1778. kgv.sz.
- /4/ Fényes Elek : Magyarország leírása. Pest, 1847.

Gábor KOPASZ :

Angaben über die industrielle Ansiedlung vor 1848 in Pécs

Nach der Vertreibung der Türken begann in Pécs eine neue Industriensiedlung. Die Umgebung vom "Tettye-Bach" war auch unter den Türken ein Industriezentrum der Stadt und blieb es auch der Türkenherrschaft lange Zeit im Feudalismus. Hier siedelten sich vor allem jene Gewerbe an, die als Triebkraft oder zum Einweichen Wasser brauchten. Der Tettye-Bach lieferte Energie für Getreide-, Walk-, Schießpulver- und Papiermühlen und ermöglichte das Einweichen der Felle den Gerbern.

Die mangelhaft zurückgebliebenen Zunftbücher erwähnen insgesamt 14 Zünfte und 15 Handwerke. Die städtische Konskription vom 1752 bietet schon reichlichere Daten. Daraus geht hervor, daß sich die Handwerker zum größten Teil in der Innenstadt ansiedelten. Hier wohnten auch die Kaufleute. Die Gerber und Müller placierten sich in der "Buda-er" Vorstadt. Die Konskription spricht über mehr als 43 Handwerkerprofessionen.

Die auf Erlaß des Statthaltereirates am Ende des 18. Jahrhunderts verfertigte Konskription heißt die Budaer Vorstadt "Tabán" oder "Tábány". Der Name stammt von der hier ansässigen "Tabaken", die das sog. "Saffianleder" machten. Die in Pécs 1778 zusammengestellte Feuerlöschordnung zählt 52 Handwerkerprofessionen her. Darunter findet man das Wort "Kránicok" / Kranizen /, die so Benannten beschäftigten sich mit Südfruchthandel. Diese Benennung kommt nur in Pécs und Komitat Baranya vor.

Auf den restaurierenden Generalversammlungen wurden nach dem Ablauf der Wahlen unter den Stadtratsherren, die gleichzeitig auch Zunftkommissaren waren, der Kontrolle wegen, die Zünfte der Stadt aufgeteilt. Je ein Ratsherr bekam 5-6 Zünfte unter seine Aufsicht. Im Jahre 1781 waren 28, 1833..... 36 und 1848.....37 Zünfte in Pécs.

Im Komitatsarchivum Baranya befinden sich Sonderkonskriptionen vom Jahre 1833 und 1848 über die Zunftmeister und Künstler.

Nach denen wirkten in Pécs 1833 in 81 Professionen 663 Handwerkermeister, 712 Gesellen, 317 Lehrlinge, insgesamt 1962 Meister und Künstler. !

Im Jahre 1848 waren hier 87 Professionen, 624 Meister, 809 Gesellen und 306 Lehrlinge, das heißt : die Gesamtzahl der Meister und Künstler beträgt 1739.

In Pécs war bis zu den 30-er Jahren des 19-ten Jahrhunderts das in den Zünften organisierte Handwerk im Aufstieg begriffen. Ungefähr von 1840-1848 begann der Rückgang.

Die Zünfte mußten der Entwicklung der freien Kleinindustrie Raum geben.

Simonné Tigelmann Ilona :

Zalaegerszegi kézművesek a XVIII-XIX. században

E hozzászólás keretében semmiképpen nem lehet céloz Zalaegerszeg mezőváros iparának 1770 és 1848 közötti teljes, avagy csupán vázlatos ismertetése sem, így csak a településtörténeti szempontból figyelemet érdemlő tények vizsgálatára szorítkozom.

Kutatásom időhatárait a - néhány éves hiánnyal ugyan, de folyamatosan meglévő - dikális összeírások /1/ szabták meg. Témám kiindulási alapja az 1770-es összeírás /2/, mely közli az iparosok mesterségét és az iparüzésből eredő jövedelmet is. Ez az összeírás 265 adózó családfőt sorol fel, közülük 120 az iparos a következő megoszlásban : 23 csapó, 10 takács, 15 csizmadia, 21 szabó, 9 szücs, 6-6, együttesen 12 magyar és német varga. Ebből kitűnik, hogy legnagyobb részt mezőgazdasági alaptermékeket felhasználó mesterek tevékenykednek. / Ha ugyan mestereknek lehet tekinteni az ekkor felsorolt összes iparral foglalkozó családfőt. / Valószínű, hogy az iparosok viszonylag magas száma abból adódik, hogy a téli hónapokban háziiparral, szövés-fonással foglalkozó, egyébként főként mezőgazdasági tevékenységet végző, szántóvető, földművelő, állattartó parasztokat is ide sorolták. Egyébként az összeírás 24 féle mesterséget tüntet fel. / Az említetteken kívül van 5 fazekas, 4 lakatos, 3 asztalos, 2-2 szíjártó, kovács, kalapos, bogárnár, illetve 1-1 üveges, kéményseprő, ács, órás, kádár, bábos, köteles, pék, gombkötő és kőműves./

Ez az összeírás képezte tehát kiindulópontját a további összehasonlító vizsgálatnak. A rovatos összeírások tartalmi összevetése során sikerült folyamatában figyelemmel kísérni a mezőváros iparosrétegében bekövetkező változásokat. Mivel az összeírások esetlegesen közlik csak néhány mester foglalkozását, a rendelkezésre álló összes levéltári forrás felhasználásával, hosszas összehasonlító munkával sikerült megállapítani - néhány kivételtől eltekintve - az iparosok mesterségét.

A századfordulóig eltelt időszak alatt a céhszervezetek megerősödtek, de még mindig alapvetően mezőgazdasági munkával rendelkező iparosok alkották a kézművesek zömét.

Településtörténeti szempontból érdekes két /3/ tűzrendészeti dokumentum összehasonlítása. Míg 1790-ben, a városban akkor pusztító tűz utáni rendelkezések 1. pontja utcák, tehát lakóhely szerint jelöli ki a lakosság feladatát, addig 1802-ben a városi lakosság, így az akkor működő 6 céh tagjai más-más feladatot kapnak a tűz oltásában, így " a szűrszabók, minthogy közöttük marhás gazdák is találhatnának " lajtókat, illetve hordókat szállítanak. A rendelkezés záradéka pedig kötelezővé teszi a céhbeli kántorgyűléseken a rendelet felolvasását. Ebből egyrészt kitűnik, hogy az iparosok nagy része/ még a tehetősebbek is, hisz a szűrszabók a szabókkal együtt külön kápolnát is tartottak! / még nem foglalkozik kizárólagos kézműipari tevékenységgel. Másrészt megállapítható, hogy a céhszervezet a közigazgatásban / a városbíró ekkor Rigó János csizmadia / és egyáltalán a mezőváros közösségében a szervezhetőséget, a határozatok végrehajtásának egyik eszközt jelentette, hiszen a céhen belüli szankciók, a büntetés kiszabásának lehetősége a végrehajtást előmozdította.



Az óvintézkedések ellenére 1805. június 7-én /4/ tűz ütött ki a városban. A mi szempontunkból az az érdekes, hogy összehasonlítva 1804, 1806 és 1808-as összeírás adatait, - túl a számszerű tényeken, hogy 1804-ben 196, 1806-ban csak 87, 1808-ban pedig már ismét 152 iparost tüntetnek fel - közelebbről megvizsgálva a névsort, meglepő dolgot tapasztalunk : 1806-ban Pintér Jakab főstő neve után Fercsel Jakab kovács nevéig hiányzó iparosok zömmel fazekasok / Kenyeres János, Vámos János, Flórián Mihály /, illetve az előző lajstromok szerinti közbülső, tehát egy utcában, vagy szomszédos utcákban lakó, vagyis az összeírók által sorrendben egymást követő nem fazekas iparosok / Barényi Sándor, Misik József, Köbli József / nevei hiányoznak. Ebből arra következtethetünk, hogy a tűz valószínűleg valamelyik fazekas kemencéjéből indult ki. Kétségtelen, hogy ez a gyulladás nagyban visszavetette az eddigi felfelé emelkedő iparoslétszámot. / Tulajdonképpen csak három évtizeddel múltán éri el a város az ezt megelőző iparosszámot állandó lélekszámemelkedés mellett./

A további számszerű és tartalmi fejlődés érzékeltetésére kiragadom az 1824-es esztendőt. A választás az 1826-os tűzvész miatt esett éppen erre az évre. Az 1824-ben összeírt 455 adózó családfőből 161 az iparos. Itt már fokozottabb differenciálódás figyelhető meg : míg 1800-ban csak 4 első és 4 második osztályba sorolt iparos van a többi nagy számú harmadik osztály mellett, addig 1824-ben már 14 első kategóriába sorolt iparossal találkozunk / közülük két fő - egy főstő és egy kéményseprő - az 1800-ban ugyancsak magas besorolásu azonos helyen szereplő azonos foglalkozású mester/. A 14 feltehetően jómódú iparos között találunk a Zalaegerszegen működő 4 malom / Gógán, Gömbös, Kis és Új malom / árendás molnárai közül hármat. Itt kell arra utalnom, hogy Zalaegerszegen volt az igen gazdag, a környéket ősszeefogó molnár céh központja ; adatunk van arra, hogy az 1826-os tűzvész idején saját kápolnájuk leégett. /5/

A hosszú időn át azonos helyen és sorrendben előforduló módosabb iparosok neve segítséget jelentett a további kutatásban. Ugyanis az 1826-os, két alkalommal történt tűz okozta pusztításról több levéltári dokumentum alapján riasztó képet kapunk / csaknem az egész város leégett/. /6/ Így joggal vártam az iparoslétszámban ismételt, az 1805. évihez hasonló megcsappanást. Ennek ellenére az összeírásban semmiféle visszaesés nem mutatkozott. Az 1824 évi 161 iparos helyett 1827-ben 170 szerepel. Felvetődött az a lehetőség, hogy mivel a lakosság adókedvezményt kapott /7/, esetleg automatikusan lemásolták a listát a tűzvész előttről. Az 1828-as 163-as és az ezt követő fokozatosan emelkedő iparoslétszám nem látszott bizonyítani a pusztítást, sőt az első és második osztályba történő besorolás azonosasága kizárta a tévedés vagy a felületes összeírás lehetőségét is.

Ekkor került vizsgálgódásom előterébe az extraserialisták / hegyiek, külsők / számarányának változása az évtizedek folyamán. Kétségtelen, hogy a földterülettel is rendelkező iparosréteg gyors regenerálódásához, műhelyének újratelítéséhez anyagi bázisra volt szükség. Ezt az akkori hitelszegény körülmények között csak úgy tudta megoldani, ha földtulajdonát zálogba bocsátotta vagy eladta. Hogy ez történhetett, arra utal, hogy míg 1824-ben 105, ezt megelőzően csupán 81 nem egerszegi lakos birt földterületet a város határában, addig 1827-ben 151, 1828-ban már 178, mely hirtelen 50 %-os számszerű emelkedést jelent a tűzvész után.

Arra a kérdésre, hogy a különböző foglalkozású iparosok hol laktak, az 1826-ban Póka Antal földmérő által készített térkép /8/ nyújtott segítséget, mely pontos listát közöl a házhelyek tulajdonosairól. Mivel a 80 év alatt készült összeírások összehasonlításából kiderült, hogy az összeírók mindig azonos utvonalon haladtak, az 1826-os állapotot kiindulópontként véve, kronológiailag visszafelé és előre haladva, folyamatos összehasonlítással megállapítható, hogy az 1805-ben leégett fazekasok már az 1770-es években / Kenyeres, Vámos család 1773-tól / az Ujvárosi utca elején laktak és később, főleg az 1826-os tűz után - nyilván az olcsóbb telekárak miatt - fokozatosan betelepült az utca és környéke. Az adózó lakosság lakóhelyét fokozatosan nyomom követve, megállapíthatjuk, hogy 1770 és 1848 között Zalaegerszeg lakott területe csupán annyiban változott, hogy benépesült az Ujvárosi utca, ugyanis a díkális összeírásokban egyre inkább növekszik a nevek és házak száma Merkl János főstő és Misik József lakatos neve között. / Merkl János - őt megelőzően Kellner János főstő már 1773-ban - az Uri utca és Ujvárosi utca sarkán, Misik József pedig 1797-től az Ujvárosi és Körmendi utca sarkán lakott/. Valamint sűrűbben lakottá vált a Körmendi utca és jóval később benépesült az 1826-ban felparcellázott Mándi berek.

Tovább vizsgálva az iparosok számarányát és foglalkozását, nézzük meg az 1828-as adatokat. /9/ A 415 adózó családfő közül 163 az iparos és 33 féle mesterséget folytatnak. Közülük csizmadia 34, szabó 11, szűcs és fazekas 8. A foglalkozásbeli megoszlás változása mellett megindul a fokozott vagyoni differenciálódás is. Kialakul egy viszonylag kis számú tehetősebb iparosréteg. Ezt figyelemmel tudjuk kísérni néhány apáról-fiúra / majd unokára / öröklődő, mindvégig magasabb jövedelemadó alá eső iparoscsalád példájával : Angerer szabó 1773-tól, Benkő csizmadia 1797-től Farkas bognár 1798-tól, Gyuk csizmadia 1796-tól, Horváth csizmadia 1770-től./

Nem érdektelen, ha utcabeli elhelyezés alapján megvizsgáljuk, hogy a mezőváros nagyobb felszerelést igénylő, differenciáltabb szerkezettel dolgozó műhelyei hogyan cserélnek gazdát az évtizedek folyamán. Az Ujvárosi utca elején lévő főstőműhely egymást követő tulajdonosai : Kellner János / 1773-tól/, Pintér Jakab / 1804-től/, Merkl János / 1810-től /, Povásai Pál / 1832-től/. A Nagycsapó sarkán épült lakatos műhely először Neuman Márton / 1806-tól/, majd Jáku Ferenc / 1832-től / tulajdonosa. A Posta utcában laktak a város legmódosabb iparosai, itt találunk : bábsütőt, asztalost, szappanost, kéményseprőt. A piac közvetlen közelében szintén nagy műhelyek cserélnek gazdát a vizsgált időszakban. Településtörténetileg fontos adat, hogy az uradalmi vendégfogadó / mai Arany Bányászi Szálloda / és a kvártélyház mögötti részen az Uri utcáig zömmel csizmadiák / mégpedig a gazdagabbak/ laktak.

Mint ahogy azt több kitűnő munka szerzője /10/ kifejtette, a céhes ipar e korban a mezővárosokra jellemző tényezői Zalaegerszegen is tapasztalhatók.

A módosabb iparosok közé igen csekély számú mester sorolható, mind például Jáku Ferenc lakatos, aki tekintélyes összegű alapítványt létesített később, a 60-as években a szegénysorsú diákok megsegítésére / nevét őrizi ma az az utca, melynek sarkán műhelye állt/, vagy a kölcsönök folyósításával is foglalkozó István Imre szijártó, aki 1844-ben nagy összeg / 352 F 22 k/ végrehajtását kéri négy adósán. /11/ Viszont nem egyedülálló Pap Ádám szabó esete, sem, aki

1847-ben " az éjszaka leple alatt alattomosan elmenekült a városból" és hátrahagyott javainak értékét jóval meghaladja adóssága. /12/ A 30-as, 40-es években egyre inkább megszaporodott a nemesi származású iparosok száma, főleg a lakatos, bognár mesterek között. / Itt kell megjegyezni, hogy a számszerű összefüggésekben a nemes iparűzők nem szerepelnek/.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a vizsgált időszakban Zalaegerszegegy biztos piacra termelő, helyi szükségleteket kielégítő, zárt számú iparosréteggel számolhatunk, mely tevékenyen részt vesz a város életében / a városbírók szinte kivétel nélkül közülük kerültek ki, / a legmozgékonyabb, az eseményekre gyorsan reagáló csoportját alkották a kisváros közösségének.

### Jegyzetek

- / 1/ Zala megyei Levéltár / rövidítve : ZmL./ Zalaegerszeg - Conscriptiones dicales IV. 9.b.
- / 2/ ZmL. Conscriptiones universales Ű.46/46.
- / 3/ ZmL. Zalaegerszegi levéltára/ rövidítve : Zeg /. 354.
- / 4/ ZmL. Zeg. 392. csomó iratai.
- / 5/ Uo.
- / 6/ Uo.
- / 7/ Uo.
- / 8/ Uo.
- / 9/ Jelenleg a ZmL-ban folyó átalakítási munkálatok miatt az 1828-as országos összeírás zalaegerszegi anyaga nem hozzáférhető.
- /10/ Eperjesy Géza : Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és Dunántúlon. Akad. Kiadó. Bp. 1967. - Dóka Klára : A pesti céhrendező válságának kibontakozása az 1840-as években. ELTE. Bp. 1970.
- /11/ ZmL. Zeg. 736. tanácsülési jegyzőkönyvek.
- /12/ Uo.

### Melléklet

Év	Iparoslétszám	Összes családfő száma	Extraserialisták száma
1770	120	265	nem jelöli az összeírás
1773	195	478	100
1775	207	480	93
1776	190	458	105
1777	205	492	85
1778	193	467	92
1779	187	487	76
1785	178	513	44
1796	191	482	60
1797	189	529	67

Év	Iparoslétszám	Összes családfők száma	Extraserialisták száma
1798	174	487	61
1800	184	484	71
1801	189	489	72
1802	171	479	73
1804	196	460	84
1806	87	453	84
1808	152	451	92
1809	153	462	89
1810	130	485	65
1812	154	467	85
1813	160	472	79
1814	180	481	84
1815	180	469	85
1816	175	464	75
1819/20	170	467	95
1821	169	476	92
1822	158	473	81
1824	161	455	105
1827	170	483	151
1828	163	415	178
1831	186	514	205
1832	192	520	208
1833	198	501	204
1834	189	543	203
1837	178	607	153
1838	204	476	202
1839	179	513	201
1841	193	570	194
1844	151	571	231
1847	199	668	245



Ilona TIGELMANN, Fr. Simon :

Die Handwerker von Zalaegerszeg im 18-19. Jahrhundert

Nach der Konskription vom 1770 waren in Zalaegerszeg von den 265 steuerzahlenden Familienhäuoter 120 Gewerbsleute. Die meisten von ihnen bearbeiteten landwirtschaftliche Grundstoffe. Die späteren Veränderungen können aus den jährlich verfertigten "Dicalen" entnommen werden. Bis zur Jahrhundertwende verstärkten sich die Zünfte. Dies geht aus den zwei Beschlüssen hervor, die anlässlich der zwei Brände 1790 und 1802 gefaßt wurden. Der Beschluß vom 1802 verteilt die Feuerwehraufgaben schon unter den Zünften. Die Daten der Steuerkonskription von 1805 beweisen, daß die diesjährige Feuerbrunst die Entwicklung der Industrie im großen Maße verringerte. Dagegen ist es aber sehr überraschend, daß die als "große Verheerung" bezeichnete Feuerbrunst vom 1826 keinen zahlenmäßigen Rückgang aufweist. Die schnelle Regeneration wird durch die sich rasch erhöhte / 50 % / Zahl der Extraserialisten geklärt. Es ist uns gelungen, an Hand eines Stadtplanes vom 1826 die Standorte der Werkstätte der Gewerbetreibenden zu bestimmen. Davon können folgende Schlußfolgerungen gezogen werden :

1. Der bewohnte Boden der Stadt veränderte sich zwischen 1776-1848. nur insofern, daß die sog. Ujváros utca / Neustadt-gasse / meist durch Hafner besiedelt / und die sog. Körmendi utca /Körmender Gasse /, wie auch der 1826 parzellierte sog. "Mánd be-rek" Boden bewohnt wurde.
2. In der unmittelbaren Nähe des Marktplatzes und des herrschaftlichen Gasthauses wohnten in einer Gasse die bemittelteren Tschienenmacher / Stiefelmacher /.
3. In dieser Gasse waren auch die - eine größere Ausrüstung fordernde - Werkstätten, deren Besitzänderungen verfolgt werden können.

Die Teilung der Gewerbsleute nach der Profession ist folgende: 1770... 22-erlei, 1828 33-erlei Handwerke.

Die Differenzierung dem Vermögen nach ist immer deutlicher zu beobachten, wie auch in den 30-40-er Jahren das Wachsen der Zahl der adeligen Gewerbetreibenden. Es kann bestätigt werden, daß Zalaegerszeg im geprüften Zeitabschnitt eine Stadt war, die für einen gesicherten Markt produzierte und die lokalen Bedürfnisse befriedigte. In der Stadt lebte eine zahlenmäßig geschlossene gewerbetreibende Schicht, die im Leben der kleinstädtischen Gemeinschaft eine aktive Rolle spielte.

Lendvai Anna :

A nagykanizsai iparosok a XVIII-XIX. század fordulóján.

Nagykanizsa város történetében az 1690-es év jelentőségét minden lakosa tudja, hisz ekkor szabadult fel a 90 éves török uralom alól. Az egész megye szörnyű állapotban szynlette meg e 90 évet, falvak égtek le, népet török végtá le, a maradékot pestis vitte el - elnéptelenedett falvakról, óriási pusztasodásról számoltak be még 25 év múlva is a Biharból jött összeírók. Zala megyének is, Nagykanizsának is szinte a semmiből kellett elindulnia a XVII-XVIII. század fordulóján.

Az első és legfontosabb feladat Nagykanizsa városban az ujranépesítés, a termelő munka megindítása volt. Természetesen a munkalehetőségek, a nagy pusztá földek mindenfelől vonzották a lakosságot városunkba. Szervezett telpítési akcióról nincs tudomásunk, apránként, családokként történt a bevándorlás Zala megye helységeiből, a szomszédos megyékből, de zömmel Muraközéből, Horvátországból, Ausztriából, a Német Birodalmából. Ekkor, a XVIII. század első felében alakult ki a város vegyes nemzetiségű összetétele, bár ami az egész megyét illeti, a magyarlakta helységek döntő többségben voltak a XVIII. században. /1/

Amikor a XVIII-XIX. század fordulóján Nagykanizsa város iparosságát vizsgáljuk, ez időből, a XVIII. század elejéből kell kiindulnunk. A lassan benépesülő városnak iparosokra is szüksége volt. Természetesen nem a mai értelemben vett iparosokra kell gondolnunk, tehát nem olyanokra, akik mesterségükből élnek meg, gazdálkodással nem foglalkoznak. A XVIII. század, sőt még a XIX. század első harmadának kanizsai mesteremberei is mintegy mellékfoglalkozásként üzik iparukat, egyébként földet, szőlőt művelnek, állatot tartanak. Ezt az összeírások adatai bizonyítják. A mesterség milyenségét tekintve pedig elsősorban közhasználati cikkeket előállító vagy feldolgozó iparokra gondoljunk / takács, cipész, szabó, fazekas, stb./, majd a XVIII. század végén találkozhatunk igényesebb "finomabb" iparágakkal, de ezeket akkor is csupán 1-2 mesterember képviseli. Mindebből következik, hogy amikor céhalakításra kerül sor városunkban / zömmel az 1770-es években /, csizmadia, takács, kovács, bognár, szűcs céhek alakulnak.

Dolgozatomban forrásként a XVIII. század, illetve a XIX. század elejének adóösszeírásai szolgáltak, amelyek majdnem minden esetben feltüntették a kézműveseket / opifices /, általában még az ipar milyenségét is. Kiegészítő forrásként használtam a kanizsai céhek anyagait : céhleveleket, lajstromokat, jegyzőkönyveket. Az 1711. évi összeírás 20 mesterembert talált városunkban - nem tudni milyen ipart üztek. A nevek közül 12 mesterségre utaló : Takács, Gerencsér, Szabó, Csizmadia, Varga, Mészáros, Szijjártó, Kovács - elképzelhető, hogy a vezetőknév ez esetben mesterséget is jelöl./2/ Nem kaphatunk adatokat iparosokról egészen 1750-ig, mert sem az 1715., sem az 1720. évi összeírás nem jelöli a mesterembereket. Bár a város szépen fejlődik, az összeírások szerint látezőlag nincs ipara ! Ez azonban elfogadhatatlan, hisz 1750-ben már 85 kézművest írtak össze : ez az 518 családfő / 465 gazda és 53 házatlan zsellér / 16 %-át jelentette.

Most már az ipar milyensége is megállapítható : 7 palackkészítő / lagenarius /, 14 csizmadia / cothurnarius /, 2 gombkötő / nodulari-

us, / 1 kádár / viator /, 9 gerencsér / figulus /, 6 szabó / sartor /, 2 kőműves / murarius /, 3 bognár / rotarius /, 7 szűcs / pellio /, 2 mészáros / lanio /, 11 varga / sutor /, 2 szűrszabó / braccarius /, 1 lakatos / faber serarius /, 7 takács / textor /, 1 szijgyártó / lorarius /, 2 asztalos / arcularius /, 1 borbély / tonsor /, 1 esztergályos / tornator /, 1 timár / cerdo /, 1 kötőgyárgó / restiarius /, 3 kovács / faber /, 1 mester foglalkozása pedig olvashatatlan. /3/ Ezen statisztikából kitűnik, hogy különösebb jellege nincs a kanizsai kézműiparnak, hiszen csizmadiák, vargák, fazekasok, szabók, takácsok vannak a legtöbben - a népesség növekedésével a létszükségleti cikkek iránti kereslet teremthette meg az alapot ezen iparágak gyarapodásához.

Az elkövetkező 20 évet a gazdasági-társadalmi érés korának nevezzük Kanizsa történetében. A városnak 1392 adófizetője volt 1770-ben, a lélekszám 2331 fő - az 1690 óta eltelt 80 év alatt a háboruktól, pesttől szinte pusztasággá lett város lakossága majdnem ötszörsörségre nőtt / ha az 1711. évi 84 családot kb. 500 főnek számítottuk /. A lélekszám gyarapodásán kívül a gazdasági eredmények is jelentékenyek : a gabonatermés 2279, a kukorica 3220 pozsonyi mérő. Az ígéllovak száma 466, a tehénké 345. A mesterségüzés és kereskedés bevallott haszna 4903 Ft - hangsúlyozom a bevallást, hiszen egy-egy összeírás mindig a nagyobb adó kivetésének remével fenyegette a mestert vagy kereskedőt. Nem véletlen ez a szép összegű haszon, hiszen az 1770. évi összeírás /4/ 174 kézművest jelez. Ezen conscriptio iparra vonatkozó adatait alapidokumentumként kezeltem ; egyrészt azért, mert erre az időpontra értett be a 80 évi lassu fejlődés, másrészt, mert hosszú évekre mintegy meghatározta az iparosok számát, az ipar jellegét. / Ugy gondolom, nem befolyásolja egyiket sem, ha 6-8 iparos eltűnik vagy feltűnik néhány év alatt. /

A 174 kézműves 35féle mesterséget űz : 9 palackkészítő / lagenarius /, 14 ács / faber lignarius /, 4 szijgyártó / lorarius /, 4 gerencsér / figulus /, 11 takács / textor /, 4 lakatos / faber serarius /, 21 csizmadi / cothurnarius /, 7 gombkötő / nodularius /, 31 szabó / sartor /, 12 szűcs / pellio /, 11 varga / sutor /, 2 pék / pistor /, 1 kéményseprő / caminari /, 1 ötvös / auri faber /, 1 dohánykészítő / tabacarius /, 1 kesztyűs / chyrotecarius /, 1 nyereggyártó / ephippiarius /, 5 kádár / viator /, 5 asztalos / arcularius /, 3 bognár / rotarius /, 1 kelmefestő / tinctor /, 6 kőműves / murarius /, 4 kovács / faber /, 1 "intor" /?/, 1 szappanfőző / smigmator /, 2 esztergályos / torneator /, 1 cserepező / tegularius /, 2 süveges / petasarius /, 1 szítás / cribrierius /, 1 bádogos / laminarius /, 1 cíterás / fidicen /, 1 kertész / hortulanus /, 1 timár / cerdo / és 1 szobrász /sculptor / volt 1770-ben Nagykanizsán. A források elvétele következtetni engednek az iparosok nemzetiségére is. Pl. az ács céh inasszegődtető lajstroma /5/ német nyelvű. Német nyelven íródott a " Kanizsai asztalos, lakatos, szijgyártó, és szűcs céh közös céhlevele Mária Teréziától 1773. " /6/ Ugyanakkor azonban a nagykanizsai Thury György Múzeum ugyanezen céhlevél magyar nyelvű példányát is őrzik. /7/

Az 1770-es évek adatait tovább vizsgálva dicális conscriptiók álltak rendelkezésemre. Azt próbáltam megállapítani, hogy egy évtized alatt / 1770-1779 / mennyiben változtak az 1770. évi adatai. Amikor azt kerestem, hogy az 1773. évi 166 kézművesből hányat ismerek 1770-ből, 109-et sikerült megtalálnom, illetve kb. 10-15 esetben a keresztnév nem volt azonos. Feltételezhető, hogy az 1770-ben feljegyzett mester fiáról van szó. / Annyit megjegyzek, hogy az 1773. évi conscriptio még a mesterség milyenségét sem jelzi, ami nehezítette az azonosítást. / A további évekből 1779-ig számunkra talán az érdekes, hogy hány új



mesterember neve jelenik meg az összeírásokban : 1775-től 1779-ig 24, 23, 16, 16. /8/

A századfordulóra Kanizsa iparos-kereskedő várossá vált. Bizonyítja ezt, hogy 1790-ben már egy borkereskedőnek 6189 Ft értékű hagyatékából 4454 Ft értékű az árukészlete, vagy az adat, hogy 1798-ban már 17 iparos céhet sorol fel a városi jegyzőkönyv. /9/ A kézművesek száma a 70-es évek végének egyenletes növekedéséhez képest csökken néhány fővel, 188-ra. Ezek 37 félé mesterséget űznek. /10/ Ha összevetjük az 1800. évi adatokat a 30 évvel korábbiakkal, a következőket tapasztaljuk : a szabók / sartor + gausapearius / vannak most is a legnagyobb számban, 36-an, a csizmadiák 25-en, a vargák 23-an, takácsok 15-en, szűcsök 13-an. A takácsok száma tehát emelkedett, viszont az ácmesterséget csupán 5 iparos gyakorolja. Ezzel szemben a tímár, kötélgyártó, kelmefestő, ötvös, bognár, üveges, kőműves, kovács, kéményseprő, rézműves, nyereggyártó, órás, kesztyűs és / amennyiben őt is a kézművesek közé számítjuk / patikus mesterséget egy-két fő gyakorolja.

Az elkövetkező években lassu növekedést láthatunk : az 1801. és 1803. év összeírásai szerint /11/ is 217 adózó foglalkozik iparral. Összevetve a XVIII. század utolsó harmadának adatait a századfordulóval, arra a megállapításra juthatunk, hogy az iparos létszám emelkedése most tetőzik.

1828-ban /12/ az iparosok száma az eddigi adatoknak mintegy középarányosa : 200 fő. Ez a város adózó családfőinek 27 %-át jelenti. / Közülük 7 iparosnak a nevét, 11-nek a mesterségét nem ismerjük. / Érdekes és eredményt hozó munkának látszott a " Polgárok lajstroma "-nak /13/ vizsgálata. Ezen értékes iratot a nagykanizsai Thury György Múzeum őrzi. Ege József városi főjegyző 1809-ben kezdte jegyezni a polgárok nevét, de visszamenőleg 1745-től bírta a már felvetteket is egészen 1825-ig. A lajstrom feltünteti a polgárrá felvettek születési helyét, illetve mesterségét és a felvételidejét is. 1745-től 1825-ig 782 személy lett polgárrá, de közülük csupán 51 a gazda, tehát 731 fő iparos vagy kereskedő. Két időpont, az 1770. és 1800. év összeírásait vetettem össze ezen lajstrommal. Az 1770. évben összeírt 174 mesterember közül 106 nyert polgárjogot a városban. /60 %/, az 1800-ban feljegyzett 188 iparos közül pedig 116 /61 % /. Két következtetést vonhatunk le : egyrészt annyi lehetett a céhes mesterek száma, hies teljes jogu céhtaggá csak polgárjoggal rendelkező iparos válhatott, másrészt azt, hogy a város ügyeinek intézése az iparos-kereskedő réteg kezében van, hiszen a polgárság és aktív-passzív választójog gyakorlását jelenti. /14/

Nincs tudomásunk arról, hogy iparosok között nemzetiségi ellentétek lettek volna városunkban, ami pedig előfordul más vegyes összetételű dunántúli és alföldi városok mesteremberei között /15/ - természetesen ott is a különböző nemzetiségű céheknek a konkurrenca elleni harca vetületeként. Kanizsán ilyenfajta villongások helyett a céhek és a zsidó mesterek harcával találkozhatunk a XIX. század elejétől egészen 1848-ig. A kézműipar ellenséges állásfoglalását velük szemben nem a nemzetiségi ellentét, hanem vallási, illetve a kereskedő tőke elleni védekezés határozta meg. Hogy ez a viszálykodás miért ilyen későn, a XIX. század első felében jelentkezik, arra az a magyarázat, hogy a céhes ipar ekkorra vált az iparfejlődés gátlójává. Lassu munkatempójával, a céhbejutás megnehezítésével, a mesterré válás gátolásával, a kiváltságokhoz való ragaszkodásukkal, a kontáriparosokkal, zsidókkal szemben való merev elkülönüléssel éppen a céhipar akadályozta meg a nagy zeallértömegek iparba áramlását. Mindezt Kanizsán számos példa bizonyítja a céhek történetében - közülük csupán a zsidó mesterekkel szemben viselt harcot szeretném bemutatni.



Adataim ezt bizonyítják, hogy vizsgált korszakunkban jelentős számú zsidó élt Kanizsán, akik főleg kereskedelemmel foglalkoztak, de jelentős számú iparos is volt közöttük. 1770-ben 51 a zsidó mesterek száma, közülük csupán kézműparral 12 foglalkozik : 3 szabó, 2 üveges, 2 mészáros, 1-1 varga, órás, gombkötő, kötélgyártó és cserepes. 3 mester pedig a kézműipar mellett kereskedelemmel is foglalkozik. A 70-es években a zsidó kézművesek száma 10, 7, 4, 9, 4, 6. Furcsa, hogy 1800-ban csupán 1 iparost találhatunk, pedig ekkor 38 zsidót írtak össze, de számuk nő 1801-ben 7-re, 1803-ban 9-re / az összes zsidók száma 67 illetve 70/.

Számuk még tovább növekedett, hiszen az 1820-as évektől már veszélyesek voltak a kanizsai céhek számára - ennek alapvető okát Eperjessy Géza abban látja, hogy a zsidók az ipari tevékenység mellett kereskedelemmel is foglalkozva olyan iparcikkeket is forgalomba hoztak, amelyeket nem maguk állítottak elő, ezért a céhes mestereknél nagyobb haszonra tudtak szert tenni. /16/ Mésrészt a céhek konkurrenciát láttak a zsidó mesterekben.

Ezen viszálykodásból szeretnék néhány jellegzetes példát bemutatni. 1822-ben jelentették a vármegyének a kanizsai mészárosok, hogy a "kontár és különösen a mészáros zsidók az ő tetemes károkra s nagy bajjal szerzett articulussaik ellenére" legényeiket "elcsábítják" ezért méltóztatson a megye a kontár / és zsidó / mészárosokat eltiltani a mesterség üzésétől és legényeik elcsábításától. A főszolgabíró úgy utasítja a megye, hogy "az illető nagykanizsai uradalom hozzájárulásával a panaszt megvizsgálván kiegyeztetni iparkodjon." /17/

Az 1822. aug. 5-i vármegyei közgyűlés jegyzőkönyve beszámol, mit intézett Sümeghy főszolgabíró Kanizsán. Rosenberg Farkas, a mészárszék zsidó árendása azt nyilatkozta, hogy ő egyik mestertől sem fogadott legényt, hanem Somogyból és más helyekről, továbbá bizonyította, hogy legényeit ő maga küldte az "isteni szolgálatra" és a céh-kivánsa kötelességek elvégzésére ő "szorgolta". A szolgabíró a legényeket kötelességeik teljesítésére intette, a mészárosokat pedig eltiltotta a sértegetésektől. A közgyűlés az 1783, 1805 és 1813. évi királyi intimatúmkra hivatkozik, melyek zsidó vallású mesterek céhbe állását, a legények tartását megengedik. Ugy látszik, azt elfelejtik, hogy a rendeletek csak zsidó legények tartását engedélyezik, s ezért a folyamodók kérelmét elvetik. A vármegye tüstént elrendelte volna Rosenberg Farkas bevételét a céhbe, de ő kérelem levelét a helytartótanácsához küldte, onnan várta az elintéztet. A helytartótanács utasította a vármegyét, hogy a nagykanizsai mészárosok ne akadályozhassák Rosenberget mestersége gyakorlásában, de ugyanakkor őt és minden zsidó mestert eltiltott a keresztény legények és inasok tartásától. / Hivatkozva az 1805. és 1813. évi céhszabályzatra. / Ekkor azonban közbelépett a Batthyány uradalom : a nagykanizsai mészárosok "magok mesterségek folytatására elégtelenek lévén", az uradalom kénytelen volt a mészárszéket bérbeadni Rosenberg Farkasnak. Ha most ő eltiltatja a keresztény legények tartásától, a városban "mindig szállást tartó császári-királyi katonaság számára szükséges husmennység kiállítására" a keresztény mészárosok elégtelenek, továbbá a zsidó legények szombaton s más ünnepnapokon vallásuk szerint eltiltatnak a munkától, valamint a keresztény lakosság idegenkedik a zsidó legények által vágott állat hústól - ezért a "Helytartótanács megkéretik, hogy a nagykanizsai zsidó mészáros által a keresztény legények tartását jövődre megengedni, hanem parancsolni is méltóztatson". /18/

Mindez már hosszas viták eredménye, hisz a vármegyéhez a Rosenberg úgy a nagykanizsai városi megisztrátus, illetve a céh és a Batthyány-uradalom vitája után került. A helyi pereskedést nem következhettem nyomon, mert Nagykanizsa városi közgyűlési jegyzőkönyvei nincsenek meg -

ezt Eperjessy Géza i.m.-ben olvashatjuk. /19/ Ebből derül ki, hogy a nagykanizsai mészárosoknak nem is volt céhe a városban, a mesterek más helybeli vagy vidéki céhhez tartozhattak. Kiderül azonban a hozzászolás pereskedésből, hogy az uradalom és a vármegye a zsidó mesterpártjára kel. Nézzük a többi adatot, amelyek ugyancsak a zsidó mesterek és céhek vitáját mutatják!

1823-ban a szabók folyamodnak a megyéhez, hogy "Hirschler Lővi fuser zsidó szabót tiltsa el a mesteremberek közé leendő fölvéttetésétől" és egyúttal mindenkorra kimélje meg a kanizsai céhet zsidók föl vételétől, utasítsa őket külön céh föl állítására, de keresztény legények nélkül. /20/

Az uradalom szerint /hisz a vármegye a szabók kérelemlevelét az uradalomhoz továbbította, hogy az "érdemben írásbeli kinyilatkoztatást" tegyen/ a nagykanizsai zsidó szabók már 18 főből állnak, ezért a helytartótanács utasítja a vármegyét, hogy külön zsidó szabó céhet állítson fel. /21/ Az 1825. dec. 19-i megyei közgyűlés utasította aztán Sümeghy Mihály főszolgabíró, hogy vizsgálja meg, a céhbe hány zsidó és kik akarnak belépni, hogy a vármegye a zsidó szabók által kért céhbeli articulusok kiadattatása iránt a szükséges intézkedéseket megtehesse. /22/

Sem Szádeczky, sem Eperjessy nem jelöli okmánytárában, hogy megalakult volna egy zsidó céh a 20-as években, azonban mégis megkaphatták az articulusokat, mert 1836. nyarán "a kanizsai zsidó német szabó céhbeli közösség" panaszkodott a vármegyénél a keresztény céh ellen /a keresztény céhek a zsidók mester- és egyéb tanuló-leveleiket bekérlik ugyan, de sem a céhbe be nem veszik, sem pedig leveleiket ki nem adják, ezért kéri, hogy a hitsorsosait bevehessék az ő céhükbe, még ha "más mesterségből valók is. /23/

1823-ban folyamodott a szűcs céh is a helytartótanácsához, hogy a zsidó mesterket tiltsák el a keresztény legények tartásától, továbbá ne kötelezzék őket a zsidók felvételére a céhbe. /24/ A helytartótanács válasza: "a keresztény mesteremberekből álló céhet a zsidó mesterembereknek bevételére kényszeríteni nem lehet", ezért Blau Henrik zsidó szűcs /aki a kancelláriához folyamodott, hogy keresztény legényeket fogadhasson fel /, /25/ "a maga sorsabeli legényekkel mesterségét szabadon űzheti, a keresztény szűcsökhöz leendő kapcsoltatásától elmozdittatik." /26/

Hasonló és jellemző Neustudt kanizsai zsidó szijgyártó panasza, aki azt sérelmezi, hogy fia a szijgyártó mesterséget tanulta inasként, de a szijgyártó céh legénynek felszabadítani nem akarja. /27/ Ugyanígy Práger Boldizsár zsidó festő kérését is megtagadja a helytartótanács, aki "az inaskodás és vándorlás alul leendő feloldoztatásáért és a pozsonyi festő céhbe való bevételtségéért esedezett." /29/ 1844-ben Weiss Leopold kanizsai sütő panaszkodik a vármegyénél, hogy Nőthig Ferenc kanizsai sütőmester a városi hajdukkal elvetette süteményeit. /Durva, de világos példája annak, hogyan akadályozzák a zsidók munkáját. / Mestersége gyakorlásában akadályozta, ezzel 500 Ft kárt okozott. A megye rendelése liberális: szabadon gyakorolja Weiss Leopold a mesterségét, ne háborgassák. /30/ A helytartótanács viszont nem engedi Weiss Leopoldnak a sütőmesterség gyakorlását. /31/ A megye a céhrendszert az iparfejlődés gátjának látja, javasolja, hogy töröljék el.

Ezen példákából is kitűnik, hogy a nagykanizsai céhek egyik fő ellensége az iparúzó zsidóság volt. Nem kirívó példa ez, országszeretete jellemző. Abban a korban, amikor Nyugat-Európában már ledőltek a céhes korlátok, már megindul a zsidók emancipációja, a szabadversenyes kapitalista iparfejlődés, - hazánkban mindennek még csak a csirái jelentkeznek.

A kézműipar, illetve szervezeti formája, a céhek uralma, monopolhelyezete nyomja rá bélyegét iparunkra. Ezt támogatja az állam / célja ezzel nyilvánvaló, az osztrák ipar védelme /, ezt támogatják a városi tanácsok / az ő céljuk is világos : a mágiszterek a céhek vezetői közül kerülnek ki, illetve a céhek és tanácsok közti kapcsolatok szorosak /, ezért lépnek fel minden olyan tényezővel szemben, amelyek e monopolhelyezetet veszélyeztetik, pl. a zsidókkal. Ezért gyakori jelenség az országban, így Nagykanizsán is, a céhek és a zsidó mesterek pereskedése - ezért nem kaphatnak céhprivilegiumot / Eperjessy külön hangsúlyozza, hogy a zsidó céhalakítási kísérletek sikertelenek voltak - ezek szerint kivétel lehetett a zsidó szabók kanizsai céhe, vagy a német szabó céhbe álltak be/, ezért kell kínos-keserves kérelemlevelek sokaságát elküldeni városi tanácshoz, vármegyéhez, helytartótanács-hoz, hogy belépessenek a keresztény céhbe, ezért kell elviselni még a durva módszereket is - holott kötelező volt a céhek számára a vándorlási időt letöltött és remekelt zsidók befogadása. Az 1805. évi céhügyi rendelet 9. pontja a zsidó mesterek számára csak zsidó legények alkalmazását engedélyezte, majd ezt az 1813. évi céhszabályzat is megerősítette. /32/ Ezt hangoztatják mindig a kanizsai céhmesterek, ennek alapján indítják meg támadásukat Rosenberg vagy a zsidó ezütsők ellen.

Hogy mégis megindult hazánkban is a céhek bomlási folyamata, az uradalom és a vármegye megatartása bizonyítja : a Batthyány uradalom a zsidó árendás mellé állt, még ha anyagi okokból is, a vármegye pedig minden esetben a zsidók pártjára kelt - észrevéve a céhek iparfejlődéságtlító hatását, látva, hogy a haladás, a fejlődés útja a szabadverseny, szabadkereskedelem.

#### Jegyzetek

- / 1/ Muzenai Lászlóné : A soknemzetiségű Dunántul kialakulása 1686-1773. / VEAB Értesítő, Veszprém 1976. II. 145-146./
- / 2/ Zala megyei Levéltár, Conscriptiones Universales 1711. Ü.11.C.
- / 3/ Uo. 5. 52-69. Ü.46.
- / 4/ Uo. Ü.84.
- / 5/ Thury György Múzeum, Nagykanizsa, 72. 30.1.
- / 6/ Uo. 72. 23.1.
- / 7/ Uo. 72. 29.1.
- / 8/ Zala megyei Levéltár, Conscriptiones Dicales Oppidi Nagykanizsa. 1773, 1775, 1776, 1777, 1778, 1779. Fasc. III. No.9.
- / 9/ Degré Alajos : A nagykanizsai gimnázium története 1765-1948.  
/ A nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium évkönyve 1965/66./
- /10/ Zala megyei Levéltár, Conscriptiones Dicales IV.9. b./1800/.



- /11/ Uo. IV. 9. b. / 1801, 1803 /.
- /12/ Zala megyei Levéltár, 1828. évi országos összeírás, Kanizsa.
- /13/ Thury György Múzeum, Nagykanizsa, 72. 6. 1.
- /14/ Degré Alajos : Nagykanizsa önkormányzata a XVIII. században.  
/ A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi évkönyve. Nagykanizsa 1972./
- /15/ Eperjessy Géza : Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686-1848. Budapest 1967. 80.
- /16/ Uo. 125.
- /17/ Zala megyei közgyűlések jegyzőkönyve 1822. márc. 4. 650.
- /18/ Uo. 1824. dec. 13. 2433, 2434, 2435.
- /19/ Eperjessy i.m. 127-129.
- /20/ Zala megyei közgyűlések jegyzőkönyve 1823. jun. 9. 599.
- /21/ Uo. 1824. jun. 8. 1080.
- /22/ Uo. 1825. dec. 19. 3481.
- /23/ Uo. 1836. jun. 20. 1481.
- /24/ Uo. 1823. aug. 25. 1071.
- /25/ Uo. 1824. aug. 9. 1540.
- /26/ Uo. 1824. jun. 8. 1082.
- /27/ Uo. 1825. jul. 4. 2005.
- /28/ Uo. 1824. aug. 9. 1574.
- /29/ Eperjessy i.m. 136.
- /30/ Zala megyei közgyűlések jegyzőkönyve 1844. aug. 12. 7920.
- /31/ Uo. 1845. márc. 3. 432.
- /32/ Eperjessy i.m. 126.



FOGGELEK

A névkanizsai iparosok foglalkozás szerinti megoszlása :

	1750	1770	1800	1828
lagenarius	7	9	-	-
cothurnarius	14	21	25	29
nodularius	2	7	8	3
viator	1	5	5	5
figulus	9	4	6	13
sartor	6	31	20	22
murarius	2	6	2	2
rotarius	3	3	1	-
pellio	7	12	13	17
lanio	2	-	-	1
sutor	11	11	23	12
braccarius	2	-	-	-
faber serarius	1	4	3	3
textor	7	11	16	14
lorarius	1	4	5	3
arcularius	2	5	4	5
tonsor	1	-	-	1
torneator	1	2	4	2
cerdo	1	1	2	3
restarius	1	-	-	-
faber	3	4	2	-
faber ferrarius	-	-	1	6
faber lignarius	-	14	-	-
pistor	-	2	3	6
caminarus	-	1	1	-
auri faber	-	1	1	1
tabacarius	-	1	-	-
chyrotecarius	-	1	1	-
ephipisarius	-	1	1	-
pectenarius	-	2	3	4
tinctor	-	1	2	2
enigmator	-	1	1	1
tegularius	-	1	-	-
petasarius	-	2	2	-
cribrarius	-	1	2	1
laminarius	-	1	-	2

	1750	1770	1800	1828
fidicen	-	1	-	-
hortulanus	-	1	-	1
sculptor	-	1	-	-
gausapearius	-	-	16	4
sclopes	-	-	1	1
ceroplasta	-	-	2	2
compactus	-	-	1	1
asciarius	-	-	5	9
funifex	-	-	2	2
vitarius	-	-	1	3
apothecarius	-	-	1	-
cuprarius	-	-	2	2
horopæus	-	-	1	2
pileator	-	-	-	2
imbricator	-	-	-	1
pannifex	-	-	-	1
olvashatatlan	1	1	-	-

Anna LENDVAI :

Die Handwerker in Nagykanizsa um die Wende von 18. zum 19. Jahrhundert

Nagykanizsa war nicht nur der Schauplatz heldenhafter Kämpfe der Grenzfestungen und des legendären Burgkapitäns György Thury, sondern auch eine bedeutende Handwerks- und Kaufmannsstadt. Es wurde 1690 von der 90 jährigen Türkenherrechaft befreit und mußte das neue Leben sozusagen aus dem Nichts beginnen.

Zum Neuaufbau, für das neu zu beginnende Leben waren auch Handwerker nötig. Die Registraturen erwähnen am Anfang des 18. Jahrhunderts nur einige Handwerker, im Laufe des Jahrhunderts wuchs aber ihre Zahl erfreulich heran. Diesen Zuwachs an Stärke zwischen 1711 und 1828 untersucht der Verfasser des Artikels, weiterhin die Qualität der verschiedenen Industriezweige. Es wird betont : Wir dürfen nicht an Handwerker im heutigen Sinne des Wortes denken, das heißt an solche, die von ihrer handwerklichen Meisterschaft leben und keine andere Wirtschaft treiben. Die Meister des 18. Jahrhunderts, sogar auch noch die im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts, betrieben ihr Handwerk in Kanizsa sozusagen als einen Nebenberuf, sonst pflegten sie die Landwirtschaft oder den Weinbau.

Der Aufsatz weist darauf hin, daß in der Stadt Nagykanizsa in der untersuchten Zeitperiode auch eine bedeutende Anzahl von jüdischen Meistern lebte; sie bedeuteten schon vom Anfang des 19. Jahrhunderts an eine Gefahr für die Meister der Zünfte, einerseits darum, weil sie sich einen größeren Gewinn sichern konnten - sie beschäftigten sich nämlich auch mit Handel und verkauften die selbst erzeugten industriellen Produkte - andererseits sahen die Zünfte in den jüdischen Meistern eine Konkurrenz. Darum standen die christlichen Handwerker und die Zünfte in ständigem Kampf mit den Juden, wie das in der zweiten Hälfte des Aufsatzes anhand einiger Beispiele bewiesen wird.

Kies Mária :

### Szombathely kereskedelmi élete a 18-19. század fordulóján

Szombathely a vizsgált időszakban, a 18-19. század fordulóján már kinőtte középkori kereteit, a városfalak utolsó maradványát lebontották, a házak mögött húzódó káposztás és palántás kertek feláldozásával, majd az addig mezőgazdasági művelés alatt álló területek igénybevételével terjeszkedni kezdett. Az elaprózódott belső telkeken épült házak között egyre több emeletes ház jelent meg, megváltoztatva a város addigi arculatát.

Világi és egyházi hivatalok jelenléte, a megyeszékhely funkciójából eredő mozgalmas élet, a káptalan, az 1777-ben alapított püspökség, a meginduló egyházi építkezések nagyban hozzájárultak Szombathely fejlődéséhez. Az oktatási intézmények, a városban hosszabb-rövidebb időt eltöltő nemesség természetszerűleg magával hozta a nagyobb mérvű fogyasztást, mindez pedig az ipar és kereskedelem fejlődését eredményezte.

Szombathely mezőváros a győri, majd 1777-től a szombathelyi püspökség birtokához tartozott. A privilégiumaira / I. Rudolftól, mint magyar királytól nyrt vásártartási jog 1598, II. Mátyás által adományozott vámkedvezmény 1613 / oly büszkén hivatkozó város évszázadok alatt mindig érezte a földesurttól való függés hátrányát. A 18. század utolsó évtizedeiben indított harcot azért, hogy megszabaduljon a függéstől és elnyerje a szabad királyi városi rangot. Kísérletei azonban nem zettek eredményre.

A város népességének száma a II. József-féle népszámlálás adatai szerint 2470 fő volt. A két szomszédos község Szt. Márton és Óperint - amelyeket Szombathelyhez számítunk, ha a város életét vizsgáljuk - 389, illetve 311 főt számlált. /1/ Az 1710. évi pestisjárványt - amely a település népességének több mint kétharmadát áldozatul követelte - csak lassan heverte ki a város. A lakosság száma 1804-re érte el a 3000-es lélekszámot. /2/ / Óperint és Szent Márton adatai nem ismeretek / így érthető, hogy a kereslet növekedése is lassabb volt, mint ahogy egy fejlődő megyeszékhely fogyasztásánál várhatnánk.

Befolyásolta Szombathely fejlődését, kereskedelmének alakulását az úthálózat, amelyen a kereskedelem lebonyolódott. Fekvése ebből a szempontból nem volt szerencsés. Míg a rómaiak idején Savaria fontos útvonalak találkozáspontja volt, addig a középkor és újkor folyamán a nyugat és dél felé irányuló nagy kereskedelmi utak elkerülték a várost. Egyetlen jelentősebb útvonal érintette, a Muraszombat-Körment-Szombathely-Kőszeg-Sopron-Fraknó felé vivő út. A forgalom zöme azonban azon a két útvonalon bonyolódott le, amely Szombathelyt elkerülte. A városból csak két kisebb jelentőségű ut vezetett Ausztria felé, az egyik Rohonc-Szalónak át, a másik Csajta-Vörösvér-Felsőőr-Pinkafő irányába. /3/

A termékek cseréje nagyrészt a piacokon, vásárokon történt. Szombathelyen hetente két piacnapot és 1598-tól évente hét vásárt tartottak. /4/ Szombathely a város lakosságán kívül a környéket is ellátta termékekkel. A helybeli kereskedők és kézművesek árui a megye határain túl is eljutottak. Értékesítés és árubeszerzés céljából a szomszédos megyék vásárain kívül Bécs, de elsősorban Graz városát keresték fel. A szombathelyi vásárookra eljöttek a megyébeli céhes mesterek és



kalmárok éppugy, mint a távolabbi megyék iparosai, de a külföldi kereskedők is kirakták áruikat.

A város gazdasági életét, amelybe a lakosság megfelelő ellátása is tartozott, a tanács irányította. A piac helyének kialakítása, üzletek nyitvatartása, mértékek felügyelete, az árak limitálása, boltnyitási engedélyek adása mind a városi vezető testületének hatáskörébe tartoztak.

A tanács tagjai között helyet foglaltak tehetőse céhtagok, gazdag kereskedők is. A tanácsai határozatokon sok esetben megmutatkozik, hogy melyik polgári réteg érdekét képviselik. Nem egy esetben született olyan döntés, amely a városban élő kereskedők érdekének felelt meg, de a város egyetemességének nem volt kedvező.

A piac helyének kialakítása, az üzletek elhelyezése sok gondot okozott a város vezetőségének. A városi tanácsülési határozatok bizonyítják, hogy mindig akadt a tanácsnak tárgyalni valója a piaccal és kereskedelemmel kapcsolatban. A 18-19. század fordulóján szinte állandó vita folyt az országos vásárok alkalmával a belföldi árusok és a külföldről érkezett kézművesek, kereskedők árusító helyének kijelölése körül. A város növekedésével terebélyesedett a piac is. A régi hely szűknek bizonyult. Az apáról-fiúra szálló mesterségek folytatói mint céhbeli kiváltságokhoz ragaszkodtak ahhoz, hogy évek hosszú során át ugyanazon a helyen verjék fel sátraikat, rakják ki áruikat. Féltekényen ügyeltek a konkurenciát jelentő eladókra, nehogy azok jobb helyhez juszanak. Ellentétek merültek fel a külföldről és más megyékből érkezett eladók között, de ezek a nézeteltérések megvoltak a helybeli céhek tagjai között is. /5/

A konkurencia megezüntetése érdekében a helybeli mesterek más városok iparosait ki akarták tiltani a szombathelyi hetipiacokról, illetve egyes cikkek árusításának monopóliumát saját részükre szerették volna biztosítani. A konkurenciától való félelem késztette a helybeli kereskedőket - akiket az iparosok is támogattak - arra, hogy szabályozzák a polgári kötelekbe nem tartozó eladók hetipiaci tevékenységét. Kedden és pénteken a piaci napokon a vevők száma nem volt nagy, így meglehetősen lanya volt a kereslet. A 19. század elején sikerült is kiharcolni, hogy hetipiacok alkalmával idegen kereskedő nem árusíthatott, kivéve az élelmiszer kereskedőket. /6/

A piac rendjére a vásárbíró ügyelt, aki ellenőrizte a mértékeket, az élelmiszerek minőségét, megakadályozta az elővásárlást, ezzel gátat vetett a nyereszkesedésnek. A vásárbírákon kívül a tanács tagjai által is ellenőriztette a vásárok rendjét, a használt mértékek hitelességét. Az 1787. évben kelt határozat az első szenátor feladatkörébe utalta a kereskedelem ellenőrzésével kapcsolatos tennivalókat. /7/

A piacon árult termékek, a vásárokon kirakott áruk után helypénzt kellett fizetni, amely a város jövedelmét képezte. A szombathelyi polgárok saját készítményeik és termelvényeik után 1848-ig nem adtak helypénzt. Az időszakonként megállapított helypénz beszédéséről nem közvetlenül maga a tanács gondoskodott, hanem meghatározott időre bárbeadta a legtöbbet ígérőnek. A bérlet rendszerint három esztendőre szólt. /8/

A hetipiacokon, országos vásárokon kívül közvetlenül a termelőnél vagy kereskedők üzleteiben szerezhették be a szükséges áruféléségeket a vásárlók. Szombathelyen a város piacát körülvevő házakban voltak a

kis alapterületű boltok. Itt állították fel a járda szegélye mellett a fából készített árusító bódékat is, amelyeket 1794-ben a város lebontatott, mivel gyúlékony anyaguk miatt gyakran tüzesetet okoztak. /9/

A kereskedők és azok a kézművesek, akik termékeiket üzletben árulták, évente meghatározott összeget fizettek a város pénztárába. 1789-ben két tobakos boltjuk után évi 2-2 aranyat adott. /10/ A bolt bére " rajta volt az üzleten ", együtt járt annak használatával. Magának a kereskedési jognak a megszerzése is pénzbe került. A szabad kereskedési jog, ahogy ezt az 1801. évi tanácsi határozat leszögezte a város közösségét illette meg. A városi kötelékbe fel nem vett személyek is kaphattak engedélyt kereskedelmi tevékenység folytatására, de ezért magasabb taksát fizettek, mint a helybeli polgárok. Akik megpróbálták kijátszani a város rendelkezését és engedély nélkül folytattak kereskedést, azokat kitiltották a városból, de még a város határába sem hozhatták be áruikat, különben elkobozták tőlük. /11/

A 18. század végétől egyre több gazdag céhes mester kért boltnyitási engedélyt, ami a szegényebb céhtagság soraiban nagy ellenzést váltott ki. A számos panasz megegyeztetésére a tanács úgy határozott, hogy egyfajta, a mesterség körébe tartozó termékeket tarthattak üzletükben az iparosok.

Érdekes színfoltja volt Szombathely 18-19. századi kereskedelmének életében a görög kereskedők jelenléte. Az ügyes, minden lehetőséget kihasználó görögök komoly versenytársai voltak a helybeli kalmároknak, céhes mestereknek. Vas megyében Kőszegen, Kőrmenden, Vasváron, Sárváron és Szombathelyen telepedtek meg görögök. Városunkban már az 1720-as években árultak boltban és piacon egyaránt. Számuk nem volt nagy, összeírásaink 3-4 családfőt említenek. /12/ A tekintélyes görög kereskedők a városi tanácsba is bejutottak. Készséggel szítek minden esetben a város segítségére, azáltal elérték azt, hogy kéréseik teljesítésénél számíthattak a tanács tagok jóindulatára. Bérbevették a várostól a sórusítást, a só fuvarozásának egy részét ellenszolgáltatás nélkül végezték. Vállalták a város lakosságának jó és olcsó hússal való ellátását akkor, amikor a helybeli mészárosok az alacsonyan limitált árak miatt bezárták a mészárszékeket.

A kereskedésből meggazdagodott görögök vagyonuk egy részét ingatlanokba fektették. A kereskedésen kívül hitel nyújtásával is foglalkoztak. Számos kézműves lett adósa a hitelező görögöknek, néha egy-egy cég is. Áruhitelen kívül felhalmozott tőkájükből kamatra pénzt is kölcsönöztek.

Vagyonuk nagy része azonban hazájukba vándorolt. Lassan eladogatták ingatlanaikat és is hazaköltöztek. Egyetlen görög kereskedőről tudjuk, hogy véglegesen Szombathelyen telepedett meg és feleségül vette egy szombathelyi polgár leányát.

A Szombathelyen élő görögök közel száz esztendeig tartó tevékenysége állandóan ébren tartotta a helybeli kalmárok, iparosok féltékenységét. Minden eszközzel harcoltak ellenük, de nem sok eredménnyel, mivel a város vezetőségében mindig pártfogóra találtak.

A görögök mellett nagy konkurenciát jelentettek a zsidó kereskedők. A tanács nem engedte meg állandó jelleggel a zsidók beköltözését.

A 18. század közepén még kitiltotta őket a város területéről. /13/ Mivel a zsidók is a görögökhöz hasonlóan több ízben a város segítségére siettek kölcsönök nyújtásával, kaptak engedélyt időszakonként arra, hogy Szombathelyen boltban áruljanak. A 18. század első felében nyert ideiglenes engedélyükben olyan kikötések szerepeltek, hogy feleségüket, gyermekeiket nem hozhatták a város területére, üzleteiket vásár- és ünnepnapokon zárva kellett tartaniok. /14/ A század végén kevesebb megszorítással több zsidó juthatott boltnyitási engedélyhez. A helybeli mesterek és kereskedők nyomására a 19. század elején ismét megszigorította a városi tanács a zsidó kereskedők tevékenységét. Megvonták tőlük az üzlettartást. A zsidók ekkor titokban raktárakat bérleltek a város területén, ahol könnyen magukhoz vehették áruikat és házalhattak velük. Néhány évvel később a magistratus azt is megtiltotta, hogy zsidó részére bárki pincét, raktárt bérbeadjon.

Házalási engedélyt is csak akkor kaphattak a szentmártoni vagy óperinti zsidók, ha áruikat saját maguk hordozták és nem mással vitték.

A zsidók Szent Mártonban, Szőkeföldén a Batthyányiak birtokán és Óperintben a püspöki faluban telepedtek meg. A két helységet Szombathelytől mindössze egy patak választotta el, és a szombathelyiek a két faluban élő zsidóktól olcsóbban, hitelre vásárolhatták meg a számukra szükséges cikkeket.

Nem érdektelen, ha Szombathely kereskedelmének helyzetét összehasonlítjuk a közeli városok kereskedelmével, elsősorban Kőszegével. Kőszeg népességének száma a 18. században 994 fővel emelkedett, a kereskedők száma 55 %-kal. /15/ Az árucsere lebonyolításában a döntő szerep továbbra is az iparosoké volt, akik közvetlen kapcsolatban álltak megrendelőikkel. Sopron fekvése Kőszegnél is kedvezőbb volt, a Nyugat felé induló kereskedelem egyik állomása. Ha a 18. században keletkezett összeírásokat megvizsgáljuk Thirring szerint ugyanazt a képet nyerjük mint Kőszegnél. /16/ Győr helyzete eltért az előbbi városokétól. A 18. században szabad királyi városi rangot nyert Győr, kereskedelmének fellendülését elsősorban a Dunán lebonyolódó forgalom segítette elő. A század végére a felgyülemlett, elsősorban idegen eredetű tőke hatására a város gazdasági és politikai téren jelentős tényezővé vált. /17/

A három város és Szombathely kereskedelmének alakulásában volt közös, de számos eltérő vonás is. Közös, hogy az árucsere lebonyolításában az iparosoknak nagy szerep jutott. Eltérő vonás, hogy a felsorolt három város szabad királyi városi rangot élvezett, amely nagy előnyt jelentett számukra. Fontos kereskedelmi utak, Győrben a Duna, mint víziút, nagyban elősegítette a kereskedelmi élet fellendülését.

Szombathelyen a nagy forgalom az országos vásárokon zajlott le, a lakosság ekkor szerezte be szükségleteinek zömét. A házalókereskedelem nem állandó jellegű kínálatán kívül a 19. század elején mindössze 24 bolt elégítette ki a vásárlók igényét. /18/ Ez meglehetősen alacsony szám. Az 1720 évi összeírás Szombathelyen 14 kereskedő nevét említi. 1802-ben a város kézműveseiről készült kimutatás megjegyzi, hogy a városban 14 bolt tartott nyitva. /19/ Szinte hihetetlennek tűnik, hogy 80 év alatt nem nyílt volna újabb üzlet a városban. Igaz ugyan, hogy a szentmártoni és óperinti zsidó kereskedők nagy mértékben részt vállaltak a lakosság ellátásában. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az ipari termékek legnagyobb részét a 19. század elején is a lakosság



közvetlenül a termelőtől, a kézművesektől szerezhette be. A 18. században még virágkorukat élték városunkban a céhek, közülük néhány a század első felében alakult. Gabonafélék, zöldség, gyümölcs megtermelt a polgárok kertjében, földjein, és a piaci napokon a környező falvak lakossága a városba hozta felesleges mezőgazdasági terményeit.

A kereskedők anyagi helyzetét a hiányos források miatt nem tudjuk a századfordulón pontosan elemezni. Az 1828. évi összeírás adatai alapján csak teljes egészében rendelkezésünkre. A meglévő adatokból következtethetünk arra, hogy a gazdag kereskedő családok elsősorban ház és szőlő ingatlanok gyarapítását már a századforduló előtt megkezdték.

Szombathely kereskedelmének a 18-19. század fordulóján meglévő helyzetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy fejlődése rendkívül lassú volt. Évtizedeken keresztül alig növekedett a kereskedők és boltok száma. Szerepet játszott ebben magának a város lélekszámának alakulása is. A konkurenciától való félelem hatására akadályozták meg a kereskedők újabb üzletek, új árusítási engedélyek kiadását. Ennek érdekében harcoltak a Szent Mártonban és Óperintben letelepedett zsidó kereskedők ellen. Hiába tiltakozott a város földesura a kereskedelem korlátozása miatt, jogtalanul ítélve a városi tanács tevékenységét, amely szerinte jogtalanul tagadta meg egyes személyektől a boltnyitási engedélyt, taksálta a házaló kereskedőket, vagy vonta el tőlük az árusítás jogát. Törvénytelennek tartotta, hogy a város a kereskedelemmel kapcsolatos minden jogot magának követelt, és olyan intézkedéseket hozott ezzel kapcsolatban, amely nemcsak a földesur érdekét sértette, hanem a köznek is kárára volt, mivel megakadályozta a szabad kereskedelem kibontakozását.

Gátolta a kereskedelem előrehaladását, hogy nem halmozódhatott fel nagyobb kereskedelmi tőke. A megyebeli memesség, elsősorban a gazdag családok szűkségeit egy részét közvetlenül külföldi kereskedőktől vásárolták meg, így a helybeli kereskedők nagyobb üzletek lebonyolításából kimaradtak. De állt az is, hogy a megyében megtermelt mezőgazdasági javak eladásában ugyancsak külföldi kereskedők működtek közre, ahogy ez a családi levéltárak anyagából kitűnik.

Szombathely kereskedelme erősen helyi jellegű maradt, csak az országos vásárokon volt élénk a termékek cseréje. A nagy országos forgalmat Kőszeg ragadta magához, és Kőszeg diktálta az ottani kereslet-kínálat alapján a megyebeli árak alakulását is.

A város gazdasági életében döntő változás csak a 19. század második felében következett be. A földesuri fennhatóság alól felszabadult várost a megépült vasutvonalak bekapcsolták az ország gazdasági életének vérkeringésébe. A vasuti közlekedés lehetővé tette az iparosodást. Fellendült hiteléletével párhuzamosan kereskedelme is fejlődésnek indult. Ugrásszerűen megnőtt népességének száma. A magyaránny köz- és magánépítkezések, kulturális fejlődés eredményeként Szombathely pezsgő életű várossá lett.

### Jegyzetek

- /1/ Az első magyarországi népszámlálás 1784-87-ben. Bp. 1960. 230-31. 1. és 236-237. 1.
- /2/ Vas megyei Levéltár / VamL/ Szombathely város adóösszeírásai. Fasc. 2. nr. 24.
- /3/ Glaser Lajos : Dunántul középkori uthálózata. Századok. 1929. 163. 1.



- /4/ Kádár Zoltán-Horváth Tibor Antal-Géfin Gyula : Szombathely. Bp. 1961. 22. 1.
- /5/ Kiss Mária : Szombathely piaca a XIX. században. Vasi Szemle. 1965. 2. 266. 1.
- /6/ VamL. Szombathely város tanácsulási jegyzőkönyvei. / Városi jkv. 1829-1830. 234. 1.
- /7/ Kuncz Adolf : Szombathely-Savaria rend. tanácsu város monographiája. Szombathely. 1880. 153. 1.
- /8/ VamL. Városi jkv. 1860-1874. 17. 1.
- /9/ VamL. Városi jkv. 1793-1795. 197. 1.
- /10/ VamL. Városi jkv. 1788-1791. 197. 1.
- /11/ VamL. Városi jkv. 1836-1837. 31. 1.
- /12/ Fényes Elek : Magyarország statisztikája. Bp. 1842. I. k. 50. 1.
- /13/ VamL. Városi jkv. 1726-1736. 318. 1.
- /14/ VamL. Városi jkv. 1824-1825. 119. 1.
- /15/ Thirring Gusztáv : Kőszeg népessége a XVIII. században Vasi Szemle 1936. 143. 1.
- /16/ Thirring Gusztáv : Sopron városa a 18. században. Sopron. 1939. 105 és 106. 1.
- /17/ Bácskai Vera : Győr társadalmi összetétele a XVIII. században. Balázs Péter : Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Várostarténeti tanulmányok. Győr 1971. 174. 1 és 189. 1.
- /18/ VamL. 1828. évi összeírás Szombathely.
- /19/ VamL. Szombathely város Tanácsának iratai. Fasc. 122. nr. 94.

Maria Kiss :

Das Handelsleben an der Jahrhundertwende des 18-19. Jahrhunderts in Szombathely

Im 18-19. Jahrhundert beeinflussten in Szombathely die Gestaltung des Handels mehrere Faktoren, sowie : die juristische Lage der Stadt, die Zusammensetzung der Bewohner, die Aufnahmefähigkeit des Marktes und die Dichtigkeit des anliegenden Straßennetzes. In dem geprüften Zeitraum versorgte der Stadthandel auch die Umgebung, blieb aber trotzdem stark lokalbestimmt. Ein größerer Umsatz kann nur zur Zeit der Jahrmärkte verzeichnet werden. Die Zahl der Kaufleute und die der Geschäfte blieb Jahrzehnte hindurch unverändert. Ungünstig beeinflusste den Handel die Tatsache, daß die Handwerkermeister ohne die Vermittlung des Handels ihre Produkte unmittelbar den Käufern verkauften.

Die Befriedigung der Bedürfnisse der Konsumenten geschah auch durch Hausierer, vor allem durch die Tätigkeit der jüdischen Kaufleute, die sich auf den bischöflichen - und Batthyányi-Gütern in der Nachbarschaft ansiedelten. Die Kaufleute der Stadt waren bestrebt die Tätigkeit der Juden, und im 18. Jahrhundert die der Griechen mit Hilfe des Stadtrates zu beschränken. Sie kämpften aber auch zugleich gegen jene Zunftmeister, die ihre Produkte im eigenen Geschäft absetzten.

Die Leitung und Überwachung des Handels war in der Hand des Stadtrates. Sehr streng wurde das Einhalten der des Handels bezüglichen Statuten, wie das Handelsrecht, die Geschäftsmiete, das Limitungsverfahren, das Standgeld, die Maßgeräte u.s.w. überprüft und kontrolliert. Erst im 19. Jahrhundert vollzog sich im Leben des stark Lokalgeprägten Handels eine Aenderung. Der Ausbau der Eisenbahnlinien, die Errichtung von Fabriken wirkten anregend auf die Entwicklung des Handels.

Somkuti Éva :

Székesfehérvár kereskedelme a XVIII-XIX. század fordulóján.

Székesfehérvár szabad királyi város kereskedelmi életének alakulását földrajzi fekvése, jogi helyzete, települési viszonyai s az ebből kialakult társadalmi-gazdasági rétegződése határozta meg. A tárgyalta korzak, afféle válságperiódus, egy város életében reprezentálja az országos változásokat. Még él és virágzik a város kereskedelmét elsődlegesen irányító, a céhekhez hasonló, privilegizált Kereskedelmi Társulat / Gremium, Handelsstand /, de már sokasodik a Társulaton kívüliek száma, akiknek jogokért és ezzel együtt gazdasági előnyökért folytatott harca az 1840-es évek elejére részben megteremtette Fehérváron is a szabad kereskedelem kezdetét.

Székesfehérvár a buda-zágrábi főútvonal mentén feküdt, de ezenkívül is fontos csomópont volt. Hét irányból futottak itt össze utak, s nemcsak a közvetlen környék, hanem Veszprém, Földvár, Pest és Győr kereskedőit is elhozták ide az évente négyszer, illetve a XVIII. század közepétől ötször tartott országos vásárok. /1/ Szabad királyi városi privilégiumait 1703-ban visszanyervén, a kereskedelem fejlődését elősegítő kedvezményezett helyzete erősödött. A XVIII. század közepétől hivatalosan szervezett telepítések folytán kereskedők is szép számmal jöttek ide. Ezek túlnyomórészt németek voltak. /2/

1777 és 1785 között Fehérvár össznépesége a helyi összeírások szerint 11.000 körül ingadozott, ugyanakkor 53 önálló kereskedő élt a városban. Fehérvár lélekszáma 1825 és 1840 között majdnem a kétszeresére nőtt, meghaladta a 20.000-et. /3/ A kereskedők száma az 1828-as országos adóösszeírás szerint változatlanul 53 maradt. /4/ Ilyen körülmények között érthető, hogy a kereskedők a város társadalmának leggazdagabb rétegét alkották. Közülük 20 háztulajdonosnak 24 háza, 8 kerttulajdonosnak 14 kertje volt, ezenkívül bérbe adott lakásuk, 315 pozsonyi mérő szántójuk, rétjeik, szőlőik. /5/

Az 1832-es nádori utasításra a Kereskedelmi Társulat a városi tanácsnak a bekebelezett kereskedőkről évi jövedelmük szerint a következő kimutatást küldte :

1. osztályba tartozók :	250 Ft
2. osztályba tartozók :	140 Ft
3. osztályba tartozó nincs	
4. osztályba tartozók :	60 Ft
5. osztályba tartozók :	40 Ft
6. osztályba tartozók :	20 Ft

Az évi jövedelem átlaga 56 Ft volt. A felsorolt ingatlanok értéke jóval felülmulta a legjobb helyzetben lévő iparosokét is. A 678 iparosnak alig valamivel több vagyona volt, mint az 53 kereskedőnek. /6/

A város kereskedői társadalmában a legrangosabb helyet a Kereskedelmi Társulat tagjai foglalták el. 1712. december 18-án írta alá III. Károly magyar király a Társulat alapítólevelét, amely így az ország legrégebbi szervezetei közé tartozott a kassai, a budai, a pesti és a debreceni után. 1714. február 9-én a Schinigin Mihály városbíró elnökletével tartott tanácsülésen hirdették ki a privilégiumlevelet. 1714. február 24-én tartotta a Társulat alakuló gyűlését, ahol

Pöyerl Lőrincet első, Vicenti Ferencet második előljárónak, Trummauer Mátyás adószedőt pedig jegyzőnek választották. Az alapítólevelet négyen kérték, 1714-ben még tizenhármán csatlakoztak hozzájuk. /7/ A taglétszám a XVIII. század végéig 20 felett mozgott, a XIX. század első évtizedeiben pedig 32-36 között. /8/ Ismert az 1832-ben I. Ferenc aláírásával kiadott privilégium. Ez a két okmány szabja meg, hogy milyen erkölcsi, szakmai, jogi és anyagi feltételekkel lehet valaki kereskedő és társulati tag Fehérváron. 1749-ben a tanács elrendelte, hogy idegen csak úgy telepedhet be a városba, ha egy polgárlányt vagy özvegyet vesz feleségül. /9/ Ezt a határozatot a Társulat a maga javára fordította, és a támogatta a helybeli polgárok és kereskedők fiait. A XIX. század elején a beiktatási díj 100 Ft volt, a helybelitől azonban csak 50 Ft-ot kértek. Így virágzott fel néhány jelentős kereskedődinasztia és cég. Ruzswurm János Antal 1814. február 14-én kérte felvételét a Társulatba. /10/ A cég a század második felében már Ruzswurm és fia néven működött: ez volt a Lánchidhoz címzett fűszer-, anyag- és festékkereskedés. /11/ Az Ybl család neve már a XVIII. századtól ismert. Egyik ága, József, rőfös kereskedést folytat, másik ága, Miklós, majd 1834-től fia, Károly fűszerezek. /12/ Ebből a családból származik a nagy építész. Flite Pálnak, később fiának a Veres Szívhez címzett fűszer-, anyag-, festék és borkereskedése 1795-től működött. /13/ a Schlamadingerek is a XVIII. század végétől a város tekintélyes vaskereskedői. /14/

A Társulat vezetősége aprólékos bürokratizmussal vizsgálta felül a felvételt kérő tag anyagi helyzetét, mielőtt a kereskedés megnyitását engedélyezte volna. A XVIII. század végétől kezdve megkövetelik a szakmák szerint meghatározott alaptőke / fundus, Fonds / kimutatását készpénzben, illetve "jóhitelű kereskedők által kiadott cserlevelekből... elégséges bátorsággal bíró adólevelekből, továbbá ingatlan vagy könnyen pénzre átváltható ingó jószágokból. " /15/ A XIX. század első harmadában főfőnek 10.000 Ft /16/, fűszereznek 8.000 Ft/17/, vaskereskedőnek 4.000 Ft / 18/, egyéb, például vászon- és erdélyi portékákkal kereskedőnek 3.000 Ft/19/ alaptőkét kellett kimutatnia. Az 1832-es privilégium szerint a rőfösöknek 4.000 Ft-al, a fűszerez, vas és egyéb kereskedőknek 3000 Ft-tal kell rendelkeznie. Ilyen szigorú és igényes anyagi feltételek és érdekvédelem ellenére is előfordult, hogy egy-egy társulati tag tönkrement. Linzer Károly vasárus légiény 1826. április 18-án kérte, hogy vaskereskedést nyithasson és társulati tagnak felvegyék. Kérését azzal az indoklással utasították el, hogy rövid időn belül két vaskereskedő is tönkrement / pankrotirt / a tagok közül, mert a helyi viszonyokhoz képest túl sok máris a vaskereskedő. /20/

A Társulat 1717 és 1831 között vezetett üzleti könyveiből egy stabil piacra alapozott, választékos áruforgalmat bonyolító, hitel- és pénzügyekkel foglalkozó, országos / főleg dunántúli / és külföldi kapcsolatokkal rendelkező kereskedelmi tevékenység képe pontakozik ki. /21/ A társulati tagok számára közösen rendelték meg az árukat. Pontosan feltüntették a vásárlás dátumát, a cég illetve a kereskedő nevét, akitől az áru érkezett. Megjelölték az áru csomagolási módját, ez különböző nagyságu hordó / Fass, Fasal, Fasschen / vagy láda / kisten, Küstl / volt. A súlyt fontban adták meg, a folyadékokat palackban / Flasche, Flaschchen / vagy butéliában / Boutell, Boutle / vették, a tételek szerint felsorolt áruk pénzértékét forintban és krajcárban, illetve Wiener Währungban jegyezték be. Járulékos költségek voltak még a szállítási díj / Fracht /, a fekbér / Blatzkosten / és vám / Mauth /. Vámost fizettek Bécsben és Pettauiban. A Villachból, Triestből Görzből, Laibach-



ből rendelt árukért ugyancsak Pettauiban kellett vámot fizetni, a pesti árut pedig Budán vámosták.

A Társulat üzleti kapcsolatainak földrajzi kiterjedése 1817 és 1831 között a következőképpen alakult : /22/

<u>Magyar helység</u>	<u>A kereskedők, cégek száma</u>
Buda	14
Pest	37
Igló	3
Győr	4
Kanizsa	2
Kőszeg	1
Pozsony	2
Sopron	1
Fiume	2
Nagyszombat / Tirnau /	1
Vereed	1
<b>Összesen : 11</b>	<b>Összesen : 68</b>
<u>Külföldi helység</u>	<u>A kereskedők, cégek száma</u>
Brünn	2
Frankfurt am Main	1
Franzensfeld bei Eger	2
Görz	3
Graz	1
Hamburg	2
Klagenfurt	3
Könichfeld	1
Laibach	2
Lenzendorf	1
Marburg	1
Pettau	7
Prága	4
Strassburg	1
Stockerau	1
Stumpfen	1
Triest	20
Villach	1
Sankt Veith	1
Bécsújhely	1
Bécs	59
<b>Összesen : 24</b>	<b>Összesen : 115</b>

Az üzleti kapcsolatok köre széles volt. 32 magyarországi és örökös tartománybeli, valamint egyéb helységből 183 cég nevét ismerjük. A csomópontok Bécs 59, Pest 37, Triest 20 és Buda 14 céggel. Ezek az adatok is bizonyítják, hogy a kései feudalizmusban a városfejlődést erősen befolyásolta az új kereskedelmi útvonalak kialakulása. Nálunk a Dunántúl kereskedelme lendült fel, Nyugat-Európában pedig a régi, nagy kereskedővárosok hanyatlásával együtt új központok vannak emelkedőben, pl. Triest. A fehérvári kereskedőknek kellő haszon reménye nélkül aligha érte volna meg az áruk értékén felül még a hajón, postakocsin vagy delizeáncon való szállítás költségeinek kifizetése is.



Az 1820. évi megrendelésből a következő árucsoportokat ismerjük :

Fűszerek

babérlevél / száraz is /  
angol bors  
sáfrány  
vanília  
szegfűbors

Déli gyümölcsök és egyéb gyümölcsök

gesztenye  
dalmát füge  
messinai citrom  
narancia  
mag nélküli mazsola  
fekete mazsola  
datolya  
édes mandula  
keserű mandula  
meggyoró  
dió  
pisztácia

Élelmiszerek

rizs  
különböző minőségű cukor / kandisz, árpa, finomított /  
étolaj  
skót hering  
tőkehal  
zab dara

Csemege és élvezeti cikkek

lepényfélék  
különböző piskóták  
cvibak  
csokoládé / vaniliás, vanília nélküli /  
kávó / finom, jamaicai /  
cikória  
maláta  
dohány / vágott, kétszer vágott, extra finom, csetneki /

Italok

tokaji  
mecseki  
sligovica  
rozsólis  
arak  
likőrök : kömény, vanília, rózsá, ánizs, maraschino  
rumesszencia  
puncsszencia  
borvíz  
ásványvíz  
János-víz

Gyógyszerek és gyógyszeralapanyagok

tömjén  
benzol  
édesfa  
alkörmös  
vitriol / finom /  
ostya  
sárga szömörce  
kék szömörce  
borax  
kámfor  
zedonica gyökér  
rebarbara gyökér  
szarvas szaru  
elefántcsont  
kászfa  
koriander  
égi harmat  
levendula  
ópium  
cinn  
szalmiák

Festékek és vegyszerek

salétrom  
klórmész  
kannamosó  
kéneg  
fehérföld  
sárgaföld  
terpentinolaj  
fehérolaj  
lenolaj  
kénkő  
ólomkéneg  
kénlap

gumiarábikum  
újzöld  
hegyizöld  
zöldarany  
berlinikék  
cinnober  
lila indigó  
sárga  
kőolaj  
parafa  
öntött gyertya  
erdélyi gyertya

Papír és írászer

fluezpapír  
irodapapír  
iglói papír  
süvegpapír  
fehér papír  
kék papír  
levélpapír  
taftpapír  
velin  
csomagolópapír  
ceruza  
asztalos ceruza  
ács ceruza

/ a bécsi Hartmuth cégtől /

Luxus cikkek

kártyafélék : tarokk, pikét, wist, német; halcsont

Vadászathoz, fegyverekhez szükséges áruk

sörét  
hamburgi ólom  
lőpor  
kovakő  
posta / kisebb golyóféle ← Pfosten /

Az itt felsorolt áruk csak az érukészlet egy részét jelentették, amelyet behozattalal szereztek be, hozzá kell még számítanunk azokat az árufélét, amelyeket az itt nem érintett kereskedelmi szakmákban árultak, pl. a rőfösök, a vászon-, a vas- és egyéb kereskedők, vagy amelyeket az őstermelőktől vettek meg a kalmárok.

A behozatali áruk gazdagsága a modern városiasodás bizonyítéka, hiszen a kereskedők csak olyan árut rendeltek meg, amelyre a vevőkönzésnek igénye volt. A barokk étkezési kultúra meglétére utal a sokféle délgyümölcs fogyasztása, a nem magyaros fűszerek használata. Luxusigényre vall a kávé, a csokoládé vásárlása, érdekes módon hiányzik a tea az áruk közül. A gasztronómiai igények finomodása a vendéglők szolgáltatásainak a változását is mutatja. Az otthoni és a nyilvános társasélet jellemzői a süteményfélék, az italok és a kártyafajták. A papírfogyasztás nemcsak a városias és a testületi adminisztráció differenciálódásának bizonyítéka, hanem a posta- és levélforgalomnak, a kereskedői kultúrának és az iskolák fejlődésének is. A gyógyszerek és a gyógyszeralapanyagok bizonyíthatják a gyógyszerterek számának növekedését, a kórházi és az egyéni betegellátás fejlődését. A festékek és a vegyszerek sokfélesége mögött kereshetjük a gazdagodó városi polgárság és a nemesség lakás-és építkezési civilizációjának a változását is.

A Székesfehérvári Takarékpénztár - az országban az egyik legrégebbi - 1845-ben, a Kereskedelmi Bank 1869-ben alakult meg. Az előbbiekben bemutatott áruforgalomhoz kapcsolódó pénz- és hiteligyletek lebonyolításához azonban szükség volt valamilyen intézményre. Ezt a feladatkört a Kereskedelmi Társulat látta el, legalább is, ami a bekebelezett tagokat illeti. /23/ A megrendelt árukat nem rögtön és nem mindig készpénzben fizették ki, a nagyobb tételeknél a hitelt nyújtó cég árendaményt / Rabatt / adott. Az árut megvásárló fehérvári kereskedők kötelezvényt / Revers /, adóselevelet / Obligation /, vagy váltót / Wechsel / állítottak ki. A kiegyenlítéskor vagy közvetlenül fizettek a hitelezőnek, vagy közvetve, készpénzzel illetve pénzkimélő eljárással egyenlítették ki a tartozást oly módon, hogy a hitelezőnek egy harmadik kereskedőnél fennálló adósságát törlesztették le / Tratte, Tratte /, akivel mindketten kapcsolatban voltak. A bécsi Plattensteiner cégtől a fehérváriak rendszeresen vásároltak fűszert, déli gyümölcsöt, cukrot, festéket, gyógyszert, A céggel folytatott hitelakciók pénzértéke:

1817 - 1819-ig :	2227 Ft 20 krajcár
1820 - 1825-ig :	9117 Ft 14 krajcár
1825 - 1828-ig :	5662 Ft 59 krajcár

Összesen : 17007 Ft 33 krajcár \*

Jó egy évtized alatt tehát csupán egy céggel több mint 17000 Ft. áru és pénzforgalmat bonyolítottak. De még tűzkárbiztosítási ügyeket is intézett a Társulat nemcsak a tagok, hanem pl. Zichy gróf számára is.

\* 1857-ig 1. forint = 60 krajcár.

Székesfehérvár kereskedő társadalmának a Társulaton kívüli csoportjai :

1. a kiskereskedők
2. az iparosok
3. a vásárosok
4. a vándorárusok
5. a házalók

1. A kiskereskedőket másként aprólékos kereskedőknek, krájlzlaroknak, greiszler boltosoknak vagy szatócsoknak hívták. Polgárjog birtokában nyílt boltot vezethettek, de ezekben a vegyeskereskedésekben csak olyan árukat tarthattak, amelyeket a céhbeli kereskedők nem árultak. A Társulatsnak joga volt felülvizsgálni a krájlzlerosok árukészletét, sőt lajstromot is készítettek az engedélyezett portékákról, amelyet a magisztrátusnak benyújtottak jóváhagyás végett. /25/ Mágia általában viták voltak ebben a kérdésben. " Az u.n. krájlzler boltosok és az itteni tütsináló több olyan szert árulnak ", amihez nincs joguk. /26/ De a kiskereskedők és az iparosok is védtek saját érdekeiket. Egy alkalommal a szegcsináló mesterek kérték a tanácsot, hogy a helybeli vásárosokat tiltsa el " a szegek apróbb árulásától ". /27/ A szatócsoknak az jelentenő a felemelkedést, ha a Társulat felvenné őket tagnak. Erről azonban szó sem lehetett. Ezért utasította el például 1801-ben a Társulat Kerovita György felvételi kérelmét. /28/

2. Az iparosok is kereskedtek : saját készítményeiket a vásárokon árulhatták. 1819-ben a helybeli posztómesterek azt kérték a tanácsotól, hogy a posztót rőfönként árulhassák. A Társulat kérésére a tanács ezt megtiltotta nekik. A tanácsi határozatot pedig a helytartótanács is jóváhagyta azzal, hogy a posztót csak vágenként árulhatják a heti vásárokon. Ugyanigy jártak 1840-ben a szabók is. /29/

3. A vásárosok megjelölés gyűjtőfogalom. Ide tartozik mindenki, aki valamilyen formában a fehérvári heti és országos vásárokon kereskedett. Tehát a helyi és idegenből jött iparosok és kereskedők, a kiskereskedők, a vándorárusok, a házalók és persze a társulati kereskedők. A vásári árusítást jogi és anyagi előírások szabályozták. A szegényebbek a földön árultak, a céhbeli kereskedők pedig deszkára épített sátorban / Markthütte /, ezért helypénzt illetve árendát kellett fizetniük. /30/

4. A vándorkereskedők elnevezése is több ágazatra vonatkozik. Már a Társulat 1712-es alapítólevele is kimondja : " Megtiltatik mindenkinek, főleg a markotányosoknak és a kereskedelemre káros kőbor kereskedőknek és szatócsoknak az utcákon, a tereken vagy a helyiségekben árulni. " /31/ 1794-ben a tanács rendeletet hozott, hogy a kőbor kereskedők csak citromot árulhatnak. /32/ 1801. május 21-én a Társulat már megint panaszt emel ellenük a tanácsnál. /33/ Ezek a Gottscheből származó déli gyümölcs kereskedők és lutrizók a " pomorum citri quassiores vulgo kuteeber. " /34/ Ugyanekkor megy a Társulat panasa a vándor tót vagy szláv vászonkereskedők, a győcsosok ellen. /35/ A panasziratok megjárják a helytartótanácsot is. Helyi viszonylatban az 1830-as tanácsi határozat, országos viszonylatban az 1860-as királyi rendelet szabályozza a vándorkereskedést. /36/

5. Külön csoportként említem a házalókat. Az eddigi kategóriák sem jelentettek mindig merev határt az egyes csoportok között, a háza-



lók tevékenysége is összefügg a vándorárusok vagy a vásárosok sorsával. De velük egy másik, egy évszázadon át folyó vita is kapcsolatban van, amely a zsidó kereskedők letelepedése körül folyt egészen 1840-ig Fehérváron a a többi szabad királyi városban. A házalók legnagyobb része zsidó, akiknek a külvárosokban volt szabad házalni és a vásárokon földön árulni. /37/ de csak tanácsi illetve városkapitányi házalási engedéllyel. /38/ A XVIII. század közepétől kezdve / 1735, 1737, 1768, 1771 / több királyi rendelet, majd a 1790-91-es országgyűlés foglalkozik a magyar zsidók ügyével. Ezzelint, ahol már megtelepedtek, statusquot élveznek. Egy 1802-es rendelet szerint a zsidóknak csak hatósági engedéllyel volt szabad bevándorolniuk. /39/ Mindez nem vonatkozott a szabad királyi városokra, amelyek privilégiumuk értelmében maguk dönthettek a zsidók bebocsátásáról, a a gyakorlat az volt, hogy nem engedélyezték a zsidók letelepedését. A József kori összeírások / 1784-85, 1787 / szerint egyetlen zsidó sem élt Székesfehérváron. 1804-ben kilenc férfiről tudunk /40 /, 1825-ben és 1836-ban 19-ről. /41/ Számuk a XIX. század második felében átmeneti visszaesés után megnö: 1859-ben 9 fő, 1869-ben 1997 fő, 1890-ben 2779 fő. /42/ Az adatok utalnak a kereskedők összetételének változására. A jogi viták hátterében ugyanis a szabad kereskedelem támogatóinak és ellenzőinek a küzdelme húzódik meg. Az ellentét Fehérváron az 1820-30-as években éleződött ki. Már nemcsak a Kereskedelmi Társulat ügye ez, hanem a városi magisztrátusé is. 1819-ben a tanács megengedte, hogy a zsidó kalmárok a városban raktárakat tarthassanak, de a lovasberényi vásáros zsidó kereskedőknek megtiltotta, hogy az éjszakát a városban töltsék. /43/ 1836-ban - tehát négy évvel a kereskedelmi, váltó- és zsidótörvény előtt - a tanács külön engedélyt adott a zsidóknak a letelepedésre és néhány üzletág folytatására. A rendelkezés országos feltűnést keltett. Az 1837/1959. számú tanácsi határozat szerint a zsidók csak az ország terményeivel kereskedhetnek nagyban. /44/ 1837. november 27-én a Társulat megint tiltakozik a tanácsnál. Tudomásukra jutott, " hogy egy zsidó harmad negyed magával portékákat házrúl házra hordozván haurizolni szokott ". A tanács közli, hogy a zsidók az ő engedélyével házalnak. /45/ Nyilvánvaló tehát a tanács és a Kereskedelmi Társulat ellentéte a zsidó kereskedőket illetően; az utóbbi mutatkozott érthető okoknál fogva maradibbnak. A magisztrátus és a Társulat vitája a helytartótanácson át egészen a királyig gyűrűzött. A Társulat ellenállását azzal fejezte ki, hogy még 1840-ben a 29. törvénycikk életbe léptetésekor sem volt hajlandó egyetlen zsidó kereskedőt sem tagjai sorába felvenni. /46/

A jég azonban megtört. 1840. november 10-én a társulati ülésen felolvasták a tanács végzéseit, hogy az 1840. évi 29. törvénycikk alapján hét zsidó kereskedő kapott engedélyt itt lakásra és kereskedésre : /47/

Hirschler Dávid honi terményekkel kereskedhet,  
a pápai Herzfeld Jakab és Gyula rőfös kereskedést nyithat,  
Schaller Simon szeszes italokat árulhat,  
Schwartz Henrik rőfös kereskedést,  
Goldschmied Mária aprólékos kereskedést,  
a móri Oblath Ignác rőfös kereskedést,  
a veszprémi Weisz Henrik rőfös kereskedést nyithat.

Az 1840-es törvények a szabad kereskedelem feltételeit teremtették meg, legalább is részben. Fehérvárra is megindult a zsidó kalmárokon kívül az addig minden erővel akadályozott idegen kereskedők beáramlása. 1841. február 25-én a Társulat tíz más városbeli kereskedőt vett föl tagnak a váltótörvényszék bejelentése alapján : /48/

**Ujvidékről :**

Kuda Dömötör és fia	rőfős
Sterio János	nürnbergi kereskedő
Goczdanovits János	fűszeres
Polits János	rőfős nagy- és részletes kereskedő
Avedig Károly	fűszeres
Georgievits Mihály	rőfős
Michits János	fűszeres

**Szekszárdról :**

Albanich György	vas, festék, fűszer és bizományi áru- szállító
-----------------	---

**Komáromból :**

Ifj. Hoeffler Ferenc	épületfa kereskedő
----------------------	--------------------

**Eszékről :**

Goriupp Antal	fűszeres, ügyviselője Wachtler Pál
---------------	------------------------------------

1853-ben pedig tanácsi határozatra hét zsidó kereskedőt vettek fel társulati tagnak. /49/

Tauzeig Zeigmond	
Felner Sámuel	
Kreisler Sámuel	rőfősök
Dukasz Zeigmond	
Deutsch Emánuel	
Deutsch Leopold	fűszeres
Deutsch Antal	norinbergi kereskedő, "...meghivatván

és személyesen megjelenvén az ipari és kereskedelmi törvények értelme szerint 40 Ft-ot lefizettek és Társulatba felvételtek. "

A Társulat iratai és könyvei, az országos összeírások és a szakirodalom ezeket a körvonalakat rajzolják fel. A további kutatások ezt a képet gazdagítani fogják. Már most látszik azonban, hogy Székesfehérvár kereskedelmének fejlődése kicsi, de jellemző része annak az országos társadalmi-gazdasági mozgásnak, amelyet tömören polgárosodásnak, nevezünk, s amely az 1848-49-i forradalom és szabadságharc eseményei felé mutatta az utat.

**Jegyzetek**

- /1/ Pálffy Ilona dr : Székesfehérvár szabad királyi város 1828-ban. Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 3. sz. 244.l. - a továbbiakban : Pálffy ; Fajér megyei Levéltár jelzetlen iratok. Töller Bernárd győri kereskedő kérelme - a továbbiakban : FML
- /2/ Székesfehérvári Kereskedelmi Társulat Ülési jegyzőkönyve 1823-54. Névsorok. - a továbbiakban : Jegyzőkönyv

- / 3/ Thirring Lajos dr : Székesfehérvár és Fojér megye népességének fejlődése és összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1936. 3. sz. 235.1. - a továbbiakban : Thirring
- / 4/ Pálffy i.m. 238. 1.
- / 5/ Uo. 243. 1.
- / 6/ Uo. 245. 1.
- / 7/ Vértess József : Kétszáz esztendő, Székesfehérvár 1910. - a továbbiakban : Vértess
- / 8/ Jegyzőkönyv : a társulati üléseken jelenlevők névsora, adó-elosztási névsorok.
- / 9/ Kállay István : Német betelepülők Székesfehérvárott 1688.-1767. VEAB Értesítő 1976. II. A Dunántul település története 1686-1768-Veszprém 1976.
- /10/ Székesfehérvári Kereskedelmi Társulat iratai I./ 237.
- /11/ FML jelzetlen iratok : számlák
- /12/ Jegyzőkönyv 1823, 1824
- /13/ Jegyzőkönyv, FML jelzetlen iratok : számlák 1861., 1870., 1888, 1895.
- /14/ Jegyzőkönyv, FML jelzetlen iratok : számlák 1871.
- /15/ Vértess 125. 1.
- /16/ Jegyzőkönyv 1828. márc. 20.
- /17/ Jegyzőkönyv 1836. júl. 23.
- /18/ Jegyzőkönyv 1826. ápr. 18.
- /19/ Jegyzőkönyv 1839. júl 9.
- /20/ Jegyzőkönyv 1826. ápr. 18.
- /21/ Székesfehérvár Kereskedelmi Társulat : Calculationsbuch 1817-1831. - a továbbiakban : Cbuch.  
Székesfehérvár Kereskedelmi Társulat : Creditbuch 1817-1831.  
- a továbbiakban : Crbuch.
- /22/ Uo.
- /23/ Crbuch
- /24/ Crbuch folio 15-16, 203-204, 302-303.
- /25/ Jegyzőkönyv 1830/16.
- /26/ Uo. 1826/3.
- /27/ Uo. 1836/1.
- /28/ Vértess : 88.1.
- /29/ Uo. 80-90. 1.
- /30/ FML jelzetlen iratok : Töller Bernard kérelme dátum nélkül, 1804. márc. 14., kimutatás " a bőti vásárhoz" dátum nélkül.
- /31/ Székesfehérvár ipara és kereskedelme Szt. István évében - B. Szabó István, dr. Juhász Viktor, dr. Pallay István, Vértess József - Székesfehérvár 1938. 132. lap.
- /32/ Vértess 88.1.
- /33/ Szfvári Kereskedelmi Társulat iratai I. 148.

- /34/ Uo. I. 149. Vértés 91. 1.
- /35/ Székesfehérvári Kereskedelmi Társulat iratai I. 150.
- /36/ Vértés 91-92. 1.
- /37/ Uo. 140. 1.
- /38/ Jegyzőkönyv 1832. febr. 7.
- /39/ Vértés 141-142. 1.
- /40/ Thirring 238. 1.
- /41/ Uo. 216. 1.
- /42/ Központi Statisztikai Hivatal : A népmozgalom főbb adatai közsé-  
genként 1828-1900. I. kötet. Budapest 1972.
- /43/ Vértés 147. 1.
- /44/ Vértés 148. 1.
- /45/ Jegyzőkönyv 1837. nov. 23.
- /46/ Vértés 150-152. 1.
- /47/ Uo. 154-155. 1.
- /48/ Jegyzőkönyv 1841. febr. 25./2-11.
- /49/ Jegyzőkönyv 1853. ápr. 28.



Eva SOMKUTI :

Der Handel der Stadt Székesfehérvár an der Wende des 18-19. Jahrhunderts

Die Gestaltung des Handelsleben in Székesfehérvár wurde von der Lage, vom Rechtsverhältnis, von der Siedlungsform und von der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Schichtung der Stadt bestimmt. In dem behandelten Zeitraum erhöhte sich ständig die Zahl der Stadtbe- wohner, doch die Zahl der Kaufleute blieb unverändert. Die vornehmes- ten Kaufleute vereinten sich 1712 in den sog. " Kereskedő Testület" / Kaufmanns Verein /. Dieser Verein war bestrebt seine - den Zünften ähnliche - Privilegien zu behalten und durchzusetzen. Durch stabile Mitgliederzahl des Vereins verringerte sich die Konkurrenz, diesem Zweck dienten auch die strengen juristischen und materiellen Vorschrif- ten, weiterhin die Verhinderung der Ansiedlung der jüdischen Händler. So konnten sie einen stabilen Marktumsatz mit auserwählten Warenum- satz gründen, der sich auch mit Kredit und Finanztransaktionen zu Lan- des / hauptsächlich in Transdanubien / und auf ausländischen Bezie- hungen erweiterte. Die Tätigkeit der außerhalb der Zünfte hantieren- den Händler, der Kleinhändler, der Handwerker, der Marktfahrer und der Hausierer wurde vom Verein bzw. vom Stadtrat kontrolliert. In den 30-er Jahren des 19. Jahrhunderts entstand in der Frage der jü- dischen Ansiedlung zwischen dem Stadtrat und dem Verein ein Gegen- satz. Es stellte sich klar heraus, daß der Verein die Ausbildung des freien Handels verhindert. Die Gesetze des Landtages 1840 verminderten den Wirkungskreis des Vereins und sicherten auch in Székesfehérvár der Entwicklung des freien Handels den freien Weg.

Blázy Árpád :

A gyógyszerterek szerepe a mezővárosi települési struktúrában

A magyar gyógyszerésztörténeti kutatók figyelme az elmúlt időben különös érdeklődéssel fordult a XVIII. század és a XIX. század első felének hazai gyógyszerésztörténete felé. /1/ E korszak vizsgálata szaktörténeti szempontból igen jelentős, mert ebben a korszakban következtek be azok a változások és jelentkeztek azok a fejlődési irányok, melyek szakmánkat egészen az 1950-es szocialista egészségügyi átszervezésig meghatározták. Egy szakma fejlődése azonban nem vizsgálható kiszakítottan, csupán szaktörténeti adatokkal, hanem elengedhetetlenül szükséges megkeresni azokat a gazdasági és társadalmi alapokat, ezek tárgyi és személyi oldalait, melyek fejlődését befolyásolták.

Témánkkal tehát szorosan összefügg, hogy röviden vázoljuk a gyógyszerészet helyzetét és azokat a változásokat, melyek a XVIII. század folyamán és a XIX. század első felében a szakterületen belül jelentkeztek. Először is egy minőségi változást kell regisztrálnunk. A XVIII. században fejeződik be az orvosi és gyógyszerészeti foglalkozás kettéválásának folyamata hazánkban. /2/ Ez a folyamat Európában már a XV. században megindult és a XVII. században befejeződött. Jellemző módon hazánkban egy évszázaddal később történik mindez. A XVIII. század elején a gyógyszerészet még nem teljesen önálló foglalkozás, orvos gyógyszerészek, gyógyszerész-orvosok, kirurgus-gyógyszerészek számosan találhatók hazánkban. Ebben a változást Mária Terézia királyi rendelete hoz 1770-ben, amikor is az orvosok gyógyszerészeti foglalatosságát eltiltja és előírja a gyógyszerészek akadémiai képzését. /3/ Ez egyben a gyógyszerészet intellektualizálódásának további fejlődést elősegítő záloga lett. Mert míg korábban elégséges volt gyógyszerész vezetői képzés u.n. mesterlevéllel, tehát "céh-szerű" képzési rendszer szerinti végzettséggel rendelkezni, ez után a rendelet után gyógyszertereket már csak két éves egyetemi képzés után nyert diplomával lehetett vezetni. E rendelet harmadik döntő momentuma, hogy megvalósult a gyógyszerészek hazai, előbb nagyszombati, majd budai ill. pesti székhelyű képzése.

Igen döntő jelentőségű a gyógyszerterek tulajdonformáiban bekövetkezett változás, mely ugyancsak korszakunkban zajlott le. Ez a változás a XVIII. század utolsó harmadában folyt le, amikor is általánossá vált a polgári tulajdonforma. /4/ A XVIII. század elején még több tulajdonformával találkozunk. Ezek közül legfontosabbak a szerzetesrendi tulajdonforma, mert a török idők után jellegzetes expanziót figyelhetünk meg a szerzetesrendi gyógyszerterek szaporodásában. Különösen a jezsuita és a ferences rend ilyen működése jelentős. A század elején újabb és újabb gyógyszerterek nyílnak kezelésükben. Természetesen ennek háttérében ideológiai megfontolások húzódnak meg, nevezetesen az ellenreformáció nem csupán lelki, szellemi téren való sikeressé tétele és kiéleltetése, de ugyan ez a szándék húzódik meg az egészségügyi gondozás kiterjesztésében is. /5/

Az uradalmi gyógyszerterek szerepe különösen a török idők alatt volt jelentős. Mint ismeretes Szigetváry F. vizsgálatai alapján, a Batthyányak Vas megyei végházaiiban a XVII. században mint-

egy 5-6 uradalmi gyógyszer-tár működött. /6/ Ezen esetekben nem csupán gyógyszerés ládáról van szó, hanem berendezett gyógyszer-szobáról, desztillálókamráról, melyet az uradalom szolgálatában álló orvos, gyógyszerész, kirurgus kezel. A XVIII. század első felében szünek meg, ill. alakulnak át önálló polgári tulajdonu gyógyszer-tárakká a városi tulajdonu, bérbe adott gyógyszer-tárak. /7/ Ez a tulajdontípus jellegzetesen szabad királyi városainkra volt jellemző. A katonai gyógyszer-tárak szerepe a Rákóczi-szabadságharc, a napoleoni-háborúk és az 1848-as szabadságharc idején a hadsereg egészségügyi ellátásában jelentős. /8/

A gyógyszerészet korszakunkbani fejlődését leginkább a gyógyszer-tárak számának növekedésével regisztrálhatjuk. Például álljanak itt három megye, Zala, Vas és a mai közigazgatási határu Bács-Kiskun megye adatai. Az 1700-as évek elején csak Vas megyében találunk, Kőszegen gyógyszer-tárat, a XVIII. és XIX. század fordulóján Vas megyében már 7, Zala megyében 6, Bács-Kiskun megyében 2 gyógyszer-tár működött. Gyors és ütemes fejlődés figyelhető meg a XIX. század első felében. 1848-ban Vas megyében 15, Zala megyében 12, Bács-Kiskun megyében 13 gyógyszer-tárat találunk. /9/ Erre a szembetűnő változásra és dinamikus fejlődésre a korábban elmondottakon kívül más magyarázatot is kell keresnünk.

A gyógyszer-tárak létesítésének igénye és lehetősége szorosan összefügg az adott terület gazdasági és társadalmi fejlettségével. Minthogy a gyógyszerészet e korszakban elsődlegesen egészségügyi célú iparszerű kereskedelmi tevékenység, megjelenése, a gyógyszer-tárak létesítése párhuzamba vonható a hasonló jellegű / kézműves, iparos, kiskereskedelmi / tevékenységek gazdasági és társadalmi alapfeltételeivel.

A "circulatio pecuniae" melynek alapja az árutermelés, eszköze az áru forgalombahozása és értékesítése, tehát a piac az a döntő gazdasági alap, mely a tevékenységek létrejöttét, művelését determinálja. A XV. században hazánkban megindul a nagyobb városok piaci körzeteinek osztódása, a kisebb települések fejlődését meghatározó heti piacok és országos vásárok tartásával. A törökidús megállítja és visszaveti ezt a fejlődést, csak a XVIII. század elején rendeződnek újra a területi egységek, indul fejlődésnek a mezővárosi kézműves ipar, kereskedelem. Ezen belül a gyógyszerészet egészségügyi célú jellegéből fakad, hogy fejlődését döntően meghatározza quantitative, a népesség gyarapodása, qualitative, a népesség társadalmi fejlettsége, egészségügyi kulturáltsága. Míg a XVII. században a szabad királyi városok voltak a szerény hazai iparnak a egyuttal egy-egy piaci körzetnek a központjai, ez a XVIII. században megváltozott. Erről Gyimesi S. így ír: "A szabad királyi városok többségének hanyatlása Magyarországon - más központok egyidejű felemelkedésével - világosan mutatta, hogy a feudális város-típus válságáról van szó, amely egyideig az egész urbanizációs szint relatív csökkenését hozta magával. A XVIII. század utolsó harmadában azután megfordul a tendencia iránya, a városodottság színvonala emelkedett, immár kifejezetten a tőkés hatások jegyében." /10/ Ebbe a fejlődésbe szervesen illeszkedik a gyógyszerészet is. Ha a gyógyszer-tárak létesítésének szempontjából vizsgáljuk a szabad királyi városok és mezővárosok szerepét, megállapíthatjuk, hogy hazánkban a gyógyszer-tárhálózat kialakulásának első szakasza a szabad királyi városokhoz kötődött. A XVIII. századig, ha a földesuri uradalmi házi gyógyszer-tárakat és egyes magá-



nyos kolostorok házi gyógyszerzeitárait nem vesszük figyelembe, gyógyszerzeitár kizárólagosan szabad királyi városban létesült. A mezővárosi fejlődés adja azt a gazdasági és jogi bázist a gyógyszerzeitárhálózat további fejlődéséhez, amit a XVIII. század második felétől figyelhetünk meg elsősorban.

Az eddig elmondottakkal kívántuk igazolni, hogy a települési formának, ezen belül a mezővárosok fejlődésének döntő szerepe volt a gyógyszerzeitárak létesítésében és a gyógyszerészet fejlődésében egyaránt. A továbbiakban vizsgáljuk meg azt a szerepet, melyet a gyógyszerzeitárak, a gyógyszerészet a mezővárosi települési struktúrában a vizsgált korszakban létesít és betölt.

A gyógyszerzeitárak létesítésének egyik legdöntőbb tényezője a település fejlettségének megfelelő szintjében ismerhető fel. Szinte azt is mondhatnánk, hogy ebben a korban, a XVIII. században és a XIX. század első felében gyógyszerzeitár létrejötté, létesítése mintegy indikátora a település városias jellegének, a kor színvonalának megfelelő városi értékének. Csak ott és akkor létesül gyógyszerzeitár, ahol és amikor ennek a gyógyszerészet ipar-kereskedelmi jellegéből adódóan megvannak a gazdasági és társadalmi, konkrétan városi feltételei, egészségügyi célú jellegéből adódóan azok a népesség számával és a népesség kulturáltságával, urbanizációjával együttjáró társadalmi elvárások és szükségégek. Ez a megállapítás egy további vizsgálódást tesz szükségessé, nevezetesen, hogy egy adott település szerkezetében megkeressük a gyógyszerzeitár helyét, hogy funkcióját mind a település életében mind történeti értékelésben helyesnek lássuk. Abból tehát, hogy egy település szerkezetében a gyógyszerzeitár hol található, és milyen elhelyezésű, helytörténeti jelentőségén túl azaktörténeti szempontból is jelentős következtetéseket vonhatunk le. Meg kell keresnünk azokat az általánosítható típusokat, amelyek a gyógyszerzeitárak elhelyezésében mint az adott települési struktúrában jellegzetesek és determinálóak, mert ezek egyben szakmai és társadalmi jellegének meghatározói is.

Vizsgálatainkhoz Zala megye gyógyszerzeitárainak alapítási körülményeit és a gyógyszerzeitárak elhelyezésének az adott településen belül, tehát topográfiai vizsgálatát végeztük el részletesen. Vizsgálatainkhoz a megyegyűlési jegyzőkönyvek, városi tanácsíratok, telek eladási könyvek, térképek, hagyatéki és egyéb íratok szolgáltak alapul. /11/ Eredményeinket az alábbiakban összegezzhetjük.

Zala megyében a XVIII. század első felében csak szerzetesrendi gyógyszerzeitárak működtek. Ez a szerzetes rend a ferences rend volt. Gyógyszerzeitáraik pontos alapítási évét megállapítani nem tudtuk. 1714-ben már működött a nagykanizsai, 1742-ben a keszthelyi Ferences gyógyszerzeitár. /12/ Mindkettő nyilvános gyógyszerzeitár volt, a rendházban működött laikus testvérek vezetése alatt. A XVIII. század közepétől a szentlászói / ma Bucuszentlászó / rendházban is volt házi gyógyszerzeitár, amely a vidék lakossága részére is szolgáltatott ki gyógyszerzeitareket. /13/ Mint máshol már publikált adataink bizonyítják, Zala megyében a ferences szerzetes rend ilyen működése hiánypótló jellegű volt, mert mint bizonyítottuk, a XVIII. század első felében Zala megyében még nem értek meg azok a feltételek, városai nem adták azt a keretet, mely a polgári gyógyszerészet megtelepítéséhez szükséges lett volna. Mikor azonban ezek a feltételek biztosítottakká váltak, az 1760-as években a nagykanizsai ferencesek áthelyezték gyógyszerzeitárukat a Somogy megyei Segesdre és



Nagykanizsán polgári gyógyszerertár nyílt, a keszthelyi ferencesek 1780-ban a rend feloszlátásával szüntették be gyógyszerészeti működésüket és gyógyszerertárukat végül is a Fiestetics uradalom vásárolta meg. Ezután a keszthelyi gyógyszerertár mint "Hoch gräflicher Apotheke" működött az uradalom "curialis épületében", nem utcsára nyíló helyiségben, de mint azt a számadáskönyvek egyértelműen bizonyítják nyilvános jelleggel, a város és környék lakosságának szükségletére is. Összegezve megállapíthatjuk, hogy a gyógyszerertárak elhelyezésében a tulajdoni forma jellege volt a döntő.

Zalaegerszezen 1768-ban egy szombathelyi gyógyszerertártulajdonos nyitott gyógyszerertárat. Ettől az időtől kezdve Zala megyében már csak polgári gyógyszerertár létesült. A tulajdonosok igyekeztek a város centrumában elhelyezni gyógyszerertárukat, melyek most már a szerzetes és uradalmi gyógyszerertárak "igénykielégítő" jellegén túl, döntően a kereskedelmi lehetőségek kihasználását célozzák a "city", tehát városközpontu elhelyezésre való törekvésben. Erről egy korabeli gyógyszerertári kérvény így ír: "Mivel a patikának illendő képpen bent városnak legszebb helyén kellene állni.... Méltóztasson meggyesen kieszközölni... hogy mivel patikámnak ennyi Perfectiójára jutottam,... Házat bent... illendő helyen megnyerhessem"./14/ A gyógyszerertárak mindegyikénél ezt tapasztaljuk Zala megyében. Az 1840-es évek gyógyszerertárvizsgálati jegyzőkönyveiből kigyűjtött adatok szerint majd minden gyógyszerertárnál a Fő utca és a Piac tér szerepel a gyógyszerertár helyének megjelölésénél. Egyedül Balatonfüreden a Séta tér szolgált a gyógyszerertár helyéül, de ismerve a település jellegét azonnal világossá válik, hogy ebben is a már említett törekvések tükröződnek. /15/ Értékelve adatainkat megállapíthatjuk, hogy a polgári tulajdonjog a gyógyszerertárak elhelyezésében nem játszott szerepet.

Itt kell vizsgálnunk két fontos körülményt, ha a gyógyszerertárak szerepére a mezővárosi települési struktúrában választ keresünk. Általánosan leszögezhető tény, hogy mezővárosainkban a gyógyszerertáraknak városalkotó-elem szerepe van. A városainkról készült térképek, utcanevek bizonyítják ezt. A templom, a plébánia, városbáza, iskola, quartélyház, és egyéb közintézmények mellett a legtöbb esetben térképeinken a patikaház külön megjelölésként szerepel. Ez a gyógyszerertáraknak a városi topográfiai tájékozódásban betöltött jelentős szerepét mutatja. Ilyen esettel találkozunk pl. Nagykanizsán egyik XIX. század elején készült telekhatárokat, épületeket feltüntető térképén is. /16/ Ehhez kapcsolódik a spontán keletkezett utcaelnevezésekben a gyógyszerertárra utaló elnevezés is, mint pl. Zalaegerszezen az "Öh Patika Utca" elnevezés. Csak megjegyezzük, hogy Zalaegerszeg említett esetében éppen a gyógyszerészeti történeti kutatások kapcsán sikerült ezt az elnevezést, mely időközben elfelejtődött, pontosan topográfiailag meghatározni. /17/ A gyógyszerertárak városalkotó elem szerepét láthatjuk abban is, hogy egyetlen más kereskedelmi vagy foglalkozási ág sem jelölte általánosan működését díszítőjelzővel, szimbólum-céggel városainkban, csak a vendéglátóipar és a gyógyszerészet. Az elnevezési típus hasonlóságok is szembetűnőek. A városi vendégfogadók, kocsmák "Bárány", "Hattyú", "Bika", "Galamb" elnevezései összefüggést mutatnak a hazánkban a XVI-XVII. században keletkezett gyógyszerertár-attributumokkal, melyek rendszerint az egzotikus állatvilágból kerültek ki: elefánt, egyszarvu, rák, medve, szarvas, sas, stb. Ennek továbbélését láthatjuk Zala megyében Nagykanizsán és Sümegen "Fekete Sas", Keszthelyen "Két Oroszlán", Balatonfüreden és Tapol-

cán " Oroszlán " elnevezésekben. Jellegetes körülmény, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején a vallási és etikai szimbólumok jellennek meg, míg a XIX. század második felétől a hazefias szellemű attributumok. Ilyenek : Szentlélek, Szentháromság, Igazság, Remény, ill. Zrinyi, Magyar Korona, Mátyás Király, Rákóczi, stb.

Külön kellene foglalkoznunk a gyógyszerertáraknak a városképben, közelebbről az utcaképben betöltött szerepével, valamint a gyógyszerertár belső miliójének, kiképzésének társadalmi jelentőségével. Ez azonban már túl vezetne konkrét vizagálódásunkon, szociológiai jelentőségénél fogva már csak újabb tanulmány tárgya lehet.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a gyógyszerertárak szerepe a XVIII. században és a XIX. század első felében a mezővárosi települési struktúrában olyan sajátos, jellegzetes tulajdonságokat mutat, mely településtörténeti kutató számára a fejlődési irányok és jellegzetességek jobb megismerését, a könnyebb tájékozódást és helyesebb értékelést eredményezi. Ehhez kívántunk néhány adattal hozzájárulni, és figyelmüket a jelzett problémavilágra felhívni.

### Jegyzetek

- /1/ A teljesség igénye nélkül a legfontosabb tanulmányok : Perányi F. : Gyógyszerészképzés a nagyszombati egyetemen 1770-1777. Orvostörténeti Közlemények. 1971. Szentgyörgyi I. : A magyar gyógyszerészképzés iránya a XIX. században. Orvostörténeti Közlemények. 1969. Blázy Á. : Adatok a Taxa Pharmaceutica Posoniensishez. Gyógyszerészet. 1965. u.ő. : Zala megye gyógyszerészsége. Acta Pharmaceutica Hungarica. 1969. u.ő. : A gyógyszerészet megjelenése és fejlődése Zala megyében 1711-1847. Zalai Gyűjtemény. I. sz. Zalaegerszeg. 1974.  
Lóránd N. : Adatok a kecskeméti " Szentlélek " gyógyszerertár történetéhez. Bács-Kiskun megye multjából. I. sz. Kecskemét 1975.
- /2/ Blázy Á. i.m. 1974.
- /3/ Normativum generale in re sanitatis. 1970. okt. 4.
- /4/ Blázy Á. : Gyógyszerész és társadalom az abszolutizmus korában. III. Gyógyszerésztörténeti Konferencián elhangzott előadás. Sopron 1976.
- /5/ Ernyey J. : A szerzetesrendek gyógyszerertárai hazánkban. Gyógyszerészeti Értesítő. 1898.
- /6/ Szigetváry F. : Uradalmi gyógyszerertárak Vas megyében a XVII. században. III. Gyógyszerésztörténeti Konferencián elhangzott előadás. Sopron. 1976.
- /7/ Baradlai J. - Bársony E. : A magyarországi gyógyszerészet története. Budapest. 1930.
- /8/ Rádóczy Gy. : Az 1848-as szabadságharc katonai egészségügyi ellátása. III. Gyógyszerésztörténeti Konferencián elhangzott előadás. Sopron. 1976. Dr. Takáts László : Rákóczi hadseregének gyógyszerellátása. Honvédervos, 1970. 4.sz.
- /9/ Blázy Á. i.m. 1974.

- /10/ Gyimesi S. : A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Budapest. 1975.
- /11/ Zala megyei Levéltár. Fondjegyzék.
- /12/ Zala megyei Levéltár. XV. 3/c. Kézirat gyűjtemény. Egyéb kéziratok. P.Takács I. : Szent Ferenc fia! Veszprém egyházmegye területén, különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra.
- /13/ Uo.
- /14/ Zala megyei Levéltár IV. 1/a, b. Zala vármegye Közgyűlésének iratai 1555-1848. 1814. nov. 7. 226.
- /15/ Zalai Gyűjtemény I. sz. 65. o.
- /16/ Thury György Múzeum. Nagykanizsa.
- /17/ Zala megyei Levéltár. V. 1601-1604. Zalaegerszeg város levéltára. Régi levéltár. 737. 912.

#### Árpád BLÁZY :

#### Die Rolle der Apotheken in der Siedlungsstruktur der Marktflecken

Das Korreferat bearbeitet das Thema auf Grund der Daten des Komitats Zala. Es faßt all die gesellschafts- und wirtschaftlichen Entwicklungsrichtungen und Tendenzen zusammen, die im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts die Entwicklung der Pharmazie bestimmten. Dabei werden auch die Rolle der Eigentumsformen der Apotheken, sowie die Ausbildung des Apotheken-Netzes und seine Veränderungen besprochen.

Es wird festgestellt, daß die Entwicklung der Marktflecken in dem geprüften Zeitraum die wirtschaftliche und juristische Basis bilden, die die Entwicklung der ungarischen Pharmazeutik ermöglichte.

Die Entstehung und Errichtung einer Apotheke ist im 18.- und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ein Indikator die Siedlung als eine Stadt anzuerkennen. Die Apotheke verleiht der Siedlung den zeitgemäßen städtischen Charakter. Nach der Placierung der Apotheken in der Marktfleckenstruktur bestimmt der Verfasser zwei Grundtypen :

1. Ist ein geistlicher Orden oder eine Herrschaft der Inhaber der Apotheke, so hängt ihre Placierung von der Eigentumsform ab.

2. Unabhängig von der Eigentumsform sind die bürgerlichen Apotheken in der " City " aufgebaut.

Im Weiterem wird die Rolle der Apotheken als Stadtgestaltungs-element behandelt. In die Reihe der städtischen öffentlichen Institutionen gehört auch die Apotheke und nimmt auch als Stützpunkt in der topographischen Orientierung der Stadt eine wichtige Rolle ein.

Es werden auch die Gassennamen, die Bezeichnungen der Stadtpläne für Apotheken und die Bedeutung der -die Apotheken von einander unterscheidenden- Dekorationsattribute behandelt. Verfasser behandelt auch die Rolle der Apotheken im Gassenbild, sowie auch die gesellschaftliche und soziologische Bedeutung des inneren Milieus der Apotheken.

A várostörténeti szekció előadásait vita nem követte.  
Munkájának értékelését lásd a záró ülés anyagában  
/Fügedi Erik jelentése/.



## **II. NEMZETISÉGTÖRTÉNETI SZEKCIÓ**

**Vezető: Szita László**

Szita László :

A Dunántúli nemzetiségi struktúrájának alakulása a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig

I.

A Dunántúli nemzetiségi struktúrája a XVIII. század végén

Az 1975. évi településtörténeti konferencia nemzetiségtörténeti szekciója jelentős munkát végzett. Akkor elhangzott előadások és hozzászólások alapján több olyan alapvető megállapítás született, amelyek kiindulási alapot képezhettek a Dunántúli 11 megyéjében a nemzetiségek történetének a további vizsgálatához. /1/ A kutatók többsége a német, szerb, horvát, szlovén, szlovák nemzetiségek történetét vizsgálta, különös figyelemmel ezeknek betelepülésére a töröktől történt felszabadulást követő időszakban. /2/

Melyek voltak azok a főbb eredmények, amelyek a továbbjutáshoz adtak indítékot, alapot ?

1. Kirajzolódott mindenképp előtt a Dunántúlnak, mint nagy geográfiai és ugyanakkor gazdasági és társadalmi szempontból is önálló régióknak tekinthető területnek a sajátos története, különösen a nemzetiségek történetét illetően láthattuk ezt. Konkrét választ kaptunk arra, hogy a nemzetiségek mikor, milyen gazdasági és társadalmi rugóktól mozgatva települtek a Dunántúli különböző vidékeire.

2. Kirajzolódott a nem magyar népcsoportok területi elhelyezkedése is, amely azután csak jelentéktelen mértékben módosult, szélesült, avagy szűkült. Az elmúlt év konferenciájának előadói pontosították a Dunántúli történeti-etnográfiai térképét. A németek a Dunántúli északnyugati, illetve nyugati, továbbá a délkeleti megyéibe települtek és erősödtek meg. A délszláv népcsoportok közül a horvátok Baranyában, Vas, Zala és Somogy megyében, a szlovének Vas és Zala megyében, a szerbek Baranya megyében jelentősek. A cigányok esetében - akiket csak etnikailag különböztetünk meg - területileg nem alakult ki állandó települési egység.

E mellett kisebb, a Dunántúli nemzetiségi struktúrájában nem nagy jelentőségű, de ugyanakkor szervesen beleilleszkedő népcsoportok megjelenéséről és pusztulásáról, majd mások továbbfejlődéséről is kaphattunk némi áttekintést, szlovákok dunántúli betelepüléséről és betelepítéséről. /3/ Alacsony számarányuknál fogva, valamint viszonylag gyors asszimilációjuk miatt nem játszottak olyan jelentős szerepet, mint az előbb említett német és délszláv népcsoportok, jóllehet etnikai szigetekként több helyen / pl. Fejér m., Moson, Veszprém, Komárom / megmaradtak később is.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század első felében a soknemzetiségű dunántúli régió csaknem valamennyi megyéjében jelentős számú nem magyar népcsoport került, - telepítés, spontán vándorlás, belső migráció, irányított földesuri vagy kincstári betelepítés következtében. Azonban ezek a különböző népcsoportok, elsősorban a németek és a nagyobb számban idekerült délszlávok még nem teljes mértékben állapodtak meg. /4/ A század utolsó harmadáig jelentős mértékben, azt követően a XIX. század első évtizedeiben kisebb mértékben

továbbmozogtak. Így tehát egy állandó változást figyelhetünk meg a népcsoportok elhelyezkedésében. E mozgás természetesen a Dunántulnak elsősorban azon a területén történt, amelyet az előbbieken jelöltünk. Tehát Baranya, Tolna, Dálsomogy, és kisebb mértékben Délkelet-somogyban, Délnyugat Zala és Vas megyében. Moson, Sopron és Vas megyék német tömegei ujabbakkal szaporodtak, illetve délszlávokkal szerkezetileg változtak.

A nemzetiségek területi elhelyezkedése a XVIII. század első felére már megtörtént. /5/ Ezen a XVIII. század második felében sem történt jelentékeny változás, sőt a XIX. században sem. Mai vizsgálataink is azt bizonyítják, hogy ahol nem aszimilálódtak, vagy a XX. századi kitelepítések nem változtatták meg gyökeresen az etnikai képet, ott találhatók továbbra is nemzetiségeink, számarányukban természetesen megváltozva. A XVIII. század első felében a struktúrát alakító tényezők és a XIX. század első felében működő struktúra alakító gazdasági és társadalmi erők változtak.

Melyek voltak a XVIII. század első felében a nemzetiségi szerkezet kialakításához vezető tényezők? Mindenek előtt az, hogy:

1. a török elleni hadjáratok, majd a felszabadító hadműveletek milyen mértékben pusztították el a tájat?

2. a terület a XVII. században és a XVIII. század elején milyen távol volt a hadiútaktól, a fő felvonulási sávtól?

3. Politikai tényezők is jelentkeztek. A területet birtokoló tulajdonosok /kamara, német földesúr-tábornokok/ törekedtek-e nemzetiségi jobbágylakosokat betelepíteni? Mint a történeti példák mutatják, igen. Nem volt jelentéktelen a németek betelepítésénél a szempont, hasonlóképpen szlovák telepítésekénél is, valamint a szerb telepítésekénél szintén szerepet játszottak ezek, tekintettel a XVIII. század eleji nagy függetlenségi mozgalmakra.

4. Jelentősen hozzájárult az etnográfiai kép kialakulásához a jobbágyok jogi helyzete is. A szabadköltözés lehetősége, vagy a röghöz kötés motiválta egy-egy kisebb régióban a különböző nemzetiségek elhelyezkedését. /6/ Ennek hatása azonban nem mindenütt jelentkezett egyformán. Baranyában, Tolnában és Somogyban megvizsgált német nemzetiségek a század első felévszázadában, a délszláv telepések hasonlóképpen, a szabad költözés következtében adódó könnyebb migrációs lehetőségek miatt is jelentékeny mozgásban voltak. Tehát a területre érkező nemzetiségi telepés jobbágytömegek éltek a szabad költözés lehetőségeivel és keresték a számukra legalkalmasabb, legjobb gazdasági viszonyokkal rendelkező területeket, valamint a legelőnyösebb politikai lehetőségeket. Más területeken viszont nem éltek, nem is volt érdekük a szabad költözés megléte ellenére tovább vándorolni. A Moson megyei németek 2/3 része szabad költözésű jobbágy, de nem látunk mozgást közöttük. Megmarad az alapvetően német nemzetiségi struktúra. A kedvező gazdasági lehetőségek miatt nincs említést érdemlő migráció. Tévedés lenne a területen jellemző jogi helyzetből /a röghöz kötöttségből vagy szabad költözésből/ a terület általános nemzetiségi összetételének alakulására következtetni, és fordítva is.

Mindenesetre az megfigyelhető, hogy kisebb területeken, ott ahol a szabad költözés nagyobb számú telepített jobbágylakosságot érintett, a nemzetiségek szóródása is nagyobb. Ez azonban nem érvényes az olyan kisebb dunántúli régiókra, amelyekben egyes nemzetiségek nagyobb tö-

megben már olyan szoros gazdasági kapcsolatokban éltek, mint a szlovénok a délizalai és Vas megyei területen, vagy a németek Moson és Sopron megyében.

Mielőtt a XIX. századi nemzetiségi struktúra vizsgálatához kezdenénk, feltétlenül szükséges áttekinteni a XVIII. század végi Dunántul nemzetiségi szerkezetét.

Szerény eredményeink mentségére meg kell említenünk, hogy egy ilyen nagy terület struktúrájának vizsgálatához hiányzik a legfontosabb. Hiányzik olyan forrás-csoport, amely tömeges adatot, mégpedig számszerű adatsorokat nyújtana a mennyiségi arányok felépítésére, megállapítására. Köztudott az, hogy II. József féle népszámlálás, amelynek eredményei ismertek /7/ és oly annyira publikáltak, hogy szinte kis könyvtárnyi irodalma van, a nemzetiségek megoszlására, nem tartalmaz adatokat. Ismerve az összeírás jellegét, nem is volt célja az udvarnak ilyen jellegű felmérés. Így az egykoru geográfiai-téradalmi statisztikák egymásnak teljesen ellentmondó, részletekben pedig teljesen eltérő adatait kellett volna felhasználni. Ugyanakkor a XVIII. század végi és XIX. század eleji leírások a legfontosabbak : a falvak számszerű nemzetiségi megoszlását nem tartalmazzák. Csupán arra utalnak, hogy magyar vagy vegyes lakosságu, vagy éppen német, vagy délszláv többségű településről van-e szó. Ez sajnos globális áttekintéshez nyújthat csupán lehetőséget. A megoldást csak a helytörténeti kutatás hozhatja, amikor más, elsősorban lokális conscriptionok tömeges feldolgozására kerül majd sor. Továbbá pontosítható lesz a család-főkek készített összeírásokban szereplő névelemzés szabálya. A magyar és német nevek meghatározásánál nincs nehézség. Ellenben a délszláv névanyag elemzésénél annál inkább jelentkeznek akadályok. A szerb és horvát még viszonylag könnyen elválasztható. A horvátok mellett azonban szükséges a bosnyák, sokac, bunyavác, dalmát stb. népcsoportok megkülönböztetése is.

A századvég megrajzolásához felhasználható források :

1. Lexicon Locorum 1772-ben és az alapján készült nemzetiségi térkép 1773-ban, amelyet Prof. A. Portrov dolgozott ki. /8/

2. József-féle népszámlálás alapján a vallástatisztika elemzésével a szerbek pontos száma ismerhető meg. / Görögkeleti lakosság túlnyomó többsége szerbnek vehető./

3. A németek századvégi számszerű megoszlására igen jó adatokat közöl Wilhelm Karl und Karlbrunner J : Quellen zur Siedlungsgeschichte in Südosteuropa c. munkája, amelyet a német akadémiai kiadó publikált Münchenben 1934-ben. Hasonlóképpen számadataiban használható : Schünemann Konrád munkája : Österreichische Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia. Berlin 1935. A Délkelet-Dunántul magyar, német, délszláv nemzetiségeknek pontos statisztikáját készítette el : Irma Steinsch : Die Ansiedlung der privaten Grundherrschaften der Schwäbischen Türken in Ungarn im 18. Jahrhundert 1942. Bp.

4. A struktúrális képhez nagy segítséget ad Felhő Ibolya : Az urbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1970. c. művének a megyék előtti bevezető elemzése. Az egykoru statisztikai feldolgozásokat is figyelembe vettük, bár igen óvatosan használjuk fel számszerű megállapításokra. Jellegmeghatározásokra azonban kritikával, összehasonlító elemzéssel figyelembe vettük Schwartner, Nagy Lajos stb. munkáit.



A 18. század végén a Dunántúl nemzetiségi struktúrájának vázlatos képe a következőképpen rajzolható meg :

I. Délkelet-Dunántúl : Tolna, Baranya, Somogy megyék :

Elsősorban Tolna és Baranya volt a legjelentősebb nemzetiségi terület a Balatontól délre. Délszláv és német telepések száma jelentős. A betelepítés első és legjelentősebb szakasza az 1750-es évekig lezajlott ugyan, de mint korábban említettük, a németek betelepülése a 19. század huszas éveiben is kimutatható még.

Baranya - századvégi /9/ 194 falujának lakószáma csupán magyarok, vagy túlnyomórészt magyarok falvak, 72 német település, vagy túlnyomórészt német település, 50 délszláv, illetve túlnyomórészt délszláv helység található, tizennégy helységben valamennyi népcsoport megtalálható anélkül, hogy jellege eldönthető lenne.

A század végére tehát - gondolva az elmúlt évben megállapítottakra - a németiség száma volt az, amely a nemzetiségi szerkezetet meghatározta. A betelepült, betelepített, másodlagosan beköltözött németiség térhódítása elsősorban a Baranya megyei falvakban élő délszláv lakosság rovására történt, azokat szorították ki, egy részüket visszaköltöztetve is kényeztetve ezzel. Kisebb részben a magyarság is helyet változtatott. Ez a küzdelem sokszor a legkíméletlenebb formát vette. Falvak lakossága elpusztította egymás természetét, sokszor egész határát. Különösen Baranya északi járásában, ahova a németiség a század második felének végén került./10/ Itt a korábban elpusztult területekre magyar és délszláv népesítés került. Az elnéptelenedett területek újjáépítését magyarok és délszlávok végezték el. A németek betelepülése és térhódítása a század utolsó harmadában is erőteljes : Gödrére 1745-1770, Kánra, Hetvehelyre, Baranyajenőre, Szágyra, Csébényre a 18. század hetvenes, illetve nyolcvanas éveiben kerültek. Ezek Kelet-Baranyából települtek ide. Az itt lakó magyarokat és délszlávokat legnagyobb részt kiszorították. Pl. Palotabozsák 1786-ban német-azsláv falu volt, 1830-ban már teljesen német falu. 1786-ban délszláv lakosságú falu : Bezedek, Ilocska, Lippo, Nagybudmér, Ráctötös, 1830-ban már zömében németekkel teli német-délszláv falu. 1760-tól Fuldából telepedtek Láncsók és környéke magyar-délszláv falvaiba németek. Himesháza 1772-ben, Szentlászló németjei 1767-ben jöttek. Kisbattyán, Németegregy 1785-ben kap német lakosokat. Eszterházy kiirtatta a magyaregregyi nagyerdőt, hogy a garázdálkodásoknak véget vessen és 1786-ban német kádárokat telepített oda. Romonya és Kákesd a 19. század legelején is kapott német lakosságot. Szabény, Zengővárkony, Berkesd, Hird, Vasas csak a 18. század legvégén kapott német telepéseket, akik közül a nagyobb rész Németországból, kisebb rész baranyai területekről érkezett. Rácménckére 1760-as évek végén heesseniek jöttek. Szentkatalin magyar falu volt, lakossága 1809-ben magyar-német. A lakosság 25 %-a német, akik 1799-1804 között jöttek. A XVIII-XIX. század fordulóján Baranyában fekvő két tiszta szerb helység Kácsfalu és Magyarbóly. 1820-ban mindkét faluba evangélikus németek települtek Tolnából. A túlnyomórészt szerb-horvát lakosságú Bolmány, Ivándárda, Petárd, Késsád, Beremend, Bezedek falvakba a 19. század elején, majd a harmincas években, a korábban Tolna megyébe heessenből érkezett németek telepednek át. Pócs, Ilocska lakói szerbek voltak, de a 19. század negyvenes éveiben nagy számban németek érkeztek. A XX. században a szerbek döntő része Jugoszláviába vándorolt. Borjád 1840-ben települt be végleg németekkel. Olaszba és Ivánbattyánba szerbek laktak, azonban őket teljesen kiszorítják 1840-1864 között odatelepült németek./11/ Mecsekjános és Szopok újabb német telepítések voltak a 18. században. Komló tiszta magyar falu. A száz-

zadfordulóra az előbbi két faluból benyomuló németiség többségbe került Komlóra. Mecsekszabolcsra és Pölöskére a XIX. század elején telepedtek le németek. /12/

A sor folytatható lenne, azonban céloim ezzel csupán az volt; hogy érzékeltessem, hogy a németek betelepülése különböző német területekről, továbbá belső migrációjuk, ismert szaporodási és öröklési szisztémájuk miatt, nem 18. századi probléma csupán, hanem jelentős 19. századi etnográfiai strukturát alakító tényező maradt.

A németek másfél évszázadon át folyó települése a Délkelet-Dunántulon egyrészt jelentős népességnövelő tényező volt, amely a terület gazdasági felemelkedésében és országosan is jelentős termelő bázisává történő növekedésében volt fontos. Másodszor a németiség tulajdonos részét a délszláváságnak a 18. század első felében jelentkezőt baranyai tulsúlyát változtatta meg azzal, hogy ahova betelepítették, vagy betelepültek, az esetek többségében a délszláv lakosság elvándorolt, szétesőrozódott, vagy visszavándorolt.

Ugyanezt figyelhetjük meg Somogy megyei német nemzetiségű népesség betelepülésnek történetét vizsgálva. Németlad, Gyöngyöspusztá ujjabb német telepesei 1779-ben, Lukafa / Németlukafa / üveg munkásai a szudétanémetekből regrutálódtak, akik előzőleg Ajkán is dolgoztak 1768-1774 között. Boldogasszonyfa és Szentlászló 1777-ben jelentős német telepesekkel növekszik, akik bajorországi és egyéb délnyugati német területekről érkeztek. Bőszénfa és Szulimán 1770-ben, a Festetics-féle toponári telepítés 1784-1792 között zajlott le. A szuloki, barcai, drávapálfalvi, gálosfai, kercseligeti, kaposhomoki stb. 18. század közepi német lakosságot a századvégi további beáramlás erősíti. Kára 1767-ig, Ecsény 1778-ban majd 1783-ban, Pusztaszemes 1778-ban, Nágocs, Bonnya közvetlen valamikor 1783 előtt települt be ujjabb német családokkal. Természetes azonban, hogy a 19. század elején ujjabb telepesekkel találkozunk a somogyi német nemzetiségi szigeten is. /13/

Tolna megyében a telepítési arányok még nagyobbak, sőt a baranyai német telepítést is meghaladják. II. József nagyszabású telepítései igen jelentékeny mértékben érintették Baranya, Tolna, de Somogy területét is.

II. József által megindított telepítés különösen 1783-1788 között volt nagy intenzitású. A telepítettek nagy részét a birodalom területéről szállították a bántási, kincstári és alapítványi birókra, kincstári költségen, ugyanebben az időben a Délkelet-Dunántul területére is jutott jelentős számú telepes belőlük. A telepítés II. József-kori történetét részleteiben is érdemes lenne vizsgálni. A központi telepítési adminisztráció létrehozta a területek adminisztratív telepítési központjait, amelynek, déldunántuli kerületi hivatala Pécsen működött és egyben intézte a régió telepítési ügyeit. / Ennek jegyzőkönyvei megvannak a kamarai levéltárban. / /14/

Hogy a József-kori telepítések a Délkelet-Dunántul területére milyen jelentőségűek, erre vonatkozóan egy-két jelentősebb számot ragadunk ki a nagy mennyiségű adataink közül : Tolna megyében Szekszárdra 21 családot, Baranya megyébe Berkesdre 50 családot / 261 személyt/, Tolnába 1787-ben Bácskából 90 német családot telepítettek át. Weidlein Jánosnak : Die Schwabische Türkei c. 1967-ben megjelent, szemléletében sok tekintetben elfogadhatatlan, de adataiban használható munkájában 1783-1820 között ujjabb, közel 1200 olyan családot tud kimutatni, ame-

lyeket Németország legkülönbözőbb helységeiből telepítettek be. Ezeknek 80 %-a a József-kori telepítési adminisztráció munkája révén jutott a Délkelet-Dunántúl három megyéjébe, elsősorban Tolnába.

Irma Steinsch munkája végén statisztikát közöl Tolna és Baranya megye nemzetiségeiről. /15/ 1720-1767 között falunkénti részletezéssel adja meg a magyarok, németek, délszlávok számát. A "Schwäbischen Türkei" területén - statisztikája szerint - 1767-ben : 10740 német, 3643 délszláv / szerb, horvát / családot mutat ki. Emellett a magyar családok száma 13512. Összesen 27895 család. Ez azt jelentette, hogy az 1786. évi, két megyében élő népességnek több mint 50 %-a az 1720-1767 között zajlott telepítés következtében került a területre. Ennek 50 %-a délszláv és német volt. Ha azonban Somogy jelentős magyar népességét is figyelembe vesszük, az egységes Délkelet-dunántúli területen, akkor ez az arány természetesen a magyarság számára kedvezőbbnek alakul. Somogy mintegy 400 görög, nem egyesült vallású szerb és 1300 körüli horvát lakossága mellett döntően magyar népessége 160 ezer körül mozog.

Területileg a nemzetiségek a század végén a következőképpen helyezkedtek el a Délkelet-Dunántúlon : a németiség a Tolna megyei völgyeségi és tolnai kerületben / járásban /. Baranyában, annak legértékesebb talaju keleti részén, a mohácsi járásban és a hegyháti járás északkeleti részében. Egy önálló tömb alakult ki Délbaranyában - megerősödve a századvégi telepítések idején - a baranyavári járásban. A szerb nemzetiség egységes területi keretben figyelhető meg, nagyjából a pécs-mohácsi országutttól délre fekvő falvakban. A horvátok parányi szigetben Északnyugat-Baranyában, zömük ekkor a megye közepén, Pécstől valamivel délre egységes, egymással kapcsolatban lévő tömbben. Somogyban a horvát falvak a szigetvári járásban, a megye délnyugati, Dráva menti területén végig, valamint kis szigetben Kaposvártól nyugatra. A szerb lakta falvak egybefüggően Középsomogyban.

II. A Nyugat-Dunántúlon / Vas és Sopron megye / hasonlóképpen a délkeleti területéhez, a nemzetiségek jelentékeny szerepet játszottak a 18. század végi népességalakulásban. Vas, Sopron megyék területén mindenekelőtt a délszláv, a német, horvát és szlovén nemzetiség jelentős.

Vas és Sopron megyében, ellentétben az előbb vázolt Délkelet-dunántúli területtel, nem volt olyan mértékű népességmozgás, sőt azokhoz képest elenyésző. A török támadás a Rábaközt, kivéve Sopron megyét, nem sújtotta. A 18. század végén a népesség struktúrája nemzetiségi szempontból alig változott a korábbi évtizedekhez képest. Szembetűnő a "szabadköltözőkódási-jogu" urbéresek rendkívül alacsony száma, ami egyben - mint a korábbiakban láttuk - jelzi, hogy a lakosság régi, nem telepített. Összehasonlítással jellemző, hogy míg Sopron megyében a szabadköltözésű helységek száma 14 / 6,73 % /, addig a teljes népesség cserélt és az ezzel járó nemzetiségi lakosság megnövekedését mutató délkelet-dunántúli Tolna megyében a szabadköltözésű helységek száma : 83 / 81,37 %/. Baranyában 74 / 22,42 % /.

Vas megyét illetően is hasonló általános értékelést tehetünk. A nemzetiségek alakulását figyelemmel kísérve azonos fejlődési zónában találjuk a két jelentős megyét. A szabadköltözésű helységek száma 47 / 8,11 %-a az összes helységeknek/. A török hatalom bukása után, a 18. században nagyobb telepítésre itt sem került sor. Egész Nyugat-dunántúl nemzetiségi arculata jelentéktelen változást mutat. /16/



A nemzetiségek területi elhelyezkedése : Velemér-Szentgothárd-Kőszeg vonalától nyugatra régi német őslakosság élt, ettől a vonaltól keletre a magyarság képez egységes tömböt. A megye délnyugati sarkában Muraszombat, Felsőflendva és környéke az un. "Processus Totsaquiensis", ahogy a területet Kenedics József megyei mérnök 1785-ben készült részletes térképén ábrázolta, a lakosságának döntő többsége szlovén volt. A megye nyugati részén horvát szigetek ékelődtek a német túlsúly területbe. A nemzetiségek között meghúzott határvonal természetesen némi önkényességet jelent minden esetben. Ezt csak a megyék nemzetiségi térképeinek elkészítése után lehet teljes pontossággal meghúzni, azonban ez óriási munka. Vas megyében Bőrgölének, bár kiesik az előbb meghúzott zónából, lakói vendek, hasonlóképpen a 187 lelket számláló, és a szentgothárdi uradalomhoz tartozó Szakonyfalunak, Orfalunak, stb is. A megye nemzetiségi szerkezetében nem játszik jelentős szerepet, csupán megemlítjük, hogy a József-kori népszámlálás idején 30 szerb lakost is összeírtak. Petrov A. etnográfiai térképe pontosan a fent vázolt területi elhelyezkedésnek a képét adja vissza 1773-ban.

Adataink alapján megemlítjük, hogy a két megyében a magyarok és a nemzetiségi lakosság aránya a századvégi összesítés után, a Lexicon Locorum adatait, valamint Fényes statisztikájának jellegmeghatározását is figyelembe véve : 60:40 %. / A különböző nemzetiségi lakosság volt túlsúlyban./

III. Észak-Dunántúl : A 18. század végén itt is, a már eddig idézett forrásokat használtuk csupán. Moson, Győr, Komárom megyét tekintjük át vázlatosan.

Moson megye lakosságának döntő része német volt. Északnyugati részében a század első felében horvát falvak erősödtek meg. A megye délnyugati csücskében kevés számmal ősi magyar településeket találunk. Pl. Pusztasomorja, de a mellette lévő Szt. János mezőváros szintiszta német. Lébény mezőváros lakóinak 1/3-a magyar, 2/3-a német. Halászi a Szigetközben ugyancsak magyar mezőváros volt. Gyümölcstermelő ősi magyar település Feketeerdő, stb. A magyarság itt csupán a hatalmas, egy tömbben élő Szigetközi magyar település déli ágát képezi, 15 falu, illetve mezőváros képében. Moson megye 18. századvégi / 1785 / lakosságának ez mintegy 9-11 %-a. A megye északi részében a történeti Dunántúl legészakibb horvát településeit találhatjuk. A horvátok ide a Vas-Sopron megyei telepítések idején érkeztek. /17/ A 18. század végén - újabb telepésekkel - a magyar falvak számát is meghaladták. A Magyarországra érkező Dunának jobbpartjától a Fertő tó északi-keleti csücskéig terjedően szállták meg a falvakat. Igen érdekes, hogy a vegyes lakosságú - német-horvát falvakban is - a délkelet-dunántúli fejlődéstől eltérően, ahol a németek kiszorítják őket, - az együttélés a jellemző. Lajtafalu horvát lakosságát német falu mellé telepítette a Battyány család. 1790-ben már együtt említik Lajtafalut, vegyes horvát-német településként. Eszterházy telepítette Köpcsenybe a horvátokat, akik Bécsig fuvaroztak. Köpcseny, amely a század végén fellearányban horvát, másik fele német lakosu, e szerkezetét megtartva, hasonló arányú nemzetiségi megoszlásban bukkan elő a 19. század közepén is. Körtvélyes ugyancsak gazdag és tiszta horvát falu, amelyet Eszterházy telepített az 1750-es években. A híres és gazdag faluba 1770-ben 11 horvát család érkezett Vas megyéből. Horvátjárndorf teljesen horvát falu. A horvátok e gazdag mezőgazdasági területen nemcsak jó gazdálkodók, hanem - tekintettel Bécs és Pozsony közvetlen szomszédságára, - kiváló kereskedők és szállítók is. A Moson megyei horvát nemzetiségek a fokozatos megerősödés és gyarapodás útját járták a 18. és 19. század fordulóján.



Petrov 1773. évi, sokszor idézett etnográfiai térképe a Moson megyei horvátok területi elhelyezkedését elnagyolta. Fényesnek a nemzetiségi községek jellegét meghatározó geográfiai munkáiból kiemelt településeket ráhelyezve a 18. századvégi / 1789. évi / Moson megyei térképre azt láthatjuk, hogy a horvát falvak közé mindenütt német települések illeszkednek.

Győr megye a 18. századi dunántúli megyék közül a legegységesebb magyar jelleggel bírt. Német telepítés igen jelentéktelen volt; alig egy tucat községet érintett. Mivel a telepített német lakosság nem képezett nyelvi szigetet, elmagyarosodását már a század hetvenes éveiben is megfigyelhettük. Fehér Ipoly Győr megyei monográfiájában említést tett arról is, hogy a Héderváriak - visszaszerelve a század közepén itt lévő birtokaikat - horvátokat telepítettek le Szentivány faluba. Több forrás ezek elmagyarosodását említette. Petrov A. térképén nem jelölte őket. Valójában nem asszimilálódtak. Fényes geográfijában még a 19. században is horvát - magyar falunak mondja. Az viszont kétségtelen, hogy érdekessége mellett a megye nemzetiségi jellegének meghatározásánál sem ennek, sem az idetelepített és valóban gyorsan asszimilálódott németiségnek nem tulajdoníthatunk jelentőséget. Győr megye tehát erős magyar vármegye. A németek csak a városban és egy-két mezővárosban számottevők. Bár kétségtelen, hogy a 19. század fordulóján, a polgárság soraiban mind több német található. A 18. században az elpusztult Győr megyét, elsősorban a magyarság telepítette be. Ez azután végleges nemzetiségi jellegét adta meg.

Komárom megyének, amely történetileg nagyjából osztozott ugyan Győr megye sorsában, nemzetiségi struktúrája a század végére mégis némileg különbözött attól. Bár a megye lakosságának döntő része magyar volt. A sűrűbben lakott területekről, a XVII. század végén, jelentékeny volt a magyarok beáramlása. A nemzetiségi struktúrát az Eszterházyaknak a század első harmadában végrehajtott telepítése némileg befolyásolta. A német birodalomból és Moson német területeiről betelepítettek a századvégi megyei népességnek 2-3 %-át tették végül is ki. Ugyancsak ekkor települtek be szlovákok is, akik azonban ősszerányukban némi eltérést mutatnak. Az ismert betelepültek számát, a József-kori népszámlálás megyei össznépségéhez hasonlítva : az 1,5 % volt.

IV. A Középdunántúli megyéihez soroltuk Fejér, Veszprém és Zala megyét, jóllehet Zala fele tulajdonképpen inkább nyugat / Délnyugat/ Dunántúlhoz tartozik. Geográfiai és telepítéstörténeti vonásai is odakapcsolnák.

Veszprém és Fejér megye az igen jelentős 18. századi telepítések ellenére, melyben a német nemzetiségbetelepítése a nagyobb mérvű, döntően magyar lakossággal jellemezhető megyéink maradtak. Fejér kétharmad része elpusztult, Veszprémet is jelentős népességu pusztulás érte. A megye 18. századi településeinek újraépítése magyar lakossággal történt. Fejér megyében a betelepítést legnagyobb intenzitással az örökösödési háború idején figyelhetjük meg. /18/

A német telepítések a megye északnyugati szögletébe és a megye északról lenyúló középső részébe történtek. Az örökösödési háború idején 1200 telepes család érkezett a megyébe, a németeken kívül néhány községbe szlovákok is / Sósut, Adony, Bicske, Kuti /. A század végén a szlovák betelepülteket még ott találjuk, azonban ha Fényes jellegmeghatározó munkája pontos, akkor Adony, Bicske, Kuti települések szlovákjai a 19. században asszimilálódtak. /19/ Csupán Sósut

szlovákjai tartják magukat. A 19. századi statisztikák viszont nyilvántartanak egy bizonyos szlovák népességet, amelyet a későbbiekben bemutatunk. Fejér megye - nemzetiségi strukturáját illetően - a 18. században is, és a 19. század első felében is, a túlnyomóan magyar jellegű megyékhez tartozott. Veszprém megye 18. századi betelepítésében ugyancsak magyar lakosság volt a legjelentékenyebb. Győr, a Szigetköz, Komárom megye magyar lakossága mellett, Vas és Sopron megyei magyar lakosság is jelentékeny mértékben vett részt a megye újjáépítésében. Emellett elsősorban Sziléziából, Morvaországból, és Ausztria déli részeiről történtek magánföldesuri telepítések. A Józeff-féle népszámlálás eredményeihez viszonyítva a megye német lakosságának számát, az csaknem 10 százalékot érte el. A megye nemzetiségi strukturáját a 18. századi szlovák telepítés is módosítja. Madarász Lajos kitűnő tanulmánya az elmúlt szekció ülésén választ adott a Veszprém megyei szlovák telepítésekre. A század végén a szlovák csoportok tartották magukat, a 19. században azonban asszimilálódtak. /20/

Végezetül vázlatunkat Zala megye helyzetével zárjuk. Zala megye történetét tárgyaló tanulmányok, amelyek a megye telepítésével foglalkoznak, egybehangzóan állapítják meg, hogy a török után tulajdonképpen két fejlődési vonalban haladt. A megye keleti része, amely földrajzilag is Közép-Dunántúlon terült el, a török háborúk alatt és azt követően teljesen elpusztult. Ide a megye nyugati részéből, továbbá a Dunántúl nyugati és északi részéből túlnyomóan magyar lakosság települt. Az új települési hullám, a korábban elpusztult megye nemzetiségi strukturájában nem hozott változást, magyar volt és az is maradt. A megye nyugati része nem pusztult el. Itt megmaradt az őslakosság. A védett Muraközben a 18. század végén, az 1786. évi népszámlálásban kimutatott őslakosság 12 %-át kitevő horvátok éltek. Jelentékeny a szlovén lakosság is, amely az Alsólendvai Uradalomhoz és a Belatinci Uradalomhoz tartozó községekben élt szerves egységben, és a század végén és a 19. században tovább erősödött.

Összefoglalva a 18. századvégi vázlatos képet megállapíthatjuk, hogy a század közepére már jellemző nemzetiségi struktúra a Dunántúl kisebb régióiban nem változott. Az azonban kétségtelen, hogy a nemzetiségi falvak, elsősorban a német falvak és területek, a század második felében tovább folyó telepítéssel, betelepeléssel, belső mozgással tovább erősödtek. Látható a Délkelet-Dunántúlon ugyanakkor a délszláv lakosság némi háttérbe szorulása is, amely elsősorban az erőteljes német térhódítással volt összefüggésben. A Dunántúl nyugati és északnyugati, északi területeiről a századközépi és a századvégi újabb telepítések és migráció további magyar népességet vont el a belső megyék területeire. Ez újabb lehetőséget adott egyrészt a németiség megerősödésének, valamint délszláv népcsoportok elhelyezkedéséhez délnyugaton és nyugaton. A Dunántúlon tovább tartott a német nemzetiség térhódítása. A szlovákság az egész dunántúli strukturában, arányítva a többi nemzetiséghez, csupán színező elem. A délszlávon belül a szerb népcsoport-a 18. század első két évtizedét kivéve - szintén kisebb szerepet játszott.

## A Dunántúl nemzetiségi struktúrájának alakulása a 19. század derekától

A 18. század végével a nagy telepítési hullám, az állami és magánföldesuri telepítés lezárult. Bár, mint korábban láttuk, a különböző nemzetiségű népesség beáramlása a 19. században is tovább tart. Azonban ez elsősorban az e területen levő városokba, mezővárosokba irányul. Külföldi, elsősorban ausztriai és német iparosok vándorolnak be, ami jelzi azt is, hogy a városok ipari társadalma igényli az ezirányú feltöltődést. A dunántúli kisebb területek nemzetiségi struktúráját azonban már nem formálja át.

Tekintettel fellelhető forrásainkra /21/, amelyek a 19. század első felében sem kínálnak kedvezőbb lehetőséget a nemzetiségi összetétel regionális vizsgálatához, mint a 18. században, abban az időszakban kényszerültünk vizsgálatra, amikor már kifejezetten a nemzetiségek számának felmérésére került sor. Ezek az időpontok 1840, 1857, 1869. Korszakunk végén tudunk csak megközelítő pontossággal választ adni arra, hova vezetett végül is a telepítéspolitika, hova vezetett Magyarország másfélévszázados török megszállása.

Az 1840. évi nemzetiségi statisztikát Fényes Elek nagy magyar statisztikusnak köszönhetjük, aki egyházi tárak, sematizmusok és községi adatközlések alapján készítette el ezt a struktúra-vizsgálatot. Jekelfalussy 1891-ben többek között Fényes adatait is részletesen leközölte és elismerte, hogy "... a roppant fáradtsággal és szorgalommal összeállított nemzetiségi statisztikát az 1850-ben bekövetkezett népszámlálás meglepőleg igazolta..." Igaz az is, hogy Fényes Elek viszont az 1850. évi népszámlálás elvégzését és a kihozott eredményeket tendenciózusnak, magyarellenes akciónak nevezte, amelyhez ma már mi, a tárgyilagosság kedvéért megjegyezhetjük, hogy Fényesnek nem volt mindenben igaza.

A következő forrás - tekintettel arra, hogy az 1850. évi népszámlálás részletes nemzetiségi adatai megyénként nem álltak rendelkezésünkre - az 1857. évi népszámlálás. Bár ez a népszámlálás nem tért ki a nemzetiségek számarányának vizsgálatára, másik kiváló nagy statisztikusunk Keleti Károly itt is segítségünkre van. Keleti a népszámlálás népességi adataiból, valamint a gyermekeknek anyanyelv szerinti megoszlását véve alapul, kiszámította Magyarország nemzetiségi létszámát. Magyarországon az 1880. évi népszámlálás volt az első, amely részleteiben is felderítette a nemzetiségi lakosság számát, területi elhelyezkedését. Meg kell jegyezmem, hogy bár ez az időszak már nem tartozik vizsgálati körömhöz, de az 1880. évi népszámlálás imponáló módon igazolta Keleti Károly nemzetiségi lélekszám megállapító módszerét. E módszereket alkalmazva az 1869. évi népszámlálás eredményeinél, végül is három időpontban megvizsgálhatjuk a Dunántúl nemzetiségi struktúráját. Ha a számok, a módszer miatt tartalmaznak is némi pontatlanságot, a tendencia helyessége, amelyet azután végül is 1890. évi népszámlálás részletes eredményeivel ellenőriztem, megbízhatónak vehető.

A dunántúli megyék részadatainak előadására itt nem kerülhet sor, mert azok felsorolása rendkívüli terjedelmet venne igénybe. Helyette számításunk lényegét, az azokból látható struktúrák fejlődés arányait, és a levonható következtetéseket foglaljuk össze röviden.



Abban a sorrendben haladunk a Dunántúlon, ahogyan ezt a 18. századi helyzetkép vázolásánál tettük:

A Fényes E., Keleti Károly számításai alapján az összlakosság-hoz képest adjuk meg a magyar, német, horvát, szerb, szlovén, szlovák lakosság százalékos arányát, 1840, 1857, 1869-ben.

I. Délkelet-Dunántúl :

1. <u>Baranya megye :</u>	1840	1857	1869
magyar	55,1 %	55,9 %	45 %
német	27,5	27,5	39
horvát	9,3	8,3	8,7
szerb	6,7	5,7	4,5
egyéb	1,4	2,6	2,8

A legalapvetőbb és szembetűnőbb jelenség a németiség további jelentős növekedése, amely valamennyi Baranyában élő népnél nagyobb szaporulatot mutat. A kortárs Hölbling szerint /22/ jelentős továbbra is az állandó bevándorlás is. A délszlávok közül a horvátok stagnálnak, a szerbesség 2 % körül csökkent. Az egyéb kategóriába zsidók, cigányok tartoztak. Rájuk vonatkozó adatok olyan eltéréseket mutatnak, hogy nem kívánunk foglalkozni vele azon túl, hogy vitatható egyáltalán nemzetiségeknek számíthatók-e?

1840-ben tehát a magyarság és a nemzetiségek aránya Baranyában: 55,1 : 44,9. Ez 1857-ben alig észrevehetően rovásunkra változik, 1869-ben már 55 : 45 %-ban a különböző nemzetiségi népesség körül számbeli túlsúlyba.

2. <u>Tolna megye :</u>	1840	1857	1869
magyar	67 %	65 %	63,2 %
német	29,4	33,6	36,4
szerb	0,8	0,6	0,3
szlovák	0,5	0,4	-
egyéb	2,3	0,4	0,1

Arányaiban más, tendenciájában a baranyai fejlődéssel hasonlíthatjuk Tolna megyei nemzetiségi struktúra alakulását. A magyarság csupán 3,8 %-kal csökken, a németek viszont itt is növekednek kerekén 7 %-kal. A magyarság túlsúlya mindvégig megmarad. A szláv lakosság szétszóródik, asszimilálódik. Mindkét megyében a 18. századvégi német népességstruktúra további erősödése figyelhető meg. A délszláv lakossági struktúra - mindkét megyét figyelembe véve - stagnálást, alig észrevehető gyengülést mutat.

3. <u>Somogy megye :</u>			
magyar	87,7 %	91,2	88,6
német	3,8	2,9	7,9
horvát	5,7	2,9	2,7
egyéb	2,8	3,0	0,8



Vas megye nemzetiségi struktúrája alig, a délkeleti régióba helyezve a megyét, semmit sem változott. A magyarság túlnyomó aránya megmaradt, a szlovén népessége hanyatlak, a statisztikában egyébként nem került kimutatásra az alig pár lelket számító szlovákság. / 23 / A Délkelet-Dunántúlon, a megerősödött jelentős nemzetiségek ellenére a magyarság és a nemzetiségek aránya, a magyarság túlsúlyát mutatta.

## II. Nyugat-Dunántúl :

4. Vas megye :	1840	1857	1869
magyar	46,5 %	47,8 %	49,4 %
német	35,5	34,0	34,0
szlovén / vend/	10,5	11,4	10,8
horvát	6,1	6,3	5,5
egyéb	1,4	0,5	0,3

A magyarság alig észrevehető növekedését / 2,9 % /, a németiség 1,5 %-os csökkenése, a szlovén népcsoport stagnálása és a horvátok ugyancsak nem számottevő csökkenése kíséri. Az itt jelölt arányváltozások olyan kicsinyek, hogy egyrészt a kerekítésekből, másrészt az összeírások, illetve számítási eljárásokból adódó hibalehetőségek rovására is írhatjuk. Vas megyére vonatkozóan megállapítható, hogy nemzetiségi struktúrájában a 19. század első felében nincs említésre méltó változás, a 19. század végi kép szinte változatlanul megmaradt. A nemzetiségek, tekintettel az iskolaügyben is tapasztalható liberális eszmék terjedésére, a reformkorban nem szenvedtek a magyarosítástól.

5. Sopron megye :	1840	1857	1869
magyar	43,6 %	45,6 %	44,1 %
német	40,6	40,7	43,0
horvát	12,9	11,7	12,9
egyéb	2,7	2,0	0,1

Vas megyéhez hasonlóan a nemzetiségek számarányának változatlansága inkább jellemzőbb. A németek 2,5 %-os növekedése mellett a horvát népcsoport szinte hajszálra azonos lélekszámot is mutat Fényes 1840. évi számításai és az 1869. évi népszámlálás alapján végzett számítások szerint. Összefoglalva : a Nyugat-Dunántúl területén 1840 és 1869 között a német, horvát, szlovén népcsoportok a magyar népesség számát csaknem 10 %-kal meghaladták. A népesség struktúra és területi elhelyezkedést illetően lényeges változás nem ment végbe a 18. század vége-ge kialakult helyzethez képest.

## III. Északdunántúl :

6. Moson vármegeye :	1840	1857	1869
magyar	13,0 %	10,6 %	13,3 %
német	67,6	76,0	73,0
horvát	16,1	12,3	13,0
szlovák	0,2	0,2	0,3
egyéb	3,1	0,9	0,4

A középkori német településű Moson megye 18. századi állandó gyarapodása németekkel a 19. század első felében is tovább tartott. Az egyetlen nemzetiség, amely jelentékenyen gyarapodott. A többi lassu stagnálása, kiszorulása figyelhető meg. Korszakunkban a kevés magyar falu népessége még tartotta magát.

<u>7. Győr vármegye:</u>	<u>1840</u>	<u>1857</u>	<u>1869</u>
magyar	<u>91,5 %</u>	<u>95,1 %</u>	<u>98,7 %</u>
német	5,7	4,1	1,2
szlovák	0,5	0,01	-
horvát	0,3	0,3	-
egyéb	2,0	0,4	0,1

Győr magyar népessége a 18. században már olyan arányú többségben van, hogy mellette mind a horvát, mind a szlovák jelentéktelen. Csupán pár száz lelket számláltak, amelyek azután a magyar környezetben asszimilálódtak. A német lakosság, amely majd 6 %-át tette ki a megye lakosságának 1786-ban, a 19. században már nem játszik szerepet, a magyar tömbben elvesztette jelentőségét.

<u>8. Komárom megye :</u>	<u>1840</u>	<u>1857</u>	<u>1869</u>
magyar	<u>88,6 %</u>	<u>91,4 %</u>	<u>83,5 %</u>
szlovák	3,9	3,8	7,5
német	4,5	2,8	8,9
egyéb	3,0	2,0	0,1

Döntően a magyarság lakta továbbra is a vármegyét. A 18. századi struktúrához képest némi változást a szlovákok beáramlása jelentett. Legmagasabb számuk : 10666. 1860-as évek végén a megye össznépességének csaknem 9 %-át érték el. A németek is emelkedést mutatnak. Nemzetiségi struktúrájukat illetően, az északi vármegyék, Mosont kivéve a magyarság döntő túlsúlyát megőrizték. Moson vármegye viszont a német nemzetiségek túlsúlyát növelte a magyarokkal szemben. A két magyar többségű vármegye a 18., de a 19. században is jelentékeny számú magyar lakosságot adott a belső vármegyéknek is.

#### IV. Közép- és Délnyugat-Dunántúl :

<u>9. Fejér vármegye :</u>	<u>1840</u>	<u>1857</u>	<u>1869</u>
magyar	<u>84,8 %</u>	<u>90,1 %</u>	<u>85,1 %</u>
német	8,7	6,1	11,3
szlovák	3,5	2,4	2,5
szerb	0,6	0,4	0,9
egyéb	2,4	1,0	0,2

A magyarság döntő túlsúlya, a németiség némi megerősödése jellemző, kivéve a várakat. A szlovák népesség lassu asszimilációja jellemzi a korszakot. A 18. század végére kialakult összképhez képest Fejér megye fejlődése lényeges változásokat nem mutat.

10. Veszprém megye :	1840	1857	1869
magyar	82, %	88 %	81 %
német	12,6	10,6	17,2
szlovák	2,7	0,8	0,9
egyéb	2,6	0,6	0,9

A magyarság túlnyomó száma változatlan, egyben stagnálás figyelhető meg arányaiban. A német népesség 4 %-on felüli gyarapodást mutat. A szláv népesség asszimilációja előrehaladt.

11. Zala vármegye:	74,0 %	75,0 %	74,0 %
magyar	4,4	4,0	4,9
szlovén	19,0	19,0	20,3
horvát	1,3	1,2	0,3
német	0,3	0,8	0,6

A magyarok mellett a 18. században már a legjelentékenyebb a horvát népesség, amely a megye déli területén található. A magyarok, horvátok stagnálnak, illetve tartják a megye össznépességéhez viszonyítva helyüket és arányukat. A Zala megyei szlovének némi emelkedése mutatja, hogy megerősödésük a területen megindult. Az 1880. és 1890. évi népszámlálás idején arányuk még jelentékenyebb. Németek asszimilálódnak.

A Közép- és Délnyugat-Dunántúl területén fekvő megyék népessége túlnyomórészt magyar. Veszprém megyében a 18. század végére megerősödött németek, Fejér megyeiekkel együtt fejlődést mutattak. Zala megyében a délszlávság jelent számottevő nemzetiséget. Megállapítható, hogy arányukban tartják magukat a területen és nincs jele, hogy asszimilációs folyamat gyengitené soraikat.

A Dunántúl területén a fenti forrásaink szerint az össznépesség és a nemzetiségek megoszlási aránya a következőképpen alakult :

Össznépesség :	1840-ben :	2,0 millió
	1857-ben :	2,2 millió
	1869-ben :	2,4 millió

	1840	1869
E népességből a magyarok aránya :	67,5 %	65,1 %
németek :	19,4	24,2
horvátok :	6,9	6,9
szerbek :	0,9	0,9
szlovének :	2,1	2,1
egyéb :	4,1	0,8

A Dunántúlon a magyarság és a nemzetiségek aránya :

1840-ben 67,5 : 33,4

1869-ben 65,1 : 34,9

Összefoglalva megállapítható, hogy a magyarság többsége mellett a nemzetiségek összaránya nem jelentéktelen. A megyék, bár különböző arányban, egy nagyobb területen pedig, mint látható, hasonlóképpen más-más jelleggel alkotják együtt a soknemzetiségű Dunántúlt. A 19. század első fele nem változtatott lényegében azon a nemzetiségi struktúrán, amely a 18. században létrejött.

### Jegyzetek

- / 1/ MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője II. A Dunántúl településtörténete 1. / 1686-1768 /. Veszprém, 1976. 328 p.
- / 2/ Különösen fontos áttekintést adott Muzsnai Lászlóné : A soknemzetiségű Dunántúl kialakulása 1686-1773 c. munkájában.  
Lásd : VEAB Értesítő 1976. 127-150 p.
- / 3/ Madarász Lajos : Veszprém megye szlovák telepesei. VEAB Értesítő 1976. 244-255 p.
- / 4/ Szita László : Adatok a délszláv népcsoportok betelepüléséhez a török utáni Baranya megyében.  
Baranyai Művelődés 1973. december 4. sz. 131-137 p.
- / 5/ Ez 1750-es éveket jelenti. A Délkelet-Dunántúl megyéiben pl. 1701-1752 között a falvak jelentős részében még mindig nem alapodtak meg a betelepült népek, Baranya megyei Levéltár, továbbiakban :/Bm. L. Conscriptiok 1701, 1728, 1741-42, 1752. évi háztartások összeírása. /
- / 6/ Erre vonatkozóan felhasználtuk : Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában I. köt. Dunántúl. Szerk.: Felhő Ibolya, Akadémiai Kiadó, Bp. 1970.
- / 7/ Thirring Gusztáv : Magyarország népessége II. József korában Bp. 1938. MTA  
Legújabb : Az első magyarországi népszámlálás / 1784-1787 / Szerk. \* Danyi Dezső és Dávid Zoltán. Bp. 1960.
- / 8/ Lexicon Locorum alapján készített térképet lásd Arató Endre : A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790-1840. I. köt. Bp. 1960. táblázat
- / 9/ Kisasszony Éva : Tolna megye telepítési problémái a 17. század végén és a 18. század első évtizedeiben.  
VEAB Értesítő 1976. 95-114 p.
- /10/ Bm.L. Inquisitiones 1746, 1753. Mágocs, Szágy, Baranya, Jénő, Szebeny jobbágyságainak tanuvallomásai.
- /11/ Johann Weidlein : Die " Schwäbische Türkei " München, 1970. 10-33 p.
- /12/ Szita László : Komló története Kézirat - Bm. L.  
Battyhány - Montenuovo család ir.  
182. cs. Komló összeírása
- /13/ Johann Weidlein : i.m. uo.
- /14/ A Magyar Királyi Kamara Levéltára leltára
- /15/ Irma Steinsch : Die Ansiedlung der Privaten Grundherrschaften der Schwäbischen Türkei in Ungarn im 18. Jahrhundert Bp. 1942.  
/ Schriftenreihe der Deutschen Forschungen in Ungarn. Geleitet von Franz Basch / IX. 95-107 p.



- /16/ A százalékos adatokat Felhő Ibolya i.m.-ből vettük át
- /17/ A falvak jellegmeghatározását Fényes Elek : Magyarország geográfia szótára és a Lexicon Locorum 1772. adatainak figyelembevételével végeztük el.
- /18/ Farkas Gábor : A német lakosság betelepítésének kérdései Fejér megyében.  
VEAB Értesítő 1976. 166-178 p.
- /19/ Fényes Elek : A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint.  
Pest, 1867. 34, 47 p.
- /20/ Madarász Lajos : i. m. 244-255 p.
- /21/ A 19. századi statisztikát és az egész II. fejezetet a következő források alapján készítettük el : Fényes Elek : A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint.  
Pest, 1867. p.  
Továbbá : Jekelfalussy József : A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás.  
Bp. 1893. / Magyar Statisztikai Közleményei. Új Folyam. I. köt. 10. rész. Anyanyelv és nyelvismeret. 114-129 p./  
E kötetben közölték Fényes Elek 1840-es, 1857. évi nemzetiségi statisztikáját, továbbá Keleti Károly 1869. évi számításait, amelyek teljesen kerekített adatait illesztettük be dolgozatunkba.
- /22/ Hölbling Miksa : Baranya vármegyének orvosi helyírate Pécsen, nyomtatott a Lyc. könyvnyomó intézetében.  
1845. 83-117 p.

# F O G G E L É K

## A Dunántúl vármegyéinek nemzetiségi megoszlása 1840, 1857, 1869-ben

<u>Összlakosság</u>	<u>magyar</u>	<u>német</u>	<u>szerb</u>	<u>horvát</u>	<u>szlovák</u>	<u>szlovén</u>
<u>Baranya vm.</u>						
283 506	127 766	110 964	12 559	32 206	-	-
258 350	170 281	64 817	14 502	8 750	-	-
233 850	128 932	64 183	15 717	23 222	-	-
<u>Fejér vm.</u>						
196 234	157 281	31 986	1 942	-	5 023	-
177 464	163 645	7 416	762	2 914	2 561	-
168 387	141 168	14 566	1 056	2 810	3 611	-
<u>Győr vm.</u>						
103 637	102 289	1 336	-	-	10	-
98 335	93 518	4 743	-	-	-	-
94 224	86 212	5 412	-	420	-	-

Komárom vm.

143 090	119 523	12 863	-	-	10 702	-
155 692	145 448	4 514	-	-	5 730	-
134 098	118 822	5 114	-	-	5 300	-

Moson vm.

75 486	8 001	57 481	-	9 813	188	-
72 145	9 593	52 016	-	10 536	-	-
58 361	7 600	39 491	-	9 413	-	-

Somoogy vm.

289 555	259 584	22 960	-	6 970	28	-
258 457	244 232	6 998	-	7 227	-	-
212 261	186 200	8 204	61	8 597	1 200	-

Sopron vm.

230 158	101 499	98 967	-	29 690	-	-
219 397	104 159	89 364	-	25 874	-	-
192 682	84 022	77 200	-	24 900	-	-

Tolna vm.

220 740	139 595	80 437	706	-	-	-
216 693	146 105	68 454	1 322	-	812	-
183 386	122 923	54 010	1 563	-	1 000	-

Vas vm.

331 602	168 619	126 008	-	18 005	18 967	-
299 661	142 392	103 716	-	20 056	-	33 497
274 232	127 473	96 120	-	16 932	28 864	-

Veszprém m.

201 431	162 856	36 720	-	-	1 853	-
208 239	184 486	22 153	-	-	1 600	-
185 167	150 702	23 412	-	-	4 853	-

Zala m.

333 237	244 195	4 598	3	71 245	-	13 196
293 032	228 387	2 950	-	50 485	-	11 210
273 949	202 874	3 522	-	49 120	12 000	-

Összesen 1840-ben :

2 010 597	1 356 928	391 234	18 387	135 414	56 828	-
-----------	-----------	---------	--------	---------	--------	---

Összesen 1857-ben :

2 257 465	1 632 246	427 141	16 586	125 842	10 703	44 707
-----------	-----------	---------	--------	---------	--------	--------

Összesen 1869-ben :

2 408 676	1 591 208	584 320	15 210	167 929	36 771	13 196
-----------	-----------	---------	--------	---------	--------	--------

## László SZITA:

### Die Gestaltung der Nationalitätenstruktur Transdanubiens vom Ende des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts

Transdanubien ist geographisch und auch hinsichtlich der Struktur seiner Bevölkerung eine selbständige Einheit unseres Vaterlandes. Der nicht ungarische Teil der Bevölkerung erweist sich als ein wichtiges Forschungsthema.

Ganz am Anfang des 18. Jahrhunderts wurde eine zahlreiche deutsche und schon viel früher eine südslawische Volksgruppe von bedeutender Einwohnerzahl in ganz Transdanubien ansässig. In Südost-Transdanubien wurde ein bedeutendes deutsches Nationalitätsgebiet geschaffen, in der ganzen Länge der Drau aber bildeten südslawische Volksgruppen / Kroaten, Serben, Bosniaken, Bunjewatzen, Schokatzten, Slowenen, Dalmatiner / kleinere oder größere Gebiete ihrer Nationalität.

Die Ansiedlung ging von 1686 bis um 1750 in einem ziemlich schnellen Tempo vor sich. Auch am Ende des Jahrhunderts wurde die Zusammensetzung der Nationalitäten in Transdanubien durch bedeutende staatliche Ansiedlungen gefährdet.

Die innere Wanderung, die Migration, war besonders zwischen den Jahren 1700 und 1740 intensiv. Sie betraf alle Volksgruppen; auch das Ungarntum.

Die territoriale Ansiedlung der Nationalitäten geschah schon in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, später waren nur unbedeutende Veränderungen wahrzunehmen.

Das Bild im 19. Jahrhundert zeigt schon die endgültige Konsolidierung der Lage. In Südost-Transdanubien bildeten sich bedeutende deutsche und südslawische Gruppen. Um die Mitte des Jahrhunderts waren die Nationalitäten zahlenmäßig stärker als das Ungarntum. In West-Transdanubien gestaltete sich das Verhältnis der Nationalitätenbevölkerung zum Ungarntum ähnlich. In Nord-Transdanubien kann man eine stark differenzierte Entwicklung einzelner Bezirke beobachten. Solange im Bezirk Moson die Zahl der Ungarn im Verhältnis zu den Nationalitäten unbedeutend war, gab im Bezirk Győr die Zahl der Ungarn den entscheidenden Prozentsatz in der Nationalitätenstruktur ab.

In Mittel- und Südwest-Transdanubien ist die Nationalitätenbevölkerung im Verhältnis zur Zahl der Ungarn gering.

Im Jahre 1840 beträgt das Verhältnis des Ungarntums zu den Nationalitäten in Transdanubien 67,5 : 33,4.

## KORREFERÁTUMOK

Dankó Imre :

A dunántúli népi árucsere nemzetiségi vonatkozásai a XVIII-XIX. század fordulóján

Az etnográfia újabban kezd rádöbbsenni, hogy az árucsere mily nagy mértékben jellemző a népeletre, az életmódra és hogy az árucsere a javak tényleges cseréjén túl sokminden mást is magában foglal és így egy, a lehető legteljesebb, komplex vizsgálati anyagot, tárgykört szolgáltat a megismerés számára. /1/ Ennek a felismerésnek megfelelően a néprajztudomány az utóbbi időben nagy figyelmet szentel az árucsere kérdésének és nem elégszik meg a különféle árucserealkalmak / például vásárok, piacok / és módok / például csere, vándor- és mozgó árusítás, kis- és nagykereskedői formák, stb./ leírásával, hanem az azokon észlelt jelenségek elemzésére, összefüggéseik megállapítására, eredetük, fejlődésük, hatásuk tisztázására törekszik. Strukturális és funkcionalista feltárást végez. A néprajztudomány ebben a munkájában széleskörűen támaszkodik a földrajz / településföldrajz, gazdaságföldrajz, helytörténet /, az alkalmazott lélektan / kereskedelempszichológia, stb./ korábbi és jelenbeli kutatásaira, eredményeire. /2/ Természetesen felhasználja a néprajz korábbi, főleg leíró munkálatait is. /3/ Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a magyar földrajz- és történettudomány a maga sajátos érdeklődésének és módszereinek megfelelően igen szép eredményeket ért el az árucsere kutatása terén. A néprajzi kutatásoknak bőségesen van földrajzi, történelmi anyaguk, ha tetszik forrásuk, az árucsere korszerű néprajzi kutatásához. Hogy csak a leglényegesebb kutatási típusokra utaljak : földrajzból a vonzáskörzetek kialakulásának, fejlődésének, változásának tárgykörét - Beluszky Pál kutatásaira, rendszerezéseire gondolok - említem, /4/ történelemből pedig csupán azokra a helytörténeti feldolgozásokra utalok, amelyek jó helyismerettel, a levéltári adatok teljességének ismeretében, sok új adat feltárásával, egy-egy helység szervezett árucseréjének alakulását behatóan tárgyalják. /5/ Szabad legyen itt a Horváth Árpád-féle Szakcs mezőváros története c., 1969-ben kiadott munkára utalnom.

Korreferátumom szempontjából rendkívül fontosak a földrajztudomány azon megállapításai, amelyek a vásárok-piacok kialakulására, fejlődésére és vonzáskörzeteire vonatkoznak. A földrajz ugyanis azt tanítja, hogy a szervezett árucsere helyei, a vásárhelyek ott alakultak ki, ahol a különböző tájak találkoznak. A közvetlenül érintkező vidékek vásárvonallal vagy vásárvonalon különülnek el egymástól. A településföldrajz a vásárvonalak helyzeti energiájában részesülő várost vásárvárosnak nevezi. A vásárvonal leggyakoribb típusa az, amikor hegységet választ el síkságtól /6/ A különböző földrajzi tájak más és más, egymástól különböző éghajlattal, vegetációval bírtak és más és más, egymástól eltérő termelési viszonyokat alakítottak ki. Általában kiegészítették egymást, kölcsönös egymásrautaltságban éltek. Hozzászólásom szempontjából nagyon lényeges annak megállapítása, hogy a különböző tájak lakossága rendszerint etnikailag is más és más volt, eltért egymástól. Így a vásárvárosok árucseréje egyben az interetnikus kapcsolatok egyik legenergetikusabb érvényesülési területe is volt.



Ha ebből a gazdaság-településföldrajzi szempontból vizsgáljuk meg a Dunántúlt, azt kell megállapítanunk, hogy az először is önmagában is képvisel egy bizonyos földrajzi, illetőleg vele együtt termelési egységet is, azon túl, hogy a Dunántúl több, ugynevezett kistéjra is osztható. A földrajzi-termelési egységnek vett Dunántúl élesen különbözik a tőle nyugatra eső Keleti-Alpoktól, a tőle délre elterülő Dráva-Száva közétől, amitől a Dráva szépen el is határolja a tőle keletre eső Duna-Tisza-közétől, amitől viszont a Duna választja el. Északon is hasonló a helyzet, akár a Kisalföldet vesszük más, a Dunántúltól elütő tájnak, akár a Kisalföldtől északra elterülő hegyeket, a Felvidéket. Talán csak az a különbség, hogy itt nincs olyan egyértelmű földrajzi határvonal, mint keleten a Duna, vagy délen a Dráva.

Hogy még inkább az előadáshoz, illetve az üléshez tárgyhöz fűződjön hozzászólásom, meg kell még emlékezni, bevezetésként, a különféle földrajzi- és termelői tájakat összekötő útakról, átkelőhelyekről, egyezőval a közlekedési lehetőségekről is. Ezek az etnikum, az interetnikus kapcsolatok alakulása szempontjából rendkívül jelentősek. Az árucserére révén átvett, illetve átadott, elterjesztett és természetesen módosított anyagi- és szellemi javak útja kartografikusan is ábrázolható és ez minden másnál világosabban mutathatja a kultura összetevőit. Ezeken az esetleges kartografikus ábrázolásokon nyomon lehetne követni az árucserére hagyományainak, például a középkori vándorkereskedelemnek a maradványait / hálázó kereskedelem /. A termelésben bekövetkezett, az árucserét is átalakító változásokat : például az eszközváltásokat vagy az állattartásnál és földművelésnél a fajtaváltásokat ; általában a funkciókat, funkcióváltásokat a terminológiával, illetőleg a terminusok átalakulásával - a jelentésváltozásokkal - együtt. Az árucserére különböző elemeinek; áru, áruszállítás, adagolás, mérés, az árucserére helyének formálódása, elhelyezkedése, stb. változása mély gazdasági- és társadalmi átalakulásokat takar. Így az árucserére viszonyai többek között a települési állapotokra, illetőleg változásokra is utalnak. Gondoljunk csak dunántúli viszonylatban az Andrásfalvy Bertalan által oly mesterien kutatótt, feltárt irtástelepülések, szállás, szállásfejlődés, vagy a dunamenti ártéri gazdálkodás formáira és esetleg régebbiről a vörös bor elterjedéséről és kapcsolatairól megállapítottakra. Mindezek a motívumok etnikumokhoz is kötődnek, ezeket variálják, átadják, elfogadják, átalakítják.

A földrajzi- és gazdasági tekintetben egységesnek vett Dunántúl nyugati részén húzódó vásárvív vagy vásárvonal legjelentősebb helyei: Óvár, Sopron, Kőszeg, Szombathely, Körmend, a kevésbé jelentősek pedig : Felsőőr, Egerszeg, Rohonc, Csepreg, Kismarton, Ruszt. Ezek a vásárhelyek minden időben, így a XVIII-XIX. század fordulóján is, élénk árucserét bonyolítottak le Alsó- és Felsőausztriával, Stájerországgal, Tirollal, és - közvetve - Csehországgal, Morvaországgal, illetve Dalmáciával, Lombardiával. Óvár évszázadokon keresztül egyik legfontosabb átlakviteli központunk volt. Jó példa arra is, hogy a vásárhelyek a védettség, az erősítés, a várak velejárói is. /7/ Óvár, a keletről nyugatra tartó ősi szarvasmarha kereskedelem lehangsúlyosabb helye, a XVIII-XIX. század fordulójára ugyan már hanyatlani kezdett; a kereskedelmi hegemoniát Pozsony vette át ezen a tájon; mégis jelentős és éppen etnikai szempontból továbbra is rendkívül számottevő szerepe volt. Sopronról Richard Brighth, angol utazó, 1815-ben azt állapította meg, hogy jelentőségét piacának köszönheti, mert magyar mezőgazdasági termékeket közvetít Ausztria felé. Gabona- és marhavasárai igen népesek és az évente itt eladott sertések száma nagyobb, mint bárhol másutt.

" Ezek nem származnak tisztán magyar tenyésztésből - írja - legtöbbször a török határőrvidékekről hozzák és csak ezekből 80.000 darabig emelkedik az évi eladás Sopronban. " /8/ Emellett Sopron belső piacán is sokoldalú interetnikus kapcsolat érvényesült, hiszen a város napi szükségletét adó élelmiszereket a környék magyar, német, horvát lakosai termelték, vitték piacra, adták el. Ugy, ahogy azt, két nagyon jó leírásból is ismerjük. Csatka Endre 1939-ben szépen bemutatta ezt a régi soproni piacot. /9/ Ivancsics Nándor pedig, 1958-ban, az 1830 körüli soproni hetivásárokat. /10/ Ezeken az élelmiszereken kívül a soproni kézművesek, céhes iparosok árucseréje volt a fontos. A német, magyar mesterek mivelt egyformán vásárolta és használta a környék különböző etnikumu népe. Domonkos Ottó kutatásaiból ismerjük a soproni kézművesek vásárlási körzeteit. Ez a nagyterjedésű vásárlási körzet etnikailag igen megosztott volt és ez nyilvánvalóan megmutatkozott az árucserében is. Éppen Sopron árucseréjével kapcsolatosan kínálkozik jó alkalom annak kijelentésére, hogy az árucseréje nagy erővel nivellál és egy-egy vásárhely vonzáskörzetén belül főleg az anyagi kultúra vonatkozásában integráló erő. Kőszeg a középkor folyamán környezetét, például Rohoncot / a XV. század elejére / kiszorította az Ausztria felé irányuló borkereskedelemről. /11/ Szombathely a nevét is a mindenkor fontos árucseréjéről, szombati hetivásáraitól kapta. Különben Kőszeggel vívott hosszú és szíves küzdelemben vált jelentős vásárhellyé. Kezdetben Kőszeg vásárai híresebbek voltak, több iparosa volt, a szombathelyi piacon-vásáron a kőszegi árak voltak az irányadók. Szombathely piacain rendszeresen megjelentek a sziléziai takácsok, bécsi kereskedők, kézművesek. /12/ Kőrmend mezőváros árucseréje gyűjtő- és továbbító jellegű volt. Grazi, bécsi, de kőszegi, szombathelyi kereskedők is rendszeresen látogatták piacait, vásárait. Ugyanakkor a kőrmendi kézművesek állandó árusai voltak a környék kisebb-nagyobb piacainak-vásárainak. Kiss Mária például azt jegyezte fel, hogy a szombathelyi piacon a XIX. században mindig árultak a kőrmendi kalácsosok. /13/ Felsőőr is közvetítő szereppel bírt. Nem is annyira árucseréje, mint inkább az áruk szállítása, továbbítása volt fontos funkciója. " Leginkább Zala-, Vas- és Sopron megyei fuvarozó, ki bort, gabonát, gyümölcsöt s más termékeket szállít Tirolba és Stajerbe " - írták róla 1869-ben. /14/ Zalaegerszegnek már 1390-ben vására volt. /15/ A XVIII-XIX. század fordulójára a Zala völgy legjelentősebb árucseréjévé fejlődött és nagy forgalmat bonyolított le a vend. vidékkel, Rohonc középkori virágzó szőlő- és borkereskedelme ugyan a XVIII-XIX. század fordulójára már le hanyatlott, de megmaradt és jelentőségéből semmit sem veszített kádáripára. A rohonci hordók igen keresettek voltak Kőszegen, Sopronban is, ezeken a borkereskedelmet átvevő és továbbfejlesztő jeles vásárhelyeken is, és bennük szállították az árut Bécsbe, Cseh- és Morvaországba; Felsőausztria városaiba. /16/ Csepreg - Rohonchoz hasonlóan - a XVIII-XIX. század fordulójára már veszített az árucserében korábban betöltött jelentőségéből. Csepreg Sopronnal került szoros árucsereszakaszba és a soproni vásárok-piacok révén közvetve más tájakkal, más etnikai közösségekkel. /17/ Kismarton árucseréje ugyancsak hanyatlott a szomszédságában mindinkább fejlődő vásárvárosok kiteljesedő tevékenysége következtében, de a XVIII-XIX. század fordulójára még igen sokat megőrzött korábbi jelentős árucseré hagyományából. Hiszen ne feledjük, hogy már 1372-ben, a " budai jog " szerint két vására volt, hogy engedélyt kapott a zsidók letelepedésére, hogy bors hosszú időn át Cseh-Morva- és Longyelországban talált piacot. Kismartonnál kell megemlítenünk azt, hogy másirányú kereskedelmét - mint sok más település esetében is - korai, középkori borkereskedelem ala-

pezta meg. /18/ Ugyanez mondható el Rusztról is. /19/

Ugyanígy számolhatunk be a Dunántúl déli vásárövének vásárhelyeiről is. Itt a legkiemelkedőbbek : Nagykanizsa, Barcs, Szigetvár, Vajszló, Siklós, Pécs, Pécsvárad. Kisebb jelentőségű vásárhelyekből pedig lánc keletkezett : Pacea, Curgó, Dárda, Sellye, Vajszló, Görcsöny. Majs voltak a legszámottevőbb pontjai. Nagykanizsa fontos közvetítő állomása volt hosszú századokon át Légrad, Landva, illetőleg ezeken át a Dalmáciába és Velencébe irányuló marhakereskedelemben. Ennek az árucserének a történetét kutatják újabban előszeretettel burgenlandi kollegáink, például Helfried Valentínitsch. Vára védelmében belső piaca is szépen fejlődött és viszonylag nagy, sokrétűen tagolt terület, illetve lakosság árucseréjének volt a színhelye. A város ezzel a közvetlen árucserével vetette meg ma is élénk kereskedelmi életének alapját. /20/ Barcs átkelőhely volta magyarázza, hogy korán jeles vásárhellyé fejlődött. Az interetnikus kapcsolatok tekintetében igen fontos szerepe volt a Horvátországból jövő áruk és árusok, a Horvátországba menő helybeli és környéki áruk, különféle termények, anyagok, kézművesmunkák - valamint árusok közvetítő, átadó- és átvető tevékenysége révén. /21/ Szigetvár egyszerre vásárközpontja egy kis tájnak és a Dunántúl egészének is, sőt a Drávától délre fekvő területeknek is. Szigetvár, mint kistáji központ, a Dráva menti síkság és a Zselici domb-ság találkozó pontja, vásárhelye. És bár mindvégig megmaradt kistáji keretek között, mintegy kihasználva a Kaposvár és Pécs vonzásterületén kívül maradt "senki földjét", jelentős, éppen nemzetiségi tekintetben fontos vásárhellyé fejlődött. /22/ Vásárain, piacain még századunk huszas éveiben is több külföldi kereskedő megfordult. 1925-öt írták a szigetvári vásárokról, hogy "a ruházati, gazdasági- és közhasználati cikkeken kívül az állatok adása-vevéseben van nagy forgalma, úgy, hogy azt a környékbelieken kívül idegenek, olaszok, csehek, sőt legújában belgák is felkeresik. A világháború előtt Olaszország felé irányuló külforgalomban főként a Szigetvár-vidéki nehéz és félnehéz lovak, ma pedig ezenkívül a szarvasmarhák kereslete élénk: /23/ Vajszló, Szigetvárhoz hasonlóan, egyszerre vásárhelye egy kistáj-nak / az Ormányság / és kiemelkedő pontja a két különböző nagy táj találkozásánál kialakult vásárövnek is. Vajszlónak már 1354-ben heti-vásár-szabadalma volt. Hosszú-hosszú évszázadokon át sertésvásárai voltak a leghíresebbek. A vajszlói hetivásárokra felhajtott sertéseknek csak kis része volt ormánysági. Nagyobb része a Dráván túlról származott, Szlavóniából hajtották őket magyar- és horvát parasztok vagy uradalmi kanászok. /24/ A vajszlói és több más ormánysági vásáron is nagy volt a két nagytáj és a különböző kultúrák közötti csere. Ugyanakkor az ormánysági magyarok rendszeresen látogatták a szlavóniai vásárokat, főleg a mihojlac dolnijit, ahol caikókat, alacsonytermű csirkeparhát, libát, de kézművestermékeket is vásároltak. Például a mihojlac-dolniji vásárrban árulták a puplikát, a burétót, azaz a sütőhangerget, ami az ormánysági kultúra egyik etnikumot, életmódot jelző darabjává vált. Az ormánysági vásárokon kereszttől kialakult igen erős interetnikus kapcsolatokra jellemző, hogy az Ormányságban, a magyar-ság között, balkáni mértékek terjedtek el, délszláv mérőeszközöket - például okát - használtak. /25/ Ugyanez vonatkozik Siklós árucseréi-kalmáira is. Siklós határában, a középkorban létezett Ebres nevű településnek is volt vására, tekintettel arra, hogy földrajzilag hang-súlyos helyen állt; rév- és vámhely volt /26/ Siklós évi négy vására mind a mai napig nagy, forgalma, úgy, hogy ahogy Haas Mihály 1845-ben megírta : "négy vásárjai igen népesek". /27/ Sertés, baromfi, mezőgazdasági eszközök, tejtermékek képeztek leginkább a kínálatot. Péca óriási vásárai is ebbe a vásárövbe tartoznak. Mint terménylvásár volt a legjelentősebb, de Agh Tímót az állatkereskedelem országosan



is fontos, legnagyobb forgalmat lebonyolító helyének állította. Szarvasmarha, ló s különösen sertés, de nagymennyiségű juh került itt rendszeresen eladásra. /28/ A pécsi árucsere, nemzetiségi viszonyait tekintve, talán minden eddigi említett vásárnál-piacnál jelentősebb volt. Hiszen magának a városnak a lakossága is erősen tagolt volt a XVIII-XIX. század fordulóján nemzetiségileg. De a környező, különböző nemzetiségű kistájak / Ormányság, Hegyhát, Zselic, Sárköz, stb./ állandóan, központi árucsere alkalmá is volt a meszszebb vidékek, különböző nagy tájak, rendkívül sokféle, de főleg délszláv etnikumú lakossága számára. A már idézett Richard Bright azt írta a XVIII-XIX. századfordulói pécsi vásárról, hogy az öltözetek nagy keverékét találta rajtuk. A különféle öltözetek más és más nemzetiséget jelöltek. " Alig találni asszonyt - írta - aki nem kötné be kis kendővel a homlokát, arcát és állát, csak a szemét és orrát hagyja szabadon kitéve a nap hőségének. Ez az általános viselet oly volt a pécsi piacon és barátom a kis kendőről előre tudta, milyen nyelven fog szólni a parasztaasszony. /29/ Pécsvárad vásárai hasonlóak voltak ebből a szempontból a pécsihez. Kora középkori vásárai ugyan kevésbé fejlődtek a pécsi sokadalmak nagysága, közelsége miatt, mégis jelentősek voltak. /30/ Érdekes volt rajtuk megfigyelni, hogy a távoli, tolnai Sárköz falvai rendszeresen idevásároltak, ápolva a váradi és várkonyi magyarsággal etnikai rokonságukat. A pécsvárad vásároknak mindig, a XVIII-XIX. század fordulóján is, volt bizonyos leányvásár jellege. Mint tudjuk, a leányvásárok intézménye a konkrét árucserehez, az árucserealkalmakhoz kötődően azonos etnikumú, vallású, kulturájú közösségek családi-, vérségi kapcsolatainak erősítését, a közös hagyományok védelmét, továbbadását szolgálták, Baranyában, ahol a lakosság a XVIII-XIX. század fordulójára már rendkívüli módon megosztott nemzetiségileg, vallásilag, nyelvileg, több leányvásár is kialakult. Közülük ezuttal csak a hegyháti Oroszlóra és a Baja alatti Vodicára / Mária könnye / utalok.

A Dunántúl déli vásár-vonalába eső kisebb vásárhelyekkel elegendőnek vélem pár szóval foglalkozni. Pécsa vásárai ma is jelentősek. A kétezres községbe vásárokra 5-10.000 ember is összesereglik. Szarvasmarha vásárai különösen elhíresültek, külföldi kereskedők is rendszeresen felkeresték. /31/ Csurgón Bright szerb sertés-kereskedőkkel találkozott annak idején, akik a Balkánról, Törökországból hatalmas sertéskondákat hajtottak ide eladni és innen tovább is az ország belsejébe, más vásárokra. Az észlelt jelenségnek gondosan utána is járt és számadatokat is közölt rávonatközzén. " Az effajta forgalmat olyan nagy mértékben folytatják - írta - hogy 1802 évben 278.415 db sertés jött át a török-magyar határon, az itteni erdőkben legelt s aztán piacra került Sopronban és Bécsben. " /32/ Dárda, mint fontos átkelőhely tett szert említésre méltó, nagy területek árucserejében jelentős vásárokra. Fazekassága a vásárra dolgozott ; a dárdai vásárban megfordulók nagy kiterjedésű, különböző nemzetiségű területen terjesztették el az olcsó, jóminőségű dárdai fazekasárut. /33/ Görcsöny, Majs, Bezede, Németboly, Sellye vásárai a Dunántúl déli vásárvonán belül a baranyai, éppen nemzetiségi szempontból jelentős vásárok közé tartoztak. Igen fontos és nagy forgalmat bonyolítottak le és némileg szakosodtak is. /34/

Itt, a Dunántúl déli vásárvonánál említem meg azt, hogy mind az említett, mind pedig egy sor egy nem említett vásárhely ősi, középkori eredetű árucserealkalom volt. Közülük sor máj a török hódoltság előtt, különböző gazdasági, politikai és nem utolsósorban települési okok következtében elvesztette jelentőségét és esetleg csak nevében öröklött napjainkra egykori vására-piaca fontosságát : Vásárosdombó, Vá-



sárosbérc, Vásároszentgál Baranya; Vásárosmikola Vas; Vásárhely Veszprém; Vásárosfalu Sopron megyében, stb. A török idők alatt erősen csökkent a vásárhelyek száma, bár hozzá kell tennünk, hogy szaporodott is. A megmaradt vásároknak pedig átalakultak, főleg balkáni kapcsolataik erősödtek. A török kiűzése után, a XVII-XVIII. századfordulói nagy migráció tovább alakította a megmaradt vásárokat, illetőleg az újjáalakuló vásároknak már az új rendnek, termelési módnak, nemzetiségi viszonyoknak megfelelően működtek. Ezt a folyamatot Acsády Ignác ismertette legalaposabban, meghatározva XVI-XVIII. századi vásárainkhoz az árak és egyéb termelési változások összefüggéseit. /35/ Ezt az átalakulást formailag is kifejezi az, hogy régi vásárhelyeink, 1696-tól kezdve új vásárszabadalmakat kaptak és kaptak, egyébként bármily régi vásáraik voltak is. Ezek az új vásárszabadalmak nagyban alkalmazkodtak a megváltozott gazdasági-, társadalmi és nemzetiségi viszonyokhoz.

A Dunántúl keleti vásárvét az jellemzi, hogy a vásárhelyek fontos dunai átkelőhelyek, illetve kikötők. Legfontosabbak: Mohács, Bács, Tolna, Paks és Dunaföldvár voltak. Mohács árucseréjével többen, több vonatkozásban foglalkoztak. Itt most elégedjünk meg az arra való utalással, hogy Mohács a kiterjedt és eredményes kutatás ellenére még ma is teljességében nem ismert, fontos, sőt bizonyítanivalóan egyik legfontosabb délfelé, a Balkánra irányuló kereskedelmi központunk volt. A Dunán lebonyolódó áruszállítás és a hozzákapcsolódó szárazföldi fuvarozás, valamint az összegyűjtő és elosztó kereskedelem központja volt. Árucseréjében a szállítás, a szállítással kapcsolatosan a nemzetiségek sokoldalú kapcsolatai messzemenően érvényesültek. Bács és Tolna ugyancsak hajózási-, vontatási központok voltak, a vízi szállításhoz kapcsolódó kiterjedt árucseresalkalmakkal. Paksban a török kiszűrésű utca volt a piac és a forgalmas hetivásárok helye. E köré alakult ki már a XVIII-XIX. század fordulójára egy fejlett mezővárosi központ. Egyébként a vízi szállítás egyik központja volt. /36/ Dunaföldvár pedig - viszonylag elkülönülten, más vásárhelyektől távol - önálló, a jelentős víziszállítástól kissé függetlenül is jeles vásárhellyé fejlődött. Gabonakereskedelme volt a legfontosabb. Gazdasági kapcsolatai a Dunántúl belsője, Szekszárd, Szekesfehérvár felé, az Alföldön pedig Baja és Kecskemét felé voltak a legerősebbek. Vásárainak-piacainak termékösszegyűjtő és szétosztó szerepe volt. A környékbeli kisebb vásárokat átalakulás, forgalom, bizonyos szakosodás tekintetében erősen befolyásolta. Ennek a sokoldalú árucserefunkciónak a teljesítése számos nemzetiséggel történt. Az árucserében érdekelt nemzetiségek Dunaföldvár sajátos, rétegesnek vagy éppen gyűrűsnek nevezhető települési rendjében mindmáig elkülöníthetők. /37/

A Dunántúl keleti vásárvébe tartozó vásárhelyek települési fejlődésében követhető talán legkönnyebben nyomon az árucseréi települési hatása, település-alakító ereje. A kikötők maguk, a kikötőkhöz, az átkelőhelyekhez való tapadás az első pillantásra látható még ma is ezeken a helyeken, jóllehet mára már nagymértékben átalakult a közlekedés, a szállítás, az árucseré. A kikötőkhöz, átkelőhelyekhez mindentől rekták, szálláshelyek, fuvaros telepek csatlakoztak. A vásárterek is a kikötők, átkelőhelyek közelében alakultak ki, nem pedig a települések központjában, vagy másutt, kívül a településeken.

Még rövidebben kívánok szólni a Dunántúl északi vásárvébe tartozó vásárhelyekről. Itt is elsősorban a Duna, illetőleg az átkelőhely, tehát a közlekedés, a szállítás szabta meg az árucseréi központ-

jainak kialakulását, fejlődését. Tekintve, hogy ezen a vásárvonalon haladt át az ország fő kereskedelmi útvonala, sőt az ország határain túl is növe, rendkívüli árucserre jelentőségre tett szert. Mindezek előtt Győrt említhetjük meg, bár a nem dunántúli települések közül idevontakozóban nem hagyhatjuk említés nélkül Komáromot és Pozsonyt sem. A sok kisebb vásárhely mellett elég, ha csak erről a háromról szólunk, hiszen mindhárom meghatározó jelentőségű volt a többire nézve. Közülük is kiemelkedett Pozsony, amihez még Sopron, Szombathely árucseréje is nagymértékben igazodott. Erre tartott és sok esetben ide is ért az a délről, a Balkánról kiinduló állatfelhajtás, ami a Dunántúl déli vásáráróvéban már piacra került. Ugyanúgy, ahogy a Dunán vontatott, délről származó gabona is idetartott és leggyakrabban Komárom, illetve Győr vásárain cserélt gazdát. A Dunántúl északi vásáráróvének áruforgalmára az a jellemző, hogy szoros összefüggésben állt a keleti vásáráróvval. Az összekötőkapocs a Duna, a vízi szállítás, illetőleg az a szerep, ami a keleti vásáráróv vásárhelyeinek áruössze- gyűjtő- és közvetítő, ideirányító tevékenységében nyilvánult meg.

Ha földrajzi tényezők alapján vizsgáljuk a vásárok kialakulását, fejlődését, akkor még egy fajta, a Dunántúlon is megtalálható vásáralakulásról kell megemlékeznünk. Ez pedig az olyan vásárok csoportja, amelyek homogén jellegű vidékek központjában alakultak ki. Jellemzően belső vásárok ezek, a belső, saját szükségletet kielégítő árucserén kívül leginkább csak összegyűjtő szerepük van. Ilyenek például a medencevásárok / Tapolca vagy Székesfehérvár /, a hegyvidéki vásárok / Veszprém /, stb. /38/ Ezek a vásárhelyeken inkább érvényesül a nemzetiségi megemlékezés is, mint a más természetűekben, mert a zárt földrajzi egységek általában egységes nemzetiségi képet is mutatnak. Hogy ezek a vásárok mégis jelentősek az interetnikus kapcsolatok tekintetéből, azt az magyarázza, hogy a homogén földrajzi egységek központjaiban kialakult vásárhelyek lakosai sok esetben foglalkozási ágak szerint nemzetiségileg is megoszlottak, fejlődtek. Általános volt például, hogy a különben homogén telepeken a kereskedelem más nemzetiség / görög, délszláv, zsidó / betelepülők sajátja lett, ahogy azt például Nagyatád esetében az irodalmár Gyergyai Albert szép emlékiratában be is mutatta. /39/ Sok esetben ez a foglalkozási-nemzetiségi elkülönülés települési formációkban is kifejezésre jutott : különféle negyedek, szerek, gettószerű elkülönülések jöttek létre : például Pápa, Esztergom, stb. esetében.

Az árucserre-viszonyok településileg is nyomot hagytak maguk után. A vásárterek, piacterek, vásárállások általában a települések központját képezték. Terek vagy térré szélesülő, táguló utcákat alakítottak ezeken alakultak ki a települések gazdasági-, igazgatási-, kulturális középpontjai. Jellemzőes árucserreindítású települési formáció a mezővárosi ugynevezett kisvárosi üzletnegyed, ami rendszerint azután is megmaradt, hogy a vásár, a piac kikerült a település központjából. /40/

Az árucserre nemzetiségi települési hatásának, legpregnásabb és éppen ezért jól is ismert és sokat tárgyalt kifejezői a vásárhelyeken letelepült nemzetiségi kereskedőréteg kultikus építményei, a görög, macedón, szerb orthodox templomok, a zsinagógák. Így van ez dunántúli viszonylatban is, gondoljunk csak a szentendrei piactéri görög, tehát nem szerb orthodox templomra, amelyet a görög-macedón üzletházak foglalkoznak közre a kikötő közvetlen szomszédságában. Gondoljunk csak a komáromi szerb orthodox templomra, amely egy vízi szállító, gabonakereskedő negyed, üzletházak és raktárak közepén áll. Vagy említsük meg a pécsi zsinagógát, amelynek elődje is a kereskedelmi élet, az árucserre,

közelebből a halpiac / Hal tér / és a kézműves árukat áruló piac-  
tér, a mai Kossuth tér, közvetlen szomszédságában állt.

Összefoglalva az elmondottakat, a vitaindító előadáshoz azt fű-  
zém hozzá, hogy a XVIII-XIX. századfordulói dunántúli árucserének,  
amely székszerűen nemzetiségi is lévén, rendkívül fontos interet-  
nikus jelentősége volt. Megvolt a maga településformáló ereje és ez  
hatott is. Településtörténeti vizsgálódásaink közben nem szabad meg-  
feledkeznünk az árucserére ilyen irányú hatásáról, ennek a hatásnak in-  
teretnikus tényezőiről, általános etnológiai vonatkozásairól. Az egy-  
egy kistájon belül kialakult, általában szűk körre kiterjedő vonzáskör-  
zettel rendelkező vásárhelyek, illetve árucseréje a kulturális integrá-  
ció jó eszköze. A nagytájak, tehát például az egész Dunántúl árucseré-  
je pedig, ezeket a belső kistáji kulturákat integrálja. Így alakul ki  
nagy területek azonosnak vehető anyagi kulturája annak ellenére, hogy  
a kulturahordozó populáció etnikailag nagyon is osztott. Bátran ki-  
mondhatjuk, hogy ilyen integrált kultúra az ugynevezett, újabban egy-  
re inkább a kutatás homlokterébe kerülő, pannóniai kultúra, amely  
több más tényező mellett az árucserének is köszönheti kialakulását,  
terjedését. Mindezek a kérdések konkrét történeti- és etnológiai vo-  
natkozásokban további elmélyült kutatást igényelnek. Konferenciánk  
nagy eredményének tartom, hogy sok más mellett ezekre a motivumokra  
és ezek kutatásának a fontosságára is felhívta a figyelmet.

Referátumom a dunántúli népi árucseréje nemzetiségi vonatkozásai-  
nak településtörténeti hatásáról szól. Erről a tárgykörrel azért a  
legjobb a XVIII-XIX. század fordulóján beszélni, mert ez az az idő-  
szak, ami a középkori, jobb híján allodiálisnak mondott és az azt  
részben lerontó, részben keletivé formáló hódoltságok árucserét kö-  
vető fejlett feudális termelési- és csereviszonyokba újabb változást  
hozott. Ez az időszak a Dunántúlon a helyi piacok kialakulásának kez-  
dete, ami viszont a paraszti árutermelés megindulását, fellendülését  
feltételezi. A Dunántúlon a paraszti árutermelés csak a XVIII. század  
második felében indult meg. Ruzsás Lajos szerint egy évszázaddal ké-  
sőbb, mint az ország azon területein, ahol a török nem járt. Ebből a  
szempontból a Dunántúl nem egységes terület, a töröktől mentes észak-  
nyugati területei korábban tértek át a paraszti árutermelésre, az á-  
rucserére is korábban fellendült itt és erőteljesen a külkereskedelem,  
a kiszállítás, az export szolgálatába állt. Ebben a tendenciában sok  
korábbi elem, hagyomány is továbbélt. Ahogy Peidell Ambrus megfogal-  
mazta, a középkori magyar kereskedelem nyugatra irányult. /41/ Köz-  
ismerten legbecsesebb része a tözsérség, a szarvasmarhakereskedelem  
volt, bár a XV-XVI. századra már nálunk is kialakultak a vidékenként  
változó termelőágak és az árukereskedelem, ahogy Székely György ál-  
lítja. /42/ Ezzel szemben a Délkelet-Dunántúl, például Baranya parasz-  
ti árutermelése csak az urbér-rendezés után indult meg és lendült fel,  
érvényesítve mindazt a gazdasági- és társadalmi tendenciát, ami az így  
kialakult belső piacokban a feudálizmussal szemben a polgári fejlődést,  
s vele a parasztság fejlődését is szolgálta. /43/

#### Jegyzetek

- /1/ Dankó Imre : A vásárkutatás néprajzi jelentősége. A Debreceni Dé-  
ri Múzeum Évkönyve, 1973. Debrecen, 1974. 281-304.
- /2/ Kós Károly : Az árucseréje néprajza. In : Népélet és néphagyomány.  
Bukarest, 1972. 7-51.



- / 3/ Vö. : Kiss Lajos : Vásárhelyi híres vásárok, Szeged, 1956., Kirner A. Bertalan : A békési vásár. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 55-57. Gyula, 1964.; Nagy Czírok László : Régi halasi vásárok. In : Kiskúnhalas. Helytörténeti monográfia I. Kiskúnhalas, 1965. 307-355., stb.
- / 4/ Vö.: Beluszky Pál : A falu-város közti kapcsolat módszerei, a kapcsolatok jellege és mennyiségi jellemzői Szabolcs-Szatmár megyei központok példáján. Területi statisztika 1970. 4-5. sz. : Uő. : Mátészalka vonzásterülete. Földrajzi Értesítő XII. /1963/. 201-233.; Lásd még : Éliás Rozália : Szeged vonzásterülete. Földrajzi Értesítő III. /1954./ 725-733., stb.
- / 5/ Gosztonyi Gyula : Duna-Szekcső a múltban és a jelenben. Pécs, 1891., Bontz József : Keszthely város monográfiája. Keszthely, 1896. Fölker József : Mohács története. Mohács, 1900.; Németh Béla : Szigetvár története. Pécs, 1903.; Cziráki Gyula : Tolna megyei Dunaföldvár múltja és jelene. Dunaföldvár, 1910.; Hornig Károly : Veszprém múltja és jelene. Veszprém, 1912.; Bálint Ferenc : Siklós monográfiája. Siklós, 1928., Hollósy Sándor : Tata-Tóváros. Városkultúra 1931.; Kertész János : Keszthely leírása és bibliográfiája. Budapest, 1932.; Élő Dező : Sarród monográfiája. Szekszárd, 1941; Bay Ferenc : A győri Lloyd városáért és kereskedelméért. Győr, 1942.; Fitz Jenő : Séta a régi Székesfehérvárr. Székesfehérvár, 1956.; Holub József : Ete város története. Történeti Statisztikai Közlemények II. /1958./ 3-4. sz. ; Szilágyi Mihály : Tolna megye kereskedelme a törökök kiűzésétől 1848-ig. Tanulmányok Tolna megye történetéből I. Szekszárd, 1968. 61-84.; Uő. : A Tolna megyei kereskedelem története 1848-1919-ig. Uo. II. Szekszárd, 1969. 267-333.; Eperjessy Kálmán : Városaink múltja és jelene. Budapest, 1971.; Ravasz János : A 700 éves Szederkény. Pécs, 1973.; Bezerédy Győző : Dunaszekcső és Bár története. Dunaszekcső, 1975.; Gállos Ferenc : Tanulmányok Pécsvárad történetéhez. Dunántúli Dolgozatok 8. Pécs, 1975., stb.
- / 6/ Mendöl Tibor : Általános településföldrajz. Budapest, 1963. 460.
- / 7/ Uo. 322.
- / 8/ Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815. Szerecz Imre ford. Veszprém, 1970. 27.
- / 9/ Csatka Endre : A régi soproni piac. Sopronvármegye, 1939. aug. 20.
- /10/ Ivancsics Nándor : Soproni hetivásárok 1830 körül. Soproni Szemle 1958. 346-351.
- /11/ Horváth Ferenc : Kőszeg fejlődése és szerepe a pannon térségben a 14-19. században. In : A pannon térség városainak és mezővárosainak fejlődése és jelentősége a 16-19. században. Nemzetközi Kulturtörténeti Szimpózium " Monesterdorf " 1972. Kőszegen. Szombathely, 1974. 35-62.- Vö.: Bácskai Vera : Mezőgazdasági áru-termelés és árucsera a mezővárosokban a XV. században. Agrártörténeti Szemle VI. /1964 / 1. sz. 10.
- /12/ Kiss Mária : Szombathelyi piaca a XIX. században. Vasi Szemle XIX. / 1965./ 266.- Vö.: Zimányi Vera : Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Burgenländische Forschungen. Heft 46. Eisenstadt, 1962. 3-36.
- /13/ Kiss M. 1.m.



- /14/ Felső-Eőr. / Vas megyében /. Vasárnapi Ujság XVI. / 1869 /. 29. sz. 397.
- /15/ Bácskai V. i.m. 20. A kiváltságlevél : Dl. 7826.
- /16/ Uo. 10.
- /17/ Uo.
- /18/ Uo.
- /19/ Uo. 11.
- /20/ Zimányi Vera : Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. Agrártörténeti Szemle. III. / 1961. / 1. sz. 60-84.; Antalffy Gyula : Így utaztunk hajdanában. Budapest, 1975. 251.- Vö. : Helfried Valentinitsch : Die Steiermark, Ungarn und die Osmanen 1606-1662. Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark. Graz. LXV. /1974./ 93-128.; Uő. : Hans Edelmann - ein steirischer Kaufmann und Unternehmer zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Blätter für Heimatskunde 48. 3. /1974./ 80-88.; Othmar Pickl : Pettau ein internationaler Handelsplatz des 15. und 16. Jahrhunderts. Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark LXII. / 1971./ 87-109.; Alsólendvának már 1366-ban volt vására. Bácskai V. id. m. 20.
- /21/ Erdősi Ferenc : Adatok az egykori Dráva-hajózásról és annak Barcs fejlődésében betöltött szerepéről. Somogy Megye Múltjából 2. Kaposvár, 1971.
- /22/ Kósa László : A dél-somogyi burgonyatermelés. Ethnographia LXXIX. / 1968. / 3. sz. 372.
- /23/ Hauptmann Pál és Hal Pál : Szigetvári Kalauz. Szigetvár, 1925. 52-53.
- /24/ Kalotai László : Pécs-Baranyai Ismertető. Pécs 1934. 327.
- /25/ Gunda Béla : Néprajzi gyűjtőuton. Debrecen. 1956. 21-22., 30.
- /26/ Kalotai L. i.m. 287.
- /27/ Haas Mihály : Baranya, Pécs, 1845. 324.
- /28/ Ágh Timót : Emléklapok Pécs sz. kir. város múltjából és jelenéből. Pécs, 1894. 240. - Vö. : Haas M. id. m. 66, 81-82. és Jellachich Károly : Pécs a XIX-ik század közepén. 1912. 1/2 24.
- /29/ Richard Bright i.m. 74.
- /30/ Várady Ferenc : Baranya múltja és jelene I. Pécs, 1896. 673. - Vö. : Haas M. id. m. 85.
- /31/ Kiss Dénes : Város vásár, híres vásár. Élet és Irodalom XVI. / 1972. / 14. sz. 4.
- /32/ Richard Bright i.m. 60.
- /33/ Gunda B. i.m. 30. - Vö: Hermann Egyed : Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes utalirása. Pécs, 1943.; Franz Lotz: Die deutsche Besiedlung der Gemeinde Dárda in der Süd-Baranya. Deutsche Forschungen in Ungarn. / 1914. / 247-265.
- /34/ Kalotai L. i.m. 91., 214., 246., 285., és Várady F. idm. m. I. 674.
- /35/ Vásáraink a XVII-XVIII. században. Acsády Ignác : Magyarországi Budavár visszafoglalása korában. Budapest, 1886. 293-296.; 301-305.

- /36/ Wallner Ernő : Paks településképe. Földrajzi Közlemények VI. / 1958. / 1. sz. 7-8.; 14.
- /37/ Mandöl T. i.m. 458-459. - Vö : Simontornyának már 1377-ban / Dl. 6413 /, Ozorának pedig 1447-ben / Dl. 88212 / vására volt. Bácskai V. id. m. 20.
- /39/ Gyergyai Albert : Anyám meg a falum. Budapest, év n. 10., 53.
- /40/ Mandöl T. i. m. 336-337. ; Ruzeás Lajos : Városi fejlődés a Dunántúlon a XVII-XVIII. században. Szigetvári Emlékkönyv. MTA Dunántúli Tudományos Intézete "Értekezések 1966." Budapest, 1966. 199-234. - Vö. : Szekszárd esetében : Vendel I. id. m. 312., Szombathely esetében : Géfin Gyula : Szombathely vára. Szombathely, 1941. 26-27., Bicske esetében : Jakab István : Bicske története, Bicske, 1969. 30., 35.
- /41/ Peidell Ambrus : A nyugatra irányuló kereskedelem a középkorban. Budapest, 1923., Szakály Ferenc : A Dél-Dunántúli külkereskedelmi utvonalai a XV. század derekán. Somogy Megye Múltjából 4. Kaposvár, 1973. 55-112. - Vö. : például Gönyű esetével. Zöllei András : Gönyű településföldrajza. Pécs, 1937. 23.; Lásd : Eckhardt Ferenc : Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században. Századok LII. / 1918. / 356-391.
- /42/ Székely György : Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV-XVI. században. Agrártörténeti Szemle III. /1961./ 3-4. sz. 309-343. - Vö. : Ruzeás Lajos : Gazdaság és társadalom a pannon térség kievárosaiiban a 16-19. században. In : A pannon térség városainak és mezővárosainak fejlődése és jelentősége a XVI-XIX. században id. m. 9-34.- Vö. : Fűves Üdön : Görög kereskedők a Dunántúlon 1754-1771. Antik tanulmányok 12. / 1965./ 106-109.
- /43/ Ruzeás Lajos : A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711-1848. Budapest, 1964. 74.; Az egész kérdésre : A piac, vásár és az árutermelés / belső piac, vonzáskörzet, stb./ kérdései a XIX. század derekán, a tőkés fejlődés kezdetén. Balogh István : A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In : Szabó István / szerk. / : A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. I. Budapest, 1965. 349-429.

## Ihre DANKÓ !

### Der Warenaustausch zwischen den Völkerschaften in Transdanubien und seine Beziehungen auf die Nationalitäten um die Jahrhundertwende 1800

Der Verfasser weist darauf hin, daß sich die Ethnographie in der letzteren Zeit mit der Untersuchung des Warenaustausches besonders gründlich beschäftigt und inzwischen auch die Ergebnisse mehrerer Wissenschaftszweige / Erdkunde, Geschichte, Psychologie / anwendet. Transdanubien ist eine geographische bzw. Produktionseinheit und seine kennzeichnenden Märkte sind leicht zu überblicken. Er untersucht vor allem die bedeutenderen Ortschaften der Marktlinie von West-Transdanubien / Sopron, Kőszeg, Szombathely, Kőrmend, Felsőőr, Zalaegerszeg, Csepreg und Rohonc /, überblickt ihre geschichtlichen Verbindungen und weist auf die Bedeutung ihres Handels und ihrer Warenverbindungen in der Richtung Österreich hin. Dann zählt er die südlichen Markttorte Transdanubiens auf und betont, welche wichtige Rolle der Warenaustausch mit Kroatien hinsichtlich der interethnischen Verbindungen spielte. Die Märkte der Ortschaften dieser Gebiete gaben nicht nur die Gelegenheit zum Austausch zwischen gewissen Gebieten, sondern auch zwischen verschiedenen Kulturen / Slawonien - Ormánság /. Der ständige Warenaustausch der kleineren Landschaften / Hegyhát, Ormánság, Zselic, Sárköz / von verschiedenen Nationalitäten in den südöstlichen Teilen Transdanubiens gab immer wieder Gelegenheit zur Begegnung von Einwohnern verschiedener Landschaften, besonders der Bevölkerung von südslawischen Volkstum. In dieser Hinsicht sind die Märkte von Pécs und Pécsvárad die bedeutendsten. / Der "Mädchenmarkt" diente zur Kräftigung von familiären und Blutsbanden der Kollektive gleichen Volkstums, gleichen Glaubens und gleicher Kultur. /

Die östlichen Markttorte Transdanubiens wurden hauptsächlich von der Nähe der Donau beeinflusst. Mohács war der Mittelpunkt des Handels in Richtung Balkan. Diese Märkte hatten besonders die Aufgabe, die Produkte zu sammeln und zu verteilen. An diesen Markttorten ist es am leichtesten, die siedlungsumgestaltende Kraft des Warenaustausches zu beobachten. / Flußübergangsstellen an der Donau. /

Die Städte, die zur nördlichen Marktlinie Transdanubiens gehören / Győr, Komárom, Pozsony /, waren Marktplätze der von Süden kommenden Waren und standen mittels der Donau mit der östlichen Marktlinie in enger Verbindung.

Es gab in Transdanubien auch Markttortgruppen, die sich im Zentrum der Gebiete von homogenem Charakter gestalteten und als "innere Märkte" funktionierten; bei ihnen dominierte die sammelnde Rolle. Obwohl hier die Homogenität der Nationalitäten stärker zur Geltung kam, waren doch die interethnischen Verbindungen auch hier von Bedeutung.

Die Verhältnisse des Warenaustausches hinterließen ihre Spuren auch an der äußeren Erscheinungsform der Siedlungen. Marktplätze, Märkte, breite Straßen und kleinstädtische Geschäftsviertel bildeten sich, weiterhin kamen auch kultische Gebäude der Kaufmannsschichten der Nationalitäten / griechische, makedonische, serbische und orthodoxe Kirchen, Synagogen / zustande.



Kállay István :

Székesfehérvár város német és szerb lakosságának asszimilációs folyamata 1773-1848

A város nemzetiségi képe korszakunkra állandósult. Az inkább népi, nyelvi és főként vallási megoszlás egyre kevésbé eredményezett elkülönülést vagy elkülönítést. Népi, nemzetiségi ellentétekről a tárgyalat korszakból nincsenek adataim. Sokkal inkább a németek gyorsabb, a szerbek lassabb asszimilációs folyamatának lehetünk tanúi. Az 1790. évi városi jelentés a városban mindössze 32 idegent tüntet fel. /1/ 1850-ben a szám ennél kevesebb, mindössze 23 polgár vallotta magát németnek. /2/

A betelepülés lelassul, csaknem nullára csökken. 1771-ben a városi tanács a magyar kamara kérdésére azt válaszolta, hogy a városba telepíteni nem lehet, mert üres, elhagyott telkek nincsenek. A városnak pusztája vagy birtoka nincs, területe rendezett, üres hely csak a közlegelőn van. /3/ A betelepülést a tanács azzal is mérsékelte, hogy ellenállt a magyar kamara törekvésének : nem csökkentette az újonnan felvett polgárok és mesteremberek taksáját. Különösen ez utóbbi volt magas : 26 Ft. /4/ 1777-ben a város a bécsi kamarához fordult. Kérte, hogy maradjon meg az addigi polgártaksa mellett, melyből évi 500-600 Ft bevétele volt. A kérést azzal indokolta, hogy telepítésre amúgy sincs lehetőség, mivel a városban elég a mesterember. /5/ Ezt a beadványt ismételte meg a tanács 1794-ben, mikor arra hivatkoztak, hogy az alacsony polgártaksa következtében zsellérek is beköltözhetnek a városba, akik csak a többi adózók terheit növelnék. /6/ 1803-ban a helytartótanács az iránt érdeklődött : lehet-e a városban telepéseket elhelyezni. A tanács válasza : " a városban telepítésre való telkek nincsenek. " /7/

Lassu, igen elszórt és esetleges betelepülés ennek ellenére volt korszakunkban is. A tanács elsősorban olyan mesterembereket vett fel, akik valamilyen hiányzó ipart űztek. Így pl. 1772 januárjában Heltt Frigyes szobrászt. /8/ 1773-ban Frey Borbála megyei bába kapott városi működési engedélyt. /9/ 1775-ben azért vették fel Kollmann Károly pesti parókakészítőt, " mert ilyen nincs a városban ". /10/ 1784-ben Lettner József nyomdászlegénynek azzal a feltétellel engedték meg a para gyakorlását, " ha kiváltságlevelét és bizonyítványait bemutatja ". /11/ 1786-ban kérte Kronigsfeld József komáromi harisnyakészítő a városba való felvételét. Kérését kedvezően intézték el, " mivel csak két ilyen mester van a városban, még egy megélhet. Az uralkodói rendelet szerint is növelni kell a kézművesek számát ". /12/ A szabók számát viszont nem akarták növelni : Knoll György palotai szabólegény kérelmét elutasították. /13/

1787-től öt betelepülő nevét ismerjük. Májusban Gottschlick Mátyás vaskereskedő folyamodott a kereskedés jogáért. Ezt követően Majer György tirolai kereskedő akart a vásártéren fabódét állítani. Júliusban Halbauer József kapott engedélyt, hogy belföldi nürnbergi árukkal kereskedjen. Ieschitz Ignác kesztyűgyártó mester saját házában, legény nélkül gyakorolhatta iparát, áruit is csak ott adhatta el. 1787 augusztusában kért letelepődési engedélyt zwettli / Felső-Ausztria / Zellhofer Mihály. Székesfehérvár város tanácsa Zwettli polgármesteréhez fordult Zellhofer elbocsátási engedélyéért. A válasz : nevezettet a katonai orvos alkalmatlannak találta, de elbocsátását az



alsóausztriai kormánytól kell kérni. A betelepültek, ha nősulni akartak, de nőtlén állapotukat nem tudták igazolni, két tanut állíthattak. /14/

1788-ban Blau Miklós rézműves legény kért letelepedési engedélyt a városban. Kérését azzal indokolta, hogy a fehérvári rézműves mester részben öregség, részben pénzhiány miatt nem hasznos a közönség számára. Neki pénze és szaktudása van, erről bizonyítványt is fel tud mutatni. A tanács megengedte a letelepedést, " mivel Blau meg fogja szerezni a felsőbb hatóságtól a letelepedési engedélyt és a városban meg tud élni. " Blaumeister könyvkötő legény kérelmét viszont elutasították, mivel Lang Ágoston könyvkötő mester el tudta látni a várost olcsó árakon. A legényt vándorutra küldték. /15/

1792-ben a Kereskedő Társaság megkérdezése és különösebb indoklás nélkül vették fel polgárnak Eder József vaskereskedőt. Ugyanabban az évben mutatta be elbocsátó levelét és bizonyítványait Köhl Ferenc. Letelepedési engedélyt kért azzal a céllal, hogy zsellérként enyvet főzhessen. A tanács - ilyen mesterember nem lévén a városban - úgy látta, hogy letelepedése szükséges. Ugyanakkor nyert felvételt Kopp Ferenc grafenauai / Bajorország / szakács. Schedt Lipót herzogenburgi / Alsó-Ausztria / építőmester a tanács előtt a szószóló kíséretében mutatta be elbocsátó levelét. A tanács - eskütétel után - felvette a polgárok jegyzékébe. /16/

1794-ben Meszmer Ferenc ácslegény kérte felvételét a polgárok és mesterek közé. A tanács - a céh véleményét meghallgatva - kérését azzal utasította el, hogy a vándoridőt nem töltötte le és a rajziskolát sem látogatta. 1795-ben a bajor származású Fischer Mártont, Pauer József fehérvári bormérő alkalmazottját vették fel - kérésére - az adózó lakosok közé. A század végétől csak olyan német tartományokbeli bevándorlókat vettek fel a városba, akik elbocsátó levéllel tudták igazolni magukat. A levelet a felsőbb hatóság, az illetékes kormányzás vagy a katonai praefectus állíthatta ki. /17/ Ez a korlátozás tovább csökkentette az amugy sem nagy bevándorlást.

A városba nemcsak betelepülés volt, hanem egyes polgárok, lakosok a városból tovább települtek. Így pl. 1775-ben Pudler Antal hentes csödbe került. A tanács úgy határozott, hogy " mint haszontalan adózótól, meg kell szabadulni tőle " : el kellett hagynia a várost. /18/ Schántz Ágoston cserővarga mester Pesten is vett házat és főként ott tartózkodott, de fehérvári iparát is fenntartotta. A tanács - tekintettel arra, hogy adót fizetett - engedélyezte az ipar fenntartását. /19/

Az adófizetés fontos szempont volt a tartózkodás engedélyezésekor. Fischer András 1788-ban már hosszabb ideje a városban tartózkodott, mikor a tanács felszólította : fizessen adót, vagy hagyja el a várost. /20/ Ugyanabban az évben kérte a tanács a megyétől Sommer Mátyás mészáros körözését, aki kötelességei teljesítése nélkül elszökött. /21/ A városi adószedő külön jegyzéket vezetett azokról, akik a hadiadó fizetése nélkül elköltöztek a városból /22/. 1791-ben pl. Piller János Mór mezővárosba települt át, az adó megfizetése nélkül. /23/ 1796-ban mondott le polgárjogról, adta vissza polgárlevelét az 1789 óta a városban lakó, bécsi származású Hadaun Antal kereskedő. A tanács a polgárjogról való lemondást jegyzőkönyvezte, ill. Hadaunnak bizonyítványt adott róla. /24/

A lakosság és a városi közigazgatás nyelve a magyar és a német volt. A tisztviselőknek egyaránt kellett latinul, magyarul és németül tudniok. 1773 óta a kamara a felterjesztéseket német nyelven kérte. /25/ A tanács 12 tagja 1774-ben mind magyar volt, /26/ 1787-ben a tanács azért nem alkalmazta főjegyzőnek Székely Lajost, mert az csak németül tudott. /27/ Az 1790-ben készült jelentés szerint a tanács minden tagja tudott magyarul és németül. /28/. A gazdasági ülések jegyzőkönyvét 1804. szeptember 26. /29/, a tanácsülési jegyzőkönyvet 1811 óta magyarul vezették.

A német nyelvtudást szolgálta az iskolai oktatás. A német nyelv oktatását - " a kereskedelem és a manufaktúrák előmozdítása érdekében" - a helytartótanács 1771. június 17-i leirata is szorgalmazta. /30/ 1786-ban, mikor a 42616. sz. rendelet az elemi iskolai tanítóktól német és magyar nyelvtudást követelt meg, a tanács joggal állapíthatta meg: " ez eddig is így volt a városban ". /31/

Már Szekfű Gyula rámutatott arra a szerepre, melyet a német lakosság vallásossága játszott asszimilációjukban. /32/ Ezt a szerepet Fehérvárott növelte, hogy csak katolikus vallású polgárt vettek fel, így az új polgárok könnyen azonosultak a többi polgár és az állam vallásával. Ezt elősegítették a különböző hitbuzgalmi, vallásos egyesületek, társulások is, mint pl. a Maria Congregatio. /33/ A német község - a város kérésére -, 1786-ban megkapta isentiszeletet céljára a volt pálos templomot; tervezték német plébánia létrehozását is. A pálos templom tornyában lévő harangok megváltásáért a német község - öt-évi részletben - 1629 Ft-ot fizetett. 1793-ban a templom óráját a város - közérdekből - javíttatta meg, ugyanígy három évvel később az eltört nagy harangot. /34/

A városban kevés német könyv fogyott. A helytartótanács alkalmankénti érdeklődésére a tanács mindössze egy-két példányt említ. /35/ Fehérvárott gyakran szerepeltek német vándor színészek. 1787 első felében pl. egy német színtársulat 18 előadást tartott, amiért a városi kamara 36 Ft takarékoszt adott be tőlük. 1788-ban ugyancsak működött Schauspieler Compagnie a városban. Ugyanebben az évben Scherzer Ferenc " kiváltságolt színész igazgató " 25 dukát biztosíték ellenében tartott előadásokat. 1793-ban a helybeli kézműves legények működő társulata / Societas lueum comicorum / kért játékszám engedélyt a tanácstól. A tanács a kérést visszautasította; indokolása igen tanulságos:

- a társulatnak nagyrészt kézműves legények a tagjai,
- ezeknek tanult mesterségén kívül esik a színjátszás,
- ebből kár származik. /36/

Lassabban haladt a fehérvári szerbek, vagy ahogy magukat nevezték: rácok, asszimilációja. Az ő beköltözésüket a tanács sem támogatta, mert attól tartott, hogy " forradalmat csinálnak ". /37/ A görögkeletiek felvételét a városi Kereskedő Társaság is igyekezett megakadályozni, kellemtelen versenytársat látva az ujjonnan jöttekben. Előfordult, hogy még a helytartótanács ajánlására sem vették fel őket. /38/ A város szigorúan tiltotta a nem kebelbeli kereskedőnek még a házalást is. /39/ Gyér számú betelepülő ennek ellenére volt; 1805-ben települt be pl. Dukovits János marcali görög kereskedő. /40/

A gazdasági érdekek különbözősége mellett az asszimiláció akadályos volt a vallási különbség; hiszen a rácok képviselték a városban

az egyetlen nem-katolikus elemet. A város a görögkeleti egyház felett is gyakorolt kegyuri jogot : 1781-ben az üresedésben lévő parochus állásba a tanács vezette be Subotich Andrást. /41/ 1786-ban kenyéren és vizen töltendő börtönbüntetést kapott Szemerjei István felcserlegény, aki a görögkeleti vallást szidta. /42/ A görögkeletiek évente négy körmenetet tartottak ; az alábbi ünnepeken. /43/

- Háromkirályok,
- Husvét,
- Szent Márkus nap,
- templomszentelés.

A temetéskor szokásos vendégeskedésüket a tanács tiltotta. /44/ A görögkeleti temető a Sárreuten volt, 1788-ban létesítettek egy utat mellette. /45/

A városban egy tanácsos - Korher Domonkos - foglalkozott a rá-cok ügyeivel, ő volt az " illir biztos ". 1792-ben pl. ő hirdette ki, hogy tartózkodjanak az olyan pópáktól, akiknek működése fel volt függesztve. /46/ Ugyancsak ő hirdette ki az illir udvari kancellárai 1792 januári leiratát, új illir kalendárium kinyomtatásáról. /47/ 1793-ban a városban tartózkodó királyi biztos az illirek panaszait vizsgálta. Az alábbi kérdésekre keresett választ /48/ :

- miért nem válaszolt a tanács az illirek kérvényére?
- miért nem vették fel polgárnak Popovics Jánost és még két illirt ?
- miért nem veszik fel a céhekbe az illir nemzet fiait?
- miért kényszerítik őket - az ország törvényei ellenére - római katolikus ceremóniákra és ünnepeken való részvételre ?

A tanács a válasz elkészítésére egy bizottságot küldött ki.

1787-ben Mrazovich Ábrahám, a görögkeleti elemi iskolák főigazgatója arra kérte a várost, hogy a 42 házból álló görögkeleti közösség részére létesítsen görögkeleti iskolát, ill. hogy a katolikus iskolához hasonlóan támogassa a városi házipénztárból. A tanács válasza szerint az 598 házból álló római katolikus egyházközség iskolamestere 60 Ft-ot és 24 mérő gabonát kap, így a görögkeleti tanító legfeljebb 50 Ft-ot kaphat. /49/ A következő évben már arról olvashatunk, hogy Vay István görögkeleti tanító nem tudott megélni 50 forintos évi fizetéséből. A város a fizetést nem volt hajlandó emelni, " adják össze a görögkeleti hívek " - mondta. /50/ 1789-ben a tanító már 100 Ft-ot kapott a városi házipénztárból, tűzifáját az egyházközség fizette. /51/

1794-ben az illir iskola romos állapotban volt. Az " illir nemzet " kérte a várost, hogy javíttassa az épületet, " mivel az illirek is viselik a hadi- és háziadó- és minden egyéb terhet ". /52/ A tanács a kérést bizottsággal vizsgálhatta meg. /53/ A költségvetés szerint az építkezés 1600 Ft-ba került volna. A tanács a költségeket nem vállalta. /54/ Ez követően a tanulmányi alap támogatásával egy házat vásároltak az illir iskolának. A helytartótanács külön leiratban hívta fel a tanács figyelmét, hogy az 1790. évi illir kongresszus kérésére a görögkeleti iskolák és templomok minden hadiadó alól mentesek. /55/ A város a vásárláskor a szokásos keresztpénzt is elondog-



te. /56/ A tanítót a tanács nevezte ki : 1800-ban pl. a szentendrei Nokovits János. /57/ 1803-ban az illir iskola igazgatója, Stopkovits Athanáz, évi 600 Ft fizetést kapott. /58/

A városban az 1780-as években görögkeleti alapítványok is voltak, melyek tőkéit kamatra kiadták. /59/ 1789-ben az alapítványi tőkéket - a többi hasonló tőkével együtt - be kellett fizetni a kincstári hitelalapba, ill. a közalapba. /60/

Összegezve az elmondottakat; választ keresek arra a kérdésre, hogy mivel magyarázható a fehérvári német és szerb lakosság asszimilációja. A társadalmi, gazdasági, eszmei és egyéb okokat az alábbiakban látom :

1./ Társadalmilag a német polgárság a városi feudális polgárság része volt, mint ilyen a társadalom uralkodó rétegeihez tartozott. Szekfű fogalmazásában : " tagja volt a magyar rendiségnek ". /61/ Az azonosulást elősegítette; hogy a magyarországi társadalom egésze mozgásának szabályai szerint fejlődtek. /62/

2./ A németek gazdasági súlyát elsősorban a városi polgárság biztosította. /63/ Az együttélés, a mindennapi közös munka; az ipar és a kereskedelem összekapcsolta a különböző nyelvet beszélő, de azonos célokat követő városlakókat.

3./ Eszmeileg előmozdította az asszimilációt, hogy a betelepülő németek mind római katolikusok voltak, így könnyebben azonosultak a vallásilag meghatározott állameszmével. Ez magyarázza viszont a szerb lakosság lassúbb asszimilációját.

4./ Az asszimilációt siertető egyéb okok közül a fehérvári német lakosság elszigeteltségét emelem ki. Az óhazával való kapcsolatot - érdekes módon - maga a bécsi kormány szüntette meg; rendkívül megnehezítve a külföldi tanulást, eltiltva az újabb irodalom behozatalát. /64/ A XVIII. század első harmadában még meglévő élénk szellemi kapcsolatok mind lazábbak lettek, a második-harmadik nemzedék már beolvadt a városi társadalmába. A városi német lakosság a hazai nemetiséggel nem keresett kapcsolatot gazdasági és kulturális egységet nem alakított ki. /65/ A rácok ezzel szemben külső - gyakran bécsi - támogatást és buzdítást kaptak, különállásukat a városon kívüli erők is szorgalmazták.

Mindezek az okok eredményezték; hogy a székesfehérvári német lakosság 1848-ig asszimilálódott, míg a szerbeknél ez a folyamat több mint fél évszázaddal tovább - a XX. század fordulójáig - tartott.

### Jegyzetek

- /1/ Országos Levéltár, E 210. Miscellanea, No.2. Civitatensis, 1790. jun. 25.
- /2/ Fejér m. Levéltár 1850. évi összeírás
- /3/ Székesfehérvár város levéltára  
Correspondenzbuch, 1771. márc. 15.
- /4/ Székesfehérvár város levéltára, Protocollum sessionale / Prot. sess. / 1772. febr. 21.

- / 5/ Hofkammerarchiv, Wien, Camerale Ungarn, Fasc. 26/530.
- / 6/ Prot. sess. 1794. jul. 21. No 922.
- / 7/ Prot. sess. 1803. szept. 5. No 1195.
- / 8/ Prot. sess. 1772. jan. 27.
- / 9/ Prot. sess. 1773. jan. 22.
- /10/ Prot. sess. 1775. nov. 6.
- /11/ Prot. sess. 1784. jul. 30.
- /12/ Prot. sess. 1786. jan. 16. No 309.
- /13/ Prot. sess. 1786. febr. 10. No 412.
- /14/ Prot. sess. 1787. máj. 4. No 409.  
jun. 22. No 635.  
jul. 6. No 684.  
aug. 17. No 839.  
aug. 27. No 875.  
szept. 24. No 985.
- /15/ Prot. sess. 1788. jan. 10. No 46.  
jan. 19. No 97.
- /16/ Prot. sess. 1792. febr. 17. No 215.  
febr. 24. No 239.  
márc. 2. No 277.  
okt. 15. No 1383.
- /17/ Prot. sess. 1794. szept. 3. No 1078.  
okt. 10-11. No 1191.  
1795. jul. 27. No 886.  
1796. aug. 19. No 1133.
- /18/ Prot. sess. 1775. márc. 31.
- /19/ Prot. sess. 1787. aug. 10. No 824.
- /20/ Prot. sess. 1788. ápr. 21. No 648.
- /21/ Prot. sess. 1788. máj. 20. No 781.
- /22/ Prot. sess. 1789. febr. 27. No 205.  
1791. jan. 21. No 91.
- /23/ Prot. sess. 1791. febr. 18. No 202.
- /24/ Prot. sess. 1789. szept. 25. No 1226.  
1796. febr. 20. No 293.
- /25/ Prot. sess. 1773. szept. 10.
- /26/ Hofkammerarchiv, Wien, Camerale Ungarn, Fasc. 26/518.  
152/1774. febr. fol. 607.
- /27/ Prot. sess. 1787. szept. 10. No 921.
- /28/ Országos Levéltár, E 210. Miscellanea, No 2. Civitatensia  
1790. jun. 25.
- /29/ Prot. sess. 1805. okt. 4. No 1374.
- /30/ Prot. sess. 1771. jun. 17.
- /31/ Prot. sess. 1786. nov. 6. No 310.
- /32/ Hóman-Szekfű : Magyar történet IV. Budapest 1935. 441.

- /33/ Prot. sess. 1792. jan. 9. No 31.
- /34/ Prot. sess. 1786. szept. 25. No 192.  
nov. 17. No 340.  
1792. aug. 6. No 1083.  
1793. jan. 25. No 89.  
1796. ápr. 18. No 575.
- /35/ Prot. sess. 1792. jul. 13. No 948.  
1794. nov. 24. No 1363.
- /36/ Prot. sess. 1787. máj. 18. No 477.  
1788. aug. 16. No 1231.  
szept. 9. No 1347.  
1793. dec. 6. No 1534.
- /37/ Correspondenzbuch, 1752. nov. 14.
- /38/ Prot. sess. 1792. febr. 3. No 141.
- /39/ Prot. sess. 1790. okt. 28. No 1025.
- /40/ Prot. sess. 1805. ápr. 5. No 497.  
1804. okt. 29. No 1297.
- /41/ Correspondenzbuch, 1781. ápr. 2.  
1802-ben a meghalt Subotich András helyére a budai görögkeleti  
püspök Gregorovits Gábort nevezte ki. Az új parochust a tanács  
névében Korher Domonkos illir biztos vezette be / Prot. sess.  
1802. szept. 7. No 1231./
- /42/ Prot. sess. 1786. ápr. 7. No 615.
- /43/ Prot. sess. 1786. aug. 18. No 48.
- /44/ Prot. sess. 1787. máj. 7. No 416.
- /45/ Prot. sess. 1788. márc. 7. No 356.
- /46/ Prot. sess. 1792. jun. 15. No 801.
- /47/ Prot. sess. 1792. jan. 23. No 84.
- /48/ Prot. sess. 1793. márc. 16. No 301.
- /49/ Prot. sess. 1787. jul. 23. No 754.
- /50/ Prot. sess. 1788. dec. 29. No 1827.
- /51/ Prot. sess. 1789. nov. 6. No 1462.
- /52/ Prot. sess. 1794. aug. 16. No 1022.
- /53/ Prot. sess. 1794. aug. 22. No 1046.
- /54/ Prot. sess. 1795. márc. 20. No 355.  
ápr. 10. No 434.
- /55/ Prot. sess. 1798. okt. 8. No 1178.
- /56/ Prot. sess. 1798. jan. 15. No 70.
- /57/ Prot. sess. 1800. jan. 27. No 135.
- /58/ Prot. sess. 1803. aug. 26. No 1146.
- /59/ Prot. sess. 1788. febr. 29. No 307.
- /60/ Prot. sess. 1789. okt. 2. No 1250.  
okt. 5. No 1279.
- /61/ Hóman-Szakfű : V. 376.



- /62/ VEAB Értékelő II. Veszprém 1976. 312.  
A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga, Vörös Károly szekcióvezető összefoglalója.
- /63/ Arató Endre : A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig, Budapest 1975. 65.
- /64/ Hóman-Szekfü : V. 375.
- /65/ Magyarország története, Budapest 1964. I. 372.  
Budapest története, Budapest 1975. III. 207.

István KÁLLAY :

Der Verlauf der Assimilation der deutschen und serbischen Einwohner  
in Székesfehérvár zwischen 1773-1848

Zur Mitte des 19. Jahrhunderts stabilisierte sich das Bild der Nationalitäten in der Stadt. Die Quellenforschung kann in dieser Stadt keine nationalen Gegensätze aufweisen. Die Deutschen assimilierten sich schneller als die Serben. Die städtische Anzeige von 1790 weist insgesamt nur 32 fremde Familien auf; 1850 wurden insgesamt nur 23 deutsche Familien registriert. Die Einsiedlung verlangsamte sich und sank allmählich auf Null. Die Einsiedlung wurde von der Stadt mehr verhindert, als begünstigt, da laut der Privilegiumsurkunde der Stadt die Siedlungserlaubnis der Stadtrat erteilte. Zerstreute Einwanderungen gab es aber trotzdem. Es wurden meist solche Handwerker hereingelassen, an denen es mangelte. Einige Bürger; bzw. Bewohner der Stadt verließen auch die Stadt und wanderten in südlicher Richtung weiter. Die Deutschen wurden allmählich zu Zweisprachigen und scholzen langsam in die hiesige ungarische Einwohnerschaft ein. Bei diesem Vorgang spielte auch die katholische Kirche eine Rolle, Langsam assimilierten sich die Serben gerade wegen des Glaubensunterschieds. Ab 1790 wurde ihre Absonderung auch durch äußere Kräfte gefördert.

Die Ursache der Assimilation wird so bestimmt :

1. Das Bürgertum wurde gesellschaftlich ein Teil der herrschenden feudalen Klasse; " es war ein Glied des ungarischen Ständetums " / Szekfü I /. Ihre Entwicklung folgte den Regeln der Bewegungsrichtung der ungarischen Gesellschaft.

2. Die Deutschen waren meist Kaufleute und Handwerker. An der Identifikation mit der Bewohnerschaft waren sie interessiert. Auch die gemeinsamen Produktionsmittel förderten diesen Vorgang.

3. Ideell wurde die Identifikation dadurch beschleunigt, daß die in die Stadt aufgenommenen Deutschen alle von katholischer Religion waren. Auf diesem Grunde kann man auch die langsamere Assimilation der Serben klären.

4. Die deutschen Einwohner wurden vom alten Heimatland und von den anderen deutschen Siedlungen isoliert.

Farkas Gábor :

Fejér megye német lakossága 1768 - 1848 között

Fejér megye etnográfiai képe a 18. század folyamán léggé változatos. Szintelenedésére a következő évszázad első évtizedeiben került sor. A lakosságot magyar, német, szlovák és szerb népek alkotják. /1/ A nemzetiségi képet a magyarság uralja, hisz már a 18. század folyamán is többszörösét alkotja az idegen népelemeknek. A nemzetiségi lakosság között a németek vannak többségben, azután a szlovákok, majd a délszlávok következnek. Területi elhelyezkedésük meg a telepítés során, jórészt a 18. század közepéig kialakult, s ebben a településrendszerben változás az elkövetkező száz esztendő folyamán csak csekély mértékben történt.

A németek, szlovákok és szerbek lakta falvak nemzetiségi jellegüket a 19. század közepén is tartották, bár az asszimiláció folyamata megindult.

Székesfehérváron a német polgárság magyarrá válása a 19. század közepére befejeződött. A társadalom fejlődése a magyarság és a nemzetiségek természetes keveredését eredményezte. Ennek kapcsán német, szlovák és szerb családok rajzottak ki falvaikból az uradalmak pusztáira, majorokba, falvakba és Székesfehérvárra.

A 19. század huszas-harmincas éveiben már szinte valamennyi településen vegyesen élnek magyarok, németek, délszlávok és szlovákok. A nemzetiségek a nyelvi szigetek kivül eső településeken természetesen csak néhány családdal vannak jelen. 1773-ban a megye 74 helységének zömében a lakosság többsége magyar, 14-ben laknak a németek többségben, egy mezővárosban ; Érden délszláv a lakosság zöme, de még négyben voltak szerb lakosok és hat faluban szlovákok. /2/ :

A nemzetiségek által lakott falvak nagyjából egységes tömböt képeznek, melyek megőrizték idegen vonásaikat a vizsgált időszak alatt.

A németek a Bakony hegységnek a Fejér megyei részén, azután a Vértess hegységben és annak déli és keleti nyulványain levő falvakban éltek : Sárkány, Gut, Kuti, Kőhányás, Balinka, Isztimér, Gánt, Kozma, Szár, Boglár, Mór, Ondód, Etyek, Nadap falvakban; a szlovákok a váli völgy falvaiban illetve ettől keletre, a Gerecse hegység néhány falvában találhatók; Érden, Sóskuton, Tordason, Pézméndon, Martonvásáron, Tárnokon, Zámoron és Battán. A szerbek a Dunamenti falvakat szállták meg, és több kísérlet után végleg megmaradtak Ercsiben, Érden, Perkátán, Rácalmáson, Dunapentelén, Adonyban és Battán.

Telepítésre Fejér megyében egyizben került sor a 19. század elején. A zirci apátság előszállási uradalma ugyanis nem rendelkezett jobbágyfaluvál. Az apátság a munkaerőgondok megoldására, illetve annak enyhítésére elhatározta, hogy egyik majorját betelepíti. Ennek az elgondolásnak a jegyében alakították ki Ujmajorban falut, ahová az uradalom 1811-ben 120 jobbágy családot szállított, akiknek fél-fél telket adományozott. A telepesek nagy része német volt, akik előzőleg az apátság suri erdőuradalmában éltek, igen kedvezőt-

len természeti körülmények között. A lakosság korábban már több ízben kérelmezte, engedélyezzék elköltözését. Így esett a választás most a suri németekre, akik az apátság Fejér megyében fekvő uradalmaiban leltek végleges lakhelyet. A telepítésnél már nem a nemzeti szempontokat tekintette az uradalom, hanem kizárólag a munkaerőkérdés megoldását. A németekre csak azért esett a választás, mert ilyen tömegesen már sehol az országban nem állott volna rendelkezésre munkaerő, amely hajlandó lett volna addigi gazdasági eredményeit felszámolni és máshová elköltözni. Ugyancsak szempontként vetődött fel az is, hogy az erdőuradalom jobbágysai évtizedeken át a zirci apátságnál szolgáltak. Ugy ismerték őket, mint szorgalmas és dolgozó embereket, akik emellett még csillapítólag is hatnak a hatalmas uradalomban élő zsellérmunkástelepek lakóira. A gazdasági körülmények azonban itt is igen kedvezőtlenek az első évtizedben, így sokáig nagy nyomorúság volt a telepések osztályrésze. /3/

Ugyanebben az időben zajlott le a Batthyány uradalomnak a telepítése is, amely ekkoriban már szokatlan módon, erdőirtás útján ment végbe. A falu neve Lajoskomárom lett, melyet 1802 -1807 között 112 féltelkes jobbágys és 64 zsellércsalád szállott meg. / A település ekkor Veszprém megyéhez tartozott. / A lakosokat a környék megyéiből toborozták, akiknek nagy része német nemzetiségű ; a kevesebb szlovák és még kevesebb magyar családs vállalkozott az áttelepedésre. A német lakosok Vértesszabrádól, Pusztavámról, Levélről, Pakáról érkeztek Lajoskomáromba. /4/

E falunak telepítése két dolgot is felvet. Egyik az, hogy a Mezőföld nagy uradalmában még mindig kihagyatlant területek voltak, amelyeket a földesurak be tudtak vonni a művelésbe ; a másik pedig az, hogy a telepítésre zömmel németek vállalkoznak, s ez jelzi ennek a népnek a szociális helyzetét.

Tehát nemcsak jómódú földművesek, iparosok és kereskedők vannak a németek között, hanem az egyes falvakon belül is nagy a vagyoni különbség. A legszegényebbek vállalkoztak arra, hogy áttelepedjenek és ezáltal sorukon segítsenek. Pereze az áttelepedések útja is lezárult, s így csak arra volt lehetőségük, hogy családként, kertészként vagy vincellérként elhelyezkedjenek. Ez a kiáramlás a német falvakból a 18. század vége felé már megfigyelhető, s ahogy az uradalmak egymás után veszik birtokaikat házi kezelésbe, úgy szaporodik a kirajzott német családok száma is, akik - mint már előljáróban jeleztük - a megye legtöbb falvában megtalálhatók. Különösen Mór, Boglár, Balinka, Szár, Ujberok lakosai között van sok szegénysorú napszámos, kézműves és szőlőmunkás. Ujberokról jegyzik fel a kortársak, hogy lakosai egytől-egyig igen elesettek, s a természeti körülményeken az egyébként szorgalmas lakosságs évtizedek óta nem tud urrá lenni. Ezt a falut a környéken élők "Nichtabrot" falvának nevezték, de több "Nichtabrot-utca" is volt a német településekben. A német falvakból kitelepült családok magyar vagy más népek közé kerültek, s nemzetiségi különállásukat csak néhány évtizedig tudták fenntartani. /5/ A 19. század elején telepített két község sem tiszta német lakossá lett. Herczegfalván hamarosan a lakosságs egyharmada magyar, Lajoskomáromban pedig a telepítéskor is szlovák illetve magyar nemzetiségű azinezi a demográfiai képet. Mindkét újabb telepítés távolosik a német falvaktól, így az izoláltság már a telepítés évétől kezdve fennállott. Herczegfalva környékén csak szórványosan élnek német családok ; Sárazentmiklóson, Gecén, Alapon, Bogárdon, Dunapentelén, Előszálláson. Adonyban azonban nagyobb tömegben vannak, ahol a lakosságs egyharmadát alkotják, de e-



zek szintén elzártan élnek a többi német falutól, s a magyarság nagyobb száma az asszimilációs folyamatot gyorsította. /6/

A német nemzetiség számára az utánpótlás a német nyelvterületekről a 18. század végén lezárult. Ezek ugyanis II. József uralkodása óta nem bocsájtanak ki telepeseket. A természetes szaporodás volt az egyetlen lehetőség, amely pótolta a magyarországi német nemzetiségi lakosságot.

A ezámezereűséget tekintve el kell mondani, hogy 1850 előtt csak megközelítő pontossággal lehet a német lakosságot felmérni. A rendelkezésre álló 18. századi forrásanyag a nemzetiségi viszonyokra nem utal, mivel ekkor erre még nem volt szűkege sem az államhatalomnak, de a nagybirtokosoknak sem. /7/ Azonkívül a későbbi összeírások szempontjai sem voltak azonosak, és így, ha összeírásra is került sor, legtöbb esetben csak a tiszta német falvak lakóit tüntették fel németként, s a többi településeken élő, ugynevezett szórványcsaládokat magyarnak, illetve olyan nemzetiségűnek vették, amely valamennyi német családot aránylag megbízhatóan feltünteti 1850-ben készült. / Ennek is megvannak a hibái, mert az összeírás bemoadás alapján készült. Így Székesfehérváron 23 németet tüntet csak fel. / Mindenesetre a források alapján megállapítható, hogy a német nemzetiség a megyében létszámában a magyarság után következik, s a lakosság 12-14 %-át alkotja. Fényes Elek szerint 1830-ban 17 497, 1842-ben 14 566, 1848-ban 15 641 német élt volna Fejér megyében, /8/ viszont az 1850. évi népszámlálás során 25 631 főt írtak össze. A német községek lakosságát az alábbi években mutatjuk be : /9/

#### A l a k o s s á g s z á m a

	1785-ben	1830-ban	1850-ben
Moór	4708	6418	6851
Óndód	1043	1618	1709
Balinka	329	492	439
Guttemási	277	153	281
Iosztimér	987	1232	1278
Kuti	407	-	554
Nadap	453	788	631
Gánt	465	-	644
Kőhánys	62	-	125
Kozma	333	-	436
Boglár	899	998	972
Szeár	1065	1123	1110
Ujbarok	372	390	462
Etyek	1298	2150	1942
Diósd	172	580	644

Jeleztük már, hogy a nemzetiségek körében az asszimiláció folyamata a 18-19. század fordulóján megindult, és a kereskedő és ipari népesség körében ért el különösen eredményt. A magyarságba való asszimiláció a magyar kulturális örökség átvétele mellett még a nyelv elsajátítását, a hazai társadalmi szokásokba való integrálódást is jelentette.

Az asszimiláció a tőkés társadalom fejlődésével párhuzamosan természetes uton ment végbe; részben összeházasodások után, másrészt a gazdasági viszonyokból fakadó belső vándor áramlások következtében. Ez utóbbiakra már utaltunk, amikor a munkaerő kérdésénél kifejtettük, hogy a tőkés mezőgazdasági üzemek egyre nagyobb szánú cselédet, bér munkást és egyéb alkalmazottat kezdenek alkalmazni. Ugyanakkor a kereskedők és az iparosok a kor politikai törekvéseiben saját érdekeik megvalósulását is meglátták, s így ezek a reformkor politikai csatározásai közepette a gazdasági viszonyok révén kerültek közel a magyar nemzeti gondolathoz. A városi polgárság ébredt rá először, hogy gazdasági érvényesülése forog kockán, ha nem közeledik a magyar nemzet törekvéseihez.

Székesfehérvár német polgársága országos vonatkozásban is az első között ismerte fel a reformkor eszméiben saját gazdasági érdekeinek a szolgálatát. A városban egyébként a 18. század vége óta tart a folyamatos beolvadás, s a magyarrá lett németek a magyar nemzeti törekvések leglelkesebb szószólóivá váltak. A fehérvári polgárság a hazai ipar és kereskedelem felvirágoztatásáért indított küzdelem aktív részese, lelkes támogatója például a védeyleti mozgalomnak. Hogy magyar érzelműeknek külsőségeiben is nagyobb nyomatékot adjanak, igen sokan magyarosították meg neveiket, magukat fehérvári németeknek nevezik, akik ebben a városban megtalálták származásukat, és egyben ezt a földet "édes hazájuknak" tartották. 1830-ban Fényes Elek még kétezer főre becsülte a fehérvári német lakosság létszámát. Ez akkor a város összlakosságának kb. 10 %-a volt. A rohamos asszimilációs folyamatot mi sem jelzi jobban, minthogy a külvárosok földművelő lakossága körében is ugyanezekben az években játszódott le a beolvadás. A városi közigazgatás nyelve részben 1804-ben magyar lett, s mint ismeretes a város adott otthont a 19. század eleje óta a magyar nyelvű színjátszónak. A magyarrá vált polgárság a nemzeti múlt emlékeit kezdi feleleveníteni.

Ez a folyamat a mezővárosokban is elkezdődött, de lényegesen lassabb ütemű, és még sok tényező hátráltatta itt az asszimilációt. A beolvadás igénye is kisebb, hiszen a lakosság zöme izoláltan élt. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak és a jobbágyok makacsul ellenállott a magyarosítási törekvéseknek, papjával és tanítójával továbbra is őrizték nemzetiségi mivoltát.

A falusi földművelő lakosság körében az asszimiláció egyik feltétele az, hogy az izoláltan élő lakosok először kerüljenek közel a magyarsághoz, s ahhoz az államhoz, amelynek hatalma alatt élnek. Ehhez azonban szükséges volt olyan közös ideológia, amely sajátja volt a magyar államnak, de ugyanezt vallhatta a német nemzetiség is. Ezt a közös eszmét alapot a katolikus egyház szolgáltatta. Köztudott, hogy Fejér megye lakossága a 18. század elején még protestáns. A rekatolizáció a töröktől visszakerült részekben a század első felében laza volt. Mindenütt létrehozták a plébániákat. /10/ A rekatolizáció sikerét jelzi, hogy 1777-ben megalakult a székesfehérvári egyházmegye, amely ezután a nemzetiségi területek asszimilálásában kiemelkedő szerepet vállalt. A katolikus egyházi eszményképek jórészt a magyar szentek voltak. A fehérvári székesegyházat Szent Istvánról nevezték el, de kultusza volt a megyében Szent Imrének, Szent Erzsébetnek is. Ennél is nyomatékosabb volt azonban a Regnum Marianum eszméjének a behatolása a magyar és a német katolikus lakosság körébe. Ez az eszmével a két népet vallási alapon közös nevezőre hozta, és mindkettőt sikerült az államhatalomhoz integ-

rálnia. Mivel a katolikus vallás egyben államvallás is, így az ezekből a tanításokból kisugárzó korszellem ezt az egykor idegen népelemet, éppúgy, mint a 18. század folyamán a volt protestáns magyarságot, fel tudta sorakoztatni a magyar államérdekek támogatására. A Regnum Marianum terjesztői - a világi papság és a szerzetesrendek - az állameszme szolgálatát igen eredményesen végezték, s sikerült is nekik az eszmei egységet az egykor szembenálló népek között megteremteni. Megemlítem még, hogy a németek mellett hasonlóan gyors asszimiláció ment végbe a katolikus délszláv népeknél is. Perkátára például 1831-ben, a kolerajárvány idején amikor a hatóság népmozgalom kitörésétől tartott -, a fehérvári püspökségnek szerbnyelvű papot kellett küldenie, akik a lázadás jeleit mutató mozgalom lecsillapításában a hatóságok segítségére volt./11/ Az 1850. évi népszázeírás során már csak magyar, zsidó és cigány lakosságot tüntettek fel ebben a faluban az összeírók. Ugyanez a folyamat mérhető le a katolikus szlovákok esetében is.

A katolikus egyháznak tehát sikerült a magyarság mellett a nemzetiségi lakosoknak azokat a részeit lojálisá tenni, amelyekre befolyása volt. Ez az oka annak, hogy a katolikus délszlávok, a szlovákok asszimilációja már a 19. század első felében megindult, és egy fázissal megelőzte az ortodox felekezet beolvadási folyamatát.

Meg kell állapítanunk azonban, hogy a beolvadási folyamat a 19. század közepéig a nemzetiségi lakosság nagy tömegeit nem érintette, így az a tökéles fejlődés 100 éves időtartama alatt is folytatódott. A nemzetiségek között a 19-20. században is a németek száma volt a legnagyobb, így természetesen kell venni, hogy nekik maradtak meg legnagyobb nyelvi szigeteik jelen századunk elejére is. Erre az időre azonban eltűntek a szlovákok. Ők ugyanis nem alkottak többséget egyetlen helységben sem, így a környezet könnyebben asszimilálta őket. Többségük magyarrá vált, de a német közegben élők németek lettek. Ez Mórón és Adonyban figyelhető meg különösen.

A katolikus egyház az érzelmi ráhatáson kívül nyelvi szempontból is segítette a beolvadást. Azokon a helyeken, melyeken magyar lakosság csak a legcsekélyebb mértékben jelen volt, a nemzetiségek nyelve mellett a magyar nyelvet is felvették a szertartási nyelvek közé / prédikáció, gyónás, éneklés. / Teljesen német azonban az egyházi nyelv hét faluban : Etyeken, Száron, Kozmán, Gánton, Foglárón, Balinkán és Kutiban, kilencben a német nyelv mellett a magyart is használják. Ez utóbbi igen fontos folyamatot jelez. Ugyanis ezekben a falvakban a magyarok eredetileg reformátusok voltak, s nagy részük a rekatolizáció folyamán is az maradt. A magyar egyházi nyelv bevezetése jelzi, hogy ezekben a helységekben a rekatolizált magyarság, s betelepült magyarok mellett a német lakoságnak egy olyan része különült el, akik számára a magyar nyelvűség alkalmazása szűkséges volt. Ilyen hely Mór, Ondód, Sárkány, Isztimér, Acsa, Nadap, Herczegfalva és Mány. Míg a 19. század második évtizedében a katolikus hívek többsége még német Acsán, Nadapon, Herczegfalván, addig 1838-ban már a többség magyar nyelvű. Mindig is kevesebb volt a német lakosság Csákváron, Kálozon, Nagylángon, Seregélyesen, Bodajkon, Lovasberényben, Adonyban és Bicskén, de ezeknek német nyelven tartották az egyházi prédikációkat és németül gyóntak, énekeltek a templomban. Érden, Erceiben viszont a szerb, magyar, szlovák és német nyelvet egyaránt használnia kell az egyháznak. Martonvásáron is a német nyelv mellett a szlovák és a magyar nyelv a használatos. A katolikus egyház - ha csak tehette -, nemzetiségi nyelvet ismerő papokat helyezett a kérdéses községekbe. Ezt a hívők igényelték is. /12/



Az alsófokú oktatás nyelve ugyancsak szemléletesen jelzi az asszimiláció fokát. Az iskolákat az egyházak tartották fenn. Így természetesen az egyházi érdekeknek megfelelően folyt a tanítás is az elemi iskolákban. Ehhez adataink az 1840-es évek elejéről származnak, melyek az előző évtized oktatási viszonyaiba is betekintést nyújtanak. Megállapíthatjuk, hogy a református iskolákba csak magyar gyermekek jártak, és magyar tanítók oktatták őket. A tanítók Debrecenben, Patakon vagy Pápán szereztek képesítésüket. A német szülők fiai - minthogy valamennyien katolikusok -, a katolikus iskolákban tanultak. Az egyházi felügyelet a katolikus iskolák esetében azt jelentette, hogy a közvetlen felügyelet a plébános kezében van, s így az egyház határozta meg az oktatás nyelvét, de a tanítandó tárgyakat is ő választotta meg. A katolikus iskolák tanítóinak zöme német származású. Iskoláikat Ausztriában, Cseh vagy Morvaországban végezték. Megválasztásuknak mégis az volt az egyik feltétele, hogy a magyar nyelvet beszélniük kell, sőt magyar nyelven is kell tanítaniuk. Ez más szempontból a tanítónak is előny, mert a tanítót gyakran jegyzőként is alkalmazták, ami nem jelentéktelen anyagi előnyökkel járt. Nemcsak a falusi közigazgatással járó teendőket végezte el a tanító, hanem egyes emberek panaszos ügyeit is írásba foglalta. 1842-ben a váli katolikus iskola tanítójáról jegyzik meg, hogy a magyar nyelvet tökéletesen beszéli, de a kiejtése még németes. Etyeken azonban a segédtanító nem tud magyarul, de a tanító a magyar és német nyelvet egyaránt beszéli. A martonvásári előljáróság kiköti, hogy a segédtanítónak is kell magyarul tudnia. A mányi tanítóról azt jegyzik fel - igyekszik, hogy tökéletesen beszélje a magyar nyelvet. Igen ritka a katolikus iskolákban az a példa, amelyet Sukorón tapasztalt az egyházi hatóság. Itt a tanító magyarul tökéletesen beszélt, és csak közepesen tudott németül. A magyar nyelv oktatása egyik legeredményesebb akciónak bizonyult az asszimiláció folyamatában. Diósdon 1842-ben a németajku gyermekek már jól irtak és beszéltek magyarul. Etyeken a magyar nyelvet elemi szinten oktatják a teljesen németajku gyermekeknek, de egy idő múltán az oktatás már kétnyelvű volt. Ez abban állt, hogy a tanító a német nyelven elmondott előadást magyarul is megismételte. Ugyanez történt Száron is, ahol szintén teljesen németajku gyermekek előtt a tanító az előadást magyar nyelven is elmondotta. A szári tanítóról azonban megjegyzik, hogy igen gyengén beszéli a magyar nyelvet. Tárnokon a szlovák tanító sem tud magyarul, s a tanulók is csak a szlovák nyelvet ismerik. Igen érdekesnek tűnik viszont a herczegfalvi eset, ahol a tanítás csak magyar nyelven folyik, holott a felnőtt lakosság kétharmada még német anyanyelvű. Adonyban sem oktatnak németül, pedig a felnőtt lakosság egyharmada német. Ugyanílyen jelenség van még Csákváron, és még több helyen is. Ugyanakkor egész sor iskolában, amelyekben csak néhány német gyermek van, a magyar mellett megtalálható a német nyelvű oktatás is. Például Előszálláson a bibliamagyarázat, számolás és írás, majd az olvasás magyar nyelven történt, míg németül csak írást és olvasást oktattak. Sárkeresztúron a németet a magyar gyermekek is tanulhatták, sőt megismerkedhettek a latin nyelv alapjaival is. Velencén fakultatív alapon tanulhatták a német nyelvet. Mindkét helyen azonban csak a szorgalmasabb tanulók vállalkoztak a latin és a német nyelv elsajátítására. Bicskén a németeknek kötelező a magyar nyelv tanulása, de a magyarokat nem kényszerítik a mezővárosban lakó más nemzetiségűek nyelvének elsajátítására. Kizárólag német nyelven csak Kozmán, Kőhánlyáson, Gánton tanítanak. E helyeken a tanítók sem tudnak magyarul. Egy jelentés szerint a tanulók az előírt tananyagot anyanyelvükön sem igen tudják elsajátítani. Így

nem szerepelt például a kőhányási iskolákban a magyar királyok története és a magyar földleírás elnevezésű tantárgy sem. Gáton viszont a magyar történelem tárgyat oktatták, természetesen német nyelven. /13/

A magyar kulturális örökség megismertetése és átplántálása a nemzetiségi lakosság ifjú nemzedékébe ezekben az években történt. Ez akkor is jelentős dolog, ha történetesen az ismeretek közlése a nemzetiség nyelvén történt. Ezzel ugyanis - az idegen népek megnyerésének egyik alapvető feltételére -, az érzelmi közeledéshez - kaptak eszmei támaszt.

Megfigyelhető azonban az ellentétes tendencia is. Az asszimilációs folyamatból kimaradt rétegek további elkülönültsége már a társadalmi fejlődésből való önkéntes száműzetést jelentette. Az elzárkózás a maradiság konzerválását hozta magával. A német nemzetiségnek már nincs jelentős értelmisége. Az erre a szintre kiemelkedők ugyanis asszimilálódtak új környezetükhöz, a főleg magyarokká lettek. A tökéletes fejlődés kibontakozásának évtizedeiben már nem voltak elegendőek a falusi lakosság körében sem a tanító és a pap által nyújtott ismeretek. Ahol erre az álláspontra helyezkedtek, ott az maradiságot, elzárkózást hozott magával. Nincsenek kulturintézmények sem, ahol bizonyos művelődési lehetőségek kielégítésére lehetőség adódott volna. Így saját kulturájuk elől is elzártan éltek. Kevesen vesznek részt a német nyelvű felsőbbfokú oktatásban. A német nyelvű kulturális lapok szerkesztése ezekben az évtizedekben csuszott át a német nyelvű zsidóság kezébe. A zsidóság politikai állásfoglalása a reformkor liberális szellemiségéhez kapcsolódik, s a sajtón keresztül a német nemzetiséget az asszimiláció felé orientálják.

Magyarországra a zsidók zöme ugyancsak a Német Birodalom területéről érkezett a 18. század folyamán. Telepítésük a földesurak közreműködésével, szervezeten történt. Az ugynevezett német zsidók germán kulturális örökséget hoztak magukkal, s ezt ápolták továbbra is. Kelet-Dunántúlra ezen a táján a zsidók főleg mezővárosokban, kereskedelmi utak mentén, azután a Duna melletti kikötőkben éltek nagyobb számban, de ők a földesuri regálé bérleti a falvak zömében is. Iskoláik német nyelvűek. Sok esetben német tannyelvű iskolát tartottak fenn azokon a helyeken, ahol német nemzetiség nem is volt, vagy csak néhány család élt belőlük a faluban. Azokon a helyeken pedig, ahol a németeknek is volt iskolájuk, ott a zsidók a német nyelvű oktatási intézménybe járatják gyermekeiket. Erőse szálak kötik őket egymáshoz. Ezt a közös népi származás tudata erősítette, melyet még vallási kötelek, azután a társadalomból való kitesztottság tudata csak tovább szilárdított. A zsidóságnak a társadalmi egyenjogúságért indított küzdelme átjárta egész népüket, szinte fanatikusan küzdöttek az emancipációért. Asszimilációjuk azonban egészen sajátos módon ment végbe. Ez mindenekelőtt gyorsan történt. A magyar gazdaság és társadalom életébe való integrálódásuk azonban nem jelentette népi mivoltuk feladását. Vallásuk alapján továbbra is megkülönböztették magukat a magyar, de a német néptől is, bár a magyar államérdekekkel teljes mértékben azonosultak. /14/

Amíg a német nyelvű zsidóság asszimilációja az emancipáció elnyerése után aránylag gyorsan végbement, addig a német nemzetiség nagy részének a magyar államérdekekhez való közelítéséről lehet csak beszélni. Ez időre azonban a német nemzeti öntudat és a kultura pat-

riarchális viszonyok között maradt, ami már nem volt elegendő arra, hogy az új társadalom eszméivel versengjen. Különösen hátrányt jelentett a német nemzetiségnek az, hogy legjobb fiai eltávoztak soraiból, ami nem egyetlen időszakra volt jellemző, hanem távlatokban is érvényesült. Azzal, hogy a fogékonyabbak, a gazdasági érdekeiket tekintők asszimilációja megtörtént, illetve ebben az irányban haladt, egyre nagyobb lett a szakadék a németeségből kiemelkedők és a lakosság tömegei között. Ez utóbbiaknak már arra sem igen volt lehetőségük, hogy érdekeik védelmét saját nemzetiségbeliekkel lássák el. Erre hamarosan a magyar megyei köznevelés is vállalkozott.

A német nemzetiségnél a 19. század első felében már nincsen egyetlen olyan összetevő sem, amely a nemzeti élet kiteljesedéséhez szükséges lett volna. Elsorvadtak mindazok a gazdasági, társadalmi és kulturális lehetőségek, melyek a nemzeti lét kialakulásához szükségesek. Köztudott, hogy a 19. század elején ezek a magyarságnál jelentkeztek, még pedig igen szerezéseken: szonon időszakban, és teljes intenzitással hatottak és átfogták a társadalom egészét. Ez azt jelentette, hogy a Dunántúlon a nemzeti életet a magyarság szervezi meg, amely ekkor 900 esztendőre történelmi múltra tekinthetett vissza. Csakis a tragikus múlt magyarázza azt, hogy a középkor virágzó évszázadai után a 17-18. század fordulóján kétségessé válhatott a magyarság léte az egykor szinmagyar országrészen.

#### Jegyzetek

- /1/ Lásd a szerző által készített településtörténeti tanulmányt : A német lakosság betelepülésének kérdései Fejér megyében. A Dunántúli településtörténete I. 1686-1768. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Bizottságának Értesítője II. A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga. Veszprém, 1976. 166-179. old.
- /2/ Lexicon locorum regni Hungariae populoeorum anno 1773 officiose confectum. Budapest, 1920. Fejér megye.
- /3/ Lásd a szerző tanulmányát : Az előszállási uradalom munkaerő-ellátottsága a tőkés gazdálkodásra való áttérés idején. Alba Regia, Székesfehérvár, 1965. 147-154. old.
- /4/ Závodezky / helyesen : Záborszky / Jenő : Lajoskomárom telepítéséről. Fejér megyei Szemle, Honismereti tanulmányok. Székesfehérvár, 1968. 160-162. old.
- /5/ A kirajzás mértékét leginkább az 1850. évi népszámlálás alapján lehet lemérni. Ebből az alkalomból a nemzetiségek számát minden település esetében feltüntették, még az esetben is, ha egyetlen idegen ajku család élt ott.
- /6/ Az 1850. évi népszámlálás. Fejér megyei Levéltár. / FmL / Összeállítások gyűjteménye.
- /7/ Nem utal a nemzetiségi viszonyokra a II. Józsefcsászár által elrendelt összeírás sem. L. FmL. Fejér vm. lt. Nemesi közgyűlések iratai. 52. fasc. 1785-238. sz.  
Az összeírást először közli Móra Magda : Fejér megye népessége II. József korában. Fejér megyei történeti évkönyv 5. Székesfehérvár, 1971. 303-323. old.



- / 8/ Az adatokat Fényes Elek statisztikai munkáiból merítettem.  
Fényes adatai megközelítően sem pontosak.
- / 9/ Az 1705. évi adatokat a II. József kori népszázeirásból, az  
1830. éveket Kovács Alajos : Száz év Fejér vármegye községei-  
nek néposedéstörténetéből c. tanulmány statisztikai részéből,  
/ Magyar Statisztikai Szemle 1938. 3. sz. / 250-251. old.-ról,  
az 1850. évi adatokat pedig a már említett népszázeirásból  
merítettem.
- /10/ Károly János : Fejér vármegye története I. k. Székesfehérvár,  
1896.
- /11/ FmL. Fejér vm. lt. Nemesi közgyűlések iratai. Kolerabizottsá-  
gi jegyzőkönyv, 1831.
- /12/ Fejér egyházmegye sematizmusa 1818-1848.
- /13/ FmL. Fejér vm. lt. Nemesi közgyűlésének iratai. / 19. századi  
iskolaügyre vonatkozó iratok gyűjteménye. /
- /14/ A zsidók számát az egyes településeken az 1850. évi népszá-  
zeírás részletesen feltűnteti.

FOGGELEK

Az előbbiekben közöljük a tanulmányban előforduló Fejér megyei helységek nemzetiségi összetételét az 1850. évi népszázeírás alapján :

A lakosság száma:

<u>Helység neve</u>	<u>magyar,</u>	<u>német,</u>	<u>zsidó,</u>	<u>szlovák,</u>	<u>délszláv,</u>	<u> cigány</u>
Adony	1997	745	67	-	-	20
Alap	1583	61	98	-	-	13
Balinka	2	438	-	-	-	-
Batta	132	23	14	72	446	-
Bicske	2987	400	43	4	-	91
Bodajk	1348	346	23	-	-	-
Bogárd /Tinorddal együtt/	2557	49	399	-	-	47
Boglár	26	938	8	-	-	-
Cece	2385	35	514	-	2	17
Csákvár	4273	384	54	-	-	23
Diósd	31	603	-	11	-	-
Dunapentele	2328	30	119	-	177	24
Előszállás	126	6	-	-	-	-
Ercei	2412	162	40	14	355	26
Érd	345	673	30	102	1344	-
Etyek	275	1644	23	-	-	-
Gánt /Tamásival együtt/	24	620	-	-	-	-
Gut	12	269	-	-	-	-
Herczegfalva	497	1068	-	-	-	-
Ieztinár	72	1185	21	-	-	-
Káloz	2207	177	42	-	-	27
Kápolna	15	183	-	-	-	-
Kozma /Várta/	4	432	-	-	-	-
Kőhánys	12	113	-	-	-	-
Kuti /Bakony /	53	501	-	-	-	-
Lovasberény	2105	943	767	-	-	98
Martonvásár	551	468	24	146	-	-
Mány	1646	466	19	-	-	22
Mór	1495	4993	336	-	-	27
Nadap	25	606	-	-	-	-
Nagyláng	686	4	6	-	-	-

Helység neve                      magyar, német, zsidó, szlovák, délszláv, cigány

Ondód /Pusztavám /	137	1509	28	-	-	35
Perkátá	2393	-	27	-	-	66
Rácalmás	2190	-	115	-	168	65
Ráckeresztúr	831	14	11	9	-	-
Sárkány /Bakony/	136	463	-	-	-	-
Sárkeresztúr	2235	18	108	-	-	51
Sárazentmiklós	928	67	5	-	-	36
Seregélyes	2378	-	46	-	-	-
Sóskút	829	91	9	645	-	8
Szár	8	1093	9	-	-	-
Székesfehérvár	14460	23	399	-	-	-
Sukoró	789	65	12	-	-	-
Tárnok	501	14	5	688	-	-
Ujbarok	13	449	-	-	-	-
Vál	2173	34	6	-	-	46
Velence	1514	8	26	-	-	-
Zámor / Puszta/	284	4	-	134	-	-



Gábor FARKAS :

Die deutsche Bevölkerung des Bezirke Fejér zwischen den Jahren 1768 und 1848

Der Verfasser legte den Verlauf der Besiedlung durch die deutsche Bevölkerung auf der siedlungsgeschichtlichen Konferenz 1975 in Székesfehérvár dar. Er bewies, daß die Einordnung der deutschen Nationalität in dieser Region Ost-Transdanubiens um die mitte des 18. Jahrhunderts bzw. bis Ende des zweiten Drittels des Jahrhunderts zu Ende ging. Die Bewegung der Bevölkerung hörte nicht auf, es gab aber größtenteils keine organisierte Einsiedlung mehr, sondern Wanderströmungen in verschiedenen Richtungen geschahen infolge der wirtschaftlichen Entwicklung der Gesellschaft, und so wurden die einheitlichen deutschen Sprachinseln aufgelockert.

Auch infolge einer natürlichen Vermischung der Bevölkerung zogen Familien in Maierhöfe und Gehöfte der Herrschaftsgüter um. Am Anfang des 18. Jahrhunderts entstanden noch zwei Dörfer, Lajoskomárom und Herczegfalva, durch eine Umsiedlung, aber keines von beiden wurde nur von Deutschen bewohnt, sondern das neue Leben begann hier schon gemeinsam mit ungarischen, slowakischen und südslawischen Volkselementen. Auch im Fall der deutschen Nationalität ist die Umwelt ein entscheidender Faktor. Der Prozeß der Assimilation war in jenen Siedlungen dynamisch, wo es wenige deutsche Familien gab. Diese wurden infolge der Einwirkung einer für die fremden Umwelt zu Ungarn; die aber unter slowakische oder südslawische Elemente gerieten, verschmolzen in der slowakischen, serbischen oder kroatischen Nationalität. Das war aber noch keine Verschmelzung in großem Maße.

Ein Beispiel für die Assimilation ganzer Schichten sehen wir im Fall von Székesfehérvár, wo die deutschen Bürger der Stadt -- Handwerker und Kaufleute -- bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts Ungarn wurden. Der Prozeß begann noch am Ende des 18. Jahrhunderts und war wohl eine Gegenwirkung gegen die Germanisierungsbestrebungen in der Zeit von Kaiser Josef. Das städtische Bürgertum litt nämlich unter den wirtschaftspolitischen Maßnahmen des Wiener Hofes und sah einen Ausweg in der Realisierung derjenigen politischen Bewegungen, die vom ungarischen liberalen Adel in Gang gesetzt wurden. Der städtische Bürger deutscher Nationalität mußte einsehen, daß er sich mit der Umwelt identifizieren mußte, wenn er sich in den Kreislauf des gerade entstehenden nationalen Marktes einschalten wollte, und die Umwelt war hier derzeit ungarisch. Das Bürgertum der Stadt Székesfehérvár wurde zum Fahnenträger der Assimilationspolitik in Ost-Transdanubien, einen Ansporn bekam es dazu vom Adel des Bezirke, der ein konsequenter Vertreter der Reformideen war.

Die Verschmelzung begann auch im Kreise der bürgerlichen Handwerker und Kaufleute der Marktflecken, aber viel langsamer als im Fall der königlichen Freistädte. Hier standen nämlich starke Sprachinseln den Assimilationsbestrebungen im Wege. In den meisten Fällen wurde die Assimilation von den Angehörigen der Intelligenz betrieben, die über den Kreis deutschen Bevölkerung herausgewachsen waren und eingesehen hatten, daß sie die Kultur ihres Volkes nur bewahren können, wenn sie sich mit der Umwelt identifizieren. Sie wollten, daß sie dadurch ihrem Volk in der Richtung des gesellschaftlichen Fortschritts weiterhelfen, der damals den Aufbau der bürgerlichen Gesellschaft bedeutete.

Die Gruppen, die sich vor der Einechmelzung abgrenzten, blieben in einer isolierten Lage, die für feudale Verhältnisse kennzeichnend war und die für sie nicht nur eine kulturelle Rückständigkeit, sondern auch eine wirtschaftliche Regression bedeutete. Die Kluft zwischen den Personen, die sich aus der deutschen Nationalität emporhoben, und den Bewohnern der geschlossenen Welt der deutschen Dörfer wurde immer tiefer. Der Ablauf der Verchmelzung hing selbstverständlich nicht von subjektiven Faktoren ab. Wie es früher schon betont wurde, kamen die Gesetzmäßigkeiten der gesellschaftlichen Entwicklung auch in dieses Fell zur Geltung. Die Schichten und Gruppen der Nationalität, die unter der Wirkung des Aufbaus der neuen Gesellschaft standen, wurden assiiert, die aber außerhalb dieser Wirkung standen, isolierten sich und waren mit ihren starken Sprechinseln, ihren Gebräuchen und ihrer petrichoralischen Kultur wirklich freud unter den neuen Verhältnissen.

Die Rückständigkeit ist natürlich keine Eigenart der Nationalität. Den deutschen Bauerndörfern ähnlich lebte auch eine große Anzahl ungarischer Dörfer in einem rückständigen Zustand. Das Ungarn tum hatte aber eine politische Kraft zu seiner Leitung, und zwar in der Vertretung des Kleinedels; die Deutschen verloren dagegen über auch die eigene Intelligenz. In den dreißiger und vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts waren nicht sehr genug Geistliche und Lehrer in den Dörfern. In den Städten, besonders in der Hauptstadt, ging die Redigierung der deutschsprachigen kulturellen Zeitungen in die Hände des deutschsprachigen Judentums über, das sich dynastisch in des Ungarn tum integrierte und den Deutschen keinen ideellen Ansporn gab, ihr eigenes Nationaldasein aufrechtzuerhalten, sondern, sogar die Verchmelzung betrieb. Die integrierende Wirkung dieser Lage kann man nicht übersehen, umso sehr findet man die Spuren sol cher Wirkung von der katholischen Religion ausgehend, die sich in der Mitte des 18. Jahrhunderts im Bezirk Fajér stark entwickelte. Im Jahre 1777 wurde die Diözese in Fajér gestiftet, die durch die Verbreitung des Kultus der ungarischen Heiligen, durch die Bekenn tmachung großer Persönlichkeiten der ungarischen Geschichte des i- solierte Deutchtum und des Ungarn tum gefühlgemäß einander näherb- brachte. Besonders die Lehre des Regnum Marienae gab den gemeinsamen Grund zur Annäherung beider Völker, und dadurch gelang es, die kathe- lischen Einwohner zum Staatsgedenken, sogar auch zum Staat zu in- tegrieren. In der Mehrheit der deutschen Dörfer verwendete die Kir- che die ungarische Sprache schon von Anfang des 18. Jahrhunderts an, die Sprache des Schulunterrichts bewies aber schon klarer die alle- enden Faktoren den Beginn, sogar auch den Prozeß der Assiiation in allen deutschen Dörfern. Eigentlich war die ungarische Unterrichts- spreche schon in den dreißiger Jahren des 19. Jahrhunderts in allen bedeutenderen Siedlungen d. / In Kozma, Gánt und Kőhánys wurde nur darum nicht ungarisch unterrichtet, weil auch der Lehrer selbst die Sprache nicht verstend. Der Oberretuhlrichter des Kreises bemerkt : Die Schüler dieser Siedlungen sind nicht einel fähig, die Kenntniss in der eigenen Sprache aufzunehmen./

Der natürliche Prozeß der Verschmelzung begann also in der Reformzeit in allen bedeutenderen Gemeinden, und dieser Prozeß dauerte etwa hundert Jahre lang weiter. Diese Teile des Deutschtums verloren die Verbindungen mit ihren leitenden Schichten, und alle Voraussetzungen des nationalen Daseins hörten für sie endgültig auf.



Haiczinger János :

A cigány lakosság életviszonyai Fejér megyében a XVIII. században

Igen messziről kellene kezdenem, ha azt próbálnám megvilágítani, hogy mikor és mely uton kerültek a cigányok a török birodalomba. Tény az, hogy ott voltak már, mikor az megindult hódító útján ellenünk. Az oszmán törökök országában anyanyelve és bőre színére tekintet nélkül hazát talált minden nép, mely elfogadta, de legalább is, nem vitatta Mohamed próféta tanainak igaz voltát. Ezen feltételnek a vallástalan cigányok bőven megfeleltek. Még őshazájukból magukkal hozták a vas és réz melegen történő megmunkálásának ismeretét. A Balkán félszigeten megismerkedtek az itt átvonuló kereszties hadak fegyverzetével, megtanulták a vágó, szuró és lövő fegyverek javítását és készítését. Asszonyaik a bőrből készült holmik előállításának váltak mestereivé. Tudtak tenyérből jósolni, nem vették szigoruan Mózes VI. és VII. parancsolatait. Mindezen tulajdonságaik lehetővé tették boldogulásukat a szultánok fennhatósága alatt. /1/

Székesfehérvár 1688. május 19-én történt átadásakor a feltételek szerint csak mohamedánnak születettek távozhattak a városból az elvonuló török katonákkal, de még a keresztény anyának török apától született 18 éven aluli gyermeke sem mehetett velük. /2/ Így maradtak vissza a cigányok is, akik a város csikvári kapuja környékén tanýáztak. /3/ Az uralomváltozás bajt hozott rájuk, mivel I. Lipót birodalmában a cigányokra az augsburgi birodalmi gyűlésen 1498-ban hozott rendelkezések 46. §-a vonatkozott, mely szerint "nem vétkezik, ki a cigányban kárt tesz." Törvényen kívül helyezésüket maga I. Miksa császár indokolta meg azzal, hogy valamennyien a török kémei.

Az udvari kamara budai adminisztrációja igazgatása alá került Székesfehérvár magisztrátusa már az első években szabadulni igyekezett eme örökségétől. Tanúsítja ezt az 1690 április 19-én megtartott ülés jegyzőkönyve, melyben meghagyták a város irnokának, hogy sürgesse meg azon kérvényük elintézését, amivel a cigányok kitoloncolásának engedélyezését kérték. /4/ Nem tudni, hogy erre vagy később, de a város meg is szabadult cigányaitól.

Az ily módon ellátatlanná vált cigány népség felszerelés és ismeretek híján őstermeléshez nem foghatott. A török világban neki kenyeret biztosító képességei sem tudták eltartani az elpusztult falvak gyér népe ssége körében. Ezért lopva, rabolva megindultak nyugat felé. III. Károly a helytartótanáccsal 1724-ben rendeletet bocsájtott ki ellenük. Azzal kezdi, hogy "valami kóbor cigányok és más veszedelmes emberek hordái az osztrák főhercegség és stájer hercegség határain lakókat nyomorgatják a házak éjszakai megrohanásával és az utasok kirabolásával." A továbbiakban meghagyja, hogy a törvényhatóságok a területükön időző cigányokat fogassák és iracsák össze, eközben válogassák ki közülük a bűncselekményeket elkövetetteket, az elítélteket végeztessék ki, a még el nem ítélteteket rövid uton intézzék el, a többieket száműzzék az ország területéről, melynek jelét égessék vagy továbbjárva hátukra és azzal toloncolják a határokon túlra, hogy visszatérve le lesznek fejezve.

Nem találtam nyomát, hogy mindezekből Fejér vármegye bármit is végrehajtott volna.

III. Károly így kívánta mentesíteni örökös tartományait a cigányok látogatásaitól. Mária Terézia, belátva száműzetésük kivihetetlen-ségét, ugyanezen okokból Magyarországon kívánta letelepíteni őket. Mivel az volt az általános vélemény, hogy a cigányt vele születtől ösztöne készteti vándorlásra, nem bírván az ösztönnel, a lehetőségtől kívánták megfosztani őket, ezért elkobozták lovaikat és kosceijaikat. A királynő 1758. december 10. és 1773. február 12. között négy alapvető és több módosító rendeletet adott ki a helytartótanáccsal. Ezeket, valamint Fejér vármegye intézkedéseit már ismerttettem a VEAB Értesítő 1976. évi II. kötetében. Az első rendeletben királynő megtiltván számukra a lótarást, kötelezte őket valamely helységben megtelepedni. A földesurakat pedig arra igyekezett rábírní, hogy az ily módon immobilizált cigány családokat fogadják be birtokaikra, jelöljenek ki helyet házépítésre, mely célra adjanak anyagot és hasítsanak ki számukra megművelésre jobbágytelket. A valamely mesterséghez értőket pedig segítsék hozzá ezen képességeik gyakorlásához; a vármegye vezetősége az ilyen mesterekbereket viszont helyezze el ott, ahol ilyenekre szükség van és minden módon gondoskodják a megélhetőségüket biztosító foglalkoztatásukról. A vontatottan meginduló folyamat meggyorsítására 1761-ben büntetés terhe alatt megtiltotta a cigány elnevezés használatát azzal, hogy ezután ujjparasztoknak kell őket nevezni. A becstelenségből így kiemelt cigány gyermekek útját az iparosok céhei, az ifjakét a császári hadsereg ezredei felé kívánta megnyitni a királynő. Kéves eredménnyel, mert a céhbéli mesterekberek ezután is tartózkodtak a cigány inasoktól és az ezredek parancsnokaságai sem fogadtak el több cigány ujoncot, mint nyolc magyar után egyet. A következő lépésben 1767-ben megszűntette vajdái uralmát felöttük és a falvak bírói hatalma alá helyezte őket. Ezek kötelesek voltak szorgalmazni megtelepedésüket, megakadályozni kóborlásukat, ellenőrizni, hogy viselkedésükben beszédjűkben betartják-e a rájuk vonatkozó tilalmakat. Az utolsó, 1773. évi rendelet állami gondozásba vette gyermekeiket és a parasztokhoz adta nevelésre, akik ezért napi 3 krajcárt kaptak a vármegye pénztárából.

II. József 1782-ban a helytartótanáccsal folezőllította a törvényhatóságokat, hogy terjesszék elő javaslatait a kóbor cigányok megrendezéshelyezésére. Az innen eredő ötleteket és Mária Terézia korábbi rendeletei közül az időtállókat a helytartótanács egy 59 pontból álló rendeletbe foglalta össze. Megmaradt a letelepítés és a szigorú helyhez kötöttség alapelve. Munkába állításukat hajlandóságuknak és képességeiknek megfelelően a jobbágyi és mesterségbeli munkában jelölte meg. A jobbágyoknak valamely, arra vállalkozó földesur hatósága alá kellett magukat helyezni, az iparosokat pedig a vármegyének elhelyezni oda, ahol ilyenre szükség volt. A jobbágyi földet művelők tarthattak ugyan lovat, de azzal nem kereskedhettek. Földjüket maguknak kellett megművelni, családtagjaik közreműködésével. Falujukat csak ötlévéllel hagyhatták el, kijelölt céllal. Ott jártukat igazoltatni tartoztak. Mindezeket lakóhelyük bírójának kellett ellenőrizni, aki minden hónapban jelentést tett felőlük a szolgabírónak, ebben elszámolt magaviseletükről és rájuk vonatkozó rendelkezések, mint öltözködések, tilalmak, mint a csoportosulás, cigány nyelvű beszéd, döghús evése, megtartásáról. Ha valamelyik cigány ezeken túltette magát, a szolgabíró hajdújával megbotortatta. A zenélést csak földművelő vagy ipari munkájuk elvégzése után gyakorolhatták, hangszereik összetörésének veszélye alatt. Gyermekeiket továbbra is állami gondozásba vonták 4-ik évük betöltésétől a 10 éves korukig. Ezután teljes munka-képességükig ruházás és élelmezés fejében kellett szolgálniuk. A lelkészeknek köteleességükké tétetett, hogy megköveteljék a gyermekek iskolába járatását ingyenesen, továbbá mind a gyermekek, mind a felnőttek vallás oktatását, templomba járását. Kimondja ezen redetet, hogy

Erdélyből, továbbá a két román fejedelemségből jövő úgynevezett, oláh cigányokat üzzék vissza, amit nem szabad az osztrák örökös tartományokból Magyarországra igyekezőkkel megtenni. Ebben a rendelkezésben jelenik meg először nyíltan az uralkodóház törekvése - túl a barokkos szövirágokon - : a német tartományok mentesítése a cigányoktól. Ezt pedig csak úgy lehetett elérni, "ha ezt a kóborló népet házban való lakásra, jobbágyi vagy valami más megállapodott életmódra vezetik és ezzel elterelik eddigi henyé életétől, mely minden tolvajlás, rablás okozója." A rendelet mindezeket továbbra is a vármegyék köteleességévé tette azzal, hogy vezetőiségük köteles volt a dolgozó állásáról évente kétszer számot adni. E célra a helytartótanács egy 37 kérdésre kiterjedő "zeinórmértéket" rendszerezített. Ennek 1. rovatába került a helység neve. Ezen években Fejér vármegyében 3 járás volt, amit 2-be vontak össze. Régi mivoltában maradt a sármelközi járás, amely a megyét észak déli irányban ketté szelő és ekkor még szabályozatlan Sárvíz, valamint a bele ömlő kisebb patakoktól nyugatra fekvő helységeket foglalta magába. A többiek a bicsek és csákvári járások között oszlottak meg. Utóbbi az általam vizsgált időszakban beleolvadt a bicseki járásba. A következő három rovatba a családfő neve került : az elsőben a nő, a másodikba az özvegy férfiak és a harmadikba az özvegy asszonyok. A név tulnyomó részben magyaros hangzású család és az akkor szokásos személy nevekből tevődött össze. Az 5.-től a 10.-ig terjedő rovatok a gyermekekről adtak számot. Minden rovat két alrovatra bomlott, az elsőben a fiúk, a másodikban a lányok voltak. Éspedig az 5. rovat a 2 éven aluli, a 6.-ba a 2 és 12 év közötti, a 7. a 12 éven felüliekről adott számot. A 8.-ba a szüleiknél maradó, a 9.-be az iskolába járó gyermekek száma került, míg a 10. azokról adott számot, kiket szüleiktől elvettek és nevelőszülőknél helyeztek el, kiket állami gondozottaknak neveztek. A soron következő 5 rovat a család nagyobb gyermekeit számlálta meg, kik már kereső pályára léptek. Így a 11.-be a katonák, 12.-be a zenészek, 13.-ba az iparosok, a 14.-be a férfi és a 15.-be a leány cselédek. A 16. és 17. rovat arról adott számot, hogy az ujjparaszt háza megfelel-e azon követelményeknek, hogy a többi parasztnak során, felmenő falakkal és a szomszédjától egybe nem építve készült. Nem lakhatnak földbe ázott kunyhóba, netalan sátorban. A 18.-tól a 23.-ig terjedő rovatok a jobbágyokról adtak számot, külön véva az egész telkes, féltelkes, negyed és nyolcad telkes jobbágyokat, valamint a saját házában és más házán lakó zealléreket. Ezek megkülönböztetése azért történt, mert nem egyforma volt sem kötelezettségük, sem járandóságuk, különösen pedig adózásuk. Ma már mosolyra készített bennünket a 24. és 25. rovat azon kérdése, hogy a szóban forgó cigány a többi falubeliek módján öltözködik-e vagy sem. Az ide vonatkozó parancsokkal Mária Terézia a bécsi Keuschheitzkommissio kívánalmainak kívánt eleget tenni. A következő négy rovat, a 26.-tól a 29.-ig arra kér feleletet, hogy a megnevezett családfő milyen tevékenységgel tartja el családját. A 26.-ba a zenészek, a 27.-be a kovácsok, a 28.-ba a kétkezi munkások és a 29.-be a koldusok kerültek. A 30. és 31. kérdések azt tisztázzák, hogy a családfő alá van-e vetve a falusi bírónak, míg a 32. és 33. kérdések azt feszegetik, hogy az illető család megeszi-e a döghúst. Végül a 34. és 35. kérdés azt vizsgálja, hogy a családfő eleget tesz-e a lókereskedés tilalmának. Utoljára a 36. és 37. rovatokban azokat az összegeket kellett feltüntetni, miket a család a jelzett időben befizetett a vármegye pénztárába, éspedig külön a hadi és külön a házi kassza javára.

A következő oldalakon közlöm azon kóbor cigányok adatait, akik az 1780-as évekig Fejér vármegye akkori területén hazát nyertek. Az összeírás alapját azok a táblázatok teszik, amiket a járási szolgabírók



terjesztettek föl a helytartótanácsához az 1783-84. katonai esztendőről. /5/

Mivel egyes helységek mindkét táblázatban, éspedig nem is azonos adatokkal szerepelnek, mások pedig egyikben sem, kiigazítottam azokat a csákvári járás egy régebbi táblázatából. /6/ A sármelléki járás adatait pedig kiegészítettem a cecsei, polgárdi és móri körzetek vármegyei esküdtjeinek a táblázatokban szereplő személyekre vonatkozó adataival /7/, továbbá azzal a tervszellettel, melyben az van feltüntetve, hogy a járás melyik helységéből hová kell a cigány gyermekeket áthelyezni. /8/ Ezekben túlmennyiség betűrendbe állítottam a helységeket, hogy a helytörténeti kutatók munkáját megkönnyítsem.

#### A B A

1. Görhe József, kétkezi munkás, otthon 2 kisebb gyermek van, 1 nagyobb leánya szolgál. Adója 65 meg 33 dénár.
2. Magda Márton, 20 éves Éva leánya vele van, 17 éves Sára leánya Székesfehérváron szolgál. Otthon vannak még : 12 éves László fia, 14 éves Jutka és 8 éves Julinka leánya.
3. Kovács József. Vele él a 26 éves, nős Tamás fia, 15 éves Éva leánya, és 8 éves Sára leánya.

A cecsei körzet vármegyei esküdtje az abai cigányok gyermekeit Gánt és Csákberény helységeibe javasolja " dizlokálni. "

#### A C S A

1. Járóka Ferenc. Az 1780. évi táblázatban még zeellér 87 1/8 és 47 2/8 dénár adóval, ki a 11 éves Ferenc, 5 éves Anna és 4 éves Pál gyermekeit kétkezi munkájával tartja el, de zenél is. 1784-ben már nyolcad telkes jobbágyként szerepel, kinek otthon 6 gyermeke van és 1 nagy leánya szolgál. Mint jobbágy már 1 forint 60 4/8 meg 82 4/8 dénár adót fizetett.
2. Járóka János, aki 1780-ban a 8 éves Éva és 6 éves Katalin leányait Kovács mesterséggel tartotta el. Adója 87 1/8 és 47 7/8 dénár volt.
3. Vas György. 1780-ban Kovács, 1784-ben kétkezi munkás. 6 gyermeke közül 1780-ban a 8 éves József, 4 éves Mihály ismeretes név szerint. Van 1 gyermeke állami gondozásban is. Adója 65 3/8 és 33 3/8 dénár volt.
4. Cerkói Mihály özvegye. 2 gyermeke közül 1 állami gondozásba került. Adója 40 4/8 és 20 4/8 dénár volt.

#### A O O N Y

1. Nyári István, kétkezi munkás. A 7 éves Anna leánya iskolába jár, van még a 4 éves Sándor fia.
2. Vas Ferenc kétkezi munkás, kinek otthon a 4 éves Katalin leánya volt, 1 nagyobb pedig szolgált.
3. Vas János kétkézi munkás, otthon 9 gyermeke volt, 2 nagy fia szolgált.
4. Babai Jánosné, 5 gyermeke közül megnevezett a 14 éves Ferenc, 11 éves Mária, 6 éves Anna, kik közül 1 fiú és 1 leány állami gondozásban került.
5. Vas Mihály és
6. Vas Pál gyermektelen kétkezi munkások.

Adózást illetőleg Babainé 40 és 25 4/8 dónárt, a többiek egyformán

1 forint 71 7/8 dénárt fizettek.

#### A L C S U T

1. Madár Mihály kézkezi munkásnak 1 gyermeke volt és 88 meg 57 dénár adót fizetett.

#### A L S Ó S Z E N T I V Á N

1. Nyoma György kétkezi munkásnak 1 gyermeke volt,
2. Handargó Mihálynak otthon és állami gondozásban egy-egy gyermeke volt, 1 nagy fia pedig szolgált.
3. Handargó Györgynek 4 kisebb gyermeke állami gondozásban volt, 4 nagy leánya pedig szolgált. Adójuk 65 és 33 dénár volt.

#### B A K O N Y S Á R K Á N Y

1. Bihari István kétkezi munkásnak 4 kisebb gyermeke állami gondozásban volt Tabajdon, a 23 éves Róza leánya Perkátán és 17 éves Magda leánya Pázmádon szolgált. Rajtuk kívül szolgált még 2 legény fia. Adója 1 forint 65 3/8 dénár és 83 3/8 dénár volt.
2. Sárközi Márton kétkezi munkásnak a 3/4 éves György fia otthon, 3 éves Erzsi leánya állami gondozásban Etyeken volt, 1 hajadon leánya és 1 legény fia pedig szolgált. Adója 65 3/8 és 33 3/8 dénár volt.

#### B I C S K E

1. Német Márton nyolcad telkes gazda, 2 nagy fia és 1 nagy leánya szolgáltak, Adója 2 forint 21 és 1 forint 41 dénár volt.
2. Máté Márton kovácsnak 6 gyermeke volt, 1 nagy fia szolgált,
3. Máté Ferenc kovácsnak 3 kisebb gyermeke volt. Adót nem fizettek.
4. Kocza Márton kétkezi munkásnak 6 gyermeke volt, közülük 2 nagy leány szolgált. Adója 1 forint 60 dénár és 1 forint volt.
5. Német József 3 gyermekes kétkezi munkás. Adója 1 forint 6 és 1 forint volt.
6. Berki József 3 gyermekes kétkezi munkás. Adója mint az előzőé.
7. Mátész Mihály kétkezi munkás 6 gyermekéből 1 nagy leány szolgált. Adója mint a megelőzőé.
8. Berki Mihály kétkezi munkás, 6 gyermekéből 2 állami gondozásba került, 1 nagy fia és 1 nagy leánya szolgált. Adója 1 forint 44 és 90 dénár volt.

#### B O D A J K

1. időse Nyári Mihály kétkezi munkásnak 3 kisebb gyermeke állami gondozásban volt, 12 éves József fia pedig Fehérvárcsurgón takács inas. 3 legény fia szolgált. Adója 1 forint 71 4/8 meg 87 4/8 dénár volt.
2. ifjú Nyári Mihály kétkezi munkásnak 2 kisebb gyermeke állami gondozásban volt, 1 legény fia és 1 hajadon leánya szolgált. Adója 98 és 50 dénár volt.

3. Nyári István, kétkezi munkás. 2 kisebb gyermeke állami gondozásban volt, 1 nagy fiú és 1 nagy leány szolgált. Adója 1 forint 71 4/8 és 87 4/8 dénár volt.
4. Bokor János kétkezi munkásnak 1 gyermekét gondozásba vették, 1 leány fia szolgált. Adója 98 és 50 dénár volt.  
A bodajki cigányok gyermekeit Gyúróra dizlokálták.

#### C E C E

1. Babai János, kétkezi munkás. 4 gyermekéből 2 kisebbet gondozásba vettek, a 9 éves József és a 13 éves Rózsa Szentivánon szolgálnak. Adója 65 és 33 dénár volt.
2. Sárközi Mihály, kétkezi munkás. 4 gyermeke közül 2 gondozásban volt, 1 nagy leánya szolgált. Adója 65 és 33 dénár volt.
3. Sárközi Márton családtalan kétkezi munkás adója 65 és 33 dénár.
4. Sárközi János, kétkezi munkás, 1 nagyobb gyermekét gondozásba vették, a 17 éves János fia helyben szolgált. Adója 65 és 33 dénár volt.
5. Krajcár Heléna, gyermektelen özvegy, adómentes volt.
6. Sárközi János, kétkezi munkás, 3 kisebb gyermeke közül 2 gondozásba került, 1 leány fia és 1 hajadon leánya szolgált. Adója 65 és 33 dénár volt.

A cecei cigányok gyermekeit Etyekre és Pázmándra dizlokálták.

#### C S Á K B E R É N Y

1. Magdó János, nyolcad telkes jobbágy és kovács mester. 4 fia volt: János 22 éves, Mihály 20 éves, Márton 17 éves és István 12 éves. Közülük 1 idegenben szolgált. Adója 1 forint 61 és 4/8 dénár valamint 83 4/8 dénár volt.
2. Nyári Ferenc /Pál?/ nyolcad telkes jobbágy. Gyermekei : Sára 20 éves, Éva 17 éves, Ferenc 14 éves, János 11 éves és Katalin 11 éves. Az idősebb fiukból 1 szolgált a kisebbik iskolába járt. Adója mint az előzőé.

#### C S Á K V Á R

1. Oláh Mihály kétkezi munkás és zenész. A gyermekéből 1 gondozásba került.
2. Farkas Mihály kétkezi munkás és zenész. 9 gyermeke közül 1 állami gondozásban volt.
3. Farkas Ferenc, kétkezi munkás és zenész. A gyermeke közül 1 került állami gondozásba.  
Az eddig felsorolt csákvári cigányok egyformán 65 3/8 és 33 3/8 dénár adót fizettek.
4. Farkas Ferenc, 6 gyermekes kétkezi munkás, adója mint az előzőké.
5. Tamás Márton, özvegy, gyermektelen kétkezi munkás. Adója 40 4/8 és 20 7/8 dénár volt.
6. Farkas János gyermektelen kétkezi munkás, adója 65 3/8 és 33 3/8 dénár volt.
7. Járóka János kétkezi munkás, 6 gyermeke közül 1 van állami gondozásban. Adója, mint az előzőé.



### C S Ó K A K Ő

1. Német Benedek kovács mesterséggel is foglalkozó kétkezi munkás. Gyermekei : Mihály 22 éves, Éva 20 éves, Anna 18 éves, Zeuzsanna 10 éves, Erzsébet 6 éves, József 3 éves. Közülük a 4 idősebb szolgált. Adója 65 és 33 dénár volt.

### C S Ő R

1. Bokor Mihály kovács, felesége Máté Anna. 3 gyermekükből 2 gondozásban van. Adója 1 forint 50 dénár és 1 forint 6 dénár.
1. Bokor Márton kovács és hegedűs. Felesége Kuti Éva, 13 éves Mihály fia Rácalmáson volt " paraszti szolgálatban ". Adója mint az előzőé.

### C S Ő S Z

1. Nyári Ferenc kétkezi munkás, kinek 5 kisebb gyermekéből 3 leány iskolába járt, 3 idősebb fia közül a 18 éves Ferenc Adonyban szolgált.
2. ifjú Nyári Ferenc, családtalan kétkezi munkás. Adójuk egyformán 65 és 33 dénár volt.

### D U N A P E N T E L E

1. Nyári János, 6 gyermekes kovács.
2. Lakatos István kétkezi munkás. 5 gyermekéből 3 fiu és 2 leány iskolába jár.
3. Oláh György kétkezi munkás. 7 gyermekéből 3 fiu és 2 leány jár iskolába.
4. Oláh István, kétkezi munkás, 3 gyermeke van, mind jár iskolába. Egyformán 65 3/8 és 33 3/8 dénárral adóztak.

### E T Y E K

- 1./ Német Márton nyolcad telkes jobbágy. Otthon 3 kisebb gyermeke volt. 2 legény fia és 1 hajadon leánya szolgált, Adója 2 forint 21 és 1 forint 41 dénár volt.
- 2./ Máté Márton kovács. Otthon 5 kisebb gyermeke volt, 1 legény fia szolgált. Adót nem fizetett.
3. Máté Ferenc kovács 3 gyermekkel, adómentes volt.
4. Koca Márton kétkezi munkás. Otthon 6 kisebb gyermeke volt, 2 nagy leánya szolgált. Adója 1 forint 60 dénár és 1 forint volt.
5. Német József, kétkezi munkás, 3 gyermekkel. Adója mint az előzőé.
6. Berki József, 3 gyermekes kétkezi munkás, adója mint az előzőké.
7. Máté Mihály kétkezi munkás. 8 gyermekéből 2 fiu gondozásban volt. Adója 1 forint 44 dénárt és 90 dénárt fizetett.

### E R C S I

1. Sallai István kétkezi munkás, kinek otthon 1 kis fia volt, 1 nagy pedig szolgált már.

2. Babai Ferenc 2 gyermekes kétkezi munkás,
3. Babai István gyermektelen kétkezi munkás.  
Mindhárman egyaránt 1 forint 60 dénár és 1 forint 30 dénár adót fizettek.

#### É R D

1. Lakatos György kétkezi munkás, otthon 3 kisebb gyermeke volt, 1 nagyobb leánya szolgált.
2. Horváth Mihály 2 gyermekes kétkezi munkás,
3. Radics Mátyás 5 gyermekes kétkezi munkás.  
Adójuk egyformán 1 forint 60 dénár és 1 forint 30 dénár volt.

#### F E H É R V Á R C S U R G Ó

1. Nyári Márton kétkezi munkás. 3 kisebb gyermekét Tárnokra vitték, a 3 nagyobb közül a 29 éves, nő György apjával élt, a 15 éves Sándor Pákozdon, a 12 éves György Székesfehérváron szolgált.  
Adója 1 forint 71 4/8 és 87 4/8 dénár volt.
2. Nyári János kétkezi munkás. 2 kisebb gyermeke Tárnokon volt gondozásban, 2 nagyobb szolgált. Adója 98 és 30 dénár volt.

#### F E L C S U T

1. Csányi János 6 gyermekes szegődményes zenész,
2. Csányi Ferenc 7 gyermekes szegődményes zenész,
3. Gulyás István 4 gyermekes szegődményes zenész,
4. Gulyás István 1 gyermekes özvegyember, valamennyien adómentesek.

#### F E L S Ó A L A P

1. Sárközi Mihály kétkezi munkás, 7 gyermeke közül megnevezett a 12 éves Mihály és a 8 éves Márton. 2 nagy fia és 1 nagy leánya szolgáltak, a többi gyermeket 1 hijján Nadapra dizlokálták.  
Adója 65 és 33 dénár volt.

#### G Y U R Ó

1. Miklós Jeromos kétkezi munkás. Otthon 2 gyermeke volt, 3 nagy fia pedig szolgált.
2. Mátész József 2 gyermekes kétkezi munkás.  
Adójuk egyenlően 1 forint 60 dénár és 1 forint 30 dénár volt.

#### I G A R

1. Sallai János, 2 gyermekes kétkezi munkás, 65 és 33 dénárrel adózott.

#### I S Z K A S Z E N T G Y Ő R G Y

1. Bokor János nyolcad telkes jobbágy és "kovács mesterember". Felesége Magdo Éva, 4 gyermekük volt, János fia 29 éves. Adója 2 forint 98 1/8 dénár és 1 forint 52 dénár volt.

### ISZTIMÉR

1. Német Mátyás kétkezi munkás és kovács. 6 gyermekéből 1 otthon van, Katalin leánya Bokodon szolgál, a többiek Válon vannak gondozásban. Adója 1 forint 66 5/8 dénár és 85 dénár volt.

### KÁLOZ

1. Sohonnai István kétkezi munkás. / gyermekéből 3 fia és 2 leánya szolgál. Adója 40 4/8 dénár és 20 4/8 dénár volt.
2. ifjú Sohonnai István, gyermektelen kétkezi munkás, adója 93 1/8 és 47 4/8 dénár volt.
3. Sohonnai Márton kétkezi munkás, 3 gyermekéből 1 Rácalmásen gondozásban volt, 1 nagy leánya pedig szolgált. Adója mint az előzőé.
4. Porcin Márton 5 gyermeke kétkezi munkás. Gyermekei közül 1 gondozásban Rácalmásen, 1 nagy leánya pedig szolgált. Adója 24 4/8 és 12 2/8 dénár volt.

### KÜRTVÁLYES

1. Gege János kétkezi munkás. 4 felnőtt fia szolgált. Adója 35 és 33 dénár volt.

### LOVASBERÉNY

1. Jónás Márton nyolcad telkes gazda. Otthon 2 gyermeke, közülük Anna 12 éves.
2. Jónás János, gyermektelen nyolcad telkes gazda,
3. Jónás Ferenc, 4 gyermeke, nyolcad telkes gazda,
4. Jónás György 3 gyermeke, nyolcad telkes gazda, 1 fia gondozásban volt,
5. Hártya János 6 gyermeke kétkezi munkás, Az eddig felsoroltak egyformán 1 forint 61 7/8 és 82 4/8 dénár adót fizettek.
7. Mágó Márton kétkezi munkás, 4 otthon maradt gyermekkel. Adója 65 3/8 és 33 3/8 dénár volt.
8. ifjú Hártya János 2 gyermeke kétkezi munkás. Adója 40 7/8 és 20 7/8 dénár volt.

### MAGYARALMÁS

1. Sárközi György kétkezi munkás. A 6 éves Mária és 4 éves Erzsébet leánya otthon maradt. A 17 éves Éva leánya megelőző helyéről haza szökött, ezért a 14 éves Sára hugával együtt Mányra dizlokálták. Adója 1 forint 66 és 85 dénár volt.

### MARTONVÁSÁR

1. Dani Márton kétkezi munkás. 3 gyermeke közül 1 nagyobb szolgált. Adója 1 forint 60 dénár és 1 forint 30 dénár volt.

### MÁNY

1. Oláh János 3 gyermeke kétkezi munkás. Adója 64 és 47 dénár volt.



## M I N D S Z E N T

1. Kovács Mihály kétkezi munkás, 4 gyermekéből 1 hajadon szolgált, a 12 éves György fiát és 7 éves Sára leányát dizlokálták. Adója 65 és 33 dénár volt.

## M O H A

1. Özveggy Bokor Ferencné Jónás Éva. 2 leánya volt, a 7 éves Éva első helyéről hazaszökött, ezért a 13 éves Anna nevű néniével Tordásra dizlokálták. Adója 1 forint 84  $\frac{4}{8}$  és 94  $\frac{3}{8}$  dénár volt.

## M Ó R

1. Németh Márton kétkezi munkás. 3 gyermeke volt, a 17 éves Anna leánya, mint vak, otthon maradt, a 8 éves Mária és a 3 éves Katalin leányát Sókutra dizlokálták.
2. Bokor József, kétkezi munkás. Otthon 3 gyermeke maradt, a 9 éves Éva leányát és 4 éves József fiát Etyekre vitték.
3. Hegedűs Mátyás kétkezi munkás. 7 gyermeke közül a 20 éves Éva leánya, a 17 éves Katalin és 1 meg nem nevezett szolgáltak.
4. Németh Mihály kétkezi munkás. 6 gyermeke volt. Közülük 3 neve ismeretlen, a 17 éves Márton Dunapentelén szolgált, de helyét elhagyta és otthon van az 5 éves Mihály és 3 éves Józseffel.
5. Misi György kétkezi munkás. 5 gyermekéből a névszerint feltüntetett 4 éves Zsuzsanna és 3 éves Katalin otthon voltak, 1 legény fia és 2 hajadon leánya pedig szolgált.
6. Babai Ferenc,
7. Babai István,
8. Hegedűs János gyermektelen kétkezi munkások. Az eddig felsorolt mőri cigányok egyformán 1 forint 71  $\frac{1}{8}$  és 87  $\frac{4}{8}$  dénár adót fizettek.
9. Németh Sára
10. Kovács Éva és
11. Korpa Erzsébet, valamint
12. Babai Julianna gyermektelen özveggy asszonyok, adót nem fizettek.

## N Á D A S L A D Á N Y

1. Decsi Mihály kétkezi munkás. 6 gyermeke közül a 20 éves Rozália, a 16 éves Éva és a 15 éves Judit szolgáltak. Otthon volt egy ismeretlen nevű fiu és a 10 éves Mihály testvére. Adója 65 és 33 dénár volt.

## P Á K O Z D

1. Gulyás Márton nyolcad telkes jobbággy. 3 gyermeke volt, Adója 1 forint 61  $\frac{4}{8}$  dénár és 82  $\frac{4}{8}$  dénár volt.
2. Kovács János, kétkezi munkás. 8 gyermeke közül csak a 12 éves Erzsébet, 8 éves Anna és 5 éves Mária neve maradt ránk.
3. Kovács István kétkezi munkás és zenész. Otthon 5 gyermek van, 1 hajadon leánya szolgál.
  - E két utóbbi adója egyformán 65  $\frac{3}{8}$  és 33  $\frac{3}{8}$  dénár volt.
4. Kovács György zenész és kétkezi munkás 1 gyermekkel,
5. Kovács Mátyás özveggye, kétkezi munkás, 2 gyermeke volt, a 8 éves

Mátyás és a csecsemőkorban levő Éva.

6. Pádár Sándor özvegye, kétkezi munkás, Erzsébet leánya 11 éves, István fia 4 éves.

A két özvegyasszony adója  $87 \frac{1}{8}$  és  $47 \frac{7}{8}$  dénár volt.

#### P Á T K A

1. Danyi János nyolcad telkes jobbágy és kovács. 5 gyermeke volt, közülük Mihály 10 éves, Ferenc és Ádám 6 évesek voltak. Adója 1 forint  $61 \frac{4}{8}$  és  $83 \frac{4}{8}$  dénár volt.
2. Dani József kétkezi munkás és zenész. Gyermekei a 4 éves Anna és a 2 éves Katalin.
3. Oláh István kétkezi munkás, 2 gyermek apja.  
A két utóbbi adója egyformán  $65 \frac{3}{8}$  és  $33 \frac{3}{8}$  dénár volt.

#### P Á Z M Á N D

1. Mészáros Tamás mezei munkás és kovács. 5 gyermeke közül névazert ismeretes a 4 éves Anna és a 2 éves Katalin.
2. Mészáros György mezei munkás és kovács. 6 gyermeke volt, ismert a 19 éves Éva, 8 éves Judit és 7 éves Erzsébet.  
Adójuk egyformán  $65 \frac{3}{8}$  és  $33 \frac{3}{8}$  dénár volt.
3. Kovács István kétkezi munkás, 2 gyermek apja. Adója  $40 \frac{7}{8}$  és  $20 \frac{7}{8}$  dénár volt.

#### P E R K Á T A

1. Kovács Ferenc negyed telkes jobbágy. A 17 éves Katalin leánya szolgált, az 5 éves Zsuzsánna otthon volt. Adója 2 forint 45 dénért és 1 forint 25 dénárt tett ki.
2. Kovács Márton, az előbbi fia, 2 gyermek apja. Adója  $65 \frac{2}{8}$  és  $33 \frac{3}{8}$  dénár volt.
3. Kovács Mihály negyed telkes jobbágy, gyermekei a 17 éves János, 5 éves Mihály és 1 meg nem nevezett. Adója 2 forint 45 és 1 forint 25 dénár volt.
4. Kovács János negyed telkes jobbágy. Gyermektelen. Adója mint az előzőé.
5. Kovács János negyed telkes jobbágy, szintén gyermektelen, az előzőhöz mérten adózott.
6. Sallai Károly kétkezi munkás. Éva leánya 17 éves, iskolába járó János fia 8 éves. Adója  $40 \frac{7}{8}$  és  $20 \frac{4}{8}$  dénár volt.
7. Idős Kovács Márton kétkezi munkás. Adója  $65 \frac{3}{8}$  és  $33 \frac{3}{8}$  dénár.
8. Ifjú Kovács Márton kétkezi munkás. Adója  $40 \frac{7}{8}$  és  $20 \frac{7}{8}$  dénár.

#### P O L G Á R D I

1. Kuti János kétkezi munkás. 2 nagyobb leánya szolgált, 4 kisebb gyermekét Rácalmásra dizlokálták.
2. Kovács Mihály kétkezi munkás. 1 nagy leánya szolgált, 2 kisebb Rácalmásra került.
3. Sürge Márton kétkezi munkás, 4 gyermek apja.
4. Lakatos Ádám kétkezi munkás, 5 gyermekéből 3 Rácalmáson van. Adójuk egyformán 65 és 33 dénár volt.

P U SZT A V Á M / ONDÓD /

1. Babai József kétkezi munkás, 9 gyermeke közül vele csak az 5 éves Judit, 2 éves Éva, másfél éves János fia maradt. 2 nagy leánya szolgál, többi gyermekét Bicskére dizlokálták. Adója 73  $\frac{3}{8}$  és 37  $\frac{7}{8}$  dénár volt.
2. Babai Mihály kétkezi munkás. 2 nagy leánya szolgál, 1 kisebb Bicskén van gondozásban, vele maradt az 5 éves Judit, a 2 éves Éva és a másfél éves Rozália. Adója 1 forint 66 és 85 dénár volt.
3. Korpa Mihály kétkezi munkás. 3 gyermeke : a 15 éves Pál, a 13 éves Katalin és a 12 éves Ilona Sárosdon volt gondozásban, de mivel innen hazaszöktek, Bicskére vitték őket. Adója 1 forint 71  $\frac{4}{8}$  és 87  $\frac{4}{8}$  dénár volt.
4. Rigó György kétkezi munkás. 1 hajadon leánya szolgált, otthon 4 gyermeke volt. Adója mint az előzőé.
5. Rigó Pál kétkezi munkás. Gyermekei : Antal 18 éves, Pátkán szolgál, 16 éves János viszont otthon szolgál, a 12 éves Mihály ugyan azt teszi Császárón. A 12 éves Józsefet Seregélyesre vitték, de onnan hazament. A 9 éves Pált helyben örökbe fogadták. Apjánál csak a 3 éves Maria maradt. Adója 1 forint 63  $\frac{3}{8}$  és 83  $\frac{3}{8}$  dénár volt.
6. Németh Ferenc kétkezi munkás. A 23 éves Boris és 15 éves Éva leányát Bicskére dizlokálták, a 22 éves Ferenc fiát pedig Adonyba, de onnan haza ment. A 12 éves János fia és 8 éves Éva leánya apjával van. Adója 1 forint 63  $\frac{3}{8}$  és 83  $\frac{3}{8}$  dénár volt.

R Á C A L M Á S

1. Babai Mihály kétkezi munkás. 6 gyermeke közül 1 hajadon leánya szolgál, 1 gyermekét pedig dizlokálták.
2. Vas Mihály kétkezi munkás, 6 gyermeke vele van.
3. Nyári Mihály kétkezi munkás, 6 gyermeke vele van. Adójuk egyformán 65  $\frac{3}{8}$  és 33  $\frac{3}{8}$  dénár volt.

R Á C K E R E S Z T U R

1. Kovács Miklós kétkezi munkás, 4 gyermeke van otthon,
2. Oláh István kétkezi munkás, mindkét gyermeke otthon van,
3. ifjú Kovács Miklós gyermektelen kétkezi munkás. Adójuk egyformán 64 és 41 dénár volt.

S Á R B O G Á R D

1. Kuti János kétkezi munkás, 2 nagy leánya szolgált, két kisebb gyermekét elvették tőle.
2. Kovács Mihály, kétkezi munkás, 1 nagy leánya szolgált, 2 kisebbet elvettek tőle.
3. Sürge Márton, kétkezi munkás. 4 kisebb gyermeke vele maradt.
4. Lakatos Ádám kétkezi munkás. 5 gyermekéből a Sukorára dizlokált 15 éves Mihály és 12 éves Zsuzsanna neve maradt ránk. Mindhárman egyformán 65 és 33 dénárrel adóztak.

S Á R E G R E S

1. Móró Márton nyolcad telkes jobbággy, 1 gyermeke volt. 4 forint 41 dénár és 2 forint 25 dénár adót fizetett.



2. Móré János kétkezi munkás. 4 gyermeke közül névszerint ismert a 27 éves, nő Ferenc, a 12 éves Éva, akik apjukkal vannak, és a 16 éves Éva, aki szolgált.
3. Sárközi István kétkezi munkás, 1 nagy fia szolgált, 1 kisebbet elvettek tőle.  
E két utóbbi adója 65 és 33 dénár volt.

### S Á R K E R E S Z T E S

1. Sárközi György negyed telkes jobbágys és kovács. A 25 éves, nő György / Márton ? / fia előbb Tárnokon, később Sárkeresztesen Házi Istvánnál szolgált, a 17 éves János / Sándor ? / fia Csáron szolgált, egy 12 éveset pedig Érdre dizlokáltak.
2. Sárközi István nyolcad telkes jobbágys. 15 éves Mihály fia helyben, 3 meg nem nevezett leánya idegenben szolgált, otthon 1 kis fia és 3 leánya maradt.
3. Förmeteg János, nyolcad telkes jobbágys. 14 éves Márton fia vele volt, de korábban Zámolyon szolgált. 22 éves János fia apja gazdaságában dolgozott, 13 éves József fia a faluban szolgált.
4. Sárközi Mihály nyolcad telkes jobbágys. A 22 éves István fia a faluban szolgált, 16 éves Ferenc fia előbb Zámolyon, majd a faluban szolgált, 15 éves Róza leánya otthon volt, néma, a 14 éves Sára leánya korábban Székesfehérváron szolgált, de az összeíráskor " otthon tekergett ".  
A telkes jobbágysok adója 2 forint 10 dénár és 1 forint 7 dénár volt.
5. Sárközi György özvegy kétkezi munkás. Vele 1 kisebb gyermeke 1 nagy leánya szolgált. Adója 98 és 50 dénár volt.

### S Á R K E R E S Z T U R

1. Dani Ádám kétkezi munkás. 1 legény fia és 3 hajadon leánya szolgált.
2. Kovács Mihály gyermektelen kétkezi munkás. Adójuk egyformán 68 5/8 és 35 5/8 dénár volt.
3. Kovács Mátyás kétkezi munkás. 6 kisebb gyermeke közül 1 fiú és 1 leány iskolába járt. Adója 2 forint 81 5/8 és 1 forint 46 3/8 dénár volt.
4. Máté János kétkezi munkás. 3 kisebb gyermeket vettek el tőle és dizlokáltak Gántra. 3 nagy leánya szolgált.
5. Kovács István kétkezi munkás. 3 kisebb gyermekét vitték Gántra. 2 legény fia szolgált.  
A 4. és 5. alattiak adója egyformán 24 4/8 és 12 2/8 dénár volt.
6. Kovács Ádám negyed telkes gazda. Vele van a 30 éves Márton és 20 éves Sándor fia, mindketten nőek. 17 éves Mária leánya szolgált. Adója 4 forint 72 5/8 és 2 forint 41 6/8 dénár volt.
7. Kovács Márton. 3 kisebb gyermekéből 2 Csákszerénybe került, 2 legény fia pedig szolgált.
8. Sallai Gergely. 5 kisebb gyermekéből 3 van Csákszerényben gondozásban, 2 hajadon leánya és 3 legény fia szolgált, utóbbiak közül a 15 éves Mihály Etyeken.  
A 7. és 8. alattiak adója egyformán 24 4/8 és 12 2/8 dénár volt.
9. Magdó Márton nyolcad telkes jobbágys. 7 kisebb gyermeke került általi gondozásba, 2 legény fia és 3 hajadon leánya pedig szolgált. Adója 2 forint 66 és 1 forint 5 dénár volt.
10. Görbe Tamás kétkezi munkás. 2 legény fia szolgált. Adója 98 és 50 dénár volt.

### S Á R O S D

1. Bukmár György nyolcad telkes jobbágy. 1 leánya iskolába járt.
2. Kuti József nyolcad telkes gazda. A 9 éves János fia iskolába járt.
3. Kuti Pál nyolcad telkes gazda. 3 gyermeke közül 1 iskolába járt.
4. Bádi József nyolcad telkes gazda. 5 kisebb gyermeke közül 2 fia járt iskolába, 1 legény fia és 1 hajadon leánya szolgált.  
A sárosi cigányok adója egyformán 1 forint 64  $\frac{4}{8}$  és 82  $\frac{4}{8}$  dénár volt.

### S Á R S Z E N T Á G O T A

1. Kovács Mihály kétkezi munkás. 5 kisebb gyermekéből 1 került gondozásba. 1 legény fia és 1 hajadon leánya szolgált.
2. Kovács János kétkezi munkás. 1 fiút elvettek tőle, 1 pedig szolgált.
3. Kovács Mihály, 1 gyermekes kétkezi munkás.  
Adójuk egyformán 65 és 33 dénár volt.

### S Á R S Z E N T M I K L Ó S

1. Gábor Istvánná kisebb gyermekét Velencére dizlokálták, a 24 éves Mihály fia és 16 éves Róza leánya szolgálnak.  
Adójuk egyformán 1 forint 6 és 54  $\frac{3}{8}$  dénár volt.

### S E R E G É L Y E S

1. Kuti János negyed telkes jobbágy. A 12 éves Mihály, 9 éves József fia és 10 éves Katalin leánya közül 2 iskolába jár. Nagyobb fiai közül 1 katona, 2 szolgál.
2. Kuti Mihály negyed telkes jobbágy. A 10 éves Mihály fia otthon volt, 1 nagyobb fia pedig valahol inaszkodott.
3. Kuti László negyed telkes jobbágy. A 13 éves Éva leánya és a 9 éves Ádám fia közül valamelyik iskolába járt.
4. Idős Kuti János negyed telkes jobbágy. 4 kisebb gyermekéből 2 otthon maradt, iskolába jártak, 2 gondozásba került.  
Az eddig felsorolt gazdák az 1779/80. évi táblázatban még mint zeellérek szerepeltek. Mint telkes jobbágyok egyformán 2 forint 45 dénárt és 1 forint 25 dénárt fizettek adóba.
6. Kuti Márton kétkezi munkás. 3 kisebb gyermeke volt, kik iskolába jártak.
7. Szervó József kétkezi munkás. 1 iskolába járó gyermeke volt.
8. Ádám János kétkezi munkás. 2 iskolába járó gyermeke volt
9. Kovács György kétkezi munkás. 2 gyermeke volt, kik iskolába jártak.  
Adójuk megegyezően 65  $\frac{3}{8}$  és 33  $\frac{3}{8}$  dénár volt.

### S Z A B A D B A T T Y Á N

1. Csányi János kétkezi munkás. 1 nagy leánya szolgált, 1 kisebbet elvettek tőle.
2. Boronkai János kétkezi munkás. 1 kisebb gyermeke került gondozásba.
3. Nyári Ádám kétkezi munkás. 1 kisebb gyermeke került gondozásba.  
Adójuk egyformán 65  $\frac{3}{8}$  és 33  $\frac{3}{8}$  dénár volt.

4. Nyári István kétkezi munkás. 1 kisebb gyermeke volt gondozásban. Adója mint az előbbieké.
5. Morá István árva gyermek. Nem vetettek ki rá adót.

#### S O P O N Y A

1. Nyári Márton negyed telkes jobbágy. 30 éves, nő Márton fia vele élt, 20 éves Ferenc fia pedig szolgált. Van még 1 iskolás fia is. Adója 3 forint 78 1/8 dénár és 1 forint 59 1/8 dénár volt.
2. Nyári Mihály nyolcad telkes jobbágy. Adója 4 forint 25 2/8 dénár és 2 forint 5 4/8 dénár volt.
3. Móra Márton kétkezi munkás. 5 kisebb gyermeke közül 3 iskolába járt, a 28 éves István, a 25 éves Ferenc és még 1 meg nem nevezett 20 éves szolgált.
4. Ifjú Morá Márton kétkezi munkás. Kisebb gyermekének egyikét elvették, másika iskolába járt. 1 nagy fia és 1 nagy leánya szolgált.
5. Jónás Mihály kétkezi munkás. 5 kisebb gyermeke közül 3 iskolába járt, 3 nagy fia szolgált.  
A 3.-5. alatt leírtak egyformán 63 3/8 és 33 3/8 dénárval adóztak.

#### S Ó S K U T

Csak az 1779/80. évi táblázatban szerepel.

1. Gulyás Márton kovács és zenész. Gyermekei : Ferenc 8 éves, Anna 6 éves, Éva 3 éves. Adója 1 forint 6 1/8 és 61 4/8 dénár volt.
2. Cukor Márton kovács és zenész. Gyermekei : Éva 15 éves, Mihály 13 éves, János 12 éves, Sára 7 éves. Adója 1 forint 45 4/8 és 84 4/8 dénár volt.
3. Cukor Antal zenész és kétkezi munkás. Vele van 20 éves Márton fia és 2 éves Márta leánya. 87 1/8 és 47 4/8 dénár adót fizetett.

#### S Z Á R

1. Gulyás István kétkezi munkás. 4 kisebb gyermeke volt.
2. Gulyás János gyermektelen kétkezi munkás. Adómentesek voltak.

#### T A B A J D

1. Sallai Márk nyolcad telkes jobbágy. 1 kisebb lányt elvették tőle, 1 nagyobb szolgált.
2. Sallai János nyolcad telkes jobbágy. Két gyermek vele maradt. Adójuk egyformán 1 forint 46 és 1 forint 4 3/8 dénár volt.
3. Sallai István kétkezi munkás. Otthon 2 kisebb gyermeke élt.
4. Deme Gábor kétkezi munkás. Kisebb gyermekét elvették, 2 hajdon leánya szolgált.
5. Majsa Ferenc kétkezi munkás. 2 kisebb gyermeke otthon van.  
A 3.-5. alatt felsoroltak adója egyformán 1 forint 36 5/8 és 48 5/8 dénár volt.
6. Sallai Miklós kétkezi munkás. 2 gyermeke volt vele.
7. Deme Márk 4 gyermeke kétkezi munkás.  
A 6.-7. alatt felsoroltak 39 3/8 és 18 5/8 dénár adót fizettek.



### T Á C

1. Bokor János negyed telkes jobbágy. 4 kisebb gyermekét elvették tőle, 2 nagyobb fia szolgált, egyikük, Mihály nevű, helyben. Két szolgálatban állt leánya is volt, egyikük neve Anna. Adója 3 forint 12 dénár és 1 forint 59 dénár volt.
2. Babár Ferenc kétkezi munkás, gyermektelen. Adója 63  $1/8$  és 33  $3/8$  dénár volt.

### V A J T A

1. Sárközi Mihály kétkezi munkás. 3 kisebb gyermeket vettek el tőle, 1 nagy fia szolgált. Adója 73  $4/8$  és 37  $4/8$  dénár volt.

### V Á L

1. Pakei István gyermektelen kétkezi munkás.
2. Rigó János, 4 gyermekes kétkezi munkás.  
Adójuk egyformán 1 forint 60 és 1 forint 30 dénár volt,

### V E L E N C E

1. Oláh János kétkezi munkás és kovács. 6 gyermekéből egyet vettek el, 1 hajadon leánya szolgált.
2. Oláh Ádám kétkezi munkás és kovács. 4 kisebb gyermeke otthon maradt, 2 nagy leánya szolgált.
3. Gulyás István kétkezi munkás és zenész. 9 gyermeke közül 1 volt gondozásban.  
Adójuk egyaránt 48 és 30 dénár volt.

### V E R E B

1. Jónás István kétkezi munkás. Gyermekei : István 10 éves, Katalin 8 éves és Mihály 5 éves.
2. Döme Ferenc kétkezi munkás. 3 kisebb gyermekéből 2 gondozásba került, 2 nagy fia zenész és 2 nagy leánya cseléd volt.  
Adójuk egyformán 88 és 50 dénár volt.

### V É R T E S B O G L Á R

1. Járóka János kétkezi munkás és zenész. 1 gyermeke volt : a 11 éves Simeon. Adója 39  $5/8$  és 23 dénár volt.

### Z Á M O L Y

1. Magdó Ferenc nyolcad telkes jobbágy. 1 kisebb leánya vele volt, 1 nagyobb szolgált, valamint a 20 éves Ferenc fia.
2. Magdó Márton nyolcad telkes jobbágy. 7 gyermeke közül 1 maradt otthon, iskolába járt, 1 legény fia pedig szolgált.
3. Magdó István nyolcad telkes jobbágy, 3 kisebb gyermekéből 2 maradt vele, 1 nagy leánya szolgált.
4. Magdó János 10 gyermekes, nyolcad telkes jobbágy.  
Adójuk egyformán 1 forint 61  $4/8$  és 82  $4/8$  dénár volt.

5. Magdó József kétkezi munkás, 5 gyermekéből 1 volt gondozásban, 1 hajadon leánya szolgált. Adója 65 3/8 és 33 3/8 dénár volt.

A már említett kihagyások és kettősségek miatt mellőzöm a fent felsoroltak összeszámlálását, helyette az 1785. esztendő első feléről készült országos táblázat /9/ alapján közlöm, hogy Fejér vármegye itt felsorolt helyeiseiben akkor 211 megtelepedett cigány család élt, akik az említett évben 366 forint 73 4/8 dénárt fizettek be adó fejében a vármegye pénztárába.

SZÉKESFEHÉRVÁR szabad királyi város féltve őrizte nehezen megszerzett cigánytalanságát. 1780-ban még büszkélkedve jelenti a helytartónak, hogy " ebből a népből nálunk nem lakik eenki ". /10/ De 1784-ben már be kell vallaniuk, hogy ott van " Német István birtokos zsellér / possessionatus imquilinus /, aki magát a más efféle zsellérek módjára viseli és eszi, amit ezek esznek ". /11/ Róla még annyit tudunk, hogy egy egész telek volt birtokában, 1 fia és 7 leánya volt, akik szolgáltak. Ugyanezen jelentés felsorolja mindazon cigányleányokat, akik a városban szolgálnak, mint házi cselédek. " a magyar-almási Sárközi Éva 16 éves, 3 év óta, a pátkai Oláh Mária 19 éves, 5 év óta, a 15 éves Cukor Éva 4 év óta, a csákszerényi Nyári Sára, 17 éves, 3 év óta, a sárosi 16 éves Kuti Erzsébet 7 év óta, a zámbori 19 éves Sárközi Mária 7 év óta a maguk jószágából és csupán a 18 éves pátkai Dani Éva a vármegye rendelkezéséből, 4 év óta. "

Igy történt, hogy alig azáz évre azután, hogy az utolsó török keztől is elhagyta Isztolni Belgrád - ahogy űk Székesfehérvárt neveztek - területét, a szultán hadserege fegyvermestereinek és markotányosainak az unokái már a bécsi király adófizetőivő voltak. Nem lettek azonban - miként az Mária Terézia és II. József eltervezte - földhözragadt parasztok. Miként főntebb megírtam még minden ötödik sem kapott földet. Aki kapott, nyolcad, legfeljebb negyed teleknyit. Ez pedig azt hozta magával, hogy a nemzedékváltással együttjáró osztózkodások az örökösök többsége már kihullott a telkes jobbágyság sorából a zsellérek közé. Többnyire csak annyi földet kapott, ami megélhetést nem, csupán alkalmat adott arra, hogy megművelése ürügyén kijárjon a telki földekre...lopni. Az így kenyér nélkül maradt cigány familia pedig az első átkoplalt és fagyoskodott tél után felkaporodott a paraszti élet emlékéül megmaradt kocsi-ra és elindult a legközelebbi vásár-ra, hogy lócsiszár legyen belőle.

II. József az 1787. február 20-án kiadott rendeletével megszüntetettnek nyilvánította a cigányokkal való foglalkozást. Megezünt a helytartótanácsnál a cigány ügyosztály, a departamentum zingerorum. A már megtelepedett cigányok ügyét a vármegyei ügyosztály, a departamentum publico politicum, a kóborlókét a rendőri ügyosztály, a departamentum politicae vette át. Tehát rendőri ügy lett és maradt még sokáig. /12/

### Jegyzetek

- /1/ Jókai Mór : A magyar nemzet története. Bp. 1969. II. 268.
- /2/ Fejér megye történeti évkönyve. 1971. év. 5 kötete. 7. oldala : Jenei Károly : Székesfehérvár körülzárása és visszafoglalása.
- /3/ Uo. 189. l. : Somkuti Éva : Székesfehérvár harmadik városkapujának történetéhez.

- / 4/ Székesfehérvár Városi Levéltára. Protocolum L.R.C. Albaregalensis a 30. Oct. 1689. usque 3. Sept. 1697. Pagina 6.
- / 5/ Magyar Országos Levéltár / O.L. / C. 56. F.1. Pos. 243-244. 5120 487-488. 16514.
- / 6/ Fejér Megyei Levéltár / FmL. / Actorum Politicorum Fasciculus XLVII. ad N<sup>o</sup> 22/1780.
- / 7/ OL. P. 507. A Nádasdy család levéltára. Okiratok. II. 443. Fejérmegyei újparasztok összeírása.
- / 8/ FmL. Linbus.
- / 9/ OL. C. 56. Departementum Zingarorum. Tabella in pucto regulationis gentis zingarae pro 1<sup>o</sup> semestri 1785.
- /10/ FmL. Actorum politicorum Fasc. XLVII. N<sup>o</sup> 46/1780.
- /11/ OL.C. 56. 1784. F.1. 398. 11762.
- /12/ Felhő-Vörös : A helytartótanácsi levéltár. 148.1.

János Heiczinger :

Die Lebensumstände der Zigeunerbevölkerung im Bezirk Fejér in der Zeit der Jahrhundertwende um 1700

Der Verfasser des Aufsatzes faßt die Geschichte der Ansiedlung der ungarländischen Zigeuner kurz zusammen, die nach der Türkenherrschaft hier geblieben sind und von den Ethnographen "romungro" genannt werden. Aufgrund archivalischer Daten teilt er die Angaben der Registrierung im Militärjahr 1783/84 in den Dörfern des Bezirke Fejér mit und damit beabsichtigt er, den Forschern der Ortsgeschichte zu ihren diesbezüglichen Arbeiten einen Ausgangspunkt zu geben.



## Heckenaast Gusztáv :

### A kislődi vashámor

A kislődi vashámor soha nem tartozott jelentősebb műemlékeink közé, viszont a Közép-Dunántúl egyetlen vasolvasztója volt. Nyilván ritkaság - értéke fordította időnként feléje az érdeklődést, jelentéktelensége pedig úgy látszik rögtön a felmentést is megadta minden felelőtlenségre. Téves adatokat bőven találunk a történeti irodalomban, de nem kaphatunk választ olyan kérdésekre, mint hogy ki alapította és mikor a kislődi vashámort, munkásai honnan jöttek, mikor szűnt meg az üzem. A tévedésekből szép csokrot kötött a kislődi vashámor történetének egyetlen komoly kutatója, Schleicher Aladár, /1/ de az ő megbízható publikációiról Veszprém megye helytörténeti lexikona /2/ nem vett tudomást, s a régi tévedéseket ujakkal tetézte. A kitűnő kohász és technikatörténész Schleicher természetesen elsősorban a kislődi vashámor műszaki problémáit igyekezett tisztázni, de figyelme kiterjedt a történeti kérdésekre is, hazai és elmecsbányai kutatásai során hasznosította a levéltári anyagot is. A bécsi udvari kamarai levéltárba azonban már nem jutott el, ezért az üzem keletkezésével kapcsolatos kérdésekre nem adhatott választ. /3/

1. A kislődi vashámor alapítása. Korabinsky 1786-ban megjelent Lexikona szerint az üzemet Schebele ur " huszegynéhány évvel ezelőtt " alapította. /4/ Schleicher kezében 1957-ben a legrégibb kétségtelen adat 1765-ből származott, de elfogadta alapítási évnak a Pesty Frigyes kéziratosa helynévgyűjteményének helyi hegynévi alapján megadott 1751-et. /5/ Ila Bálint ennek ellenére sem ismer 1758-nál korábbi adatot. /6/ Az alapító személyéről sem Schleicher, sem Ila nem nyilatkozik.

A kislődi vashámor alapító oklevelét /7/ mindezen állításokkal és vélekedésekkel szemben 1756 augusztus 23-án adta ki Budányi Bíró Márton veszprémi püspök. A vashámort létesítő vállalkozó Johann Carl Homolatsch kolostori könyvelő a morvaországi Saarbold, a közvetítő Schaya Donath, gróf Dietrichstein zsidaja a morvaországi Boschkowitzból, és Salamon Ablath veszprémi püspöki zsidó. A püspök megengedi, hogy Homolatsch a kislődi községi malom alatt saját költségén hámort és munkáslakásokat építsen; a fát a vállalkozónak a püspöki fűrészmalomban kell feldolgoztatnia, a fakitermelésben viszont az uradalom némi robottal segíteni fogja. Faszénégetéshez és fűtéshez épületefának nem alkalmas és egyéb hulladékfát szabadon vihetnek a püspöki erdő kijelölt részéből. A falusi közlegelőn a munkások tehenet tarthatnak saját költségükön, és ugyanolyan adókkal tartozzanak, mint a többi falusiak. A hámor évi bérleti díja 250 rajnai forint, amely negyedévenként előre fizetendő. A püspök a szabad faizás engedélyezésén kívül másra nem kötelez, de a bérleti díjat az első tíz évben nem fogja emelni. Tíz év eltelté után új szerződést kötnek, a régi vállalkozónak azonban elsőbbségi joga lesz másokkal szemben. Ha Homolatsch a vállalkozással felhagyna, az üzem minden kártérítés nélkül a püspök tulajdonába megy át; ha viszont más bérlet átveszi az üzemet, köteles lesz Homolatschtól napi áron átvenni az épületeket és a készleteket. A vállalkozó az üzem mellett kocsmát állíthat, a környező falvak és huták lakói csak innen vehetik a sört, a kocsmáltatás jogáért pedig évi 100 forint jár a püspöknek. Ha a vállalkozó és társai e szerződést megsértik, 100 körmóci dukátot fizetnek.

Az alapító szerződés 1756 augusztus 23-i megkötése után 1756 első felében megkezdődött a favágás, 1757 második felében a szénégetés és régi öntöttvas vásárlása, 1758-ban megindult a kovácsolt vas gyártása, 1759-ben a vasércbányászat, és 1762-ben a vasöntés. /8/

A kislődi nagyolvasztó felépítéséről 1760 március 25-én állapodott meg az ekkor már a morvaországi neustadtlí uradalom gazdasági igazgatójának mondott Homolatsch Padányi Biró püspökkel. A kohóépítés befejezését Homolatsch már nem érte meg: 1762 április 10-én meghalt. Az üzem vezetését örököseinek gyámjaként veje, Joseph Johann Schebelle brünni lakos vette át, akivel a püspök a nagyolvasztóra vonatkozólag 1762 június 18-án külön szerződést kötött, és az olvasztó működése idejére heti 10 forint bérleti díjat kötött ki, a termelt vasból pedig az uradalom szükségleteire kedvezményes áron évi 40 bécsi mázsát. /9/ Padányi Biró utóda, Koller Ignác mind az 1756., mind az 1762. évi szerződést 1765 június 18-án további öt esztendőre megújította. /10/

2. Üzemtörténeti adatok. Koller Ignác veszprémi püspök kérésére Adam Schultz körmöcbányai bányatisztviselő 1763 május 27-én kiadta Kislődre, hogy megvizsgálja a nagyolvasztót, a hámort és a bányákat. Jelentése szerint a vasérc meglehetősen jó minőségű, az öntöttvas áru finom és sima, értékesítési nehézségek nincsenek. Schebelle az üzemet 12 000 forintért felajánlotta a veszprémi püspöknek, ha a haszon negyed részét megtarthatja, de a szakvélemény szerint az üzem nem ér meg ennyit. /11/ A püspök erre természetesen nem vette meg a vasművet, Schebelle pedig két év múlva a kamarának ajánlotta fel megvételre üzeme felét vagy harmadát, hogy az így szerzett pénzen további bányavállalkozásokba foghasson. /12/ Schebelle az az embertípus volt, amelyet az egykoru kamarai iratok "baulustige Person"-nak, a jelenkori kohászattörténészek pedig "laikus megszallott"-nak neveznek. /13/ Feladta jövedelmező főhámormesteri hivatalt a morvaországi neustadtlí kolostori uradalomban, /14/ és minden pénzt vasérc, antimon, arany, ezüst, réz, vitriol és timóskutatásra költötte, /15/ miközben teljesen eladósodott. Beadványokkal ostromolta a selmecbányai főkamagrófi hivatalt, nem tudott kijönni a püspöki uradalmi tisztartókkal; végülis vállalkozása éppen csak vegetált. 1778-ban már örököseit mondják a kislődi vasbánya és három tulajdonsainak. /16/

1779-ben, minthogy a veszprémi püspök felmondta a bérletet, a bányaművelés és a vasolvasztás szűntelt, csak a hámorok dolgoztak. /17/ Az új vállalkozók - Franz Johann Tescheska és Wenzel Homolatsch-neve csak 1785-ben tűnik fel az iratokban, /18/ de nincs okunk hozzá azazabb termelési szünetet feltételezni. 1783 október 1-től bizonyosan ismét működött a teljes üzem, /19/ az új vállalkozók pedig a régebbiek törvényes leszármazói voltak. Wenzel Homolatsch az alapító fiának, Tescheska pedig a Homolatsch-Schebelle családba beházasodott-nak látszik.

Mind Schebelle, mind Tescheska valamennyi beadványukban a kislődi vállalkozás ragyogó perspektívát esetelték a főkamagrófi hivatalkának, miközben üzemiük hol felerészben, hol teljesen el akarták adni a kamarának. /20/ A kiküldött azakértők jelentései nem támasztják alá a vállalkozók vágyálmait. Ferdinand von Hengarten és Johann Nepomuk Liebhardt jelentése már 1766-ban rámutat azokra a nehézségekre - a vasércelőfordulások jelentéktelenségére, az erdők ki-

termelésére -, amelyek végül is a vállalkozás csődjéhez vezettek. /21/

Tacheska 1792-ben engedélyt kér a főkamagrófi hivataltól a termelés szüneteltetésére, ezzel a vállalkozás lényegében meg is szűnik. Utolsó adatunk a tönkrement Tscheskáról az, hogy 1796-ban albérletben lakik Bécsben. /22/ A három néhány főnyi munkalétszámmal, környékbeli kisemberek kezén 1817-ig működött, /23/ ennek azonban már nincs kontinuitása az eredeti üzemmél.

3. A vállalkozók és a munkások eredete. A kislődi vashámor alapítója és utódai morvaországi kistőkés vállalkozók voltak. Eredetileg Homolatsch is, Schebelle is morva kolostori birtokon volt gazdasági tisztviselő. Társadalmi állásukra jellemző, hogy Schebelle csak brünni lakosnak / Inwohner / nevezi magát, nem polgárnak, Tacheska pedig egy bécsi albérleti szobában tűnik el szemünk elől. A család - mert egy család tagjainak tekinthetjük őket - szerencsét próbálni jött Magyarországra, de végül is nem találta meg szerencsését.

Az Üzem munkásairól két névjegyzék maradt ránk, az 1766., illetve az 1774. évi szakértői jelentések mellékletei közt. /24/ Különösen az utóbbi tanulságos számunkra, mivel megjegyzi, hogy a 42 munkás majdnem kivétel nélkül a vállalkozó vérrokona vagy távolabbi atyafisága: "welche fast alle seine Bluts oder weith schichtige Freunde seynd". A nevek: Hollaun, Homolatsch, Tambo, Syß stb. valóban ugyanarra a vegyesen morva és német területre utalnak, ahonnan a vállalkozók is jöttek. Azt hiszem, nem tulzunk, ha az egész kislődi üzemi kollektívát Morvaországból betelepült kolóniának tekintjük.

Ugyancsak külföldről, minden valószínűség szerint főleg Morva és Csehországból érkezett idővel az utánpótlás is. Schebelle írja 1771-ben a főkamagrófi hivatalnak, hogy két szénégető, Reindl és Pomzar, feleségükkel és kis gyermekekkel a csehországi Zbirovból egyik üzemből a másikba vándoroltak munkát keresve, míg végre nyolc évvel ezelőtt ide érkeztek; most tavasszal pedig egy napszámos jött 4 koldus asazonnyal és 8 koldus gyerekekkel. Akad azonban olyan is, aki előrelelevelezi munkába állását, mint Jan Lonk zbirovi hármorkovács, aki azt írta Kislődre, hogy "mein eintziges Verlangen, in Ungarland mein domicilium zu nehmen"; /25/ ami azonban nem akadályozta meg őt abban, hogy néhány év múlva vissza ne térjen Csehországba. /26/

Hogy a kislődi Üzem megszűnése után mi történt a cseh-morvaországi származású kolóniával, helyben maradt-e, vagy pedig szétszóródott, egyes tagjai más hazai üzemekben próbáltak-e szerencsét, vagy vieszatértek szülőföldjükre, ennek vizsgálata további, elsősorban helytörténeti kutatási feladat.

A kislődi üzemi kolónia eredetének felderítése csupán apró mozaik darabka a dunántúli nemzetiségtörténet képéhez a XVIII. század második felében. Harminc-negyven munkásról és családjukról van szó, a mozaik akár megyei viszonylatban is elhanyagolhatónak tűnik. De ez a mozaik darabka nem egyedülálló. A II. József-kori manufaktúra tábellákban hol itt, hol ott tűnnek fel a Dunántúl erdős vidékein hamuszírfőzők és üvegghuták, amelyek munkásairól a tábellák megjegyzik, hogy idegenek, nem egyszer megmondják, hogy csehországiak. A kislődi vashámor töredékesen és szétszórva fennmaradt levéltári anyaga rávil-



légít nemzetiséggtörténetünk egy alig ismert szektorára, a cseh-morvaországi iparos és manufaktúra munkás bevándorlásra a XVIII. század második felében. Ennyiben van az üzemtörténeten és a helytörténeten túlmutató jelentősége.

### Jegyzetek

- / 1/ Schleicher Aladár : A kislődi vashémor története. Nyersvastermelés bauxitos elegyből a XVIII. században. IN : A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei 21 / 1957 / 395-411. Uő: A kislődi vashémor története. II. r. Uo. 30 / 1962 / 393-405. / A továbbiakban Schleicher 1957, ill. Schleicher 1962. / V.8. uő: Data on the history of metallurgy in Hungary. Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae 18 / 1957 / 427-431.
- / 2/ Ila Bálint - Kovacsics József : Veszprém megye helytörténeti lexikona. Budapest 1964. 385.
- / 3/ Az üzemtörténet szempontjából legfontosabb anyagot, a veszprémi püspöki levéltár gazdasági iratait 1923-ban nagyrészt ki-selejtezték. Schleicher 1957. 400.
- / 4/ Johann Matthias Korabinsky : Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn.. Preßburg 1786. 307.
- / 5/ Schleicher 1957. 399-400.
- / 6/ Ila-Kovacsics i.h.
- / 7/ Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Hofkammerarchiv. / A továbbiakban HKA. / Rote Nr. 2518. fol. 149-15. /1766. évi másolat./
- / 8/ HKA. Rote Nr. 2518. fol. 183-184.
- / 9/ HKA. Rote Nr. 2518. fol. 146-148. / 1766. évi másolat. / 1 bécsi máza = 56,0067 kg.
- /10/ Ld. a /7/ és /9/ jegyzetet. Ugyanezek másik példánya : Ústředný banský archiv, Banská Štiavnica. / A továbbiakban UBA./ HKG. Berichte. 1766 junius 6, a 7. és 8. számú melléklet.
- /11/ HKA. Rote Nr. 2518. fol. 158.
- /12/ UBA. HKG. Berichte. 1765 október 7.
- /13/ Schleicher 1962. 399. Schebelle épelmájúságában is kételkedik.
- /14/ HKA. Rote Nr. 2518. fol. 195. / Neustadt! ma Nové Město na Moravě. /
- /15/ HKA. Rote Nr. 2518. fol. 153; Rote Nr. 2519. fol. 677; Rote Nr. 2531. fol. 25, 687-705; Rote Nr. 2537. fol. 580; Rote Nr. 2544. fol. 299-301.
- /16/ Országos Levéltár, Budapest. / A továbbiakban OL;/ C. 43. Acta secundum referentes. 1780. Apponyi. No.12. Pos.9.
- /17/ Uo.
- /18/ OL. C. 63. Depart.oecon. publ. 1785. No.27. Pos. 1-6.
- /19/ UBA. HKG. 1788 : 1869.
- /20/ Pl. Technika beadványa az alsómagyarországi kerületi bányabíró-sághoz 1789 aug. 17-én. HKA. Rote Nr. 2590. fol. 302-304.

- /21/ ÚBA. HKG. Berichte. 1766 június 6. U.az : HKA. Rote Nr. 2518. fol. 167-171. A kislődi vashámorhoz tartozó egykori bányák helyét mindmáig nem sikerült megnyugtatóan azonosítani. Schleicher 1957. 402-407 egykorú források és geológiai, ill. kohászati megfontolások alapján arra a következtetésre jut, hogy a vasbányák a Csahbánya és Németbánya közötti erdőben lehettek, de esetleg nem is vasércet, hanem valamilyen bauxitos elegyet vagy bauxit-telep alján található limonit vaskérget kohósítottak, és mindenképpen urkúti mangánércet adagoltak hozzá.
- /22/ Schleicher 1962. 403.
- /23/ Schleicher 1957. 399. A mindenben pontatlan Ila-Kovacsice i.m. 385 ezerint persze " az 1820-as években szűnhetett meg ", pedig tudomása van róla, hogy az utolsó háromos utolsó szerződését 1810-ben hat évre kötötték.
- /24/ HKA. Rote Nr. 2518. fol. 191-192 /1766. május 20/, ill. Rote Nr. 2531. fol. 687-705. / 1773 május 20/ ; u.ezek ÚBA. HKG. Berichte. 1766 június 6, ill. 1774 május 30 alatt is.
- /25/ ÚBA. HKG. Berichte. 1771 november 18.
- /26/ ÚBA. HKG. Sess.prot. 1775 : 1241.

Gusztáv HECKENAST :

Das Eisenhammerwerk in Kislőd

Das Eisenhammerwerk in Kislőd, im Bezirk Veszprém, wurde von Johann Carl Homolatsch, dem Kleinkapitalisten und Unternehmer aus Mähren, im Jahre 1756 gegründet; der dazu gehörende Hochofen wurde in den Jahren 1760-1762 gebaut. Das Werk hörte nach der Erschöpfung des Eisenerzvorkommens in der Nähe im Jahre 1792 zu produzieren auf. Sein Hochofen war aber bis 1817 in Betrieb. Die Arbeiter des Werkes waren Ansiedler aus Mähren, größtenteils aus verwandten Familien; auch der Nachwuchs der Arbeiter wurde aus Böhmen-Mähren gesichert.



Kisasszonyd Éva :

Tolna megye nemzetiségi viszonyai a XVIII. században és a XIX. század első felében

A XVIII. század első felében az elpusztult magyar falvak benépesítése sorsdöntően határozta meg népünk történelmének további alakulását. Sikerül-e Habsburg politikának az idegen telepésekkel a török uralom alól felszabadított hatalmas terület nemzetiségi képét megváltoztatni, vagy lesz a magyarságban annyi erő, hogy nemzeti létét továbbra is fenntartsa ezen a vidéken? Tolna megyében ez a kérdés a XVIII. század közepéig lényegében eldőlt.

A török hódoltság végén és a felszabadítást követő években a megyében az elpusztult magyar őslakosság helyére magyarányu rác betelepülés történt. Az első összeírások adatai szerint a megye lakossága többségében rác volt. /1/ A Rákóczi szabadságharc következtében azonban a rákok elhagyták ezt a vidéket, és a Dráván túlra húzódtak. Az 1720-as évektől ismét megfigyelhető, hogy a délszláv népelemek kezdenek visszaáramlani, de a rácság Tolna megyében már jelentőségre nem tett szert. A szekszárdi és a bátai apát egy helyre telepítette össze az itt élő rákokat, így alakult ki Grábóc, Alsónána, Szálka lakossága. /2/ Töredékek maradtak még néhány mezővárosban : Dunaföldvár, Pakson.

A Rákóczi szabadságharcot követő bákés időszakban a harcok elől rejtőzködő megmaradt magyar őslakosok visszatértek községeikbe. A hátrétegekből kitűnik, hogy ezek az emberek szívesen ragaszkodtak régi településeikhez. Veszedelem közeledtével az említett faluhelyet elhagyták, de ennek elmúltával ismét visszatértek a községbe. /3/ Elsősorban a Duna-menti ártéri erdők nyújtottak a magyarságnak menedéket. Különösen a Sárköz őrizte meg az őslakosokat, illetve utódaikat. A Duna-mentén, a megye keleti részén alakultak ki olyan községek, amelyek szintiszta magyar települések voltak. Ilyen községek pl. Bölcseke, Madocsa, Gerjen, Dunaszentgyörgy, Fadd. /4/

A királyi Magyarország területéről és a szomszédos megyékből is megindult a magyarság áramlása a pusztán maradt vidék benépesítésére. Ezek az emberek a kedvezőbb körülményeket keresték, mivel a telepések helyzete lényegében jobb volt, mint az örökös jobbágyoké. Vpítak, akik a vallási üldöztetés miatt menekültek erre a vidékre. A szabad magyar végvári katonák is sokszor választották az itteni letelepedést, új életlehetőséget keresve. Tolna megyében ezek a magyar népelemek elsősorban az Esterházy nagybirtok községeibe telepedtek le, úgy tűnik, hogy éppen a magyarányu német betelepítés ellensúlyozására. Így a megye nyugati részén is kialakult egy egységesnek mondható magyar lakosú terület. /5/

Tolna megyében a keleti és nyugati magyar helységek közé beáramlva jött létre a Völgysegi járás. Itt elsősorban az új birtokos, idegen származású, Habsburg hű császári tisztek magyarányu telepítése nyomán alakult ki egy zárt német tömb. Különösen az apar-hőgyeési uradalom tulajdonosának, gróf Mercynek, a délvidéki telepítések főintézőjének kezdeményezésére népesült be ez a terület 1722-1724 között. /6/ A környező kisebb birtokos nemek telepesei is nagyrészt a Mercy által Tolna megyébe irányított emberekből kerültek ki, akiket kedvezőbb ígéretekkel el lehetett csábítani. A németek magyarányu cso-

portos betelepítése tulajdonképpen a megyében 1767-ig befejeződött. Kivételt csak két község képezett : Dunakömlőd és Nemetkér, amely a II. József féle telepítési akció következtében 1785-ben jött létre. /7/ Ez a megállapítás természetesen nem jelenti azt, hogy a század folyamán nem jöttek egyénként is telepesek, sőt 1784-86-ban egyes községek még kaptak csoportos utánpótlást a német birodalomból is. /8/ Ez azonban már nem befolyásolta alapvetően a kialakult nemzeti-ségi képet. Az erőteljes német betelepítés ellenére a megyében a magyarság került túlsúlyba. A Lexicon locorum adatai szerint 1773-ban a megyében létező 103 helység közül 52 magyar, 46 német, 1 szlovák, 1 szerb, 1 magyar-német, 1 magyar-szlovák, és 1 német-szlovák település volt. /9/

A XVIII. század folyamán a magyar és német lakosság közötti viszonyfelsősorban a gazdasági helyzet határozta meg. A telepítések során a németek nagyobb kedvezményeket kaptak, mint a magyarok. A Habsburgoknak a Rákóczi szabadságharc utáni céltudatos politikájának megnyilvánulása volt, hogy a külföldről települteknek 6 évi állami adókedvezményt nyújtottak, míg a magyaroknak csak 3 évet. A földesur és a vármegye is szívesen fogadta a német telepeseket, mert a pusztán maradt falvak minél gyorsabb benépesítése volt a közös cél. A magyar parasztságot pedig féken lehetett tartani azzal, hogy a német tartományokból korlátlanul tudtak telepeseket szerezni. Az 1766-os ozorai jobbágylázadáskor a nótárius azzal próbálta a magyar jobbágyokat lecsillapítani, hogy munkamegtagadás esetén lesz elegendő német, aki a helyükre jön. /10/ Az urbérrendezést megelőző heves parasztmozgalmak Tolna megyében csak a magyar lakosú községekre terjedtek ki. Megpróbálták ugyan a sváb helységeket is mozgósítani, de ez a fenyegetés és agitáció ellenére sem sikerült. A szakályiak például felgyújtással fenyegették meg a német községeket, de így sem értek el eredményt. /11/ Az Ozorán lévő német származású Toczlér Ferenc azzal utasította el a csatlakozást, hogy ő miért tartana a községgel, amikor ő az uraság szárnya alatt lakozik. /12/ A magyar jobbágyok nem bocsátották meg a németeknek, hogy az uradalomhoz húztak. Vörös Ferenc, a felkelés egyik vezetője kijelentette: " Megvertük a tiszteket, most verjük meg a bírót és az esküdteket, azután pedig kereszük fel a németeket és öljük meg őket, hogy egy szál se maradjon belőlük Ozorán. " /13/ A német telepesek ekkori viselkedése tulajdonképpen a Habsburgok politikáját igazolta : fékezte a " rebellis magyar vért ". Ez mind a földesurnak, mint a vármegyének, mind az államnak érdeke volt.

Az 1790-es évektől, II. József németesítő politikájának hatására a vármegye viszonya a telepesekhez megváltozott. A megye nemzeti érzésektől áthatott nemessége, hogy a Habsburgok politikájának gátat vessen, fokozatosan megpróbálta a német községek lakosságát magyarosítani. Különösen a magyar nyelv elterjesztését szorgalmazta, nagy hangsúlyt helyezve az iskolai oktatásra. A XVIII. század utolsó éveiben több beadvány is érkezett a Vármegyéhez arról, hogy törhetetlen, mennyire nem ismerik a német községekben a magyar nyelvet. Vitéz Imre tanfelügyelő például 1798-ban a megyét járva leírta : " külföldön gondoltam lenni magamat, midőn Bonyhádon, Varasdón, Tevelen, Hőgyészen keresztül utaztam ". Szomorúan vette tudomásul, hogy a megyében a német községekben egy-két kivétellel nem oktatják a magyar nyelvet, sőt a tanítók sem ismerik. Ezért Vitéz Imre sürgette a magyar nyelvű iskolák számának növelését, a jó anyanyelvi oktatás megvalósítását és a falusi tanítók színvonalának emelését. /14/

A vármegye 1806-ban tervezetet dolgozott ki a magyar nyelv ol-

terjesztésére. 1807-től a hivatali életben meghonosították a magyar-nyelvűséget, a megyegyűlések jegyzőkönyvei is ettől kezdve magyarok. Az 1808. április 5-i közgyűlésen elrendelték, a notáriusok a német községekben magyarul iktassanak, hogy " ez által a német helységek is megmagyarosodván a magyar nyelv az ország törvénye szerint közönségessé tétessen. " /15/

Milyen volt Tolna megyében a lakosság pontos nemzetiségi megoszlása ? 1820-ban 194.682 fő élt itt. Ebből magyar nemzetiségű 106.276, német 79.580, rác 4.113, szlovák 870, zsidó 3.853. Ez a lakosság négy járás területén oszlott el. A földvári járásban 51.176 magyar, és 14.333 német élt. A simontornyaiban 13.586 magyar és 22.043 német. A völgyeségi járásban 4.720 magyar és 39.939 német, tehát itt élt a legtöbb sváb telepés. A dombóvári járásban a magyarok voltak abszolút többségben, 36.794-en éltek itt, míg a németek 3.265-en voltak. /16/

1828-ban 43 magyar, 40 német és 30 vegyes község található a megye területén. Mi volt a helyzet a német, illetve a vegyes nemzetiségű helységekben ? Mennyire volt ismert és elterjedt a magyar nyelv, és a lakosok mennyire ápolták nemzetiségi hagyományait ? Ezekre a kérdésekre szeretnék válaszolni Egyed Antal adatai alapján. /17/ Egyed, aki a magyar szociográfia egyik megalapítójának tekinthető, nagyszabású feldolgozást tervezett Tolna megyéről. Ezért 1829-ben 22 kérdéscsoportból álló kérdőívet küldött azét a községeknek, hogy különböző szempontok szerint feltérképezze a megyét. A mi témánk szempontjából a következő kérdéseket emelem ki : A helységet milyen nemzet lakja ? Kevert-e ? S melyik van nagyobb számmal ? Melyik nevelkedik, melyik fogy ? Ha németek, értik-e a magyar nyelvet ? /18/

A felmérés sajnos nem teljes, mert az Esterházy uradalom területén lévő községeknek a válaszait eddig még nem tudtuk felkutatni. Ez azonban a német települések helyzetéről alkotott képet lényegesen nem befolyásolja, ugyanis az említett területen igen kevés német élt.

Az Egyed-féle összeírás meglévő anyaga 61 község adatait tartalmazza. /19/ A 61 község közül 14 magyar, 27 német, és 20 vegyes lakosú helység.

Nemzetiségi megoszlás szerint a 20 vegyes lakosú község a következő volt : 14-ben magyarok és németek éltek / Bonyhád, Győre, Hant, Kisevke, Máza, Nagyszékely, Németkér, Paks, Simontornya, Szekszárd, Tevel, Tolna, Váralja, Zomba /. Egyben, Medinán magyarok és rácok. Háromban, Alsónánán, Grábócon és Szálkán németek és rácok. Kettőben, Bétaszéken és Dunaföldváron magyarok-németek és rácok. Minden helységben a rácok jól beszéltek magyarul és mentalitásukban, szokásaikban a magyarokhoz hasonlítottak. Grábóc például így válaszolt a feltejt kérdésre : " A rácoknak pedig viseletjük magyaros, a hazai nyelvet is értik és beszélnek. " /20/ Szálkáról a következő felelet érkezett : " A rácok pedig mindnyájan magyarosan viselik magukat, és a magyar nyelvet értik és beszélnek ". /21/ A válaszok szerint a rác lakosság fogy.

A 19 magyar-német vegyes lakosú községben a németek 3 helyen egyáltalán nem beszéltek magyarul. /22/ Űtben kevesen, tizenegyben pedig jól beszéltek a magyar nyelvet. A 11 helység közül öt nagyobb mezőváros : Dunaföldvár, Paks, Simontornya, Szekszárd, Tolna, ahol a lakosok gyakran érintkeztek egymással, és az asszimiláció megindult. Szekszárdon a németek már " úgy megmagyarosodtak, hogy 10 lakoson kívül a magyar nyelvet mindannyian beszélnek. " /23/ Ez persze



nem jelentette a teljes beolvadást, mert életvitelben és felfogásban a német lakosság Szekszárdon még nagyon sokáig elkülönült a magyaroktól. Dunaföldváról a következő felelet érkezett : A németek " hazánknak több részeiről úgy szálinkóztak ide, és így különbféle természetek és színűek is, de ezek majd mind tudnak magyarul ". /24/

A 27 homogén német lakosu községben tizenkét helyen egyáltalán nem beszéltek és értették a magyar nyelvet, /25/ 11-ben kevesen, egyben igen / 3 község nem felelt a kérdésre /. Az igenlő válasz Keszőhidegkutról érkezett : " A honyi nyelvet nagyobb része érti, és sokan tisztán is beszélnek. Gyermekeik pedig az iskolában tanulnak magyarul olvasni és írni ". /26/ A kistormásiak válasza érdekes kezdeményezésről adott hírt : " A honyi nyelvet nem tudják, hanem a fiakat már többen is taníttatják, a magyar helységekre kiadják. " /27/ Általában az figyelhető meg azokban a községekben, ahol kevesen beszélnek a magyar nyelvet, hogy vagy a férfiak ismerik, és az asszonyok nem, vagy a fiatalok beszélnek, és az idősek nem. /28/

A beérkezett válaszok szerint a vegyes lakosu községekben a németek száma növekszik. Egyes helységek jegyzői aggódva figyelték a németek szaporodását. Győrben a következőket írták : " a magyarok ugyan még most nagyobb számmal vagnak, mint a németek, de ha úgy foly több esztendőig a németek szaporodása, mint most, tehát 10 esztendő alatt egész helység németté válik. " /29/ Hantról a következő érdekes válasz érkezett : " A németek szaporodnak, a magyarok pedig fogynak, valamint közönségesen lenni szokott, a noha fájdalmas és szígyen megvallani, de ahová a nyughatatlan német faj magát bé helyezheti a magyar közé, idővel a lomha magyart szűlőtte földjéről kimarja. " /30/ Nagyszékelyről is az a válasz érkezett : " A németek pedig számosabban lévén napról napra nevelkednek, a magyarok pedig szemléltomást fogynak. " /31/

Az Egyed-féle összeírás adatai szerint a németek mindenhol megőrizték nemzeti viseletüket és szokásaikat, kivéve a nagyobb mezővárosokat. Elsősorban az öltözködésük volt jellegzetes, de táplálkozásuk, mulatságuk is eltért a magyarokétól. /32/

Tolna vármegye közgyűlése 1831. november 21-én a magyar nyelv elterjesztésére és a további németesítés megakadályozására tervezetet fogadott el. Elrendelték, hogy a tanítási nyelv mindenütt magyar legyen. Kimondták, hogy tanítók csak magyarul tudók lehetnek. A helységek jegyzőinek, előljáróinak, templomszolgáinak, a céhek vezetőinek kötelezővé tették a magyar nyelv ismeretét. Akik még nem tudtak magyarul, azoknak haladékos nyújtottak, türelmi időt, ami alatt a nyelvet megtanulhatták.

A németiség nemzeti viseletének megszüntetésére is történt intézkedés : " az iskolában járó gyermekek ama ruhanéműt, mely a megyének több helységében a nemzeti különböztetést mintegy képezi és fenntartja, tudniillik a rövid nadrágot és gypju harisnyát okvetlen letegyék, és az iskolára, mint közintézetekre fennforgó tekintetnek e részben is eleget tévén a nemzethez, melynek tagjaivá neveltetnek, minél korábban és teljesebben csatolják magokat ". /33/

Felmerül a kérdés, mi volt az eredménye a vármegye magyarosító tevékenységének ?

Az alispán a következőket írta 1846-ban az éves jelentésében: " Nemzetisedés tekintetében a buzgalom általjános, és a növekvő eredmények nemcsak a közindulás szülte erkölcsi kényszerülésnek, hanem a megyebéli különböző népfajoknál magyar nemzetiség iránt terjedő rokonszenvnek is tulajdonítható. " /34/

Ezek a " növekvő eredmények " azonban valóban csak a magyar nemzet iránti rokonszenvet fokozták. Ugyanis korszakunk végére a nemzetiségi arány nem változik. 1846-ban a megyében élő 197.381 lakos 7/12 részben magyar, 4/12 részben német, és 1/12 részben rác, szlovák és zsidó volt. Az alispáni jelentés iskolai kimutatása szerint a megyében létező 195 tanoda közül a megjegyzés rovatban Mőzsnél, Tolnánál, Várdombnál, Grábócnál, Kakasdnál, Alsónánánál és Szálkánál, tehát hét helyen áll az a megjegyzés, hogy " magyarosodnak ", illetve " nemzetiségi tekintetben jó ". Egy helységnél jegyzi meg, hogy " nem magyarosodnak. " Két helységben, Belacon és Ladományban " csak németül tanulnak ". Az alispán nyomatékosan hangsúlyozta jelentésében : " Legtöbb gond fordítandó " a magyar nyelv elterjesztése szempontjából " az ágostai hitvallású megyebéli 32 közönségre, melyek közül csak 5 magyar ajkú, 4 némettel vegyes magyar, 22 német, és 1 tót létezik. " Megjegyzi még a jelentésében az alispán, hogy " Akadályoztatja a nemzetiséget a szükséges eszközök hiánya, miután a szülők tanodái, és ezek közt magyar könyveket vagyontalanság miatt meg nem szerezhetik. " /35/

Megállapíthatjuk összegezve, hogy lényegében Tolna megyében a magyarosító törekvéseket a német lakosság passzívan fogadta. A vármegye nemességének magyarosító politikája sehol nem öltött erőszakos formát. Nincs tudomásunk róla, hogy bármelyik község különösebben tiltakozott volna a magyar nyelv terjesztése és hivatalossá tétele ellen. Legfőbb bizonyítéka, hogy a magyarosítás nem volt erőszakos az : a németiség 1848-ban nem támadta hátba a magyarságot, hanem ekkor is lényegében passzívan viselkedett.

Tolna megyében a németiség száma változatlanul fennmaradt. Egyed Antal 1828-as adata szerint a megyében 79.580 német volt. Az 1941-es népszámlálás alkalmával 71.917-en vallották magukat német anyanyelvűnek. Nem vált valóra a községi jegyzők 1829. évi jóslata : az, hogy a német nemzet nevelkedik, a magyar pedig fogy. Ugyanis 1828-ban 106.276 magyar élt itt, 1941-ben pedig 199.249-en vallották magukat magyar anyanyelvűnek. /36/

### Jegyzetek

- /1/ Az első pontosabb adatokat az 1696-ban készített nagy országos összeírásból kapjuk. Ekkor már fele-fele volt a rác és magyar lakosság aránya. Tolna megyében az összeírás szerint 488 magyar és 459 rác család élt. Lásd : Holub József : Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686-1703-ig. Tanulmányok Tolna megye történetéből V. Szekszárd, 1974. V.21.
- /2/ Az ösztetelepítéseknek az volt a legfőbb oka, hogy a különböző nemzetiségű és vallású emberek nem fértek meg együtt. A bátaszéki szerbeket Jány apát azért telepítette el, mert nem fértek össze a német telepésekkel. Lásd : Herman Egyed : A bátaszéki németek és népdalaik. Budapest, 1929. 16-17.  
A telepítések során a földesurak általában gondosan ügyeltek

arra, hogy egy helységben csak egy nemzetségszerű és felekezeti emberek telapedjenek le.

- /3/ Igen érdekesen elemzi ujabban Takács Lajos : Egy irtásfalu földművelése /Budapest, 1976. / című munkájában Várang lakosságának gazdaszkodását az eredeti községhez. Igen sok adatot idéz a határperекből arra, hogy ha a népesség a veszedelem elől el is futott, általában környező helységekben rejtőzködött, és visszajárt földjeit megművelni. Takács Lajos írja a következőket : " Ha a régi falu - hagyományos rendjével - nem is, de lakóinak egy része átvészelte a török időköt és a felszabadító harcokat, és amikor módja nyílt, újra régi földjére költözött. S, hogy a kuruc háborúk bizonytalansága újra menekülésre készítette őket, utána újra csak próbáltak visszatalálni, míg csak teljesen el nem veszték az egyes falvak közötti bolyongásban, és meg nem állapodtak valamely nyugodtasabbnak ígérkező helyen. Az a szívszűrés igyekezet azonban, ahogy újra és újra vissza akartak jönni, a életüket újra folytatni, nemcsak tiszteletet érdemlő, hanem a régi lakosok jogainak érvényesítésére is utal, kik nem akarták azt veszni hagyni, a ezzel végleg elhagyni régi földjeiket". I.m. 22-23.
- /4/ Bölcske lakói például veszedelem idején Madocsán huzódtak meg. Lásd : Andrásfalvy Bertalan : Duna mente népének ártéri gazdaszkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezésig. Tanulmányok Tolna megye történetéből VII, Szekszárd, 1975. VII. 58.
- /5/ Az Esterházy birtok területén egyedül Páriban volt német lakosság, akik közül többen később áttelepültek Kurdra és Kocsolára. Weidlein János : A tolnamegyei német telepítések. Kiadja Tolna vármegye közönsége 1937. 35-36.
- /6/ Mercy telepítéseiről részletesen ír Weidlein idézett munkájában.
- /7/ Dunakömlőd és Némethér telepítését részletesen feldolgozta Schilling Rogér : Dunakömlőd és Némethér telepítés-, népiség-, és nyelvtörténete című munkájában Budapest, 1933.
- /8/ Szekszárd, Grábóc, Mőzs, Nagyszékely, Bonyhád, Kéty, Mórág, Majos, Kalaznő és Győnk kapott 1784-től 1786-ig utánpótlást a német birodalomból. Weidlein i.m. 40.
- /9/ Muzenai Lászlóné : A soknemzetiségű Dunántul kialakulása 1686-1773. A Dunántul településtörténete I. 1686-1768.
- /10/ Hadnagy Albert : Tanulmányok Tolna megye parasztságának XVIII. századi történetéből. " Sárköz " Babits Mihály Irodalmi Társaság folyóirata, Szekszárd, 1955. III-IV. 35.
- /11/ Hadnagy Albert : A szakályi jobbágysok küzdelme a földesuri hatalom ellen 1766. Muzemi Évkönyv 1961. Ozora, 1961. 27.
- /12/ Hadnagy Albert : Tanulmányok Tolna megye parasztságának XVIII. századi történetéből, i.m. 35.
- /13/ Uo.
- /14/ Tolna megyei Levéltár / a továbbiakban TmL / Közgyűlési iratok 374/1798.
- /15/ TmL Közgyűlési jegyzőkönyv 1808. április 5.
- /16/ Egyed Antal : Nemes Tolna vármegyének Topographiai leírása. Tudományos Gyűjtemény 1828. VI. kötet 53.



- /17/ Egyed Antal 1779-1862. Életéről lásd. : Csányi László : Egyed Antal tragédiája, Csányi László : Vörösmarty szerelmei c. könyv, Szekszárd, 1976.
- /18/ Egyed tervezett feldolgozása ismeretlen okok miatt nem készült el. Részfeldolgozások jelentek ugyan meg a Tudományos Gyűjteményben, de a teljes anyag feldolgozása nem történt meg. A kérdésekre adott közszégi válaszokat a Tolna megyei Levéltár őrzi Egyed-féle összeírás név alatt. / A továbbiakban E.ö./
- /19/ A következő községek feleletei vannak meg : Agárd, Alsónána, Alsónyék, Apar, Bata, Bataaszék, Belac, Bikács, Bonyhád, Bölcske, Cíkó, Dece, Dunaföldvár, Dunakömlőd, Dunaszentgyörgy, Fadd, Gerjen, Grábóc, Győre, Györköny, Hant, Harc, Hidegkut, Izmény, Kajdacs, Kakaad, Kalaznó, Káty, Kiadorog, Kismányok, Kistormás, Kisvejke, Ladomány, Lengyel, Madocsa, Majos, Máza, Medina, Mőcsény, Mucsfa, Mucsi, Murga, Nagymányok, Nagyszékely, Nagyvejke, Németskér, Őcsény, Paks, Pálfa, Sárpilis, Simontornya, Szálka, Szekszárd, Tevel, Tolna, Varasd, Varsád, Váralja, Várdomb, Závod, Zomba.
- /20/ TmL E.ö.18.
- /21/ TmL E.ö. 49.
- /22/ Bataaszék, Hant, Tevel. TmL. E.ö. 6., 4., 50.
- /23/ TmL E.ö. 49/A.
- /24/ TmL E.ö. 13.
- /25/ Káty, Kiadorog, Kismányok, Kistormás, Lengyel, Mőcsény, Murga, Nagymányok, Nagyvejke, Varasd, Varsád, Závod. TmL. E.ö. 27., 28., 29., 30., 32., 37., 40., 41., 4., 52., 53., 57.
- /26/ TmL E.ö. 22.
- /27/ TmL E.ö. 30.
- /28/ Bikács pl. azt a választ adta : " a férfiak valamennyien beszélnek magyarul, az asszonyok közül kevesen. " TmL. E.ö. 7.
- /29/ TmL E.ö. 19.
- /30/ TmL. E.ö. 4.
- /31/ TmL. E.ö. 42.
- /32/ A néprajzosok számára igen sok adatot nyújt az összeírás, ugyanis az egyes vidékek öltözködését és szokásait részletezi.
- /33/ TmL Közgyűlési jegyzőkönyv 1831. november 21.
- /34/ TmL Tolna vármegye alispánjának évi jelentése a megye 1846-dik évbéli állapotjáról, Szekszárdon nyomtatta Perger Sándor.
- /35/ Uo.
- /36/ Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok. KSH. Bp. 1947.

Éva KISSASSZONDY :

Die Nationalitätenverhältnisse im 18. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts im Bezirk Tolna

Im Bezirk Tolna entschied sich bis Mitte des 18. Jahrhunderts im wesentlichen, daß das ungarische Volkstum trotz der großangelegten deutschen Ansiedlungen das Übergewicht erlangte. Zwischen die östlichen und westlichen Teile des Bezirke, wo die ungarische Bevölkerung lebte, keilte sich der Kreis Völgyeség ein, dessen Bewohner die in einem geschlossenen Block lebenden Deutschen waren. In der Zeit der großen Bauernbewegungen vor der Regelung des Frondienstes blieben die schwäbischen Ansiedler passiv, da sie in einer günstigeren wirtschaftlichen Lage als die ungarischen Einwohner waren.

Infolge der Germanisierungspolitik von Josef II. versuchte der national gesinnte Adel des Bezirke, die deutschen Gemeinden zu magyarisieren. Besonders die Verbreitung der ungarischen Sprache wurde gefordert, bei großer Betonung des Schulunterrichts.

Die Zusammensetzung der Nationalitäten im Bezirk war im Jahre 1828 folgende : Insgesamt lebten hier 194 682 Einwohner; unter ihnen waren 106 276 Ungarn, 79 580 Deutsche, 4 113 Raitzen und 4 723 aus anderen Nationalitäten. Im Bezirksarchiv von Tolna wird eine aus 22 Gruppen von Fragen bestehende Erhebung von Antal Egyed, einem der Bahnbrecher der ungarischen Soziologie, aufbewahrt, die einen Überblick ermöglicht, wieweit das Deutschtum im Bezirk die ungarische Sprache kannte, welche Volkstracht und Gebräuche es hatte.

Trotz der Magyarisierungsbestrebungen des Adels im Bezirk, die nirgends eine gewaltsame Form hatten, kann festgestellt werden, daß das Deutschtum in dieser Zeitperiode seine geschlossene nationale Einheit aufbewahrte. Diese Tatsache wird auch durch die Meldung des Vizegespans im Jahre 1846 unterstützt, die sich die Aufgabe stellte, die ungarische Sprache weiter zu verbreiten.

Kiss Géza :

A magyar nyelv államnyelvvé nyilvánításáért folyó harc kutatásának problémái a sok nemzetiségű Baranyában

Témámat azért választottam, mert a nyelvi kérdéssel foglalkozó gazdag iradalmat és forrásokat lapozgatva gyakran van hiányérzetem. Ennek mindennek előtt az az oka, hogy e kiadványok a központi szervek irataira támaszkodva, a mozgalom országos hátteréről, a vidékről csak szórványos tájékoztatást adnak. / Szekfű Gyula ismert iratkiadásában pl. Baranya követeiről, e követek állásfoglalásairól és az érdekelt baranyai intézményekről alig van több szó 30 sornál. / Sajnos lehetőségünk akkor sem javul, ha a kortársai, vagy a későbbi helyi feldolgozásokat fogjuk vallasztára.

A fentiek miatt gondoljuk, hogy nem volt hiábavaló átvizsgálni a sok nemzetiségű Baranya iratanyagát, hogy mintegy alulról kiérkeeljük meg összegezni a nyelv ügyében tett helyi lépéseket, nem feledkezve meg arról a társadalmi háttérrel sem, amely nálunk is mindig meghatározta a megyegyűlések levegőjét, állásfoglalásait.

Nem könnyű a helyi uralkodó körök érdekeltségének lehető pontos behatárolása, mert itt csak minimális segítséget adhatnak az országos, vagy a regionális analógiák. Ami ugyanis járható ut, pl. az erős középnemesi rétegekkel rendelkező Somogyban, Tolnában, az járhatatlan Baranyában, ahol a magyarság a XIX. század elejére elvesztette többségét, ahol az arisztokrácia jó része is idegen, a liberális nemesség politikailag aktív rétege 15-20 családból áll, nincsenek közép és kienemesi tömegek, Pécs és Mohács pedig, ahol a nemesi mozgalom polgári szövetségeit kellene keresnünk, háromnyelvű város.

#### A baranyai nyelvmozgalom kezdetei

A gyökereket keresve Baranyában is az 1790 tavaszán tartott megyegyűléstől kell kiindulnunk, amikor a még latinul vitatkozó képviselők előtt Nunkovits György lelkes magyar nyelvű beszédet mond. /1/ Nunkovits azonban első sorban mecénási tevékenységével érdemelte ki a " Patriota Hazafiui nevezetet ". /2/ Amikor pl. 1789 szeptemberében A Hadi és más nevezetes történetek c. bécsi lap 20 aranyat tűzött ki magyar nyelvtanító könyv kidolgozására, Nunkovits ezt az összeget 50 forintra egészítette ki. Ennek a pályázatnak az anyagából készült el azután 1795-re a Debreceni Grammatika. Kevesen tudják, hogy voltak magyar nyelvű versei, sőt elkészítette a Henricus első négy könyvének fordítását is, /3/ mert Juronits kanonok információja szerint "... a boldogultnak írásai Koller prépost urnak mentek keresztül kezein, aki igen skrupulusos lévén, könnyen... elrekkenthette. " /4/

Egy évvel Nunkovits halála után Szenthe Pál mohácsi prédikátor " A Nemzet javára, született nyelvének előmozdítására, leendő kispallérozására " elkészíti Magyar Oskoláját, amely " A magyar nyelv természetének fundamentumát felfedezvén a magyart magyarul tanítja. "



A lelkes mozgalom indulásának pillanatában azonban váratlan képpel fogad a baranyai valóság. A baranyai nyelvmozgalomra vonatkozó első hírekkel egyidejűleg ugyanis a kárvények tömegével ostromolják a Dráva menti jobbágyok az uradalmakat. A belőlük némi önkénnyel összeválogatott sorok az itt bekövetkező katasztrófa első hírnökei. Figyeljük csak meg, mint vezet el az élet rettenetes összetorlódása a halál küszöbéig...

Besencze 1800 :

" Az atyám az ö testvéreivel már négy gazdákra szaporodott a feneklett meg az Atyai Örökségben és négy házzal vagynak egy udvarban.."

Vajszló 1801 :

" Ház Hellyem olly szűk, melyben nemhogy teak valami kis Veteményes Kertet kerithetnék, sőt aminémű Őlatska egy pár Sörtvéssáknak s holmi baromfiaknak szükséges volna... nem tudom felállítani..."

Vajszló 1811 :

" Minékünk teak egy fertály sessionk vagyon a mellett számos Gyermekekkel az Ur Isten meg látogatott bennünket... " Ime az áldásból teherré váló gyermek első megfogalmazása, " szűkölködő vajszló jobbágyok " kárvényében. - Egy évtized múlva Bayer Márton már észreveszi, hogy Baranya népeinek szaporodási aránya a magyarság rovására eltolódott. Erről írja majd Fényes, hogy "... a magyar népesség csekély szaporodása nyilván tanúsítja, hogy a státus gépelyének egy része romladozó állapotú, a' igazításra vár. " - Strézsay János táblabíró viszont egy év múlva azt jegyzi meg, hogy bár a baranyai nép "... öt különös nemzethez tartozik, közötté mindazáltal semmi ezembetűnő nemzeti vagy vallásbéli üldözése nem uralkodik. "

Igy keveredett a magyarosító álom és a valóság a reformorezágygyűlések előestéjén Baranyában.

#### A baranyai nyelvmozgalom a reformorezágygyűlések idején

A huazas évek derekától a Pécsert tartott megyegyűlés lesz a nyelvmozgalom baranyai központja és itt élnek társadalmi munkásai is. Két kortársnál az alábbi elgondolkodtató képet találjuk Pécs társadalmáról. Jankó János azt írja, hogy Pécs "... lakossai a' papaságon kívül a 'Nemesek, Polgárok és napszámások, vagyis parasztok". A polgárság számarányát Jankó igen jelentősnek tartja, de éppen ezekről írja majd Strézsay János, hogy "... egy kettőt kivéven mivhelyeket csak.... mellékes időöltésnek tekintik és megavulván abban, amit mint vándorló legények tanultak, minden mivbéli pallározódástól vissza rettegnek. " Jankó meg arra figyel, hogy "... kevés Nemzet és Hazaszeretet vagyon a pécsi lakosokban ", majd leírja a következő mondatot, amely visszavet bennünket a baranyai nyelvmozgalom világába : " Bizzuk a templomokat a papokra s mi - Catholicusok és nem Catholicusok-köz hazánk boldogítására... és elhagyatott nyelvünk elősegítésére... egy erővel törekedjünk. " /5/ Mindez telán sejteti, hogy a baranyai mozgalom korai időszakának képviselői között polgárt nem találhatunk, csak néhány művelt nembest és különböző felekezetű papot. /6/

Közben összeült már az első reformorezágygyűlés és a rendek által elkészített Feliratban megfogalmazódott a kívánság : "... a Nemzeti nyelv az ötet minden jussal illető helyét ... már valahára Hazájában nyerje el. " /7/

A megnyitás napjának egyik fontos szereplője volt br Szepeszy Ignác, akkor még erdélyi püspök. Szepeszy, miután szeptember 14-én a mágnások részéről köszöntötte az országgyűlést az alábbi szavakat mondta : " Egy Istenünk van, egy Hazánk, egy Conetitutionk ; egy lélek igazgassa tehát gyülekezetünket, mely az egyetértés lelkes. " /8/

A baranyai követek pontosan tudósítják a megyét az eseményekről, de nem sok örömük lett belőle, mert a megye egyik levelében így válaszolt : " Okt. 1-ső napján költ, Deák nyelven írott hivatalos levelekben tudósítottak minket, tudományul vévén azokat kívánnuk, hogy Tisztelt Uraságok jövőndőre Hozzánk küldendő hivatalos leveleiket egyedül csak Honni nyelven intézzék el. " /9/ A követek válaszelevelükben önkritikát gyakorolva azt írják, hogy "... már most a Tettes Vgye Rendeléséhez fogjuk magunkat alkalmaztattani. " /10/ E dorgálásban szerepe lehetett Somogy megye átíratának is, amelyben kéri, hogy " Országos követjek ...Semmit ne tegyen, melyből valamely módon a' Hazának Sérélme következhetnék." /11/

Az országgyűlésen a következő évben ismét szerephez jut Szepeszy püspök, amikor a két tábla országos vegyes bizottságának nevében 1826. április 17.-én benyújtja a magyar nyelv tanítása útján való terjesztéséről szóló javaslatát. E javaslat lényege az volt, hogy az ország minden nyelvén kell magyar nyelvtant készíteni a azt a vármegyék között kiosztani. A javaslat legfontosabbnak a magyarul tudó tanítók képzését tekintti a ezért Szombathelyen, Komáromban, Szegeden és Miskolcon tanítóképzőt kíván felállítani, három-három tanárral. A nyelvtérjesztés költségeit önkéntes adakozásból kívánják biztosítani. Ha a tervezett 110 ezer forint összejönne, akkor ennek kamataiból nyelvtérjesztő társaságot kell felállítani a nádor elnöksége alatt. /12/ A szoros ellenőrzés mellett történő, kényszerítés nélküli nyelvtérjesztés nem valósult meg, hanem a megyék a helyi erőviszonyoknak megfelelően realizálták ezt a koncepciót.

Ebben az évben szólal meg először a dunántúli írók ortologus irányzatával egyetértő Tobi Antal aiklósi könyvkereskedő is, aki Baranyai szótárában azt írja, hogy " Ha a Haza minden környékeiből az ott szokásbeli... szavak felszedését a Tudományos Gyűjteménnyel a Magyar Nyelvet szerető hazafiak közlenék : reményelhetnének rövid idő alatt olly Szó-tárt, mely akárminémű kifejezésekre elégséges volna. " Ezen a nyomon járt Jeremiás Sámuel Baranyai szótárpótléka is. /13/

De térjünk vissza ismét a megyéhez, ahol a követek éppen átveszik az 1830. évi országgyűlésre szóló utasításait a benne a számunkra kedves sort : " Követ Urak többi társakkal egybevetett vállakkal eszközöljék, hogy... a Magyar Nyelv országos Nyelv legyen, a Törvények is magyarul kinyomattassanak, és ez a törvény által most megerősíttessék. " /14/

Ettől az időtől kezdve találkozunk forrásanyagunk különböző koncepcusaiban a nyelv szerepének alábbi megfogalmazásával : " A hazai nyelvvel szabad élni... a Hazafiságnak, a Nemzetiségnak elengedhetetlen kívánata, mert régi lakjaiból ki lehet űzni a nemzetet, mégis nemzet maradhat, de a nyelvtől megfosztott nép többé nem él. " A rendre kiadott követi utasításokban újra és újra megfogalmazódik majd az alábbi következtetés : " A szerencse némelyekben megkoronázta törekedéseinket, de a tető még messze van.. azért tovább lépni kötelesség ". /15/

A hivatalos megyei események mellett tovább növekedett a mozgalom támogatóinak baranyai tábora is. Ezek közül emelkedett ki Juronits László kanonok, aki a magyar viselet terjesztését, a nyelv ápolását, a magyar könyvek olvasását igyekezett előmozdítani. Magyar könyveit lányoknak ajándékozta, hogy olvasáshoz szokjanak. /16/ 1830-ban már örömmel üjségolja diákkori barátjának, a száműzött Bat-sányinak, hogy a papok mentésén, kalpagosan járnak, még a pécsi és veszprémi káptalan is így vonul templomba. /17/ A nagy lelkesedésen kívül ő olvassa Vas Gereben első írásait, és Juhász Magyar Nyelvtanának, valamint Radenits György Statisztika elméletének kiadását anyagilag is támogatja. - Mecénási tevékenységét ugyan még tovább is folytatja, de lassan elmarad a változó világtól. /18/

A következő híradás arról szól, hogy a Dráva vidékén is lesznek hívei a magyar nyelv ügyének. Ime Vághó László tudósítása a Tudományos Gyűjteményből: "Siklósi könyváros Nzetes Tobi Antal Ur, a' maga kis körében Nemzeti Literaturánk nagy Előmozdítója... a Siklós vidéke körül lakó Református Prédikátorok.../számára/...jelles Magyar Könyvekkel e több folyóiratokkal ékeskedő könyvtárát az olvasásra megnyitni eltökéllé." /19/

Az események elérték végre a három nyelvű, de irományait latinul szerkesztő Pécs tanácsát is, amely Pest vármegye 1830. január 20.-i átiratára latinul rögzíti határozatát: "... ut in futurum Protocolla Sessionum lingua hungarica concinentur." Még egy kurta megjegyzés: "Correspondentiis cum Comitatus a triennio jam lingua Nativa..." és mintha legtermészetesebb volna, Spiesz bíró elnöksége alatt, a három nép képviselőiből álló tanács magyarul vezetői jegyzőkönyveit. Az első pécsi magyar nyelvű jegyzőkönyv dátuma: 1831. április 22.

Közben összeült az 1832/36. évi országgyűlés, a hozzáfűzött reménységet így fogalmazták Baranyában I "...most van itt az üdő, hogy a Nemzeti Nyelv természet alkotta Jussaiba egészen vissza tétessen." /20/

Ezen az országgyűlésen az első főrendi üzenet még latin nyelvű volt, de a szóbeli üzenetet már magyarul tolmácsolta az 1828 óta már Pécsen élő Szepesy püspök /21/, aki "A magyar Nyelv e Nemzetiség iránti buzgótsága tekintetéből" /22/ 1830-tól az Akadémia igazgatósági tagja volt. Nyilvános országgyűlési szerepléséről nincs több szó a forrásokban, de annál több mecénási tevékenységéről. A támogatását élvező s öreg korát Pécsen töltő Kassai József azzal indítja utnak Szepesynek ajánlott Származtató és gyökerész magyar-diák szökönyvét, hogy "Az egész magyar nemzet és édes haza ezen szökönyvbe öszvegyűjtött méznek vegye hasznát."

Ez a munka két és fél évtizedig készült és újabb két évtizedig kellett a szerzőnek várni, míg megjelenhetett. Első kötetét már 1811-ben beküldte Trattnerhez. Ez vállalta is, de a háborus idő és a "pénznek ötdeltetése" miatt 1814-ben a már cenzurázott kötetet visszaküldte. Hiába fordult Kassai 1818-ban a Helytartó Tanácshoz is "... oly véggel, hogy a Kir Universitatis betűje és költségével a Nemzetnek közjávára semmi jutalmat nem kérvénn harmincz esztendei fáradságomért-közre eresztési méltóztatásék." Végre 1832-ben Szepesy költségén indult meg a kiadás 1833-ban, 1838-ig, Szepesy haláláig 5 "tsomó" jelent meg belőle.



Nem tartozik a nagy eredményekhez, de mégis a nyelvmozgalom terméke, hogy 1832-ben már megyegyűlési napirenden szerepelhet " Czirer Antal Megye béli orvsnak a Magyar nyelven bé adandó Je-lentéseihez szükséges magyarul szerkesztendő Tabelláknak készítése... " /23/

A megyegyűlést egyébként az a gond is foglalkoztatta, hogy milyen részletes utasítást adjon követeinek. Hosszas viták után határoztak úgy, hogy általános elveket kell kidolgozni az " Országos Rendszerező munkák " sorrendjében. Az urábrum kérdését azonban továbbra is részletesen tárgyalták és a követeknek külön szigorú utasítást adtak. /24/ Az utasítást első ízben 1832-ben dolgozták ki. E vastos köteggben találkozunk először Baranyában "... a nemzetiség köz-elterjesztése " kifejezéssel. /25/ Tartalmát a 4. pontban így fogalmazták : " ... a nemzeti Nevelés rendszere minden bevált vallások között teendő megkülönböztetés nélkül, olly egyszerű könnyűségű és olly Nemzeti alkotású karba tétessen, hogy a Haza többféle Rendű, Nyelvű, Szokásu polgárjai egy Morális Test-be egybe olvadván, csak a Haza közboldogságát és egységét tartsa önn boldogságának is. "

Az elvi kérdések tisztázásán túl a harmincas években egyetlen olyan intézkedésről van tudomásunk a magyar nyelvhasználattal kapcsolatban, amely az egész megyére, sőt az ennél jóval nagyobb kiterjedésű pécsi püspöki egyházmegyére vonatkozott, 1832-ben rendelte el Szepeszy Ignác püspök, hogy 1833. január 1-től - a verőcei esperesség területét kivéve - a katolikus egyházi anyakönyveket mindenütt magyarul vezessék. Ez az intézkedés azonban aligha zavar-ta a falvak nyugalmát, legfeljebb egyik-másik öreg papnak volt szo-katlan. Ezek munkáját azzal könnyítette meg a püspök, hogy minden plebániára magyar felirással ellátott mintalapokat küldött.

Az 1834. évben találkozunk az első konkrét adattal arra vonatkozóan, hogy Baranyában is megkezdődött oktatás után a nemzetiség kiterjesztése. A tudósítás így hangzik : " Temesváry Miklós a görög nem egyesült iskolák igazgatója honosi számára a Magyar Nyelv megtanulására készített tanított Könyvek példányait...megküldi. " A megye pedig az 5 szolgabírónak 2-2 példányt küld és felelősitja az uradalmakat, hogy rendelkeznek a könyvekből. /26/

Ekkor figyelhetünk fel arra is, hogy a megyei vezetés mérsékletre inti a nyelv ügyében elért sikerek miatt lelkesedő közgyűlést. amikor kijelenti, hogy "....ezen rendszeres munkák által nem Hazánk polgári alkotmányának megváltoztatására járult hozzá, hanem azért, hogy az idő által tziel erányos javítások...törvény által tetesse-nek. " /27/ Ez már határozottan konzervatív állásfoglalás és ezt a változást tükrözi a követi utasítások kiadásakor használt formula is " ... a Követ Uraknak hiteles Petét alatt, szoros hozzátartás végett kiadatni rendeltetik. " /28/ A stilustörténet ismerdi ezt a változást hallhatják ki az alábbi sorokból is : " Jobbágyi aláza-tossággal vegyített hálás öröm érzetek között értették meg a Tettes Karok és Rendek... hogy ...ő Felsége az Országgyűlésnek megnyitása alkalmával Honni Nyelven leendő üvözlését kegyelmesen meg engedni méltóztatott ". /29/ Az országgyűlési győzelem következményeinek helyi levonását is így rögzítették : "... elhatározatott, hogy ezen atyáskodó fejedelmi kegy mellett a ' megyei alázatos felirások is ennek utánna magyar nyelven tétessenek. " /30/

A negyvenes évek elején a már anachronisztikusnak ható stílus ellenére Baranya megye a nyelvkérdésben - a horvát kérdést kivéve - együtt halad a radikális megyékkel, sőt követi, ifj. Majláth György, - amikor a követek többsége a nyelvi egység irreális álláspontjára helyezkedett - kijelentette, hogy a nyelvi egység mellett van " történeti szokások " és " institutiók belüli " egység is, s ha ő választ hatna, az utóbbi mellé állna. /31/

Azután elérkezett az 1843/1844. évi országgyűlés is, amelyre Baranyában három javaslat is keletkezett. /32/ A magyar államnyelvvél kapcsolatos nézeteknek a kavargása ekkorra országosan olyan méretet öltött, hogy a kiváló képességű Majláth György sem vállalkozott már összegzésükre. Miután részletesen beszámolt az országgyűlés egyéb eseményeiről, a mi témánkhoz érve megelégedett az alábbi néhány sorral : " Ezután a magyar nyelv és nemzetiség érdekében hozandó törvény vétetett tárgyalás alá, melyre nézve az utasítások elannyira szétágaztak, miként azok összpontosítása nem véletelt jobban elérhetőnek, mint azon általános törvény javaslat által, melynek háromszori változtatás és az országos ülésbeni hosszú vita után végül megállapított szerkezetét.... bemutatjuk ". /33/

A magyar nyelv ügyében az utolsó jelentést megkönnyebbüléssel küldhették a baranyai követek is, amely szerint : " A Nemzet kívánatának az alkotott törvény által nagy részben megfelelően lőn, s már csak ugyan a jelen országgyűlésen hozott törvények is egyedül magyar nyelven szerkesztvék. " /34/

#### A nyelvtörvények realizálásának baranyai lehetőségei.

1844 után nincs többé akadálya Baranyában sem a " magyar nemzetiség terjesztésének ", de a leendő eredmény a helyi uralkodó osztály erején, érdekeltségén, alapvetően pedig a baranyai társadalom struktúráján múlik.

A végrehajtás egyik nehézségét - az anyagi és személyi feltételek hiánya mellett - abban látjuk, hogy a liberális nemességet, amely a törvényeket kiharcolta, Baranyában 15-20 nemesi család képviseli s mögöttük a kis és köznemesség létszáma nem tesz ki többet 1500 főnél.

A megyei politika fő irányát 1848 tavaszáig továbbra is az uradalmak urai határozzák meg, de konkrét belpolitikai érdeklődésük nem terjed túl a munkaadó problémákon. Tudomásul veszik pl. a püspökség erőfeszítéseit, amely egyházközei számára a helyi lakosság nyelvét ismerő tanítókat kíván képezni a pécsi képzőben, de gyakorlati szempontból vezérelve szívesen alkalmaznak sváb munkásokat, mert azok Haas Mihály szavai szerint " ... a törvény és a felelőség iránt engedelmesek, és a bottól kimondhatatlanul félnek. " Ennek a gyakorlatnak azonban sokkal mélyebb okai vannak, mint a kortárs Haas gondolta. Ezek közül a legfontosabbra azok a magyar jobbágypokra vonatkozó uradalmi források utalnak, amelyekben mindenütt pénztelenséggel, engedelmisség- és szolgálat megtagadással, s a földesuri hatóság elleni perak tömegével találkozunk. Ime a vajszlói uradalom egyetlen évéből néhány adat:

" A vajszlói uradalmi népség - olvassuk a tisztartó egyik jelentésében - mely hajlandó legyen a kártételekre, mely indulatos az isteni szörnyű cáromkodásokra, aztat elegendő képpen leírni nem lehet. " A csőszök kezeiből erőszakosan elveszik a kárbul kihajtott

marhákat, a károkért eleget nem tesznek. " / A tisztartó a me-  
gyétől kér hivatalos segítséget. /

Besencze, Hidvég, Páprád, Sámód jobbágysai a kukorica és  
krumpli kilenced beszállítását a törvényre hivatkozva nem vállal-  
ták. A tisztartó "... ne talántáni bajok elkerülése végett " se-  
gítséget kér. Vajszló : ifj. Tóth Károly 2/4 telkes jobbágy a haj-  
dú "... szitkokkal, káromlásokkal, agyonverési fenyegetésekkel  
illette. " " Hogy ezen nyakas embernek szarva másoknak is idvessé-  
ges példákra megtöressék, / tisztartó kéri, hogy az uradalomból  
haladéktalanul / kibeteültessék. "/35/

Nem valamiféle humánus magatartás vezette a baranyai uralkodó  
osztályt, amikor a megye területén nem kezdeményezte a nemzetiségek  
elmagyarosítását, hanem legfőképpen a munkaerőfeltét. Kétes kimene-  
telű kísérletekkel nem volt hajlandó kockáztatni alapvető gazdasági  
érdekeit!

Igy történt, hogy a szabadságharcot megelőző évtizedekben Ba-  
ranyában nincs magyarosítási mozgalom. A magyarosodás számottevő e-  
redményeivel csak Pécssett találkozhatunk, de ez sem az iskolának  
köszönhető alapvetően, mint a kortársak egy része gondolta, hanem  
sokkal inkább annak, hogy a helyi német-bosnyák burzsoázia jelentős  
csoportjai a magyarosodás útjára léptek, hogy felhasználhassák ne-  
mesi partnereik segítségét piaci befolyásuk kiterjesztésére. A negy-  
venes évek közepétől a baranyai tudományosság már az ő soraikból  
kikerült új értelmiség, a Hölblingek, Madersprachok, Nendtwichek,  
Vlasicsok képviselik. Az ő érdeklődésük osztályuk szükségleteinek  
megfelelően a természettudományok felé fordul.

Baranya analfabéta tömegeit a nyelvmozgalom valójában nem is  
érintette, mert a vegyes települések többnyelvűek voltak, az uradal-  
mi tiszte segítségével pedig jogi problémáik egy részét is meg tud-  
ták oldani anyanyelvükön. / Adósvétel, örökhatóság stb. / A magyar  
nyelv oktatás útján való falusi terjesztésének pedig még hosszú év-  
tizedeken át útját állta a kortárs Hölbling Miksa által megfogalma-  
zott akadály, hogy/ti/ ".... paraszt növendékségünk nyáron pásztpr-  
kodás és egyéb foglalkozásra használtatik és télen át a szegénység  
miatt ruhátlan lévén a szobát el nem hagyhatja. " - Így aztán, ahol  
volt még lehetőség a bomló feudalizmus körülményei között, nemzeti-  
ségre való tekintet nélkül dolgoztak és gyarapodtak, ahol pedig min-  
den ut elzárult már a termelők normális fejlődése előtt, ott ke-  
gyetlen családtervezéssel őrizték a jobbágycsaládok korábbi státu-  
sát a mindenre ügyelő öreg szülék.

Ugy gondoljuk, hogy a baranyai dolgozók valóságos életkörülmé-  
nyeinek feltárása lenne a legjobb alap " a magyar nemzetiség terjesz-  
tésével " kapcsolatos problémák tisztázásához, s mai nemzetiségi po-  
litikánk történeti megalapozásához.

#### Jegyzetek

- /1/ Bm. L. Megyegyűlési jkv. 1790. április 7.
- /2/ Ephemeridos 1791. p. 772.
- /3/ Batsányi János : Válogatott művei. Szépirodalmi kiadó. Bp. 1955.  
Batsányi levele Aranka Györgyhöz. Kassa 1791. január 6.p.27S.



- / 4/ Juronits László levele Batsányihoz. Értény 1822. okt. 25. Batsányi János : Összes Művei Bp. 1953-1967. III.p. 257.
- / 5/ Jankó János : Pécs szabad királyi városnak rövid leírása. Tudományos Gyűjtemény 1822. I. köt. p. 53-54. és 90., továbbá Strázsay János : Baranya vármegyének topographiai leírása. Tudományos Gyűjtemény 1823. III. köt. p. 35.
- / 6/ Hölbling Miksa : Baranya vármegye orvosi helyirata. Pécs, Lyc. nyomda 1845. p. 62.
- / 7/ Bm.L. Az Ország Rendinek...Kegyelmes Kir. válaszoló levél tárgyában való Félirása. Országgyűlési iratok 1741-1825/27.2223. sz.
- / 8/ A Magyar Nyelv Ügye az 1825-i országgyűlésen. Guzmics Izidor naplójából közli : Vaszary Kolos. Figyelő 1877. II.23-33.
- / 9/ Bm.L. Országgyűlési iratok 1825/27.2312. sz.
- /10/ Bm.L. Országgyűlési iratok 1825/27.1825. december 5-i követi jelentés
- /11/ Bm.L. Országgyűlési iratok 1825/27.334.sz.
- /12/ Latin nyelvű szövegét közli Szekfű Gyula : Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Bp. 1926. 356-362.p.
- /13/ Tobi Antal : A Baranyai szótár. Tudományos Gyűjtemény. 1826. II. köt. p. 38-48., és Jeremiás Sámuel : Baranyai szótárpótlék. Tudományos Gyűjtemény. 1828. X. köt. p. 63-72.
- /14/ Bm.L. Országgyűlési iratok 1825/27. Utasítás az 1830. évi követekhez.
- /15/ Bm.L. Országgyűlési iratok 1832/36. Javallattya a Nemzeti Nyelv ügyében adott Főrendi Válaszra teendő viseza Izenetnek.
- /16/ Juronits László levele Batsányinak. Értény 1822. okt. 2. Batsányi János : Összes Művei. I. p. 418.
- /17/ Juronits László levele Batsányinak. Batsányi János : Összes művei. I. p. 418.
- /18/ Juronits levele Batsányinak. 1830. március 8. Batsányi János : Összes Művei. I.p. 263.
- /19/ Vághó László : Olvasó intézet Baranya megyében. Tudományos Gyűjtemény. 1831. VI. köt. p. 126.
- /20/ Bm.L. Országgyűlési iratok 1832/36. Javaslat a Magyar Nyelv ügyében küldendő Izenetnek.
- /21/ Szekfű : Iratok p. 401-402.
- /22/ Schedel / Toldi / Ferenc írja a Magyar Tudás Társaság 1839. évi Névkönyvében. Közli : Egyházi beszédek I. köt. p. XXXIII. Pécs 1839.
- /23/ Bm.L. Közgylési jkv. 1832. 2494.sz.
- /24/ Bm.L. Közgylési jkv. 1832. okt. 30. 2642. sz.
- /25/ Bm.L. Országgyűlési iratok 1832/36., az 1832. évi Közgylési jkv. 3267. sz. kivonata.
- /26/ Bm.L. Közgylési jkv. 1834. 1572.sz.

- /27/ Bm.L. 1832/36. évi Országgyűlési iratok. Követi utasítás.
- /28/ Bm.L. Közgyűlési jkv. 1839. 958 és 1521. sz.
- /29/ Bm.L. Országgyűlési iratok 1839/40. Közgyűlési jkv. 1239. 1894.sz.
- /30/ Bm.L. Közgyűlési jkv. 1840. 1.sz.
- /31/ Szekfű : Iratok p. 159.
- /32/ Bm.L. Közgyűlési jkv. 1843. 2850. sz. Melléklet.
- /33/ Bm.L. Közgyűlési jkv. 1843. 2848. sz. Követek jelentése : 1843 jul.15.
- /34/ Bm.L. Közgyűlési jkv. 1844. 4162. sz. Követi jelentések.
- /35/ Bm.L. Pécsváradi Alapítványi Uradalom, Vajszlói Provizoratus 1838.

Géza KISS :

Die Probleme der Erforschung des Kampfes im Bezirk Baranya für die  
Anerkennung der ungarischen Sprache als Staatssprache

Der Verfasser durchforschte das Material der Generalversammlungen des Bezirke Baranya aus dem halben Jahrhundert vor dem Freiheitskrieg und führte auch tiefere Forschungen zur Kontrolle der offiziellen Angaben in Pécs und Mohács, weiterhin in zwei Dörfern der östlichen Baranya und in fünf Dörfern der südlichen Baranya / Ormánság / durch, um die damaligen Umstände der Nationalitäten in der Baranya zu erkennen. Außerdem war er bestrebt, die freiwilligen Bemühungen der Sprachbewegung in der Baranya aus dem Dunkel der Geschichte herauszuheben.

Er suchte die Anfänge der Sprachbewegung in der Baranya und stellte die Tätigkeit derjenigen dar, die ihre Namen in die örtliche Geschichte schreiben durch eine kühne Stellungnahme für die Sache der ungarischen Sprache und durch ihr Mäzenatentum / György Nunkovics / beziehungsweise durch die Schaffung einer Grammatik, die den Unterricht der ungarischen Sprache erleichterte / Pál Szenthe/.

Bei der Darstellung der örtlichen Geschehnisse der Reformlandtage ist der Verfasser bestrebt, die offiziellen Ereignisse des Bezirke in Verbindung mit den gesellschaftlichen Bewegungen darzustellen. Im Zusammenhang mit den Ereignissen im Bezirk weist er darauf hin, daß die konservativen Leiter in der Baranya in der Sache der Sprache mit dem liberalen Adel - äußerlich gesehen und nur im allgemeinen - zusammenwirkten, im wesentlichen aber bestrebt waren, in jeder Hinsicht konservativ zu bleiben und in der Frage der Magyarisierung der Nationalitäten gar kein umfassendes Programm auszuarbeiten.

Bei der Darstellung des gesellschaftlichen Hintergrundes bereitete sowohl die Priorität der Aristokratie, die von der Wirklichkeit in der Baranya weit entfernt lebte und die örtliche Politik doch beeinflusste, viele Schwierigkeiten, als auch der Mangel an kleinadeligen Massen, weiterhin die Mehrsprachigkeit der als Verbündete zu betrachtenden Städte / Pécs, Mohács / und auch die Tatsache, daß das Ungarntum in der Baranya schon am Anfang des Jahrhunderts in die Position einer Minderheit gedrängt wurde. Alle diese Fakten gemeinsam hatten zur Folge, daß die Massen der Nationalitäten in der Baranya ihre Sprachen im allgemeinen bewahrten und daß in den Städten schon in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts eine freiwillige Assimilation begann. Deren Ergebnis war, daß am Ende des Jahrhunderts neben der kirchlichen Intelligenz auch die zu Ungarn gewordenen neuen Intellektuellen der Städte auftraten, wodurch die früher überwiegend auf dem Lande lebende, der Zahl nach sehr geringe weltliche Intelligenz bedeutend gestärkt wurde.



Vargha Károly :

Adatok a zselici németek betelepedéséhez.

A tájegység határai

Témánk kifejtése előtt megbízhatóan meg kell vonnunk a Zeelic határait, hiszen az eddig folytatott kutatások egyik legfőbb hibája éppen az volt, hogy napjainkig nem egyértelműen határoltuk körül a Zeelic területét.



Nem szembesíteni akarjuk itt a Zeelic határait, területére vonatkozó régebbi és újabb fölfogásokat, nem kívánjuk indokolni saját állásfoglalásunkat sem, hanem egyszerűen megjelöljük, hogy Zeelicnek tekintjük a Dombóvár és Szentlőrinc között húzódó völgy vonalától Ny-ra, onnan Szigetvárig, majd Ny-on a Lad-nagyatádi országhát, illetve a homok- vagy a régi erdőhatár által elkülöníthető, É-on pedig a Kapos völgyével lezáruló erdős dombvidéket. /4/



Szigetvárt és Kaposvárt - a tájjal való több irányú szoros kapcsolat miatt - a Zeelichez tartozónak vesszük. Ma ezen a tájon közigazgatásilag két megye, Baranya és Somogy, illetve a szigetvári és a kaposvári járás osztozik.

#### Kutatástörténeti áttekintés

A Zeelic kutatásában és ennek a tájegységnek megismerésében fáradozókat meglepi, de el is szomorítja az a tény, hogy - főként régebben milyen kevés történt vidékünk föltárása érdekében. / A kutatás eredményeinek összegezését az érdeklődők megtalálhatják a Zeelici Dolgozatok I.-II.-III. kötetében./

Ha szerénynek mondjuk a Zeelic egészére vonatkozó kutatást, egyenesen lehangolónak, súlyosan hiányosnak kell mondanunk a Zeeliceben már több mint 150-200 esztendeje munkálkodó németek betelepedésének, életének vizagálatában elért eredményeket.

Tájunk németiségének betelepedéséről, a települések életéről, a németek nyelvéről / időrendben felsorolva / a II. világháború előtt a következő jelentősebb nyomtatott munkák adtak számot :

- /1/ Bleyer, Jakob : Das Deutchtum in Rumpfungarn. Mit entographischen und siedlungsgeschentlichen Karten. Unter Mitwirkung von Heinrich Schmidt, Rogerius Schilling und Johann Schnitzer hergeg. v.- -. / A németiség Csonkamagyarországban. Etnográfiai és településtörténeti térképekkel. Schmidt Henrik, Schilling Rogér és Schnitzer János közreműködésével kiadta Bleyer Jakob. / Bp. Verl. d. Sonntagsblattes, Druck Dunántúl, Pécs, 1928. 196. p. Bibl. 36-39., 85-87. és 192. p. / Volksbücherei des " Sonntagsblattes ". 2. Bd./
- /2/ Weidlein, János : Die Deutschen im Komitat Somogy / Schomodei / und ihre Mundart. / A Somogy megyei németek és nyelvjárásuk. Deutsch-ungarische Heimatblätter. 1934. évf.
- /3/ Hartmann, Rudolf : Die Schwäbische Türkei im 18. Jahrhundert. / A "Schwäbische Türkei " a 18. században. / Bp. Dunántúl ny. Pécs, 1935. 62 p. Bibl. 50-53. p. / Schriftenreihe der Neuen Heimatblätter 2./
- /4/ Schmidt, János : Német telepesek vándorlása Hessenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében. Győr, Barrass ny. 1939. 82 p.
- /5/ Weidlein János sok más műve mellett főként az " Ansiedlung der Deutschen in der Baranya " / A németek megtelepedése Baranyában. / Buch der Deutschen Forschungen in Ungar./ Bp. 1940. 1-24. p.
- /6/ Vargha, Károly : A délkeleti Zeelic. Tájföldrajzi, településtörténeti és magyar-német összehasonlító népszekutatási adatok. Kiadja a Csurgói Ref. Csokonai Vitéz Mihály gimnázium. Új-Somogy nyomda és lapkiadó R.T. Kaposvár, 1941. 100 p. Deutsch. Ausz. 11.p. Bibl. 49-55. p. és 97-100. p. Csurgói Könyvtár XVII. köt.
- /7/ Steinech Imra : Die Ansiedlung der privaten Grundherrschaften der Schwäbischen Türkei in Ungarn im 18. Jh. / Földbir-

tokosok magántelepítései Magyarországon Schwäbische Türkei-  
ában a 18. században. / Budapest, 1942.

A kéziratban maradt munkák közül meg kell említenünk Sprenger  
Mária Mercedes " A Feestetics család Somogy megyei német telepítései  
a XVIII. században " c., a budapesti egyetemen készült doktori dol-  
gozatát / é.n. /, amely azonban a második világháború alatt valószí-  
nűleg elveszett.

Ezek a munkák kivül csak szórványosan megjelent rövid köz-  
lések, utalások tájékoztatnak a zeelici németek településtörténeté-  
ről. Nem érdektelen ugyanítt arra is rámutatni, hogy a zeelici néme-  
tek vizsgálatával a Német Birodalom olyan kutatóintézete / K. Haus-  
hofer prof. intézete / sem foglalkozott, amely pl. a bakonyi és a Bu-  
dapest környéki németiség múltját és sorsát elég alaposan tanulmányoz-  
ta. A Zeelici németjeinek élete a múltban nem tartozott a tudományos  
érdeklődésre számot tartó hálásabb témák közé.

1945 után is eleinte csak szórványos, szerény kutatás igyeke-  
zett a Zeelici- érdemtelenül elhanyagolt - tanulmányozásában eredmé-  
nyeket fölmutatni. 1950-54-ig a jelen sorok szerzője az MTA Nyelv-  
tudományi Intézete számára összegegyűjtötte és magyarázta a Zeelici 12  
falujának földrajzi névanyagát egyben minden leírás elején röviden  
összefoglalta a település történetét. Ebből az anyagból nyomtatás-  
ban csak az I. bafát tárgyaló rész jelent meg. /2/ Bár nem település-  
történeti és történeti adatokat tárt föl, de jól ráirányította a  
Zeelici kutatására a figyelmet Lehmann Antal " A Zeelici természeti  
földrajza " c. dolgozata / L. l. sz. jegyzetét./

1971-ben Somogy és Baranya megyék tanácsa hozzájárulásával meg-  
alakult a közigazgatási tekintetben kettéosztott Zeelici kutatását  
szorgalmazó, folytató és irányító munkaközösség, amely 2 évenként  
tartott értekezleteken számol be az elért eredményekről és adja köz-  
re a kutatásokat összefoglaló kisebb-nagyobb dolgozatokat. / A III.  
kötet megjelenés alatt. / Természetes, hogy ez a munkaközösség a  
Zeelici múltját is kutatja, feladata tehát a tájegység német lakos-  
sága életének vizsgálata is a megtelepedés idejétől napjainkig.

### A Zeelici a török alatt és a XVIII. század elején

Amikor a török hódoltság után, 1696. március 15-én herceg Esz-  
terházy Pál nádor megállapítja Somogy megye régi határait, /3/ a  
Zeelici - az Árpád-kori állapothoz viszonyítva - településekben rend-  
kívül szegény, ritkán lakott táj. Az elnéptelenedés oka a török hó-  
doltság. Rombolt itt a török, a magyar, falukat hamvasztottak el a  
törökök között német-magyar hadak. A táj pusztítása már Szigetvár el-  
ső ostroma előtt rendkívüli méreteket öltött. Kerecsényi László  
1555. XI. 14-én írt levelében jelenti Nádasdy Tamásnak : " ...immár  
negyven falunál többet égettem el, semmit sem használ. Ennek a föld-  
nek el kell pusztulnia. Mióta a török had itt volt, sem a várba,  
sem a városba semmi élelmet be nem hoztak " .../4/ Farkas Gergely  
1557. július 27-én azt tudatja Szigetvárról, hogy " a török megezá-  
lta területről most sok nép jött ide, a hajlékokat építenek maguknak  
a városban, tovább üzni őket nincs ezíven, mert keresztény vagyok !"  
/5/



1559. április 19-én kelt soraihoz Horváth Márk mellékeli a " Zrinyi gróf haramiái " által kifosztott és megkínzott lakosok panaszos leveleit, és arra kéri Nádasdyt, jelentse a történeteket őfelségének is, s " tegyen meg mindent, hogy a rablások megszűnjenek, mert különben elnéptelenedik e vidék egészen..." /6/

Nem feladatunk a Zselic erdeinek, településeinek, népének pusztulását igazoló adatok további részletezése. A megyei összesítésekből azonban következtetni tudunk ennek a tájnak nagyon erős pusztulására. /7/

Somogy megye lakosságának nemzetiségi megoszlása a következő :  
1715 : 2113 magyar, 75 német, 102 tót, 93 azerb-horvát ;  
1720 : 2652 magyar, 40 német, 66 tót, 124 azerb-horvát háztartás. /8/

Az 1715-ös adatokban található 75 német nevű lakos a megye következő településein lakik : Babocsán 4, Lábodon 6, Lakócsán 3, Üreglakon 3, Szigetvárott 59 fő.



Németekről is lakott helyek Somogy megyében 1720-ban

Az 1720. évi kimutatás az időközben eltelt 5 évben visszavonásról tájékoztat, mert Somogy megye egész területén csak 40 / tehát 35 / német nyelvű lakosról tud. Számuk így oszlott meg : Babocsa 2, Horvát-Szent-Miklós 1, Kéthely 1, Lábod 4, Lakócsa 2, Szigetvár 28 és Zádor 2 fő. / A Zeelic Baranyába eső részének egykorú adatai még földolgozásra várnak./

Az említett helyek közül csak Szigetvár, tartozik a Zeelichez.

Azt a kérdést vizsgálva, hogy minek köszönhetik a felsorolt települések - ha nem is jelentős létszámú, de - korán érkezett német lakosokat, észre kell vennünk, hogy az említettek mind katonai fontosságú, főútvonal mentén fekvő, régebben is megült települések. A közlekedési csomópontok, a fontosabb útvonalak, a katonai jelentőségű helyek stb. a XVIII. század végéig vonzzák és irányítják a német települőket.

A németeket megelőzve érkeznek az egész Zeelicbe magyar és horvát / ill. fálhorvát = semicroatia / telepesek. Ezt a D-i Zeelicc-el kapcsolatos Batthyány Ádám 1703. május 12-i keltezésű pátens-levele bizonyítja.

" Ezen pátens levelünk által adatik ártásokra az kiknek illik, hogy Sziget táján lévő jószágunkat, nevezett aszerint pedig Szölőmált, Mosgot, Diest, Szent-Egyedet, Szent Miklóst / és Szent Mártonyt akik ekkoráig megészállofták és ennek utána is valakik észállani fogják, mindazok adójukból és robottjukból adataik három esztendeig való azabadság, mindazonáltal a midőn Tisztartónk kívánni fogja kérésint Aratás és Készálás és Szántóbeli Segiccséggel legyenek.

De ellenben kívánjuk azt is, oly assecuratiot tegyenek, hogy szabad három esztendőek eltelvén máshová nem mennek, hanem helységben fognak maradni.

Ami a portio dolgát illeti fogjuk a Nemes Vármegyét requirálnunk, hogy az eránt amennyire lehet, tekintet légyen rájuk." /9/

Batthyány Ádám pátens-levele nyomán azonban németek nem települnek a mondott földesur zeelici birtokaira. Megállapíthatjuk ugyanakkor azt is, hogy - talán Szigetvárt kivéve - a Zeelicbe eehova nem hozott németeket az un. első német települési hullám / 1722-26-ig, / amelyet főként III. Károly 1723. évi decretumának 18. és 103. cikkelye tartott mozgásban. / A puszták betelepítéséről. - Az ország benépesítéséről. / /10/ Vidékünk vonatkozásában a 117. cikkelynek / A különféle nemű kézműveseknek az országba behozataláról u.ott 1/ nem volt kihatása. Még 1729-ben is csak Szigetvárnak van németisége a horvátok és a kevés magyar mellett.

#### Németled, a Zeelic legrégebbi német települése

A Zeelic legrégebbi német településére utaló adatokra 1940-ben akadunk rá a Vasárnapi Ujság 1883. évi évfolyamában. /19.1./ Ebben a számban Szily Kálmán műegyetemi igazgató-tanár egy kis közleményt

tett közzé, amelyet azépatyjának, Szily Ádámnak 1752. évi gazdasági följegyzései között talált. Szily Ádám Somogy megyében, Ladon / egykor Magyar- és Németlad / volt földesúr, a Patosfa és a közleményben említett többi puszta is birtokához tartozott.

A rövid és 1940-ig figyelemre nem méltatott följegyzés a következő :

" 1739-ben kezdette Ladot azállani a németiség Uraságnak nagy költséggel; mivel minden Emberért eleinte, kik által ide ezersztettek, egy-egy aranyuk volt, azonkívül Komárom, Tolna és más Vármegyéből költséget Németiség eleibe szekreket is adni az Uraság kénstelenített.

Letelepedésük után másként nem élhettek volna, ha csak az Uraság minden gabonáját rájuk ki nem osztotta volna. Az elég nem lévén, Bűsű tájékarul drága intereszes pénzen maga szekerein hordatta s ekképpen táplálta s kedvüket kereste 7 s több Esztendeig, mivel az halet nem kedvelték, egyik gyűtt, másik eszökött, aernek is szokatlansága miatt. Halál által sokszor lett változások az Uraságnak irtóztató kárával, úgy annyira, hogy azon 7 esztendő alatt egy hasznukat sem vette, s nem is adóztak, sem nem robotoltak, egyedül szoktattattak ily nagy kárrel.

1745-ben Contractus adatott nekik 4 szabad esztendővel s ezután is hasonló mód gabonával, pénzzel segítették; de ezután is sokan eszökötenek kárával az Uraságnak, úgy annyira, hogy usque Annum 1750 is nem tudtak állandóképpen telepedni, noha ab Anno 1739 kész készülőit, circa 100 szekérre válót szántóföldeket, dohány és kukoritzás kerteknek, réteknek való heleteket, legeszebb makkoltató erdőket kénstelenített az Uraság kioosztani, de változások miatt 12 esztendeig sem vehetett az Uraság legkisebb hasznát is belőle, holott makkoltatásnak idejében 1,000 darab sörtválas is kitelelt a számukra kosztott heleteken.

A mellett ismét bontakozni szándékoztak, mivel Isteni szolgálatra messze köllött volna járni. Hogy abban se legyen fogatkozás és hogy állandóságra vehesse őket az Uraság, intereszes pénzzel is kénstelenített Templomot kétezer s több forintokkal építtetni, harangokat számukra szerezni, azoknak Tornyt építtetni, Plébánusnak egy seessiót kiadni, s mellett hogy a szegénység ne terheltessék, interenálni is az Uraság kénstelenített ab Anno 1738 mai napig is. "

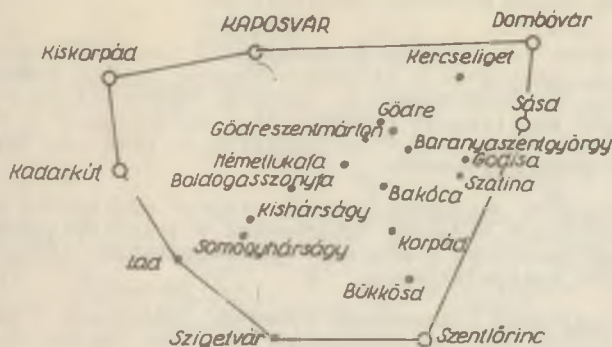
Erről a följegyzésről elmondhatjuk, hogy nemcsak a zeelici, hanem a dunántúli németek településének is rendkívül értékes és tanulmányos dokumentuma. Gondos elemzése - amelyre itt nincs módunk - sok következtetésre nyújt lehetőséget. Egy nagyon lényeges adat azonban hiányzik a följegyzésből : az érkezett német lakosok száma, amit eddig más egykorú forrásból sem sikerült még pótolnunk.

#### További települések a XVIII. században

Ladhoz hasonló régi német település a Zeelicben csak néhány akad. Ezek : Kerceeliget / 1739/, Korod / 1740 után/, Gödra / 1745/, Baranyaszentgyörgy / 1745-50/, Boldogasszonyfa / 1745., / Németlukafa / 1750 körül/, Bakács / 1750 körül/, Bukkod / 1750 után / Gödre-



Szentmárton, / 1750 körül/, Szatina, Szentkatalin, Godisa, Somogyhárság /?/ és Kishárság /?/.



*Régi német települések a Zselicben*

Mai ismereteink alapján nem tudjuk még a település ideje szerint pontos rendbe állítani a falukat, de azt már megmondhatjuk, hogy a Zselic somogyi részében legalább 18, a mai Baranyában fekvő részében 44, a teljes Zselicben tehát 62, németességgel is rendelkező település jön létre 1945-ig.

A németek települése vidékünkön általában nem egyenesen külföldről törxénik, hanem más megyékből is, előbb keletkezett, esetleg túlnépesedett vagy elvándorolt hazai német faluból. Azt is igazolják az adatok, hogy a településnek, a németek fogadásának kialakult valamilyen rendje. Ezt röviden így jellemezhetjük : a II. telepítési hullámmal / 1763-77./ ide már csak néhányfalú érkeznek, de a III. hullám / 1782-87./ ismét több települést gazdagít német lakosokkal.

Ha a térképen megkeressük az egyes települési hullámokkal érkezett nép faluját, látható, hogy a Dunától, mint telepesek érkezésének legfőbb útjától, de a főútvonalaktól is általában egyre távolabb és távolabb települnek a későbbben érkező lakosok. Ugyanakkor nagyjából igaz az a megállapítás is, hogy az érkező telepeseknek őshazája a későbbi települések esetében / ha nem belső elvándorlásról, másodtelepítésről van szó / általában mind messzebb és messzebb keresendő a Duna feleő folyásának vidékétől. Zselici településeink őshazájának megkeresésében - ha más adatokkal nem rendelkezünk - a fenti elv alkalmazása és a nyelvjárási vizsgálat bizonyul eredményesnek.

Az egyes települési hullámok alakulásában sok körülmény játszik közre, de kezdetük vagy lezártauk többnyire királyi, fejedelmi intéz-

kedésekkel kapcsolatos. A kutatónak gondolnia kell pl. Mária Terézia 1763. febr. 25-én kelt kolonizációs-pátensére, II. József Bécsben 1784. aug. 10-én kelt, a Magyarországra és Erdélybe irányuló kivándorlást szabályozó pátensére, és végül az államköltegen történt dunai sváb telepítéseket megszüntető rendelkezésre, amely 1787. március 13-án kelt a Majna melletti Frankfurtban.

A zselici német települések vizsgálatából leszűrhető az az általános tapasztalat, hogy ezen a területen kamarai birtok csak 4 van / Felsőmindszent, Gödreszentmárton, Szatina, Szentkatalin /, a religiói kincstár csak egy faluval rendelkezik / Baranyajenő /, a pécsi káptalan egy / Hetvehely, 1757 /, a piaristák is csak egy falut / Kaposhomok / mondhatnak magukénak.

A többi település földesúri hozzájárulásnak köszönheti új lakóit. A földesúrak között némelyek toborzókkal szerzik telepeseiket, mások a települők hazájával / pl. katonai szolgálatuk alatt / személyesen teremtettek kapcsolatokat.

A somogyi Zselicben a következő 9 család telepített / 17 faluba / németeket : Festetics /7/, hg. Eszterházy /4/, Gál István /1/ gr. Niczky György /1/, gr. Schidegg örökösök /1/, a Siskovics család /1/, Czindery László /1/ és Somssics Miklós /1/ településre /.

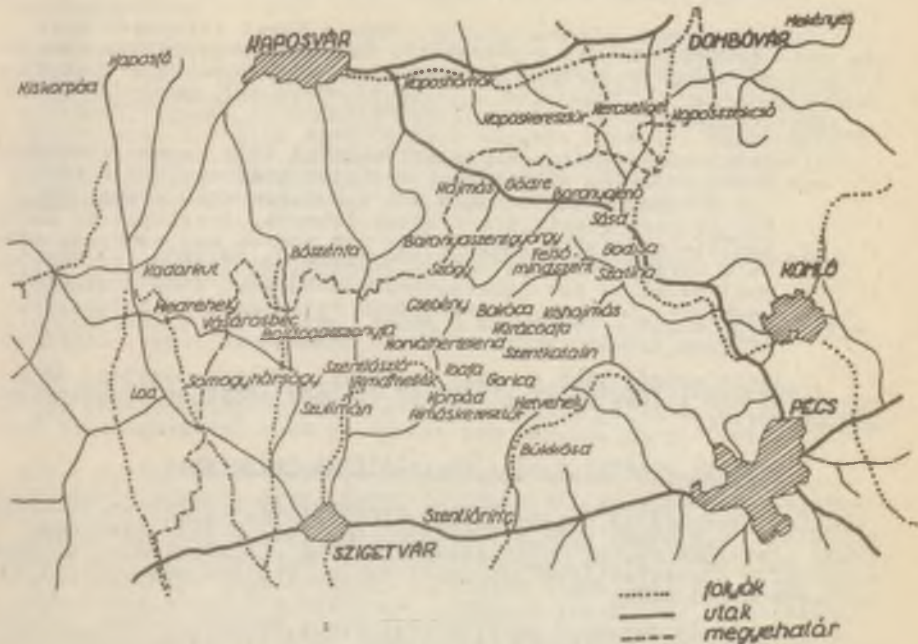
A baranyai Zselic telepítő családjainak száma nagyobb. Itt kb. 14 család fogadja az említett 39 településre a német lakosokat. A telepítő családok a következők : gr. Batthyány /10/, Festetics /3/, a Kunczi család-Melczér Ignác-Majláth György országbíró /6/, Petrovsky József-gr. Rindemaul-br. Gervay-Jankovics-Jeszenszky-Szily Márton-Siekovics /9/, Igmándy /2/, Széchenyi /1/, somberekai Sauska János /2/ és br. Preuner Siegfried-hg. Eszterházy-Jeszenszky /4/.

A telepések őshazájáról nem sokat mondanak a források. Cseh-németek / a Szudéta vidékről / érkeztek Németlukafára, Betlehem pusztára a német-francia határvidékről, Eleasséból jöttek Somogyhárság, Szentlászló, Okorvölgy, Szágy, Baranyaszentgyörgy új lakói, Gödre németjei Holicsból érkeztek, Boldogasszonyfa DNY-Németországból, a willingeni kerületből, Korpád pedig Baden hercegségéből települt.

Több hely másodtelepülése, amelynek lakói a szomszéd megyék régebbi német faluiból érkeztek, néha nem is egy helyről, különböző időkben, több hullámban. / Almamellék németjei 1768-ban kezdenek települni Németlukafáról etb./.

#### Régi lakosok áttelepítése, németek a régi faluban

A zselici németek településtörténetének sajátos fejezete is van. Ha már tudjuk, hogy a eiklösi jobbágylázadás / 1766 / itt is hatott, úgyhogy a boldogasszonyfai németek közül is többen föllázadtak földesúruk, Igmándy János ellen, és nem teljesítették " alattvalói " kötelezettségeiket. Engedetlenségükért a kaposvári börtönbe kerültek, ahol " hosszú ideig kínozták őket, amíg meg nem tanulták, hogy úruknak engedelmességgel tartoznak ". /11/



Ugy látszik azonban, hogy ezek után sem nyugodott meg teljesen a vidék lakossága. A további eseményeket a Somogy megye 1772. március 10-<sup>1</sup> generális congregatiójáról fölvetett jegyzőkönyv világítja meg. /12/A latin jegyzőkönyv magyarul így hangzik :

" Tolna Fesztetice Lajos tekintetes úr a megyegyűlés jelenléte-ben alázatosan föltárja, hogy bőszénfai birtokáról job-bagyait, akik a tunyáságnak és a henyélésnek adták át ma-gukat és állandóan az erdőkben csavarognak, másík, ugyan-csak az ő birtokára, Toponárra szándékozik áthelyezni meg-maradt földjeinek művelésére, ezeknek helyére pedig svábok-kat akar betelepíteni, amint egyeseket már be telepített. Ezen oknál fogva a svábok, az új telepesek a széna hiánya miatt és mivel-, ami esedékes volt nekik a szomszédos vár-megyében, ahonnan jöttek, - kifizették, a másík, ugyan-csak áthelyezendő magyar telepesek a katonák beszállásolá-sával ne terhelteessenek, ami a telepesek rész-mennyiségét illotti, ebben a tekintetben óvadékot ajánl föl... stb.



Festetics Lajos azonban nemcsak a bőszenfaiakat, hanem a szentlézlői horvátokat / illyrek / sem hagyta a régi faluban, hanem 1774-ben németeket hozott közéjük, majd az illyreket Toponárra telepítette át, hogy szeme előtt legyenek; egy részük azonban megezőkölt onnan. /13/

Arra is vannak bizonyítékaink, hogy a német telepesek közt sem volt minden rendben. Egy 1787-ből származó jegyzőkönyv szerint 7 bőszenfai német / név szerint Georgius Pun, Bernardus Treschler, Georgius Witter, Swajner, Jakobus Steblich, Sebastianus Trescher és Jacobus Jäger.

" azért panaszkodik, mivel a bőszenfai föld terméketlensége miatt, - amely föld Festetics Lajos tanácsos úrhoz tartozik - megélni nem tudnak, ezért a Petrovezky uraság Szt. Márton nevű püsztájára akartak átmenni. Festetics úr azonban kijelentette, hogy ő ezt nem engedi meg másképp, csak ha a kérelmezők saját maguk helyére más telepeseket helyeznek. Mivel ők ezt biztosítani nem tudták, inkább minden beépített dolgukat ő Uraságának hátrahagyni szándékoztak." /14/

Hasonló mozgás több is volt a zselici németek körében, de a kutatások mai állása mellett ezekről még nem adhatunk részletesebb tájékoztatást.

#### A zselici németek a XIX. sz. elejétől napjainkig

A XVIII. században tájunkon a magyarok és a horvátok háttérbe szorulása és a német elem térhódítása látható. A XIX. században - bár alakulnak még új német települések is - a beolvadás, az elmagyarosodás a németek olyan fogyását hozza, amelyet nem pótol a természetes szaporodás.

A keletkező, gyarapodó települések közé tartoznak : Kisberki / 1814/, amelynek lakói a környékből érkeznek, Teerecsenypuszta / 1810-20/, amely Németlukafáról kapja új lakóit, Almáskeresztúr / 1821 / előtt, Zöcsketelep / 1814-28/, Antalfalu / 1828/, Kishajmás, amelynek németjei Vásárosdombórról és Mecsekrákosról érkeznek 1836-ban és Márcadó / 1844/.

Századunkban csak néhány új helyen jelent meg, terjeszkedett a németiség, így Antalszálláson / 1910-12 / és Szentmargitapusztán, ahol 1920-21 -ben települtek meg Baranyából / Réckozár, Tófü, Bikal, Mekényes / érkezett németek.

Ehhez a kérdéskörhöz tartozik németjeink kivándorlása az I. világháború előtt Amerikába és Szlavóniába, amelyekről azonban most nem szólnunk.

A betelepüléstől a II. világháború kitöréséig sokat változtak a Zselic német települései. Nemcsak gyarapodtak, hanem fogytak is, sőt némelyek teljesen el is tűntek, mint pl. a Somogyhárságy szomszédságában működött üveg- és kerámia-készítő üzem, Betlehem puszta, Németlukafa stb. Megszűnt a sok német vízimalom is, amely a Zselicben dolgozott.

A településtörténeti tények közül napjainkban a II. világháborút követő kitelepítést, sok zselici német elvándorlását kell megörökötne-

nünk. Új életformát vesz föl ma a zselici németiségünk is. Az elmúlt települések mellett, mint Győrűfű /1920-ban még lakóinak 30,6 %-a német/ Kán, / 1920-ban még lakóinak 93,4 %-a német / stb., a nagyobb településekre, a városokba történő vándorlás jellemző a Zselic németiségére.

A változások hű rögzítésére - nemcsak a múltban nem volt, de valószínűleg - ma sincs mód. A szorgalmas kutatás azonban még fontos adatokat tárhat föl a Zselic egykori németiségének betelepedéséről, életéről. Bizonyára hasznos lenne, ha azt is rögzíteni tudná, hogy napjainkban a Zselic peremén lévő nagyobb helyek / Szigetvár, Kaposvár, Sásd, Dombóvár és Szentlőrinc / hogyan bővülnek a Zselicből bevándorló német származású lakosokkal. A régi életforma elhagyását hamar nyomon követi az anyanyelv megváltozása is.

A zselici németek településtörténetének kutatásáról mondottakat három gondolattal kívánjuk zárni :

1./ nemcsak a nemzetiség, hanem a magyarság érdekét is szolgálja, ha minél többet megtudnánk ennek a tájnak németiségéről,

2./ Nem említettük azokat a helyeket, amelyeknek németisége a település összlakosságának 10 %-a alatt maradt, jóllehet a teljesség-re törő földolgozásnál ezek az adatok sem hanyagolhatók el,

3./ a kutatónak rendkívüli nehézségekkel kell megküzdnie, hiszen nemcsak a lakosok nagy része vándorolt el, de elpusztult a több telepítő földesuraság magánlevéltára is. Nehezen tisztázhatók bizonyos régebbi eredetű félrevezető adatok, amelyek abból adódnak, hogy a statisztikák néha összevontan adják több hely adatait, ami hátráltatja a hiteles kép megalkotását. Általában megbízható és gazdag forrást jelentenek azonban a plébánia, parókiái iratok, az anyakönyvek. Kíváncsok, hogy kutatóink minél több értéket tegyenek közkinccsá ezeknek adataiból.

### Jegyzetek

- /1/ Lehmann, Antal : A Zselic természeti földrajza. Pécs, 1971. - 100 p.+ 40 p. Függelék+ térképek. Irod. : 96-100. p. Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 15. Szekszorositás.
- /2/ Vargha, Károly : Ibafa. Falutörténeti vázlat a földrajzi négyűjtés 1954-ből. Baranyai Helytörténetírás, 1968. Baranya megyei Levéltár évkönyve. 115-131. l. Térképvázlattal.
- /3/ Csorba, József : Somogy vármegye ismertetése - által. Pest, Emich Gyeztáv könyvnyomdája. 1857. 223.l.+ 1 db. térkép.
- /4/ Szigetvári várkapitányok levelezése. A Szigetvári Várbaráti Kör kiadványa, 1971. 41.l.
- /5/ Uo. 72.l.
- /6/ Uo. 79.l.
- /7/ Acsády, Ignác : Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Stat. Közl. XII. 113, 115.118. l.

- /8/ Somogy vármegye : Magyarország Vármegyéi. Szerk. Dr. Csánki De-  
zö. H.n. 1914/483. 1.
- /9/ A Batthyány levéltár seniorátusi része. Keszthely. / Idézi :  
Jambrich Kázmér: Szulimán története c. dolgozata. 1950. 18. lap.  
Kézirat a szerzőnél./
- /10/ Corpus Juris, 1657-1740. évi törvénycikkek. Bp., 1900. 645.1.
- /11/ Historia demestica, seu totius Parochiae Mosgoensis. A mozsgói  
plébánián.
- /12/ Somogy megyei Levéltár. Prot. 1772. N<sup>o</sup> 26.439.1.
- /13/ L. 11. sz. jegyzet.
- /14/ Somogy megyei Levéltár. Prot. 1787. N<sup>o</sup> 68. 560. p. N<sup>o</sup> 1118. ápr.  
14.

Károly VARGHA :

Angaben zur Siedlungsgeschichte der Deutschen der Zselic

Einleitend teilt der Artikel die durch die neuesten wissenschaft-  
linchen Untersuchungen festgelegten Gebietsgrenzen der Zselic mit; dann  
gibt er einen Überblick über die Geschichte der Erforschung dieses  
Gebietes. Mehrere Ursachen für die Entvölkerung der Landschaft in der  
Zeit der Türkenherrschaft sowie am Beginn des XVIII. Jahrhunderts wer-  
den dargelegt. Von den Großgrundbesitzern forderte zuerst Ádám Batt-  
hyány die Ansiedlung, doch kamen auf seinen Patent-Brief noch keine  
Deutschen in die Zselic. Die älteste deutsche Siedlung des Gebietes  
- Szigetvár nicht mitgerechnet - ist Némethad, wohin die ersten Einwoh-  
ner im Jahre 1739 kamen. Der Artikel erwähnt die im XVIII. Jahrhundert  
außerdem angelegten deutschen Siedlungen in der Reihenfolge ihrer Ent-  
stehung, dann weist er auch auf die Großgrundbesitzer - Familien hin,  
die die Ansiedlungen verursacht haben. Ein selbständiger Abschnitt  
spricht von der Umsiedlung der Einwohner einiger Dörfer / Ungar, Kroa-  
ten, Deutsche / und über die neuen Dorfbewohner / Deutsche /, die man  
an ihre Stelle gebracht hat. Der Artikel macht schließlich mit den  
Ansiedlungsbewegungen der Deutschen in der Zselic vom XIX. Jahrhundert  
bis zu unseren Tagen bekannt. Er weist zugleich auf den Vorteil wie auch  
auf die Schwierigkeiten der weiteren Forschung hin. Schließlich macht  
er auf die gut verwertbaren, ja, ziemlich leicht erreichbaren und zu-  
verlässigen Quellen aufmerksam.



Mándoki László :

### Baranya délszláv onomasztikája

Mint nagyon sok más témánál, Baranya délszláv onomasztikájánál is inkább csak feladatokról, mint már elért eredményekről beszélhetünk - s kell is beszélnünk most, az MSZMP tudománypolitikai és nemzetiségi határozatainak megjelenése után.

Ugyanakkor, amikor Magyarországon a névtudományi kutatások egyik fellegvára, a nemzetiségek onomasztikája kifejezetten elhanyagolt terület - sem országos, sem regionális kutatások nem folynak, és helyi, lokális kezdeményezésekről is alig tudunk, /1/ holt széles körű, tervszerű munkára lenne szükség.

A tulajdonnevek tudománya, az onomasztika több studium határán áll, s tanulságait is minden téren hasznosíthatjuk, illetve hasznosíthatnánk, ha elvégeztük volna a szükséges gyűjtéseket, közzétettük volna a régen akkumulálódó archivális anyag elemzéseit.

Jellemző, hogy XVI. századi család- és személyneveink első délszláv rétegét egy turkológus tette közzé, /2/ a XVII. század végi felszabadító háborúk utáni metsetet pedig / szinte csak a Vajdaság anyagának függeléként / Popović és Sečanski munkásságának köszönhetjük, /3/ mi magunk, baranyai kutatók még alig merítettünk az összeírások - szinte végtelen! - tengeréből... Elengedhetetlen, hogy mielőbb munkába vegyük és közzétegyük a délszlávok baranyai betelepítését / betelepülését / megvilágító conscriptioikat, s beható elemzést végezzünk a családnévek terén / akár genealógiai alaposítással, mint azt Erdeljanović tette a bunyevácok vonatkozásában. /4/ Ha nem is gondolunk most konkrétan a helynévi eredetű családnévekre / Daražac, Saradžac, Semeliac, Tordinac, Sőt : Stajerac !!! stb. / településtörténeti tanulságaira, ez a névanyag kellő elemzés mellett, / és az egyházi anyakönyvek adataival kiegészítve! / kitűnő forrás a sok esetben másnéven is dokumentálható be- / másodlagos / migrációk tanulmányozásához, s a mohamedán bosnyákok utódai is megragadhatók a Bulić családnévben, lévén a délszláv bula szó jelentése : mohamedán vallású bosnyák nő /5/ s nem általában nő, leány, mint ahogy a mai jász-nyelvben, sőt szépirodalmunkban használatos / lásd Kolozsváry-Grandpierre Emil A fekete bula c. írását /....

Régen ismert, hogy bizonyos területek, etnikai és etnokulturális csoportok személynév-gyakorisága jelentősen eltér - helyenként etnikus specifikum jellegű a névdivat. A kifejezetten délszláv személynevek / Božidar, Bogdan, Predrag stb., vagy Danica, Mira, Zorica, stb. / egyike-másika napjainkban hódít más etnikumoknál is, fontosabb azonban az ősz-európai nevek délszláv alakváltozatainak feltárása. Hogy csak egy példát említek : a Magda/Magdolna név Baranyában konzekvensen Manda/Mandolena alakban fordul elő e nemzetiségnél. /6/

A megkülönböztető / gúny- és ragadvány/nevek, valamint a becéző nevek és a személynevek kicsinyítőképzős alakjai mind onomasztikai tanulságokat rejtnek, ezeknek boncolgatása azonban először gyűjtéseket, materiát igényelne, másodsorban pedig kissé távolabb esik konferenciánk témájától, a településtörténettől, bár a majdan elvégzendő munka tanulságait bizonyára tudja majd hasznosítani e studium is.

Bár előadásomnak nem feladata konkrét javaslatokkal élni, a helyen mégis megteszem : az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkuató Munkaközössége kiadványsorozata / Magyar Személynévi Adattárak - Repertorium Nominum Hungarorum / mintájára az MTA Dunántúli Tudományos Intézete, vagy a Baranya megyei Levéltár megindíthatna a Nemzetiségi Személynévi Adattárak - Repertorium Nominum Nationalitatis című sorozatot, amely nem csupán a nyelvészek körében aratna osztatlan sikert, s bizonyára munkatársakban sem lenne hiány... / Magam elsőként vállalkozom ilyen hiánypótló gyűjtésekre ! /

Az onomatologia egyéb ágai sem állnak jobban, - alig néhány helyesgünk földrajzi nevei kerültek felgyűjtésre délszlávoktól, bár itt - őszintén be kell vallanom - nem tudom, milyen eredményeket / s milyen megbízhatóságot ! / várhatunk a baranyai földrajzi nevek eddig gyűjtött anyagától, s majdani kiadásától... Minden esetre megjegyzem, hogy olyan gyűjtésekre van szükség, mint amelyet Sarosácz György végzett, aki Szemely földrajzi neveit személyi délszlávoktól jegyezte volt fel, a nyelvjárás anyanyelvi szintű ismeretével ! /7/

Földrajzi neveink között számos délszláv eredetű hely- és dűlőnév található, melyeknek elemzése választ adhat a honfoglalás-kor itt talált szlávág kontinuitásának egyes kérdéseire is, s a nyelvészeti / hang- és képzőtörténeti / elemzések révén a betelepülések / betelepítések / fázisaira is. Csapán egy példára hivatkozom a színmagyar Mánfa / de vegyük figyelembe utólag kialakult " Német utcá"-ját is ! / Árpád kori templomának környékét a helyi magyarok és németek egyaránt Pográd /'Váralja'/ néven emlegetik, a Német utca feletti egyik dombtetőt pedig Lucsicákknak nevezik. Sapienti sat !

Nem kívánok a természetes és mesterséges térezini formák /például a Baranya-szerke általános mocsilák 'kenderáztató gödrök'/, avagy a fás helyek elnevezéseinek / például rezula " irtás után keletkezett 'ciheres' bokorerdő " / kérdéseibe belemerünni, inkább kedvenc, s régóta dédelgetett témám néhány aspektusát villantanám fel - ez pedig a baranyai helységnevek délszláv névpárjainak kérdése.

Több tekintetben is érdekes / sőt, bizonyos tekintetben közművelődési jelentőségű / e téma : Baranya délszláv etnikai és etno-kulturális csoportjainak orientációjára és ökológiai kapcsolataira is fényt vet az, hogy milyen körben alakulnak ki az egyes csoportoknál e névpárok. Minden megyénkbeli délszláv csoportnál megtalálható Pécsa Pečuj, Pečün-Pejčuv változatsora, a további névpárok azonban csak egy szűkebb környékkel kialakult intenzív symbiozist tükröznek. Gyűjtőmunkánknak még csak az elején tartunk, azonban sürgősségű feladat a befejezés : az urbanizációval, a tömegkommunikációs eszközök egyre gyorsuló terjedésével mindinkább secunder adatokhoz jutunk - már nagyon érezhető a Narodne Novine c. újság és Narodni Kalendar integráló hatása, hogy a pécsi rádió Délszláv Szekciójának adásairól ne is beszéljünk...!

Lassanként történeti adatokkal kell kontrollálni a gyűjtött anyagot, hogy megyénk délszláv helységneveit rögzíthessük - éppen ezért megkísérlem néhány példával illusztrálni, tulajdonképpen mi is várható a primer anyagtól :

Dráva menti horvát névpárok -

Bogdása	= <u>Boqdašin</u>
Drávafok	= <u>Fuk</u>
Dr.esztára	= <u>Sterina</u>
Dr.tamási	= <u>Tomašin</u>
Felsőszent- márton	= <u>Martinci</u>
Lakócsa	= <u>Lukovičce</u>
Sellye	= <u>Šelina</u>
Szentbor- bás	= <u>Brlobas</u>
Tótujfalu	= <u>Nove Selo</u> stb.

A Pécs alatti falvak névpárjai-  
ból -

Görceőny	= <u>Garčin</u>
Kökény	= <u>Kukinj</u>
Máriagyűd	= <u>Dud</u>
Misleny	= <u>Mišlin</u>
Ócsárd	= <u>Ovcárd</u>
Szőke	= <u>Suka</u>
Szőkéd	= <u>Sukid</u> stb.

Mohács környéki névpárok -

Illocska	= <u>Iločac</u>
Kölked	= <u>Kulkid</u>
Lánycsók	= <u>Lančuk</u>
Lippó	= <u>Lipovica</u>
Somberek	= <u>Šumberak</u>
/Duna/Szak- cső	= <u>Sečuj</u>
Töttös	= <u>Titos</u> ,

s persze, sok mást is említhetnénk, mint a hegyháti Köblényt /Kub-  
lin/, a ma Jugoszlávia területén lévő Kő község Kuva nevét és a  
szintén drávaszögi Laskó névpárját /Lug/...

Szeretném hinni, hogy az onomasztika segítségével ki lehet a-  
lakítani a sajtó és a rádióadások számára helynévhasználatunk dél-  
szláv normatíváit, ugyanis jelenleg furcsa kettősség tapasztalható:  
időnként a magyar helynevek délszláv locativusos alakjait halljuk  
és olvassuk akkor is, amikor megvan a megfelelő párhuzam - ez vi-  
szont már akár helyesírási kérdésként is felfogható, probléma! /Ka-  
radzić követelménye : Pisati, kao govorim, govoriti., kao pišem!/  
Nem kívánom / a főleg a Budai városrészre vonatkozó pécsi szó-  
használattal / "onáj-fertály"-já változtatni Baranyát, azonban nem  
szabad a történeti Deindol, Ledina és Bálica stb. mellett megfede-  
kezünk megyénk koloritjának egyéb nagymúltú emlékei ről sem - mind az  
objektív tudományosság, mind a lenini nemzetiségi, és a szocialista



közművelődési politika megköveteli, hogy ezen kérdéseket napirendre tűzzük, a mielőbbi korszerű megoldásukat is adjuk !

Az onomatológia egyéb ágaiból - ha már etnológus vagyok - mindössze egyre hívnám fel még a figyelmet: a Fraser által is folklórfossiliáknak tekintett ceillagnevekre. Délsláv vonatkozásban is halatlanul érdekes, etnogenetikai következtetésekre lehetőséget adó anyagot jelent az égi objektumok onomasztikája, melyet Moszynski a lengyel néprajzi atlaszban is szerepeltetett, /8/ Nikonov pedig interetnikus, sőt, interkontinentális aspektusban hangsúlyozott /9/ - kutatásaimra hivatkozva...

A baranyai délslávok eredeti lakóhelyeinek meghatározásánál is fontos lehet, hogy mely csoportok említik a Fastyukot Kvočka, ill. Vladiči néven, nem mindegy, hogy az Orion-öv Kosci, vagy Štapci, hogy a Tejut neve a kommersz Mlačen put, avagy Kumova elama - ez utóbbi ugyanis ós-mediterrán elképzelés, melynek egyik magyarázó mondáját már a VII. században írásba foglalta örményektől Sirakaci. /10/

Ezen aathiológikus monda legrövidebb baranyai délsláv változata : Kum od kuma krao elamu, prosipao, i ostao trag... / " Koma a komától szalmát lopott, elszórta, s megmaradt a nyoma..." /

Az onomatonok olyan nyomok, amelyek követésével néha igen meszsze juthatunk mind térben, mind időben. Kövessük őket következetesen !

### Jegyzetek

- /1/ A tájékozódást megkönnyítendő idézzük a magunk " eldugott " írásait : Déldunántúli lábbeli ábrázolások a XIX. század elejéről.  
A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963. /Pécs, 1964./: 251-8.  
/ Mester-névsorok nemzetiségi-statisztikai elemzése a 256. lapon/ Adalékok a baranyai bosnyákok nyelvjárásához - Szemelvények a pécsi szűrszabók céhkönyvéből.  
Baranyai Helytörténetírás 1969. A Baranya megyei Levéltár Évkönyve / Pécs, 1970. / : 145-55.
- /2/ Káldy-Nagy Gyula : Baranya megye XVI. századi török edőösszeírásai. Budapest, 1960.
- /3/ Popović, D.J. - Sečanski, Ž. : Gradta za istoriju naselja u Vojvodini od 1695 do 1796. - Novi Sad, 1936.
- /4/ Erdeljanović, Jovan : O poreklu bunjevacu. - Beograd, 1930.
- /5/ Račnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika II. /Beograd, 1962 /: 275.
- /6/ A személyes megfigyelések mellett Siklóé katolikus anyakönyvére hivatkozom, ahol a XVIII. században és a XIX. század első felében így is anyakönyvezték az e plébániához tartozó Alsószentmárton és Kásád sokicáit.
- /7/ A megszűnt Múzeumi Körlevél számára összeállított kézirat - sajnos - mindmáig nem jelent meg...
- /8/ Atlas kultury ludowej w Polsce. Zeszyt III / Kraków, 1936 /: No. 1-2.

/ 9/ Nikonov, V.A.: Problemū onomasticeskih arealov.

In: Problemū kartografirovanija v jazūkoznanii i etnografii  
/Leningrad, 1974./: 284-9.

/10/ Orosz fordítás alapján / a bibliográfiai adataival együtt /  
idézem Nikonov által is használt tanulmányomban :  
Straw Path. Data on the Spread and the Origin of the mediter-  
ranean Name Type of Via Lactea.  
Acta Ethnographica XIV / Budapest, 1965 / : 117-39.

László MÁNDOKI :

Die südslawische Namensforschung in der Baranya

Der Vortrag beschäftigt sich mit den Möglichkeiten der siedlungsgeschichtlichen Benutzung der Namensforschung; eine statistische und sprachwissenschaftliche Analyse der Personennamen und der geographischen Namen sowie der Gebräuche, auf die sich die Namen beziehen, kann die Fragen der Ansiedlung und die sekundären Migrationen beleuchten; die bei anderen Volksstämmen vorhandenen südslawischen Namen, die sich auf örtliche und Terrainformen beziehen, können auch bei der Entscheidung der Kontinuität des Substraktums helfen. Die südslawischen Namenpaare der heutigen Ortsnamen wirkten auf den Sprachgebrauch und auf die Sprachrichtigkeit normativ ein und stellten auch den ökologischen Kreis der einzelnen kleinen Gruppen dar; die Namen der Sterne können auch dazu beitragen, die Vorherigen beziehungsweise Originalwohstätten der in der Baranya lebenden Südslawen festzustellen.



A baranyai horvátok és szerbek eredetével és történetével több hazai és jugoszláv kutató foglalkozott. A tanulmányok között legjelentősebb az Unyi Bernárdin által írott monográfia, amely elsősorban a sokácok és a bunyevácok multjának tisztázására tűzte ki célul. A tanulmányok többsége kisterjedelmű. Sajnos, a különböző monográfiákban csak elszórtan találunk multjukra vonatkozó adatokat. Az önálló fejezet napjainkban is ritka. A legtöbb szerző az ismeretek hiányában nem tesz különbséget a horvát és a szerb lakosság között. Igen gyakori, hogy mindkét népnél a "rác" elnevezést használják, de gyakori a szerb és rác elnevezés felcserélése egyazon tanulmányon belül.

A szerbek száma a megyénkben igen alacsony. Becslés szerint nem éri el az 500 főt. A horvátok több etnikai csoportot alkotnak :

- a./ Mohácsi sokácok : Mohács és Mohácsi-sziget.
- b./ Falusi sokácok : Nagykozár, Magyarsarlós, Lothárd, Birján, Olasz, Belvárdgyula, Monyoród, Versend, Lánycsók, Töttös, Erdősmárok, Máráza, Kátoly.
- c./ Dráva menti sokácok : Kásád, Alsószentmárton / cigányok beköltözése miatt elhagyják a falujukat és többségük Siklóson telepszik le/Beremend.
- d./ Bosnyákok : Áta, Kőkény, Németi, Pécsudvard, Pogány, Szalánta, Szemely, Szőkéd és sSzőke.
- e./ Dráva menti horvátok I. : Drávasztára, Révfalu, Drávakeresztur, Felsőszentmárton / Lakócsa, Potony, Szentborbás, Tótujfalu-Somogyhoz tartoznak /

A horvátok között meglévő gazdasági, nyelvi, népszokásokban - és különösen a népviseletben meglévő éles elkülönülés ellenére a köztudatban minden horvát sokác elnevezést kapta. A Pécs környéki bosnyákok és a Dráva menti horvátok ezt az elnevezést soha sem használták.

Az etnikai megjelölés nem kitalált, az adott népcsoport ma is használja. A mohácsi sokácok a falun élőket falusi sokácnak nevezik, a falusiak fordítva, a mohácsi megjelölést használják. A Pécs környéki bosnyákok népviseletüket, etnikai hovatartozásukat, sőt gyakran még a nyelvüket is bosnyáknak mondják.

A baranyai horvátok etnikai elkülönülésével és a meglévő közös vonásokkal eddig még senki sem foglalkozott. A történeti adatok azt bizonyítják, hogy bejövetelük nem egy időben és nem azonos területről történt. A honfoglaláskor itt talált szláv népek problémájával külön nem kívánok foglalkozni, noha Baranyában igen sok szláv településnevet találunk. E területen csak úgy tudunk előre lépni, ha a régészet feltárja az egykori településeket és a hozzá tartozó temetőket.

A török elől menekült és megyénkben betelepült horvátokról keveset tudunk. Megtaláljuk őket a Duna mentén, Villány és Sellye környékén. Itt tartzkodásukat azonban nehéz követni. A törökök Baranya elfoglalása után újabb jövevényeket hoztak magukkal - ezek közül legnagyobb a Siklós / 3600 / és a Pécs környéki betelepítés, összesen : 6300 fő.

A megyénkbe költözött horvátok helyzetéről a 17. században legtöbb feljegyzés a különböző utleírásokból, egyházi látogatásokból és levelekből maradt ránk. Az 1630-ban írott egyházi vizitáció megemlíti Pécs - Pécevárád, Mohács és Szigetvár térségében lévő horvát lakosságot. Pécssett ebben az időben a katolikusok két kereskedői kolóniát alkottak - boszniait és dubrovnikit. Mohácson Simon Matkovity ferences vezetésével 1620-ban ferences gimnázium működik azzal a céllal, hogy Szalvoniát és Baranyát horvát papokkal lássa el.

Az utolsó betelepülés 1686 után történt, elsősorban a püspöki és káptalani birtokra : Mohácson 140 szrebrinica-i család, Pécs környékére Ogulin és Brinja helységeiből érkeztek, de jelentős betelepülés történt a Dráva menti horvát falvakba is.

E rövid történeti áttekintés világosan bizonyítja, hogy az itt élő horvátok nem egyidőben jöttek. Kimutatható, hogy a sokácok és a bosnyákok Boszniából települtek át, míg a Dráva menti horvát településekben jelentős számú horvát lakosságot találunk az első török adóösszeírások idején.

Az itt élő horvát etnikai csoportok határa feltételezhetően már a török Baranyából történő kiűzése előtt többé-kevésbé kirajzolódott. Az új betelepülők ezt nem nagyon bontották meg, mert mindig igazodtak a meglévő lakosság szokásaihoz, hogy azok őket mielőbb befogadják. Az 1720-1750-es évek közötti házasságkötések már jelzik a mostani etnikai határokat.

Az etnikus jegyek meghatározásánál elsőnek vegyük a nyelvet. A mohácsi sokácok ikávicá nyelvjárásban beszélnek. A falusi sokácok nyelvjárása igen kevert : Versenden és Belvárdgyulán ikávicát, Nagykozáron egyedül ty helyett cs-t használnak, a többi falvakban ijekávcstínát és ekávcstina keverékét találjuk. A Dráva menti sokácok és bosnyákok nyelvjárása szintén kevert. A Dráva menti horvátoknál a káj és sto nyelvjárás alakult ki. A sokác és bosnyák falvakra jellemző, hogy a hangsúly kiejtése szinte falvanként változik. Ez feltétlenül a betelepülés különböző időszakaira és helyeire utal. Egy-egy falun belül a nyelvben meglévő különbségek az együttélés során kiegyenlítődtek. Amennyiben az adott településnek szerb lakossága is volt, mindkét népcsoport saját nyelvjárását megőrizte - lásd Mohács.

Foglalkozásukra nézve földmivelők és állattenyésztők voltak. A sokácok és bosnyákok szántóföldi kertészete - elsősorban a káposzta és a zöldség termelése megkeszerte már a XIX. század elején híres volt, de jelentős a szőlőtermelésük is. A sokácok, a Dráva menti horvátok és bosnyákok sok sertést, kevés juhót, valamennyien sok szarvasmarhát tenyésztettek. A szarvasmarha igazásában a bosnyákok voltak híresek.

A megyénkben a horvátok települései különös eltérést nem mutatnak. A lakóházak és a gazdasági épületek a megye építkezésén belül az adott tájegységbe szervesen beépülnek. Kivételt képez a szántalpas és zsilipelt hámbár, amely Baranyában délszláv etnikai jellegzetesség. Mohácson szinte minden ház udvarán megtalálható volt a szántalpas gabonatartó, míg a többi etnikai csoportnál a zsilipelt. Még mindig találunk régi házakat, amelyek arról tanuskodnak, hogy azokat maguk - és nem mesteremberek építették. A Boszniából idetelepült sokácok és bosnyákok jó házépitők hírében álltak. Itteni építkezésüket a helyszínen talált építőanyag határozta meg, a lakóház nagyságát pedig az együttélő és dolgozó családtagok száma, a nagycsalád, vagy a családközösség nagysága. A település külső jegyeit az adott tájegység adta, a belsőt az etnikai csoport kialakult hagyománya és izlése formálta.

A Dráva menti sokácoknál a fiatal házaspár részére külön épült kamrákat - kijer találunk.

A sokácok butorzata kék, kékeszöld, a bosnyákoké sárga, a Dráva menti horvátoknál festett butor nem alakult ki. A szökröny készítés itt él legtovább. A menyecskék többsége az 1930-as években szökrönyt kapnak.

Etnikai felismerésükhöz a legeltérőbb jegyeket a népviselet adja. A Dráva menti sokácok nyári és téli ruházatának minden darabját - szinte napjainkig - maguk készítik. Ingszoknyát, gyojából készült téli ruhadarabokat egyedül ők viseltek. Hagyományos színei : fehér, kék, piros és fekete, gyapju szöttesek a zöld és a sárga színek különböző árnyalataival egészültek ki. Az átmeneti színekre, üveggyöngyök, flitterek és fémszálak használatára az 1920-as évek után térnek át. Főkötőjük egyedüli stílust mutat. A férfi nyári viselet a motívumokban, színekben, ing és gatyá szabásában eltér, rövid és vízszintesen rakott.

A hagyományos mohácsi sokác és falusi sokác női viselet igen sokban azonos. Az ing színei : piros és fekete, míg a bosnyákoknál mindig fekete, amely kiegészül fehér, sárga, kék, zöld és piros színnel. A menyecskék, illetve asszonyok főkötője mindhárom csoportnál eltér. A mohácsi sokácok főkötőjüket az 1880-as évek táján felcserélik, a falusi sokácok patkóalakú főkötője a XVI. századra vezethető vissza, a bosnyákok főkötője fejre felkötött lapból áll, amely szintén változáson ment keresztül. A lányok hajviselete egykor igen eltért. Egyedül a bosnyák lányok hajviselete az antik Pannoniát idézi. A férfi viselet között az eltérő jegyek kevésbé feltűnőek. Ennek ellenére nyakra kötött kendőt - posa egyedül a mohácsi sokácok viselnek. A nyári viselet csak motívumok és színek összerakásában különbözik. Bársony viselése igen kedvelt. Arany és ezüst fémszalaggal díszített bársonykabátot csak a mohácsi sokácok, míg a falusi sokácok és bosnyákok a bársonyon színes fonállal kivarrt díszítést kedvelik.

A Dráva menti horvát női viselet szabása igen kezdetleges. Díszítést csak az ujjak mentén, szöttest betoldva használták. Szöttesek fekete, fehér, piros és kék színből állnak. A motívumok teljesen eltérnek a többi horvát etnikai csoporttól. A férfi viseletnél csak fehér himzést alkalmaznak, a falusi sokác ingeknél ugyanez volt, csak a motívumokban van eltérés. A ruhadarabok viselése etnikailag elkülönül.

A baranyai horvátok a századfordulón még családközösségben éltek, ami 3-4 nemzedéket foglalt magában. Családfő a nagyapa volt, amennyiben már nem élt és a közösség nem vált szét, akkor a legidősebb testvér. A családközösségen belül minden munkát megosztva végeztek. A munkát a gazda fiai között a termelés ágainak megfelelően osztotta szét: földmivelő, állattartó és szőlőmivelő. A nők a földmivelésben és a szőlőtermelésben vettek részt. A gabona betakarításánál mindenki ott volt.

A háztartásban is volt munkamegosztás. Azt a családközösség vezetőjének a felesége vezette. Az ő feladata volt a kenyérsütés, a főzés, a baromfi számontartása, a ruhák párolása stb. A sertések, a baromfi etetésében és egyéb munkákat a menyecskék között állandó, vagy hosszabb időre a gazdaasszony osztotta szét. Hetenként a gazdaasszony a főzés segítésére mindig új sorost - rudusa - menyecskét osztott be. A nők idejük jelentős részét a kendertermelésre és a családközösség ruházatának a készítésére fordították. A gyermeknevelésnek, munkára való szoktatásnak szintén voltak kialakult formái. A családközösség



részletes ismertetésére nem tértek ki. Funkciója a teljes önállóság biztosítása volt, amelynek egyik feltétele több nemzedék együttmaradása, a munka megszervezése, belső rend és fegyelem betartása. Eltérő etnikus jegyeket a családközösségen belül nehezen lehet kimutatni. Megmaradásának okát a kor termelési eszközeinek fejlettségében, illetve visszaesésében és az ebből fakadó társadalmi és termelési viszonyokban kell keresni, amely minden etnikai csoportnál azonos volt.

A szellemi kultúrában meglévő különbségek legjobban a népszokásokban és a szertartásos népdalokban mutathatók ki. A népszokások : lakodalom, huavét, pünkösöd, karácsony, temetkezés stb. megtartva a szokás jellegét, mégis eltérő. Ez a népszokáshoz kapcsolódó hiedelemben, a szertartásos dalok szövegében, dallamban és a szokáshoz kapcsolódó tárgyi anyagban különbözik. Vannak népszokások, melyek egyes etnikai csoportoknál ismeretlenek pl. Dráva menti horvátoknál a pünkösddőlés, viszont egyedül náluk ismert az u.n. " husvéti dal " - vuzmene pjesme. Az esőkerő népszokás csak a mohácsi és a Dráva menti sokácoknál ismert. Lakodalmos zászlója sokácoknak és a bosnyákoknak van. A zászló funkciója azonos, a rajta lévő motívumok azonban eltérnek. A sírkeresztek díszítésének, - a díszkendők és fejdíszek szegelésének a fakesztre, csak a sokácoknál és bosnyákoknál volt nagy hagyománya. A farsang megünneplését egykor valamennyi etnikai csoportnál megtaláltuk. E népszokás legarchaikusabb jegyeit a mohácsi sokácok őrizték meg.

A vázlatosan ismertetett etnikai jegyek világosan bizonyítják, hogy a baranyai horvát etnikai csoportok kultúrája több történeti réteget őrzött meg. A különböző kulturelemek tisztázása feltétlenül hozzásegít bennünket történeti múltjuk tisztázásához, egyben gazdagítja megynk ismeretanyagát is.

### György SAROSÁ CZ:

#### Die Kroaten in der Baranya

Mit der Geschichte der Kroaten und Serben in der Baranya beschäftigten sich schon mehrere Forscher. Von den Studien unter diesem Thema ist die Monographie von Bernárdin Unyi am bedeutendsten, deren Ziel die Klärung der Geschichte der Schok Katzen ist.

Die Kroaten in der Baranya bilden mehrere ethnische Gruppen, das sind : die Schok Katzen in Mohács, in verschiedenen Dörfern und an der Drau, die Bosniaken in der Umgebung von Pécs und die Kroaten an der Drau. Die Serben bilden keine selbständige ethnische Gruppe. Ihre Ansiedlung geschach zwischen dem 14. und dem 17. Jahrhundert freiwillig, einem Ruf folgend oder unter Zwang. Die Klärung der südslawischen Ansiedlungen zwischen dem 5. und dem 12. Jahrhundert ist bis heute eine noch zu lösende Aufgabe der Archäologie.

Ihrem Beruf nach sind die Kroaten Bauern und Viehzüchter, aber auch ihr Gartenbau war im ganzen Bezirk berühmt. Die grundlegenden ethnischen Kennzeichen sind in Sprache, Folklore, Volkstacht und Textilien, auch in der Architektur und der Wohnkultur zu finden. Die Eheschließungen zwischen den Jahren 1720 und 1750 zeigen schon die ethnischen Grenzen. Die Kultur der Kroaten hat mehrere historische Schichten bewahrt, die in gewisser Hinsicht auf die verschiedenen Gebiete und Jahrhunderte der Ansiedlung hinweisen.

Adalékok a nemzetiségek helyzetéhez Baranyában a II. József-kori abszolutizmus idején

Az un. Schwäbische Türkei, és ezen belül Baranya is sokat szenvedett a török uralom alatt. A fő hadi utak magyénken keresztül vezettek, a békeidők így tulajdonképpen nem jelenthettek igazi békét a lakosság számára. A török alatt Baranya népessége nagy számban csökkent. Az ellenség kiűzésének harcai szintén hadszínterré változtatták Baranyát. Csak azok éltek túl a háborút, és az idegen zsoldosok pusztításait, akik a Duna és a Dráva áthatolhatatlan mocsárvilágában vagy a sűrűsegekben kerestek menedéket. Az 1699-es karlóczi béke sem hozott nyugalmat a sokat szenvedett embereknek. A bécsi udvarnak sikerült a nemzetiségeket, mindenekelőtt a szerb határőröket a kurucok ellen fordítani. Az un. rácdúlások és az ezt követő kuruc megtorlások csak tovább tizedelték a szorgos munkáskezeket. A XVIII. század közepét és második felét két gazdasági irányzat jellemezte.

A merkantilisták többek között azt vallották, hogy az állam gazdasága a kivétel és a behozatal viszonyától függ. A cél az, hogy minél többet adjanak el külföldön, lehetőleg nemesfém pénzért, az állam pedig törekedjen arra, hogy az iparfejlesztéssel a hazai igényeket fedezni tudja. Törekedni kell azonban a lakosság számának a növelésére is, hogy ezzel több produktív dolgozó, illetőleg több adózó legyen. A másik irányzat képviselői, a fiziolokrátak, a földhozam mennyiségét tartották az állam gazdagsága egyetlen forrásának. Szerintük csak a parasztok, pásztorok, halászok, illetve a bányászok termelnek, minden más foglalkozás csupán átalakit, közvetít, szervez, rendez, egyszóval nem termel, nem produkál. A termelő foglalkozásuaknak, hogy az inproduktívakat is eltartsák, többet kellett előállítaniok, mint amennyire személy szerint szükségük van.

II. József gazdasági rendeletei elődeihez hasonlóan merkantilista, de ugyanakkor már fiziolokrata vonásokat is felmutatnak. A császár ösztönözi a kamarát, de az egyes nemeseket is, hogy telepítsenek le parasztokat földbirtokaikon, ami által a föld termés hozamát növelik, és ezzel az állam anyagi épülését nagy mértékben elősegítik.

1782. januárjában megjelent Lipcsében egy könyv "Napi feljegyzések az emberiségről" / németül : "Ephemeriden der Menschheit" /, amelyben a következő adatok találhatók : Magyarországon 1 négyzetmérföldre 750 ember jut, ugyanakkor Franciaországban 2 400 lélek. Ha ezt a mennyiséget az adózás szempontjából nézzük, Magyarországon a 750 ember 2250 egységet adózik, míg Franciaországban az ugyanarra az egy négyzetmérföldre jutó 2400 ember már 32000 egységet.

Ezekből az adatokból is kitűnik, hogy az eddigi telepítésekkel - minden sikerük ellenére - még mindig nem tudták a fejlett nyugat-európai színvonalat elérni. Hogy azt legalább megközelítsék újabb telepítésekre volt szükség. Magyarország mellett azonban más, Ausztriához tartozó tartományok, úgy mint Lodoméria és Galicia is igényelt telepéseket.

II. József 1782. szeptember 21-én hozta nyilvánosságra a betelepítési rendeletét, az u.n. Ansiedlungspatentet, amelyben Galicia és Lodoméria mellett Dél-Magyarországra is telepéseket toboroz. Mindenekelőtt a túlnépesedett, de fejlett Frankfurt, Rajna és a Pfalz vidékéről szándékoztak embereket toborozni.

Az "Ansiedlungspatent" a korábbi kedvezmények mellett / valási türelem, adómentes évek, anyagi és természetbeni támogatás / a császárra jellemző emberbaráti rendeleteket is tartalmaz: pl. a családapák és a legidősebb fiú mentesítése a katonai szolgálat alól, vagy kórházak építése, ahol a beteg telepeseket ápolnák. Természetesen ezek a rendeletek a lakosság számbeli növekedésével is jártak, hiszen az elhaltakat már nehéz volt a birodalomból pótolni, a kivándorlási láz csökkenése miatt. Még élénken emlékeztek az 1711-es pestisjárványra, amely a kimerült, és az éghajlathoz nem szokott, alig letelepült emberek között hatványozottabb mértékben szedte áldozatait. 1739-ben Palotabozsok lakosságát tizedelte meg a pestis. Még II. József uralkodása alatt is magas volt a halálesetek száma. A pécsváradi körzetben az 1785-86-os években a telepesek egyharmada elpusztult. / 383-ból elhalálozott 111 /. Dunakömlődön - ami jozefinista telepítésű - tehát újnak számító falu - 799 lakosból alig három év leforgása alatt 238-an haltak meg.

Az újonnan érkezett telepesek tehát alig szaporították a lakosság számát, inkább csupán a vérveszteségeket pótolták.

A józsefi telepítési mozgalom egyik fő jellemvonása az, hogy elsősorban a kamarabirtokokra telepítették le a jövevényeket. A császárnak nem volt célja új német falvakat alapítani. A Schwäbische Türkei területén csupán az eddig eléggé mostohán kezelt és a kuruc harcokban elnéptelenedett Dunakömlőd és Németkér közönhetű újabbkori létét az állami telepítéseknek. A Bácskába és a Bánátba irányított német családok tekintélyes része nem érte el eredeti célját. Ezek a családok tolnai és baranyai falvakban telepedtek le. Szekszárd 21, Grábóc 4, Pécsvárad 8, Hird 5, Berkesd 50, Babarc 46, Kéménd 20, Palotabozsok 10 családdal gyarapodott. Mágocsra és Pécsre is otthonra talált néhány németajkú kézműves.

A Birodalomból való kivándorlás nem ment zökkenőmentesen. A franciákkal háborúnak már régen vége, a különböző kisebb birodalmi jelentőségű háborúkhöz ember kellett, ugyanakkor a tartományi fejedelmek sem siettek a császári rendeletnek érvényt szerezni.

A kiutazni akarók, miután adósságaikat rendezték, egy bizonyos útleveleszerű igazolványt kaptak. Bécsben jelentkezniük kellett a magyar királyi kancelláránál, ahol a jövevényeket családonként, az alapos kikérdezés után az ún. Protokollbuchba bevezették. Ezek után két forintot kaptak útravalóul. Többnyire a Dunán utaztak délre, vagy a Duna mentén vonulva érkeztek az új hazájukba. Miután a helyi hivataloknál is jelentkeztek, a család egy számot kapott, ezután felírták a családon belüli nem és kor szerinti megoszlást. Ez azért volt szükséges, mert a telepesek az államtól jelentős támogatást kaptak. Tíz éven aluli gyermekek után napi két krajcárt, és fél icce lisztet, tíz éves kor után a pénz támogatás mellett még egy messzely lisztet is kaptak. Ezekhez járultak még olyan fontos dolgok, mint a szalma, a tűzelő- és épületfa, az ecet stb. Ha már a saját lábukon is meg tudtak állni, ez a támogatás megszűnt. Míg egy állandó ház nem állt rendelkezésükre, ideiglenes hajlékot kaptak, hozzá nem ritkán bútorokat, igás állatokat, lovat és tehenet is. A császári rendelet még arról is gondoskodott, hogy az új telepesek templomát fel kell szerelni a szükséges tartozékokkal, a feloszlátott szerzetes rendek, főleg a pálosok vagyorából, sőt gondoskodott a tanító és a pap járandóságáról is. Nem feledkeztek meg a falvakban több helyen felállítandó hat vödörnyi méretű hordókról sem, melyek az esetleges tüzek megfékezését szolgálták.



Mivel a józsefi telepítések már nem igen bolygatták meg a délnémet vidékeket, egész falvak felkerekedéséről nem beszélhetünk. Egy-egy baranyai faluban a Birodalom különböző részeiből érkeztek telepesek, akik egymást gyakran alig értették meg. A nyelv igen nagy sokrétűséget mutatott. Egy bizonyos idő eltelte után azonban letisztult, és a legtöbbet beszélt nyelvjárást vették át a többiek is. Érdekes és jellemző, hogy a legnagyobb problémát nem is a nemzetiségi hovatartozás, vagy a németországbeli származás jelentette, hanem a vallás. A protestáns telepesek kiszorították falvaikból a katolikus magyar és német kisebbséget. Természetesen ez jellemző a katolikus többségű falvakra is.

A XVIII. század huszas és harmincas éveinek nagy telepítési hullámai a század második felére lassan lecsillapodtak. Az adómentes évek lejártak, a telepeseknek is adózni kellett. Mária Terézia az urbéri rendelet végrehajtása során egy 9 pontból álló körkérdest intézett a telepesekhez, hogy helyzetük felől tudakozódják. Az Országos Levéltárban található "Tabellae Urbariales Comitatus Baranyiensis" kimutatása alapján a németek negatív választ adtak arra a kérdésre, hogy létezik-e írott kontraktus az uraság és köztük. Csupán a mágoctsiak hivatkoztak az 1735-ben kötött urbéri szerződésükre. Többen megemlítik, hogy az úrral kötött szóbeli megegyezést rendszerint a földesúr nem tartja be, és azt gyakran tetszése szerint megváltoztatja. Mindezek ellenére azonban mégis az a jellemző, hogy a telepesek túlnyomó többsége elégedett sorsával és anyagi helyzetével. Mária Terézia és II. József uralkodása alatt a "Sváb" falvak általános anyagi felfutásának lehetünk tanui. Kezd beérni a fejlettebb földművelési mód, amit még az anyaországból hoztak magukkal. Nem hanyagolható el az a fontos tény sem, hogy az adómentes évek lejárta után sem kellett annyit adózniuk, mint a magyar parasztnak. Az adó mértéke sessionként átlagban 5 forint a német telepeseknél, míg a magyaroknál 10-12 forint. Véménden a németajkúak 1,50-3,20 Ft-ot fizettek, míg a rákok 5,25 forintot. A magyarok még ennél is többet. A német falvakban az adóösszeg állandó, míg a magyaroknál ez gyakran ingadozik - legtöbbször emelkedik. Az expensa diaetalis - az országgyűlési költségek fedezésére kivetett adó - a német falvakban is gyakori; a magyar falvakban ez az összeg azonban nemcsak jóval magasabb, hanem gyakran még külön adóval is megtoldják. A harkányi, csehi, czuni, gyűdi, kisharsányi, kórosi és nagytótfalusi magyarok szőlőjét még 13 krajcár, szántóföldjüket holdanként 10 krajcár és a kaszálórétjüket 5 krajcár különadó terheli.

Természetesen a német telepeseknek is nehezükre esett az adózás, különösen az adómentes évek lejárta után. Mindenekelőtt a robot ellen berzenkedtek, noha annak mennyisége a szokásosnál jóval alacsonyabb volt. Hacsak tehették, az iga robotot kézi robottal váltották meg. Ezt tették a bükkösdiek, a gödreiek és a németbolyaiak. Palotabozsokon csak a letelepedés utáni tizedik évben kezdődött el a robotolás. Kisnyarádon, Szűrben, Fekeden és Palotabozsokon a templomépítéshez a lakosok követés faanyagot szállítottak. Mivel a templomépítés az uraság feladata volt, ezeket a szállításokat a falvak lakossága robotként számolta el. A szajkiak a pécsi püspöknek évente 8 forintot fizettek, és ezzel mentesültek a robotolás alól.

A szabadköltözködési jog alkalmazása sem volt egységes. A kevert lakosságú Hidas és Mágocs teljes szabad költözködést élvezett. Jellemző volt azonban az ún. "korlátozott szabadköltözködési jog". Feked, Véménd, Mecsko és Palotabozsok lakossága csak akkor költözhetett más-hová, ha adóit és más kötelezettségeit teljesítette, és ezek után az uraságtól engedélyt kapott az elköltözésre.

Most már bárki feltehetné a kérdést : Mi volt tulajdonképpen a német telepések jogállása a XVIII. század második felében ?

Az utolsó nagy bevándorlási hullám csillapodtával, majd annak hivatalos császári leállításával / 1787 / a német telepes falvakat már kialakult egésznek tekinthetjük. Az uraság saját magának csak kevés majorsági földet tartott meg. A többségét kiadta művelésre jobbágyainak, csupán a halászás és a vadászás kizárólagos jogáról nem mondott le, míg a malomjogot csak részben gyakorolta. A telepéseket nem tekinthetjük semmi esetre sem bérlőknek, mert szabad mozgásukban az úr gátolhatta őket, sőt jogilag is az úriszék ítélkezett fölöttük. A főlős termékeiket is csak korlátozott mértékben vihatták a piacra, amennyiben az úruk érdekeit nem sértették.

A telepések ennek ellenére meglehetősen kiterjedt jogvédelmet élveztek. A császári rendeletben megígért kedvezményeket az esetek többségében hiánytalanul megkapták. A családfő kis könyvecskét, az ún. "Einschreibbüchl" t vezetett, amelybe gondosan beírta az adózás fajtaját és mértékét. Ha az úra kirívó jogtalanságra ragadtatta el magát, azt a hatóságok lelkiismeretesen kivizsgálták. A korabeli akták között tallózva szándékos mulasztásokról alig hallunk. Inkább az egyes pontok különböző értelmezése körül merültek fel viták. Nehezen ment a tizedik adómentes év után újból felvenni az összes adóterhet. Nem egyszer megtagadták az adózást, sőt hivatalos személyeket, így a hajdúkat is nemegyszer elkergették. A hatóságok Szekszárdon börtönbe is vetettek néhány ellenszegülő telepest.

Összefoglalva le kell szögeznünk, hogy a német telepések túlnyomó többsége, aki az új hazába költözött, az első kemény évek küszködése után anyagilag rendeződött, jogi helyzete rendeződött és nem bánta meg, hogy hazát cserélt.

### Irodalom

Blandl György, Nagymányok község története, Pécs, 1936.

Eimann, Johann, Der Deutsche Kolonist, oder die deutsche Ansiedlung unter Joseph dem Zweyten in der Jahren 1783 bis 1787, absonderlich im Königreich Ungarn im Bacszer Komitat, Pesth 1822.

Dr. Hartmann, Rudolf, Die Schwäbische Türkei im 18. Jahrhundert / Schriftenreihe der Neuen Heimatsblätter, Bp. 1935. II./

Heil, Irma, Die Lage der Ansiedler in der Schwäbischen Türkei nach der königlichen Umfrage von 1767. / Neue Heimatsblätter, II. 1937./

Kriss, Rudolf, Die Schwäbische Türkei, Düsseldorf o.J.

Dr. Lutz, Andreas, Die ersten deutschen Siedler in Ungarn nach der Türkenherrschaft, Graz, 1938.

Dr. Lutz, Andreas, Die Berufung deutscher Ansiedler durch Kaiser Joseph II. nach Ungarn - Ein Problem. Graz, 1929.

Schmidt János, Német telepések bevándorlása Hessenből, Győr, 1939.

Stumpp, Karl, Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland im den Jahren 1763 bis 1862. Tübingen, 1972.

Dr. Taffener, Anton, Kunbaja - eine ungarische Grenzgemeinde in der Nordbatschka mit Umgebung, München, 1967.

Wiedlein, Johann, Ansiedlung der Deutschen in der Baranya / Buch  
der Deutschen Forschung, 1940./

Weidlein, Johann, A murgai német nyelvjárás alaktana  
/ Német Fil. Dolg. 1930. XLII./

Forrás : Acta Josephina, Baranya megyei Levéltár, Pécs.







